

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

**Muqumov Z.A., Hodjayeva M.H.,
Norboyev O.A.**

MOLIYAVIY TAHLIL

O'quv qo'llanma

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
oliy o'quv yurtlari talabalari uchun o'quv qo'llanma
sifatida tavsiya etilgan*

TOSHKENT – IQTISODIYOT – 2020

UOK: 336.14(075)
KBK: 65.053-2я73

**Muqumov Z.A., Hodjayeva M.H., Norboyev O.A. Moliyaviy tahlil:
O'quv qo'llanma. – T.: "IQTISODIYOT", 2020. – 417 b.**

Ushbu o'quv qo'llanma Davlat ta'lim standartlari talablari, Moliyaviy tahlil o'quv dasturiga asosan tuzilgan bo'lib, 5111000 – "Kasb ta'limi" (5230900 – Buxgalteriya hisobi va audit), 5230900 – "Buxgalteriya hisobi va audit", 5230700 – "Bank ishi" ta'lim yo'nalishi bo'yicha ta'lim olayotgan talabalar uchun mo'ljallangan.

Qo'llanmada Moliyaviy tahlilning nazariy va amaliy asosi yoritilgan bo'lib, u xo'jalik yurituvchi subyektlardagi sodir bo'ladigan muomalalarni hisobga olish, ularni hujjatlashtirish, umumlashtirish, moliyaviy faoliyati to'g'risidagi to'liq va ishonarli ma'lumotlarni shakllantirish hamda ushbu ma'lumotlarni takomillashgan tarzda tezkor yuritish va qayta ishlashni o'rgatadi.

Mazkur o'quv qo'llanma talabalar uchun "Moliyaviy tahlil" fanidan asosiy o'quv adabiyoti sifatida xorijiy tajriba asosida tayyorlangan bo'lib, undan boshqa iqtisodiyot yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar, xo'jalik yurituvchi subyektlarning mutaxassislari, ushbu sohada ilmiy izlanishlar olib borayotgan tadqiqotchilar ham foydalanishlari mumkin.

O'quv-uslubiy majmua Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Kengashida ko'rib chiqilgan va ishlatishga tavsiya etilgan (201__ yil "___" _____ dagi "___" – sonli bayonnoma).

Taqrizchilar: *i.f.d., prof* **B.A. Xasanov;**
i.f.n., dots. **A.Z. Avloqulov**

ISBN 978-9943-6067-8-4

UOK: 336.14(075)
KBK: 65.053-2я73

© «IQTISODIYOT», 2020.
© Muqumov Z.A., Hodjayeva M.H., Norboyev O.A., 2020.

KIRISH

Tabiat va jamiyatdagi hodisalar singari iqtisodiy hodisalarning ham tarkibiy qismlarini bilmay turib, ya'ni tahlil kilmay turib, ularni ilmiy jixatdan o'rganib bo'lmaydi. Analiz iborasi «analysis» so'zidan olingan bo'lib, «bo'laman», «hal etaman» degan ma'noni bildiradi. Binobarin, tahlil murakkab hodisa va predmetlarni tarkibiy qismlarga bo'lish, ajratib qo'yish asosida ko'rsatkichlarni taqqoslash va o'rganish demakdir. Ma'lumki, korxonalarda iqtisodiy samaradorlikni oshirish, faoliyatning sifat va miqdor ko'rsatkichlari bo'yicha muvaffaqiyatlarni o'rganish va uni takomillashtirishning qulay yo'llarini belgilash - moliyaviy tahlilni tashqil qilishning zaruriy shartlaridan biridir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy tahlilning roli keskin oshadi, chunki boshqarishda oldingi ma'muriy-buyrukbozlik tizimidan voz kechilib yangi, erkin iqtisodiy mexanizmlar orqali boshqarish tizimi shakllanadi. Oldingi tahlil asosan, reja ko'rsatkichlarini asoslashga, uning bajarilishini ta'minlashga qaratilgan edi. Bugungi kunda esa, har bir xo'jalik subyekti o'z faoliyatini mustaqil ravishda boshqaradi. Bu o'z navbatida tahlilning rolini oshiradi. Moliyaviy tahlil orqali har bir subyektida mavjud bo'lgan ichki va tashqi imkoniyatlar aniqlanadi, ularni amaliyotga safarbar qilish chora-tadbirlari ishlab chiqiladi.

Moliyaviy tahlil orqali ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligi hamda mamlakatning iqtisodiy salohiyati aniqlanadi. Bunda, tahlil uchun manba bo'lib, yirma statistik ma'lumot asos bo'la oladi. Xo'jalik faoliyatini tahlil qilishdan maqsad korxon va birlashmalarning ish faoliyatiga obyektiv baho berish va xo'jalik yuritishning samaradorligini yanada oshirishdan iboratdir. Bunday tahlil natijalari korxonaning xo'jalik faoliyatini doimo nazorat qilib turishni, unga rahbarlik qilishda xatoga yo'l qo'ymaslikning oldini olishga xizmat qiladi.

Korxonalar faoliyati shu darajada serkirkiraki, tahlil jarayonida uning hamma jihatlarini o'rganish lozim. Shunday ekan, tahlil vazifasi ham kup kirralidir.

Tahlil jarayonida barcha kamchiliklar aniqlanadi. Boshqaruv qarorlarini kabo'l qilishda esa aniqlangan kamchiliklarga kelgusida yo'l qo'ymaslik chora-tadbirlari ishlab chiqiladi. Shu tarika kamchiliklar bartaraf kilinib, xo'jalik faoliyatining uzluksiz ravishda takomillashuvi va samaradorligi oshib borishi ta'minlanadi.

Moliyaviy tahlilning asosiy vazifasi - bu korxonalar faoliyatida foyda miqdorini ko'paytirishning tuflil va optimal yo'llarini aniqlab berishdir. Agar korxonalar faoliyatida foyda miqdorining oshishiga narx-navoning kutarilishi yoki atrof muxitga zarar yetkazish evaziga erishilsa, buni xech kachon korxonalar muvofakkiviyati deb bo'lmaydi.

Moliyaviy tahlil oldida to'rgan muhim vazifalardan yana biri - bu korxonalar mehnat jamoasi faoliyatining iqisodiy natijasini aniqlashdir. Tahlil qilish jarayonida tashqi va mehnat jamoasiga boglik omillar ahamiyatini o'rganish lozim. Bunda fakatgina erishilgan natijalarni me'yoriy yoki hisobot davri natijalari bilan taqqoslash bilan chegaralanib kolish kerak emas. Eng muhimi - mamlakat erishgan yutuklari, raqobatbardosh mahsulot ko'rsatkichlari va dunyo ilmiy-texnika darajasi bilan solishtirish muvaffaqiyatlar garovi ekanligini unutmashlikdir.

1-bob. MOLIVAVIY TAHLILNING SHAKILLANISHI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Reja:

1. Moliyaviy tahlilning fan sifatida shakllanishi va rivojlanish tarixi
2. Iqtisodiy fanlar tizimida moliyaviy tahlilning o'rni
3. Moliyaviy tahlilning asosiy tamoyillari

Tayanch so'zlar:

fanning shakllanishi; fanning rivojlanish tarixi; O'zbekistonda fanning rivojlanishi; va boshqaruv tahlili fanining mazmuni; tahlil boshqaruvning muhim funktsiyasi ekanligi;

1. Moliyaviy tahlilning fan sifatida shakllanishi va rivojlanish tarixi

Moliyaviy tahlilning fan sifatida shakllanishi va rivojlanish tarixi murakkab jarayon hisoblanadi. Ishlab chiqarish va odamlar farovonligi turli ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy omillarga, iqtisodiy taraqqiyotning tub qonunlariga bo'ysunadi. Ushbu qonunlarni aniqlash uchun oddiy kuzatish va hodisalar bayonining o'zi yetarli emas. Sodir bo'layotgan jarayonlarning mohiyatiga kirib borish va ularni harakatlantiruvchi kuchlarni aniqlash zarur.

Moliyaviy tahlil haqida fanning manbaini izlash - sezilarli darajada foydasiz mashg'ulot hisoblanadi. Analitik funktsiyalar elementlari ixtiyoriy xo'jalik faoliyatiga taalluqli hisoblanadi. Tahlil feodal Britaniyada (XII asrlar) manorial hisob va audit (qishloq xo'jalik mulkida hisob va nazorat tizimi) ning tarkibiy qismi bo'lgan. Qayd qilish joizki, Yunon va Rim davri auditidan farqli o'laroq Britancho o'rta asrlar auditining o'ziga xos xususiyati shunda ediki, auditor e'tibori nafaqat mulk inventarizatsiyasi va hisoblar nazoratiga, balki avvalo u yoki bu bitim natijalari hisob-kitobiga qaratilgan. Hisob-kitoblarga tuzatish kiritilib, boshqaruvchi o'z xo'jayini (lord) oldida hisob berishi kerak bo'lgan summa oshirilgan holatlar tez-tez qayd qilingan. Hisob, nazorat va analitik funktsiyalarning o'zaro aloqasi mavjud.

Buxgalteriya hisobining tarkibiy qismi sifatida tizimlashtirilgan moliyaviy tahlil asoschisi frantsuz Jak Savari (1622-1690) e'tirof etiladi¹. U sintetik va analitik hisob tushunchasini joriy qilgan (shuningdek, uni haqqoniy ravishda boshqaruv hisobi va ishlab chiqarishni boshqarish haqidagi fan otasi deb sanaydilar). Albatta, moliyaviy tahlil elementlarining shakllanishi va ulardan foydalanish o'sha vaqtda boshqa mamlakatlar, xususan, Italiyada ham kuzatilgan. Masalan, A.Pietro tadrijiy byudjet ajratmalarini haqiqatdagi xarajatlar bilan taqqoslash metodologiyasini tadqiq qilgan. B.Venturi korxonalarining o'n yillik xo'jalik faoliyati ko'rsatkichlarining dinamik qatorlarini shakllantirib tahlil qilgan. XIX asrda italiyalik buxgalter Juzeppe Cherboni (1827-1917) tomonidan Savari g'oyalari chuqurlashtirilib, buxgalteriya hisobini sintetik qo'shish va analitik ayirish to'g'risida ta'limot yaratildi.

¹ Financial statement analysis. Eleventh edition. K.R. Subramanyam. University of Souther. 51 page.

XIX oxirlari –XX asr boshlarida hisob haqida betakror tushuncha – balansshunoslik paydo bo‘ldi. U uch asosiy yo‘nalish bo‘yicha rivojlangan:

- 1) balansning moliyaviy tahlili;
- 2) balansning yuridik tahlili;
- 3) foydalanuvchilar orasida balans haqida bilimlarni ommalashtirish.

Birinchi yo‘nalishni I. Sher, P. Gerstner va F. Lyaytner rivojlantirgan. Xususan, Gerstner qisqa va uzoq muddatli majburiyatlar nisbati, avanslangan kapitalning 50% i miqdorida qarz mablag‘larining yuqori chegarasini belgilash, moliyaviy holat va likvidlikning o‘zaro aloqasi haqidabalansning analitik tavsifi tushunchasini muomalaga kiritdi.

Ikkinchi yo‘nalishning rivojlanishiga R. Baygel, E. Remer. K. Portsig va boshqa olimlar salmoqli hissa qo‘shdilar. Mazkur yo‘nalish doirasida keyinchalik buxgalteriya taftishi nazariyasi va amaliyoti ishlab chiqildi.

Uchinchi yo‘nalish ham asosan nemis olimlari: Brozius, Guber, Shenvandt va boshqalar tomonidan ishlab chiqilgan.

Rossiyada balans tahlili haqida fan taraqqiyosi XX asrning birinchi yarmiga to‘g‘ri keladi. A.K. Roshchaxovskiy(1910) moliyaviy tahlil o‘rni va uning buxgalteriya hisobi bilan o‘zaro aloqasini haqqoniy baholab bergan ilk rusbuxgalteri hisoblanadi. O‘tgan asrning 20-yillarida balansshunoslik nazariyasi, xususan, balans tahlili metodikasi A.P. Rudanovskiy, N.A. Blatov va I.R. Nikolaev ishlarida qat‘iy shakllantirildi.

O‘zbekistonda moliyaviy tahlil rivojlanish tarixini quyidagicha davrlashtirish mumkin:

1. Turkistonda moliyaviy tahlil ahvoli;
2. Inqilobdan keyingi davrda moliyaviy tahlil rivojlanishi;
3. Bozor sharoitida moliyaviy tahlil.

Xususiy kapitalistik korxonalar va ularning monopol birlashmalarining xo‘jalik faoliyati tahlili asosan balanslikvidligini tahlil qilish, aktiv va passiv moddalarini baholashdan iborat bo‘lgan. Lekin Turkistonning ayrim sanoat tarmoqlari chet el kapitali bilan hamkorlikda faoliyat yuritganligi bilan bog‘liq ravishda jiddiy qiyinchiliklar yuzaga kelgan. Bu erda buxgalteriya hisobi va hisoboti faqatgina nemis, inglizva frantsuz tillaridagi namunalar bo‘yicha yuritilmagan. Odatda, balanslar har doim ham haqiqiy manzarani aks ettirmagan. Davlat monopoliyalari daromadlari, xarajatlari va foydasini tahlil qilish metodikasi, uning asosiy qirralarini monopolistlar quyidagicha tavsiflagan:

- 1) daromadlar va xarajatlar umumiy va moddalar bo‘yicha tahlilqilingan;
- 2) xarajatlariikki bo‘limdan iborat bo‘lgan – mahalliy boshqaruv tasarrufi va xo‘jalik yuritishiga bog‘liq bo‘lmagan xarajatlar va ularga u yoki bu darajada bog‘liq bo‘lgan xarajatlar;
- 3) daromadlar, xarajatlar va sof foyda mutlaq va nisbiy miqdorda ifodalangan;
- 4) daromadlar, xarajatlar hamda sof foyda haqida mutlaq va nisbiy ko‘rsatkichlar (moddalar kesimida) dinamikada o‘rganilgan (ketma-ket uch yil uchun);
- 5) tushuntirish matnlarida xulosaviy va qo‘shimcha jadvallar keltirilgan.

Turkiston iqtisodiyotida kooperativ faoliyat ancha sezilarli bo‘lgan. Tahlil zarurati, unga tabiiy ehtiyoj kooperativ mulkchilik shaklining o‘zi bilan shartlangan edi (xo‘jalik-moliyaviy faoliyat natijalari haqida kooperativa‘zolari oldida muntazam hisobot). Tahlil jarayonida xo‘jalik faoliyatining moliyaviy natijalarini tavsiflovchi ko‘rsatkichlarga asosiy e‘tibor qaratilgan. Ishlarni iqtisodiy yuritishda tadbirkorlar sof foydani oshirish manbasini ko‘zda tutardilar.

XX asr boshida moliyaviy tahlilning fan sifatida shakllanishi va rivojlanishining inqilobdan keyingi davrda ikki holatga e‘tibor qaratish maqsadga muvofiq: birinchidan, fanning nazariy masalalarini ishlab chiqish, ikkinchidan, ularni amaliyotda qo‘llash. Bu davrda balans tahliliga bag‘ishlangan maxsus asarlar paydo bo‘lib, ular yaqqol metodik yo‘nalishga ega edi va buni xo‘jalik faoliyati tahlili taraqqiyotining boshlang‘ich nuqtasi sifatida qabul qilish mumkin. XX asrning 30-yillarida xo‘jalik faoliyati tahlili kursi oliy ta‘lim muassasalari dasturlariga kiritildi, xo‘jalik faoliyati tahlili bo‘yicha ilk darslik va qo‘llanmalar paydo bo‘ldi. Ularning mualliflari M.I.Veysman, S.K.Tatur, M.I.Bakanov kabilar edi. Aynan shu yillarda xo‘jalik faoliyati tahlilining fan sifatida shakllanishi sodir bo‘ldi va u korxonalar iqtisodiyotini kompleks tizimli o‘rganish hamda mahsulot ishlab chiqarishni ko‘paytirish zaxiralarini qidirish uchun amaliyotda keng qo‘llanila boshlandi. Ikkinchi jahon urushidan oldingi yillarda moliyaviy tahlil masalalari bo‘yicha taxminan uch yuzga yaqin kitob va olti yuzdan ziyod ilmiy maqola nashr qilgan.

Urush yillarida buxgalteriya hisobini qayta qurish, urush davri talablariga mos xo‘jalik faoliyati tahlili va nazorati yuqorida tilga olingan hamda boshqa mualliflarning asarlarida o‘z aksini topdi.

Urushdan keyingi davrni tahlilning nazariy masalalarini asoslangan tarzda ishlab chiqish davri sifatida tavsiflash mumkin. Ayni vaqtda tahlil uzviy ravishda ham korxonalar, ham milliy iqtisodiyot darajasida xo‘jalik boshqaruvi amaliyotiga kiritiladi. Asta-sekin moliyaviy tahlilning metodologiyasining mustaqil yo‘nalishlari ishlab chiqiladi: qiyosiy, texnik-iqtisodiy, operativ, iqtisodiy-matematik, funktsional-qiyamat va hokazo.

M. I.Bakanov, A. D. Sheremet, S.B. Barngolts, V.F Paliy, I.I. Poklad, P.I. Savichev, I.I Karakoz, E.V. Dolgoplov, M.F. Dyachkov, A.Sh. Margulis, A.I. Muravev, V.I. Samborskiy, N.V. Dembinskiy, G.M. Tatsiy, N.G. Chumachenko, V.I. Strajev, S.G. Ovsyannikov, N.A.Rusak, L.I. Kravchenko, B.I. Maydanchik, R.S. Sayfulin, A.F. Aksenenko, G.V. Savitskaya kabi rus iqtisodchi olimlari bilan bir qatorda moliyaviy tahlil metodologiyasi rivojiga N.A. Xan, Ayrumov, I.B. Galleev, O. Maxmudov, I.N. Toporovskiy, B.A. Zalesskiy, M.R. Rixsiev, R.R. Radjapov, I.T. Abdugarimov, M.Q.Pardaev kabi o‘zbekistonlik olimlar ham munosib hissa qo‘shdilar (1960-1970 yillar).

Nazariy jihatdan puxta ishlab chiqilgan fan sifatida moliyaviy tahlil rivojlanish bosqichida hisoblanadi. Boshqaruv qarorlarini optimallashtirishga imkon beruvchi matematik usullarni yanada keng qo‘llash borasida tadqiqotlar olib borilmoqda. Mahalliy va xorijiy fanning nazariy yutuqlarini amaliyotga joriy qilish jarayoni davom etmoqda. Ushbu jarayonda mamlakatimizning iqtisodchi olimlaridan A.

Vahobov, A. Sotvoldiev, B. Hasanov, R.Rajabov, shuningdek, Toshkent moliya institutining respublikadagi yagona ixtisoslashtirilgan “Moliyaviy tahlil” kafedrasining professor-o‘qituvchilari A. Ibroximov, A. Abdug‘aniev, T. Shog‘iyosov, X.Ahmadjonov, Sh. Shoyoqubov, G. Ibragimov, M. Raximov, N. Ishonqulov, Z.Sagdillaeva kabi olimlari faol ishtirok etmoqda.

Moliyaviy tahlilni nazariy jihatdan rivojlantirish istiqbollari unga yaqin fanlar, birinchi navbatda, matematika, statistika, buxgalteriya hisobi va boshqalarning rivojlanishiga bog‘liq. Bundan tashqari, tahlil taraqqiyoti amaliyot talablariga ham uzviy bog‘langan. Ma‘muriy-buyruqbozlik tizimi sharoitida u amaliyotda keng qo‘llanilmadi, chunki joylarda boshqaruv qarorlarini asoslash zarurati mavjud emas edi, barcha qarorlar yuqoridan belgilab berilgan.

Bozor iqtisodiyoti tamoyillari asosida iqtisodiy mexanizmi takomillashtirish, korxonalar va mulkchilik shakllari raqobati mazkur fanga bo‘lgan qiziqishni ortishiga olib keldi.

2. Iqtisodiy fanlar tizimida moliyaviy tahlilning o‘rni

Mamlakat iqtisodiyotini modernizatsiyalash sharoitida korxonalar boshqaruvida tahlilning ahamiyati ortadi. Bozor iqtisodiyotiga o‘tgunga qadar rejali iqtisodiyot talablariga javob beruvchi moliyaviy tahlil tizimi mavjud edi. Axborotlarning asosiy iste‘molchisi tarmoq vazirliklari va idoralari, statistika va moliyaviy organlar qiyofasida davlat hisoblanardi.

Barcha iqtisodiy fanlar, jumladan moliyaviy tahlil iqtisodiyotda, ijtimoiy munosabatlarda, fuqarolik-huquqiy muhiti va boshqa sohalarda sodir bo‘lgan o‘zgarishlarga bo‘ysunadi. Raqobatdosh iqtisodiyot sharoitida yangi axborotdan foydalanuvchilar, biznesni tashkil qilish va yuritishning yangi shart-sharoitlari vujudga keladi. Ishlab chiqarish munosabatlari barcha iqtisodiy fanlar uchun umumiy o‘rganish obyekti hisoblanadi. Shuning evaziga barcha iqtisodiy fanlar bir tizimga birlashadi, bunda ularning har biri boshqasidan farqlanuvchi o‘z predmetiga ega bo‘ladi. Ishlab chiqarish munosabatlari va iqtisodiy aloqalarning rivojlanishi ta‘sirida alohida iqtisodiy subyektlar moliyaviy-xo‘jalik faoliyatini tahlil qilish ahamiyati ham tobora ortib boradi. Fanlar rivojlanishi bilan uning tarmoqlari differentsiatsiyasi sodir bo‘ladi. Ijtimoiy fanlar differentsiatsiyasi natijasida moliyaviy tahlil shakllangan¹. Avval moliyaviy tahlilning alohida shakllari asosan balansshunoslik, buxgalteriya hisobi va statistika kabi hisob fanlariga taalluqli bo‘lgan. Lekin korxonalarda iqtisodiy ishlar chuqurlashuvi ta‘sirida tahlilni maxsuslashtirilgan bilimlar tizimi sifatida ajratish zarurati yuzaga keldi, chunki hisob fanlari amaliyotning barcha talablariga javob berishga qodir emas edi.

Mustaqil fanni shakllantirgan moliyaviy tahlil qator holatlarda statistika, rejalashtirish, buxgalteriya hisobi, matematika va boshqa unga bevosita bog‘liq fanlarga oid ma‘lumotlardan kompleks va tizimli ravishda foydalanadi.

Moliyaviy tahlil iqtisodiyot nazariyasi bilan uzviy aloqaga ega. Ma‘lumki, iqtisodiyot nazariyasi barcha iqtisodiy fanlar taraqqiyotining nazariy asosi hisoblanadi va iqtisodiy qonuniyatlar, ularning ta‘sir mexanizmlarini o‘rganadi. Analitik tadqiqotlar o‘tkazishda ushbu qonuniyatlar ta‘sirini hisobga olish zarur. O‘z navbatida, moliyaviy tahlil muayyan tarzda iqtisodiyot nazariyasi rivojlanishiga ta‘sir ko‘rsatadi. Ko‘p sonli analitik tadqiqotlar u yoki bu iqtisodiy qonuniyatlar namoyon bo‘lishi haqida ma‘lumotlarni o‘zida jamlaydi. Ushbu ma‘lumotlarni o‘rganish yangi, oldin ma‘lum bo‘lmagan qonuniyatlarni ifodalash, korxonalar, mamlakat yoki jahon iqtisodiyoti taraqqiyotining global prognozlarini qilishga imkon beradi.

Moliyaviy tahlil maxsus fan sifatida iqtisodiy munosabatlar tizimi hamda xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyat qonuniyatlarini yorituvchi boshqa iqtisodiy fanlar bilan chambarchas bog‘langan. Bulardan biri tarmoqlar iqtisodiyoti hisoblanib, u ham iqtisodiy fanlarning metodik va metodologik asosi sanaladi. Iqtisodiyotni bilmay turib xo‘jalik faoliyatining izchil tahlilini amalga oshirishning iloji yo‘q. Iqtisodiyot taraqqiyotning umumiy va o‘ziga xos qonuniyatlarini o‘rganadi, samarali va oqilona xo‘jalik yuritish yo‘llari va usullarini ilmiy asoslaydi. Moliyaviy tahlil umumiy va o‘ziga xos iqtisodiy qonuniyatlar hamda tushunchalar talablariga muvofiqlik nuqtai nazaridan korxonalar faoliyati rivojlanishini o‘rganadi.

Hozirgi sharoitda moliyaviy tahlilning boshqa fanlar bilan o‘zaro aloqasini ko‘rib chiqish zarurati shunga bog‘liqki, rivojlanayotgan va amaliy talab yuqori fan sifatida tahlil “Moliya nazariyasi”, “Moliya”, “Moliyaviy menejment” kabi turli moliyaviy fanlarning asosiy instrumenti va mazmuniga aylandi. Lekin professional darajada moliyaviy tahlil o‘tkazish uchun tahlilning aniq maqsadlariga mutanosib javob beruvchi uslubiyot bilan birga axborot bazasini chuqur anglash ham talab etiladi. Tahlilda foydalaniladigan axborotlarning salmoqli qismi buxgalteriya hisobi tizimida shakllanadi. Moliyaviy tahlilni o‘tkazish uchun buxgalteriya hisobidan tashqari boshqaruv va moliyaviy hisobotlar ham axborot bazasi hisoblanadi.¹

3. Moliyaviy tahlilning asosiy tamoyillari

Moliyaviy tahlil umumqabul qilingan tamoyillarga qat‘iy asoslanishi lozim. Korxonalarining xo‘jalik faoliyati tahlilida tamoyillar bilimning turli jabhalari uchun qo‘llaniladi: obyektivlik, ilmiylik, tizimlilik, aniqlik, komplekslilik, muntazamlik, taqqoslanuvchanlik. Ixtiyoriy darajadagi xo‘jalik faoliyati tahlilini olib borishda ularga asoslanish talab qilinadi. Obyektivlik tamoyili tadqiq etilayotgan hodisa, vaziyat, jarayonlar tekshirilgan va ishonchli iqtisodiy axborotlar tizimida ifodalangan obyektiv voqelikni aks ettirishi lozim.

Ilmiylik tamoyili tahlil o‘tkazishda ilmiy asoslangan metodika va tartiblarga tayanish lozimligini anglatadi.

¹ Financial statement analysis. Eleventh edition. K.R. Subramanyam. University of Souther. 51 page.

¹ Financial statement analysis. Eleventh edition. K.R. Subramanyam. University of Souther. 51 page.

Tizimlilik tamoyili – tadqiq etilayotgan jarayonlar, iqtisodiy hodisalar, xo‘jalik operatsiyalari bir-biri bilan o‘zaro aloqadorlikda, yagona tizimda o‘rganilishini anglatadi.

Aniqlik tamoyili o‘rganilayotgan iqtisodiy hodisa va jarayonlar konkret real ma’lumotlarga asoslanishi lozim, natijalar esa aniq analitik hisob-kitoblarga asoslanadi.

Komplekslilik tamoyili tizimli tahlilning asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi va butun va uning qismlariga dialektik yondashuv sifatida ko‘rib chiqiladi. Tahlil va sintez birligi haqida mulohazalarga tayangan holda hodisa va jarayonlarning barcha jihatlarini ichki aloqadorlikda hamda omillar ta’sirida o‘rganish asosida xo‘jalik faoliyati haqida aniq bilimlarga ega bo‘lish va uni to‘g‘ri baholash mumkin. Demak, kompleks yondoshuv faoliyatning barcha jihatlarini qamrab olish, korxonalar iqtisodiyotidagi sabab bog‘lanishlarini har tomonlama o‘rganishni talab qiladi.

Muntazamlik tamoyili hodisadan hodisagacha emas, balki oldindan belgilangan vaqt oralig‘ida doimiy ravishda, uzluksiz tahlil olib borilishini talab qiladi.

Amaliylik tamoyili korxonalar faoliyatida kamchilik va xatoliklarni o‘z vaqtida aniqlash va kelgusida bu holatlarga yo‘l qo‘ymaslikni anglatadi. Ishlab chiqilgan tavsiyalar belgilangan natijalarga erishish maqsadida yo‘l qo‘yilgan kamchiliklarni bartaraf etishga yo‘naltiriladi.

Taqqoslanuvchanlik tamoyili taqqoslanuvchanlik shartiga rioya qilinishini talab qiladi. Taqqoslanuvchanlik ta’minlanishi uchun taqqoslanayotgan davrlarda ko‘rsatkichlar o‘lchanishi va aks ettirilishi yagona uslubiyot bo‘yicha amalga oshirilishi lozim.

Korxonalar faoliyatini tavsiflovchi axborot barcha ma’lumotdan foydalanuvchilar uchun tushunarli, ixcham, qulay va qayta ishlashda tushunarli bo‘lishi lozim. Mutanosib axborot manbalarida aks ettirilgan ma’lumotlar va natijalar foydali, mazmunli va turli hisobot davrlari uchun taqqoslanuvchan bo‘lishi darkor.

Nazorat savollari:

1. Moliyaviy tahlilning fan sifatida shakllanishi tartibi qanday?
2. O‘zbekistonda moliyaviy tahlil rivojlanish tarixini qanday davrlashtirish mumkin?
3. Moliyaviy tahlilning rivojlanish tarixiga kimlar qissa qo‘shgan?
4. Iqtisodiy fanlar tizimida moliyaviy tahlilning o‘rni qanday?
5. Moliyaviy tahlilning asosiy tamoyillari izohlari?

2-bob. Moliyaviy tahlilning mazmuni, predmeti va vazifalari

Reja:

1. Moliyaviy tahlilning mazmuni
2. Moliyaviy tahlilning predmeti va vazifalari

Tayanch so‘zlar:

Fan predmetining ta’rifi; fanni vazifalari; tahlil obyekti; ahlil subyekti; iqtisodiyot nazariyasi va tahlil fanlarining bog‘liqligi; buxgalteriya hisobi va tahlil; audit va tahlil; marketing va tahlil; moliya va tahlil; soliq va tahlil. tahlil so‘zining mazmuni; moliyaviy tahlilning asosiy printsiplari.

1. Moliyaviy tahlilning mazmuni

Tahlil (uni xo‘jalik faoliyatiga bog‘lamasdan va mustaqil fan sifatida ajratmay) azaldan mavjud va insoniyatning jami ilmiy va amaliy faoliyati asosida yotuvchi ancha keng tushuncha hisoblanadi. Tahlil obyekt va hodisalarni qismlarga ajratib o‘rganish jarayonini o‘zida aks ettiradi. Tahlilga teskari jarayon sifatida sintez namoyon bo‘lib, u bilan tahlil ko‘pincha amaliy yoki bilish faoliyatida uyg‘unlashadi. O‘rganilayotgan obyekt turi, uning strukturasi murakkabligi, o‘rganilayotgan jarayonning mavhumlik darajasi va ularni amalga oshirish usullariga bog‘liq ravishda tahlil turli shakllarda namoyon bo‘ladi, jumladan ko‘pincha ham tabiiy, ham ijtimoiy fanlar(kimyoviy tahlil, matematik tahlil, biologik tahlil, moliyaviy tahlil)da tadqiqot so‘zining sinonimi hisoblanadi.

Moliyaviy tahlil fan sifatida obyektiv iqtisodiy qonuniyatlar hamda obyektiv va subyektiv omillar ta’sirida yuzaga kelgan iqtisodiy jarayonlarni tadqiq qilish bilan bog‘liq maxsus bilimlar tizimini o‘zida aks ettiradi.

Boshqaruv funktsiyasi sifatida rejalashtirish, hisob, tahlil va boshqaruv qarorlari o‘zaro chambarchas bog‘langan. Tahlil boshqaruv qarorlarini qabul qilishning ilmiy asosi hisoblanadi, uning yordamida iqtisodiy rivojlanish tendentsiyalari o‘rganiladi, faoliyat natijalarining o‘zgarishi omillar asosida tadqiq qilinadi, biznes-rejalar va boshqaruv qarorlari asoslanadi, ularning ijrosi ustidan nazorat amalga oshiriladi, samaradorlikni oshirish zaxiralari aniqlanadi. Yuqorida aytib o‘tilgan boshqaruv funktsiyalarisiz hech qanday boshqaruv qarorini qabul qilish mumkin emas.

Amaliy iqtisodiy fanlar tizimida markaziy o‘rinni egallovchi moliyaviy tahlil bevosita xo‘jalik faoliyati bilan bog‘liq qator o‘ziga xos funktsiyalarni bajaradi. Iqtisodiy qonuniyatlar namoyon bo‘lishini o‘rganish, korxonalarining aniq sharoitida iqtisodiy hodisalar va jarayonlarning qonuniyatlarini hamda tendentsiyalarini aniqlash, ularni tadqiq qilish asosiy funktsiyalardan biri hisoblanadi. Masalan, talab va taklif qonuniyati. Talab o‘ta harakatchan va o‘zgaruvchan, chunki uning miqdori va dinamikasiga ham iqtisodiy, ham ijtimoiy tushadigan ko‘p sonli omillar ta’sir qiladi. Tovarga talabning o‘zgarishiga, misol tariqasida olsak, reklamadan foydalanish, moda, afzal ko‘rish, atrof-muhit, did,

tovarlar hammabopligi, daromadlar miqdori, buyum foydaliligi, o'rnini bosuvchi tovarlar uchun narxlar, aholi soni o'zgarishi ta'sir etishi mumkin¹.

Tahlilning keyingi muhim funksiyasi joriy va istiqboldagi rejalarni ilmiy asoslash hisoblanadi. Ilmiy asoslangan reja korxonalar faoliyati samarasini baholash mezonini sanaladi. O'tgan yillar (5-10 yil) uchun korxonalar faoliyat natijalarini moliyaviy tahlil qilmasdan, istiqbol uchun asoslangan prognozlashsiz va korxonalar iqtisodiyotining rivojlanish qonuniyatlarini o'rganmay turib, o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lgan kamchilik va xatoliklarni aniqlamasdan ilmiy asoslangan rejani ishlab chiqish, boshqaruv qarorlarining optimal variantini tanlashning iloji yo'q.

Rejalashtirish zamonaviy korxonalarda moliyaviy resurslar, birinchi navbatda, pul mablag'lari bilan bog'liq, ular oxir-oqibatda moddiy, mehnat va boshqa resurs turlariga o'zgaradi. Korxonalarining muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi ulardan samarali foydalanishga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun ishlab chiqarish, sotish va investitsion rejalarni professional darajada tayyorlash bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarining muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun eng muhim omil hisoblanadi.

Rejalar va boshqaruv qarorlari bajarilishi, resurslardan tejimli foydalanish ustidan nazorat korxonalar uchun muhim ahamiyat kasb etadi va tahlilning asosi y funksiyalaridan biri sanaladi. Rejalar bajarilishini baholash rejada ko'zda tutilgan xo'jalik operatsiyalarini bajarish muddati tugashi bo'yicha amalga oshiriladi. Erishilgan natijalarni baholashda kamchilik va xatolar aniqlanadi, ularni bartaraf etish bo'yicha tezkor qarorlar qabul qilinadi.

Moliyaviy tahlil real foyda keltirganda o'zini oqlaydi. Moliyaviy tahlilning haqiqiy nafi ishlab chiqarish jarayonining barcha bosqichlarida foydalanilmagan zaxiralarni aniqlashdan ham iborat.

Moliyaviy tahlilning muhim funksiyalaridan biri – resurslardan samarali foydalanishdagi foydalanilmagan zaxiralarni aniqlash, ishlab chiqarish jarayonining samaradorligini oshirish hamda fan va amaliyot yutuqlari, ilg'or tajribalar o'rganilishini hisobga olgan holda korxonani muvaffaqiyatli rivojlantirish va daromadlilik darajasini oshirish imkoniyatlarini aniqlashdan iborat.

Iqtisodiy adabiyotlarda moliyaviy tahlil tasnifida texnik-moliyaviy tahlil, moliyaviy-moliyaviy tahlil, boshqaruv tahlili, ijtimoiy-moliyaviy tahlil, iqtisodiy-statistik tahlil, iqtisodiy-ekologik tahlil va marketing tahlili kabilar o'rin olgan.

Moliyaviy tahlil boshqaruv obyektini (xo'jalik faoliyati)ning asosiy va yirik bo'limlari hisoblanadi. Moliyaviy tahlilni tashkil qilish, obyektlari, vazifalarni echish usullari o'ziga xoslikka ega.

Moliyaviy-moliyaviy tahlil (korxonaning moliya xizmati, moliya va kredit organlari) korxonalar faoliyat natijalariga: moliyaviy reja bajarilishi, o'z va qarz kapitaldan foydalanish samaradorligi, foyda miqdorini oshirish zaxiralarini aniqlash, rentabellik o'sishi, korxonaning moliyaviy ahvoli va to'lov qobiliyati yaxshilanishi kabilariga asosiy e'tibor qaratadi.

Buxgalteriya hisoboti ma'lumotlariga asoslanuvchi moliyaviy tahlil tashqi tahlil hisoblanadi va quyidagi xususiyatlarga ega:

- tahlil subyektlari (axborotlardan foydalanuvchilar) ko'pligi;
- tahlil subyektlari maqsad va manfaatlari rang-barangligi;
- hisob va hisobotning namunaviy metodikalari, standartlari mavjudligi;
- tahlilning faqat korxonaning ommaviy hisobotiga yo'nalganligi;
- korxonalar faoliyati haqida axborotlardan foydalanuvchilar uchun natijalarning maksimal oshkoraligi.

Moliyaviy (tashqi) tahlil jarayonida quyidagilarni aniqlash bo'yicha hisob-kitoblarni amalga oshiriladi:

- foyda, tushum va xarajatlarning mutlaq ko'rsatkichlari;
- rentabellikning nisbiy ko'rsatkichlari;
- bozor barqarorligi, balans likvidligi, korxonalar to'lov qobiliyati;
- o'z kapitaldan foydalanish samaradorligi;
- qarz mablag'lardan foydalanish samaradorligi;
- kapitalni avanslash samaradorligi (investitsion tahlil);
- korxonaning moliyaviy ahvoli va emitent korxonaning reyting bahosining iqtisodiy diagnostikasi.

Boshqaruv tahlili korxonaning barcha xizmatlari tomonidan olib borilib, bunda rahbariyatga rejalashtirish, nazorat, optimal boshqaruv qarorlari qabul qilish, moliyaviy siyosat masalalari bo'yicha strategiya va taktika ishlab chiqish, marketing faoliyati, sovershenstvovaniya ishlab chiqarishni tashkil qilish, texnika, texnologiyasi uchun zaruriy axborotlarni taqdim etish maqsad qilinib, operativ xarakterga ega. Uning natijalari esa tijorat siri hisoblanadi¹.

Boshqaruv tahliliga xos xususiyatlar sirasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- tahlil natijalarining korxonalar rahbariyatiga yo'nalganligi;
- tashqaridan tahlilni tartibga solish mavjud emasligi;
- korxonalar faoliyatini, moliyaviy va texnik jihatlarini o'rganish, tahlil qilish majmuaviyligi;
- hisob, tahlil, rejalashtirish va qaror qabul qilish integratsiyasi;
- tijorat sirini saqlash maqsadida tahlil natijalari maxfiyligi.

Boshqaruv yoki ichki xo'jalik ishlab chiqarish tahlili predmeti quyidagilar hisoblanadi:

- biznes-rejani asoslash;
- marketing tizimi;
- xo'jalik faoliyati samaradorligining kompleks moliyaviy tahlili;
- texnik-tashkiliy daraja va ishlab chiqarishning boshqa shart-sharoitlari;
- ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish samaradorligi;
- mahsulot ishlab chiqarish va sotish;
- tannarx, mahsulot hajmi va foydaning o'zaro aloqasi.

Rivojlangan bozor iqtisodiyoti tahlilni ichki boshqaruv va tashqi moliyaviy tahlilga differentsiatsiyalash ehtiyojini yuzaga keltiradi. Ichki boshqaruv tahlili –

¹ Financial statement analysis. Eleventh edition. K.R. Subramanyam. University of Souther. 51 page.

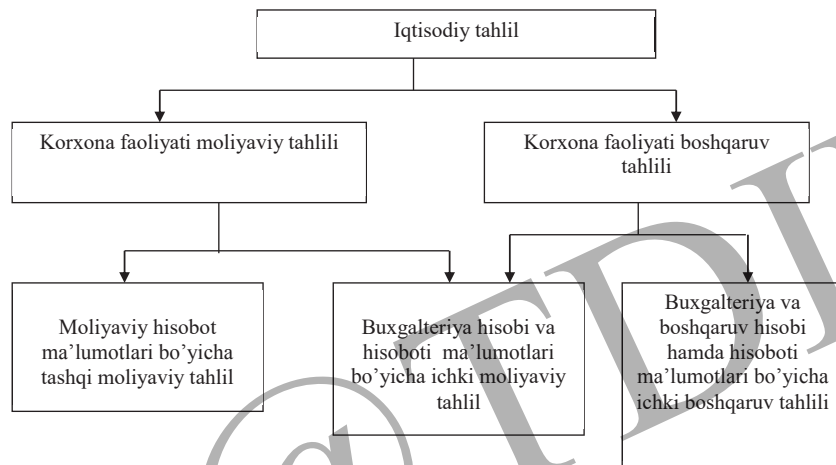
¹ Financial statement analysis. Eleventh edition. K.R. Subramanyam. University of Souther. 88page.

boshqaruv hisobining tarkibiy qismi, ya'ni korxonahabariyati, ma'muriyatining axborot-analitik ta'minotidir. Tashqi moliyaviy tahlil esa moliyaviy hisobning tarkibiy qismi sanaladi.

Shunday qilib, moliyaviy tahlil moliya-xo'jalik faoliyatini boshqarish tizimining muhim elementi hisoblanadi, undan investitsion loyihalarni baholashda oldindan prognozlash varianti sifatida; moliyaviy shart-sharoit va natijalarni prognozlash instrumenti sifatida; ishlab chiqarishni boshqarishdagi joriy muammolarni aniqlash; har bir faoliyat yuritayotgan obyektga tegishli ichki zaxiralarni aniqlash, korxonaning moliyaviy ahvolini baholash maqsadida foydalanish mumkin.

Moliyaviy tahlil o'tkazish jarayonida muhim aloqa va tavsiflarni aniqlash, iqtisodiy ma'lumotlarni axborotga aylantirish maqsadida analitik vositalar tizimi hamda turli iqtisodiy va moliyaviy hujjatlar ko'rsatkichlarini o'rganish usullaridan foydalaniladi.

Analitik jarayon va baholash uchun qanday turdagi hisobot manba sifatida xizmat qilishiga bog'liq ravishda moliyaviy tahlil turkumlanadi (1-chizma).

1-rasm. Moliyaviy tahlilning turkumlanishi

2. Moliyaviy tahlilning predmeti va vazifalari

Ixtiyoriy fan asosini uning predmeti tashkil qiladi. Fan predmeti mazkur fan nimani o'rganishini, metodi esa – qanday o'rganishini, ya'ni ushbu tadqiqot predmetini o'rganishda qanday usullardan foydalanilishini ko'rsatadi.

Moliyaviy tahlil fan sifatida quyidagilar bilan bog'liq maxsus bilimlar tizimini o'zida aks ettiradi:

– obyektiv iqtisodiy qonunlar va subyektiv tushunchalardagi omillar ta'siri ostida yuzaga keluvchi o'zaro aloqadorlikdagi iqtisodiy jarayonlar tadqiqi;

– biznes-rejalarni ilmiy asoslash va ularning bajarilishini obyektiv baholash;

– ijobiy va salbiy omillarni aniqlash hamda ularning ta'sirini miqdoriy o'lchash;

– xo'jalik taraqqiyoti tendentsiyalari va proporsiyalarini oydinlashtirish, foydalanilmagan ichki xo'jalik zaxiralarni aniqlash;

– ilg'or tajribani umumlashtirish, optimal qarorlar qabul qilish.

Moliyaviy tahlil korxonalaridagi iqtisodiy ishlardan iborat iqtisodiy fanlarning muhim qismi hisoblanadi. U o'z predmeti, objekti va iqtisodiy jarayonlar, hodisalar, vaziyatlarni tadqiq qilish usullariga ega.

Ixtiyoriy fan, jumladan moliyaviy tahlil predmetini ta'riflash murakkab vazifa. Mazkur muammo o'n yillar davomida ishlab chiqilmoqda, lekin predmetni ta'riflash bo'yicha yagona va yakuniy nuqtai nazar hozircha mavjud emas. Moliyaviy tahlil predmetining adabiyotlarda tez-tez uchraydigan va ozmi-ko'pmi uning mohiyatiga mutanosib bo'lgan mavjud ta'riflarini olimlar quyidagicha guruhlaydi:

– korxonalarining xo'jalik faoliyati;

– xo'jalik jarayonlari va hodisalari.

Ayni bir obyekt turli fanlarda turli jihatdan ko'rib chiqilishi mumkin. Qayd qilish joizki, tahlil jarayon sifatida xo'jalik faoliyatining o'zini emas, balki iqtisodiy jarayonlar oqibati sifatida xo'jalik yuritish natijalarini o'rganadi.

Moliyaviy tahlil predmetini ta'riflashda professor S.B. Barngolts va professor A.D. Sheremet tadqiqotlari muhim o'rin tutadi. Ularning nuqtai nazariga ko'ra, moliyaviy va ishlab chiqarish faoliyati ajralmas o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi va xo'jalik faoliyatini tahlil qilishda kompleks yondashuv talab qilinadi¹.

Moliyaviy tahlil predmeti deganda, professor A.D. Sheremet ta'rificha, korxonalar, birlashmalar, assotsiatsiyalarning xo'jalik jarayonlari, iqtisodiy axborotlar tizimida o'z aksini topuvchi ularning obyektiv va subyektiv omillar ta'sirida vujudga keluvchi faoliyatining ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi va yakuniy moliyaviy natijalari tushuniladi.

Moliyaviy tahlil nazariyasida mahalliy olimlarning ta'riflari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Moliyaviy tahlil muammolariga bag'ishlangan tadqiqotlar orasida professor M.Pardaev, professor A.V. Vahobov, professor A.T. Ibragimovlarning ishlari ayniqsa e'tiborga molik.

Professor M.Pardaev nuqtai nazariga muvofiq, moliyaviy tahlil predmeti obyektiv va subyektiv omillar ta'sirida vujudga keluvchi xo'jalik faoliyati, korxonalar iqtisodiy ahvoli ko'rsatkichlarini yuksaltirish yo'llarini ishlab chiqish hisoblanadi.

Mazkur muammoni ko'rib chiqishga yakun yasagan holda xulosa qilish mumkinki, moliyaviy tahlil o'z predmeti sifatida xo'jalik subyektlarida obyektiv va

¹ Financial statement analysis. Eleventh edition. K.R. Subramanyam. University of Souther. 51 page.

subyektiv omillar ta'sirida sodir bo'lgan hamda ma'lum axborot tizimlarida aks etgan iqtisodiy hodisa va jarayonlar hamda ularning yakuniy natijalarini o'rganadi.

Quyidagilar moliyaviy tahlilning asosiy vazifalari hisoblanadi:

1. Iqtisodiy qonunlar ta'sir xarakterini o'rganish, korxonaning konkret shart-sharoitida iqtisodiy hodisalar va jarayonlarning qonuniyatlari va tendentsiyalarini aniqlash.

2. Joriy va istiqboldagi rejalarini ilmiy asoslash: o'tgan 5-10 yil uchun korxonaga faoliyat natijalarini chuqur moliyaviy tahlil qilmasdan, istiqbol uchun asoslangan prognozlarisiz, korxonaga iqtisodiyoti rivojlanishidagi qonuniyatlarni o'rganmay turib, xato va kamchiliklarni aniqlamasdan ilmiy asoslangan rejani ishlab chiqish, boshqaruv qarorlarining optimal variantini tanlash mumkin emas.

3. Reja va boshqaruv qarorlari bajarilishi, resurslardan tejimli foydalanish ustidan nazorat qilish va erishilgan natijalarni baholash maqsadida tahlil nafaqat dalillar keltirish, balki xato va kamchiliklarni aniqlash hamda iqtisodiy jarayonlarga tezkor ta'sir qilish maqsadida olib borilishi lozim. Aynan shu sababga ko'ra tahlil tezkorligi va amaliyligini oshirish zarur.

4. Obyektiv va subyektiv, ichki va tashqi omillarning xo'jalik faoliyatiga ta'sirini o'rganish.

5. Samaradorlikni yuksaltirish zaxiralari izlash, korxonaning ilg'or tajriba, fan va amaliyot yutuqlarini o'rganish asosida faoliyat yuritishi.

6. Iqtisodiyotning erishilgan darajasi, rejalar bajarilishi va ko'rsatkichlar dinamikasi asosida korxonaga faoliyati natijalarini baholash, mavjud imkoniyatlardan foydalanish va mahsulot hamda xizmatlar bozorida uning o'rni aniqlash.

7. Moliyaviy va operatsion risklar darajasini baholash hamda ichki boshqaruv mexanizmlarini ishlab chiqish, korxonaning bozor pozitsiyasini mustahkamlash maqsadida biznes daromadligini yuksaltirish.

8. Aniqlangan zaxiralardan foydalanish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.¹

Nazorat savollari:

1. Tahlil nima?
2. Fan sifatida moliyaviy tahlilning shakllanish davri.
3. Xo'jalik subyektlari faoliyatini boshqarishda tahlilning o'rni nimalardan iborat?
4. Moliyaviy tahlil turlarini sanab bering.
5. Moliyaviy tahlilning mohiyati nimadan iborat?
6. Mazkur fan rivojlanishiga hissa qo'shgan mamlakatimiz olimlarini sanab bering.
7. Moliyaviy tahlilning asosiy tamoyillari.
8. Moliyaviy tahlil predmetini ta'riflang.
9. Iqtisodiy fanlar tizimida moliyaviy tahlilning o'rni qanday?
10. Moliyaviy tahlil vazifalarini sanab bering.

3-bob. MOLIVAVIY TAHLILNING METODI VA UNDA QO'LLANILADIGAN USULLAR

Reja:

1. Moliyaviy tahlil metodi, uning o'ziga xos xususiyatlari
2. Moliyaviy tahlilda qo'llaniladigan usullar
 - 2.1. Taqqoslash usuli
 - 2.2 Nisbiy va o'rtacha miqdorlardan foydalanish
 - 2.3 Moliyaviy tahlilda guruhlash usuli
 - 2.4 Moliyaviy tahlilda balans usuli
 - 2.5 Zanjirli o'rin almashtirish usuli
 - 2.6. Mutlaq farqlar usuli
 - 2.7. Nisbiy farqlar usuli
 - 2.8. Indeks metodi
 - 2.9. Korrelyatsion tahlil usullari
 - 2.10. Integral usul va uning moliyaviy tahlilda qo'llanishi

Tayanch so'zlar:

Metodi, metodologik jihatlar, elementlari, tahlil omillari tasnifi, an'anaviy matematik usul, taqqoslash usuli, farqlar usuli, Matematik usul, Stoxastik model, juftli va ko'p sonli korrelyatsiya, integral va logarifm usuli, o'yin nazariyasi usuli

1. Moliyaviy tahlil metodi, uning o'ziga xos xususiyatlari

Keng ma'noda **metod** – real voqelikni o'rganishdagi yondashuv uslubi, tabiat va jamiyatni tadqiq etish uslubi. Dialektika metodi umumiy tadqiqot metodi sanalib, birinchidan, barcha hodisalar o'zaro aloqadorlikda va o'zaro shartlangan tarzda o'rganilishi, ikkinchidan barcha hodisalar harakatda, o'zgarish va rivojlanishda o'rganilishini anglatadi.

Dialektika har bir jarayon, har bir hodisani **yaxlit va qarama-qarshiliklar kurashi** sifatida ko'rib chiqishni uqtiradi. Bundan ichki qarama-qarshiliklarni, har bir hodisa, har bir jarayonning salbiy va ijobiy jihatlarini o'rganish zarurati kelib chiqadi. Bu ham tahlilning o'ziga xos qirralaridan biridir. Masalan, ilmiy texnika taraqqiyoti mehnat unumdorligi o'sishi, rentabellik va boshqa ko'rsatkichlar oshishida ijobiy natija beradi, lekin bunda uning atrof-muhitni ifloslantirish, ishsizlikning ortishi va boshqa salbiy jihatlarini ham hisobga olishimiz lozim.

Tahlilda dialektik metoddan foydalanish **korxonalar xo'jalik faoliyatini o'rganish barcha o'zaro aloqalarni hisobga olgan holda olib borilishi lozimligini** anglatadi. Agar boshqalaridan ajratilgan holda ko'rib chiqilsa, hech bir hodisa to'g'ri tushunilishi mumkin emas. Ma'lumki, yangi texnika joriy qilinishi bilan ishlab chiqarish xarajatlari, demakki, mahsulot tannarxi ham ortadi. Lekin bunda mehnat unumdorligi o'sadi. Bu esa, o'z navbatida, mehnat haqini tejash va mahsulotlar tannarxini pasaytirishga imkon beradi. Demak, u yoki bu iqtisodiy hodisani tushunish va to'g'ri baholash uchun uning boshqa hodisalar bilan barcha o'zaro aloqadorligi va bog'liqligini o'rganish zarur. Bu tahlil metodining metodologik qirralaridan biri sanaladi.

¹ Financial statement analysis. Eleventh edition. K.R. Subramanyam. University of Souther. 136 page.

Tahlilning muhim metodologik jihatlaridan biri shuki, **u nafaqat sabab-oqibat aloqalarini o'rnatishga, balki ularga miqdoriy tavsif berishga imkon beradi**, ya'ni faoliyat natijasiga omillar ta'sirini aniqlashni ta'minlaydi. Bu iqtisodiyot holatini aniq baholab, uning natijalari bo'yicha xulosa hamda tavsiyalarni asoslashga imkon beradi.

Tahlilda sabab aloqalarini o'rganish va o'lchashni induksiya va deduktiya metodi bilan amalga oshirish mumkin.

Moliyaviy tahlilda dialektik metoddan foydalanish **har bir jarayon, har bir iqtisodiy hodisani tizim sifatida, o'zaro bog'liq ko'plab elementlarning majmui sifatida ko'rib chiqish lozimligini** anglatadi. Bundan tahlil obyektlarini o'rganishga tizimli yondashuv zarurati kelib chiqadi, bu ham uning xarakterli jihatlaridan biri sanaladi. Tizimli yondashuv o'rganilayotgan hodisa va jarayonlarni elementlarga maksimal detallashtirish (xususiy tahlil), ularni tizimlashtirish va sintezni nazarda tutadi.

Hodisalarni **detallashtirish** o'rganilayotgan obyektga eng muhim va asosiy jihatlarini aniqlash uchun zarur darajada olib boriladi. U obyekt va tahlil maqsadiga bog'liq bo'ladi.

Shunday qilib, tahlil metodi korxonalar faoliyat samaradorligini oshirish maqsadida reja ko'rsatkichlari tizimi, hisob, hisobot va boshqa axborot manbalarini maxsus usullar asosida qayta ishlash yo'li bilan korxonalar faoliyati natijalariga omillar ta'sirini tizimli, kompleks o'rganish, o'lchash va umumlashtirishni o'zida aks ettiradi. Tahlilda tadqiq etiladigan omillar turli alomatlar bo'yicha tasniflanishi mumkin, bu natijaviy ko'rsatkichlar miqdorini shakllantirishda har bir omilning o'rni va ahamiyatini aniqroq baholashga imkon beradi.

1-jadval

Tahlil omillari tasnifi

Tasnifiy belgisi	Omillar guruhi
Tabiatiga ko'ra	Tabiiy-iqlim Ijtimoiy-iqtisodiy Ishlab chiqarish-iqtisodiy
Natijalarga ta'sir darajasiga ko'ra	Asosiy Ikkinchi darajali
Xo'jalik subyektiga bog'liqlik darajasiga ko'ra	Obyektiv Subyektiv
Tadqiqot obyektiga nisbatan	Ichki Tashqi
Tarqalish darajasiga ko'ra	Umumiy O'ziga xos
Faoliyat natijalariga ta'siri davomiyligiga ko'ra	Doimiy Vaqtinchalik
Ta'sir xarakteriga ko'ra	Ekstensiv Intensiv
Aks ettirilayotgan hodisalar xususiyatlariga ko'ra	Miqdoriy Sifat
O'z tarkibiga ko'ra	Sodda Murakkab

O'z tabiatiga ko'ra omillar tabiiy-iqlim, ijtimoiy-iqtisodiy, ishlab chiqarish-iqtisodiy kabilarga ajratiladi.

Tabiiy-iqlim omillari qishloq xo'jaligi, kon sanoati, o'rmon xo'jaligi va boshqa tarmoqlar faoliyat natijalariga ulkan ta'sir ko'rsatadi. Ularning ta'sirini hisobga olish xo'jalik subyektlari faoliyat natijalarini aniqroq baholashga imkon beradi.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillarga xodimlarning uy-joy sharoiti, korxonalarda ommaviy-madaniy, sport va sog'lomlashtirish tadbirlarini tashkil qilish, xodimlarning ta'lim hamda madaniy jihatdan umumiy darajasi va boshqalar kiritiladi. Ular korxonaning ishlab chiqarish resurslaridan yanada to'liq foydalanish va ularning mehnat samaradorligini oshirishga zamin yaratadi.

Ishlab chiqarish-iqtisodiy omillar korxonaning ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish to'liqligi va samaradorligini, uning faoliyatining yakuniy natijalarini belgilab beradi.

Xo'jalik faoliyati natijalariga ta'sir darajasiga ko'ra omillar asosiy va ikkinchi darajali omillarga ajratiladi. Ikkinchi darajalilardan farqli o'laroq **asosiy** omillar natijaviy ko'rsatkichga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Turli omillar ichidan asosiy, hal qiluvchisini ajrata olish mahorati tahlil natijalari asosida to'g'ri xulosalar chiqarishni ta'minlaydi.

Xo'jalik subyektiga bog'liqlik darajasiga ko'ra omillar **obyektiv** (odamlar xohish va irodasiga bog'liq bo'lmagan, masalan, tabiiy ofatlar) va **subyektiv** (yuridik va jismoniy shaxslar faoliyatiga bog'liq) omillarga ajratiladi.

Tadqiqot obyektiga nisbatan omillar ichki va tashqi, ya'ni mazkur korxonalar faoliyatiga bog'liq va bog'liq bo'lmagan omillarga tasniflanadi. Tahlilda korxonalar ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan ichki omillar tadqiqiga alohida e'tibor qaratilishi lozim.

Tarqalish darajasiga ko'ra omillar **umumiy** (iqtisodiyotning barcha tarmoqlariga ta'sir qiluvchi) va **o'ziga xos** (iqtisodiyotning alohida tarmog'i yoki korxonalar sharoitida ta'sir qiluvchi). Bunday bo'linish alohida korxonalar, ishlab chiqarish tarmoqlarining o'ziga xos xususiyatlarini to'liq hisobga olish va ularning faoliyatini yanada aniq baholashga imkon beradi.

Faoliyat natijalariga ta'siri davomiyligiga ko'ra **doimiy** (o'rganilayotgan hodisaga vaqt bo'yicha uzluksiz ta'sir ko'rsatuvchi) va **vaqtinchalik** (ayrimlarining ta'siri davriy hisoblanadi, masalan, yangi texnika, mahsulotlarning yangi turlari, ishlab chiqarishning yangi texnologiyalarini o'zlashtirish va hokazo) omillar farqlanadi.¹

Ta'sir xarakteriga ko'ra omillar **intensiv** (ishlab chiqarish jarayonida mehnat qizg'inligi, sa'y-harakatlar darajasini tavsiflaydi, masalan, qishloq xo'jalik ekinlari hosildorligini oshirish, qoramollar mahsuldorligini oshirish, mehnat unumdorligini oshirish) va **ekstensiv** (natijaviy ko'rsatkichning sifat jihatidan emas, balki miqdoriy o'sishi bilan bog'liq, masalan, ekin maydonini kengaytirish yo'li bilan

¹ Financial statement analysis eleventh edition k. r. subramanyam university of souther 99 page.

mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish, hayvonlar bosh sonini ko'paytirish, ishchilar sonini oshirish va hokazo) omillarga bo'linadi.

Tarkibiga bog'liq ravishda omillar bir necha elementdan iborat **murakkab** (kompleks) va tarkibiy qismlarga ajratilmaydigan **sodda** (elementli) turlarga ajratiladi. Murakkab omilga mehnat unumdorligini, sodda omillarga hisobot davrida ish kunlari sonini misol sifatida keltirish mumkin.

2. Moliyaviy tahlilda qo'llaniladigan usullar

Moliyaviy tahlil jarayonida iqtisodiy axborotlarni analitik qayta ishlashda qator o'ziga xos usul va uslublar qo'llaniladi. Moliyaviy tahlilning usullarini ikki guruhga ajratish mumkin: **an'anaviy** va **matematik**.

Birinчисiga shunday usullar kiritiladiki, ular moliyaviy tahlil maxsus bilimlarning ixtisoslashgan tarmog'i sifatida, mustaqil o'quv kursi sifatida yuzaga kelgan vaqtdan boshlab qo'llanilgan. Ko'plab matematik usullar keyinroq, tezkor EHMLarni ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan vaqtdan analitik ishlanmalar doirasiga kirgan. Moliyaviy tahlilning asosiy an'anaviy usul va uslublari sirasiga mutlaq, nisbiy va o'rtacha miqdordan foydalanishni kiritish mumkin: taqqoslash, guruhlash, balans metodi, zanjirli o'rin almashtirish usuli va mutlaq farq usuli. U yoki bu ko'rsatkichlar, iqtisodiy hodisalar, jarayonlar va vaziyatlar tahlili mutlaq miqdorlardan (qiymat bo'yicha yoki natural o'lchovlarda ishlab chiqarish hajmi, tovar aylanmasi hajmi, muomala xarajatlari va sarf-xarajatlar miqdori, foyda miqdori) foydalanishdan boshlanadi. Buxgalteriya hisobi va statistikada bo'lgani kabi tahlilda ham mutlaq miqdorlarsiz ish yuritish mumkin emas. Lekin ular buxgalteriya hisobida asosiy o'lchagichlar hisoblangan, tahlilda ko'pincha o'rtacha va nisbiy miqdorlarni hisoblash uchun baza sifatida foydalaniladi.

Nisbiy miqdorlar analitikligi tuzilmaviy tartib ko'rsatkichlarini o'rganishda ham yaxshi namoyon bo'ladi. Jamining qismini jamining butun olinganiga nisbatini aks ettirarkan, ular butun jamini ham, uning qismini ham yaqqol tasvirlaydi (masalan, yalpi mahsulotda tayyor mahsulot, qo'shimcha mahsulotlar va tugallanmagan ishlab chiqarishning ulushi).

Tahlil jarayonida o'rtacha miqdorlar muhim ahamiyat kasb etadi. Ularning «analitik kuchi» o'xshash, bir turdagi ko'rsatkichlar, hodisalar va jarayonlarni mutanosib majmuada umumlashtirishdan iborat. Ular xususiydan umumiyga, tasodifiydan qonuniyatiga o'tishga imkon beradi; ularsiz o'rganilayotgan belgini turli majmualar bo'yicha taqqoslash, turlanayotgan ko'rsatkichlarni vaqt bo'yicha o'zgarishlarini tavsiflashning iloji yo'q; ular alohida qiymat va tebranishlar tasodifiyligini mavhumlashtirishga imkon beradi.

Analitik hisob-kitoblarda zaruratga ko'ra "o'rtacha"larning turli shakllari qo'llaniladi: o'rtacha arifmetik, o'rtacha tortilgan, o'rtacha xronologik va b.

2.1. Taqqoslash usuli

Bilishning ilmiy usullaridan biri sifatida taqqoslash moliyaviy tahlilda keng qo'llaniladi. Uning mohiyati – bir turdagi obyektlar o'rtasidagi o'xshashlik yoki farqlarni aniqlash maqsadida ularni qiyoslashdan iborat. Taqqoslash yordamida

iqtisodiy hodisalaridagi umumiylik va o'ziga xosliklar aniqlanadi, tadqiq etilayotgan obyektlar darajasida o'zgarishlar belgilanadi, ularning rivojlanish tendentsiyalari va qonuniyatlari o'rganiladi. Moliyaviy tahlilda taqqoslashning quyidagi turlari qo'llaniladi:

- Haqiqatdagi hisobot ma'lumotlarini rejaviy ma'lumotlar bilan taqqoslash. Rejaning bajarilish foizini aniqlash taqqoslash natijasi hisoblanadi;

- Iqtisodiy hodisalar rivojlanishidagi tendentsiyalar, qonuniyatlarni aniqlash maqsadida ko'rsatkichlarni dinamikada taqqoslash;

- Tahlil qilinayotgan korxonalar ko'rsatkichlarini tarmoq bo'yicha o'rtacha qiymatlar bilan taqqoslash;

- O'rganilayotgan korxonaning faoliyat ko'rsatkichlarini raqobatchilarning mutanosib ko'rsatkichlari bilan taqqoslash;

- Optimal qarorlarni tanlash maqsadida turli boshqaruv qarorlari natijalarini taqqoslash;

- Samaradorligini baholash maqsadida boshqaruv qarorlari qabul qilingunga qadar va qabul qilingandan keyingi faoliyat natijalarini taqqoslash.

Quyidagilar **ko'rsatkichlar taqqoslanuvchanligining** majburiy sharti hisoblanadi:

- hajm, qiymat, sifat va tuzilmaviy ko'rsatkichlar birligi;
- qiyoslash amalga oshirilayotgan vaqt davri birligi;
- ishlab chiqarish shartlari taqqoslanuvchanligi;
- ko'rsatkichlarni hisoblash metodikasi taqqoslanuvchanligi.

Taqqoslanmaydigan ko'rsatkichlarni qiyoslash tahlil natijalari asosida noto'g'ri xulosa chiqarilishiga olib keladi. Shuning uchun qiyoslashni amalga oshirishdan avval ko'rsatkichlarni taqqoslama ko'rinishga keltirish lozim, ya'ni qiyoslanayotgan ko'rsatkichlarni sanab o'tilgan omillarga muvofiq yagona asosga keltirish lozim.

Agar taqqoslanmaydigan ko'rsatkichlar qiymat bahosining turli darajasi oqibatida kelib chiqqan bo'lsa, u holda ushbu omilni neytrallashtirish uchun ko'rsatkichlar ayni bir narxda ifodalanadi. Masalan, yalpi mahsulot qiyoslanuvchanligini ta'minlash uchun uning hisobot va bazis davrdagi jismoniy hajmi bazis davri narxlarida ifodalanadi:

$$I_{yam} = \sum q_1 p_0 / \sum q_0 p_0$$

Bu erda q_1 i q_0 – mos ravishda hisobot va bazis davrdagi i-turdagi mahsulot ishlab chiqarishning jismoniy hajmi;

p_0 – i-turdagi mahsulotning bazis davrdagi narxi.¹

Korxonalar faoliyat ko'lamini o'zgarishi tufayli ko'plab ko'rsatkichlar taqqoslanmaydigan bo'lishi mumkin. Masalan, agar hisobot yili xarajatlar miqdori ($\sum q_1 b_1 + a_1$) bazis yil xarajatlari ($\sum q_0 b_0 + a_0$) bilan taqqoslangan, u holda mazkur ko'rsatkichlarning farqi nafaqat mahsulot tannarxi darajasining o'zgarishi bilan, balki mahsulot ishlab chiqarish hajmidagi o'zgarishlar bilan ham shartlangan bo'ladi. Xarajatlarni taqqoslanma ko'rinishga keltirish uchun hajm omilining

¹ Financial statement analysis. Eleventh edition. K.R. Subramanyam. University of Souther. 153 page.

ta'sirini neytrallash talab etiladi, buning uchun bazis davr xarajatlari miqdorini hisobot davri mahsulot ishlab chiqarishning haqiqatdagi hajmiga ($\sum q_1 b_0 + a_0$) qayta hisoblash zarur va shundan so'ng hisobot davri xarajatlari miqdori taqqoslanadi:

$$I_z = \sum q_1 b_1 + a_1 / \sum q_0 b_0 + a_0$$

Bu erda b – i-turdagi mahsulot birligiga o'zgaruvchan xarajatlar;
 a – tadqiq etilayotgan davrda jami mahsulot ishlab chiqarish uchun doimiy xarajatlar.

Taqqoslanayotgan ko'rsatkichlarni **bir tuzilmaga** keltirish uchun mahsulot ishlab chiqarishning haqiqatdagi hajmini bazis davr tarkibiga qayta hisoblash zarur:

2-jadval

Mahsulot ishlab chiqarish hajmi va tarkibi

Mahsulot turi	Mahsulot narxi, ming so'm.	Ishlab chiqarish hajmi		Solishtirma og'irlik	
		O'tgan davr	Hisobot davri	O'tgan davr	Hisobot davri
Tabiiy teridan poyabzal	30	5000	5400	0,5	0,6
Sun'iy teridan poyabzal	6	5000	3600	0,5	0,4
Jami		10000	9000	1,0	1,0

$$YaF_0 = 10000 \times 30 + 10000 \times 0,5 \times 6 = 180000 \text{ ming so'm}$$

$$YaF_{\text{shartli}} = 9000 \times 0,5 \times 30 + 9000 \times 0,5 \times 6 = 162000 \text{ ming so'm.}$$

Keltirilgan misolda ikkala holatda ham ishlab chiqarish tarkibi va narxlar bir xil (bazis davr darajasida), faqat umumiy mahsulot ishlab chiqarish farqlanadi. Bu mahsulotning jismoniy o'sishini to'g'ri baholashga imkon beradi.

Agar mutlaq miqdorlar o'rniga o'rtacha yoki nisbiy miqdorlar qo'llanilsa, qator hollarda ko'rsatkichlar taqqoslanuvchanligiga erishish mumkin. Korxonada ishlab chiqarish bazasini hisobga olmay turib mahsulot ishlab chiqarish hajmi, foyda miqdori kabi mutlaq ko'rsatkichlarni taqqoslash mumkin emas. Lekin mutlaq ko'rsatkichlar o'rniga nisbiy ko'rsatkichlar, masalan, bir ishchi uchun mahsulot ishlab chiqarish, bir so'm aktivga foyda miqdori olingan bo'lsa, u holda qiyoslash to'raligicha to'g'ri hisoblanadi.

2.2 Nisbiy va o'rtacha miqdorlardan foydalanish

Mutlaq ma'lumotlar bilan birga moliyaviy tahlilda odatda foiz yoki koeffitsientlarda ifodalanadigan nisbiy ko'rsatkichlar keng qo'llaniladi. Nisbiy miqdorlar, masalan, aholi jon boshi hisobida mahsulot ishlab chiqarishni aniqlash uchun qo'llaniladigan reja topshiriqlarining bajarilish darajasi, me'yorlarga rioya qilinishi, o'sish sur'ati va ko'payish, tarkibi, intensivlik ko'rsatkichlari yoki ulushini tavsiflaydi. Bunday nisbiy ko'rsatkichlar mutlaqsonlarda hisoblansa-da, nisbiy miqdorlar toifasiga kiritiladi.

Ishlovchilarning mehnat unumdorligi, mahsulot birligiga material sarfi kabi ommaviy hodisalarni o'rganishda o'rtacha miqdorlarni qo'llash zarurati vujudga keladi.

Moliyaviy tahlilda **o'rtacha miqdorlar** bir turdagi hodisalar majmuini qandaydir belgi bo'yicha umumlashtirilgan miqdoriy tavsifi uchun foydalaniladi, ya'ni bitta son bilan obyektning jami majmui tavsiflanadi. Masalan, ishchilarning o'rtacha oylik mehnat haqi o'rganilayotgan ishchilar majmuining mehnatiga haq to'lash darajasining umumlashma tavsifi uchun qo'llaniladi. O'rtacha miqdorlar yordamida turli obyektlar majmualarini qiyoslash mumkin: rentabellik darajasi bo'yicha tumanlar, mehnatga haq to'lash darajasi bo'yicha korxonalar va hokazo.

O'rtacha miqdorlarning keng tarqalgan shakli – o'rtacha arifmetik bo'lib, uning oddiy va tortilgan turlari mavjud. O'lchovlar haqida bevosita ma'lumotlar mavjud bo'lmaganda o'rtacha garmonik usul qo'llaniladi, o'shining o'rtacha sur'atini hisoblashda esa o'rtacha geometrikka murojaat qilinadi.

O'rtachani hisoblashning mazkur usullari o'rganilayotgan majmuaning o'ziga xos jihatlari tavsiflash uchun yetarli bo'lmashligi mumkin. Bunda ixtiyoriy o'rtacha tortilgan miqdor hisoblash manbasi bo'lib xizmat qiluvchi ma'lumotlar tarkibining hosilasi ekanligini nazarda tutish talab etiladi. Sonlarni qatorlarga yanada teng taqsimlash barcha qatorlar uchun yanada tipik o'rtacha miqdorni beradi va aksincha.

Misol, 2015 yilning to'rt kvartali uchun ma'lumotlar bo'yicha mahsulot sotishning o'rtacha kvartal hajmini hisoblash.

Kvartal	I	II	III	IV
Tushum xi, so'm	587612	630544	691406	601417

x_i ning har bir qiymatidan 587612 ni ayirib tashlash, keyin esa "qoldiq"lar bo'yicha o'rtachani hisoblash mumkin:

	0	42932	103794	13805
--	---	-------	--------	-------

$$(0+42932+103794+13805) / 4 = 40133 \text{ so'm}$$

Izlanayotgan kvartalda sotishning o'rtacha miqdori quyidagiga teng bo'ladi:

$$X = 40133 + 587612 = 627745 \text{ so'm}$$

o'rtacha arifmetikdan tashqari o'rtacha miqdorlarning boshqa shakllari ham qo'llaniladi. Birinchi navbatda bu **o'rtacha geometrik** bo'lib, u miqdorni emas, balki miqdorlarning individual qiymatlari ko'paytmasini o'zgarimas saqlashga imkon beradi:

$$\sqrt[n]{X_{geom}} = x_1 * x_2 * \dots * x_n$$

O'rtacha geometrik asosan o'sish sur'atini o'rganishda keng qo'llaniladi.

Misol, 2004 yilning to'rt kvartali davomida korxonada mahsulot ishlab chiqarishida foydalanilgan xom ashyo narxining o'sish sur'ati har xil bo'lgan. Yilning to'rt kvartali uchun ma'lumotlar bo'yicha yil uchun o'rtacha kvartallik narx o'sish sur'atini topish talab qilinadi.

Kvartal	I	II	III	IV
O'sish sur'ati	1,05	1,09	2,01	1,56

Narx o'sish sur'ati quyidagini tashkil qilgan: $1,05 \cdot 1,09 \cdot 2,01 \cdot 1,56 = 3,59$

Agar o'rtacha o'sish sur'atini hisoblash uchun o'rtacha arifmetik formulasidan foydalanilsa, yillik o'sish sur'ati o'rtacha 1,43 martani tashkil qilganligini ko'ramiz:

$$(1,05+1,09+2,01+1,56)/4 = 1,43$$

Olingan qiymat o'sish sur'atining haqiqiy manzarasini berishi ehtimoldan uzoq, chunki agar har kvartalda narxlar 1,43 marta oshgan deb taxmin qilinsa, u holda yillik o'sish sur'ati 4,15 martani tashkil qilishi lozim:

$$1,43 \cdot 1,43 \cdot 1,43 \cdot 1,43 = 4,15 \text{ marta}$$

Bunday qarama-qarshilik yuzaga kelmasligi uchun bir yilda o'rtacha kvartallik narx o'sish sur'atini hisoblash uchun o'rtacha geometrik formulasidan foydalanish talab qilinadi:

$$\sqrt[4]{1,05 \cdot 1,09 \cdot 2,01 \cdot 1,56} = 1,38$$

Moliyaviy tahlilda **o'rtacha xronologik usul** ham keng qo'llaniladi. Korxonalarini tavsiflash uchun oraliq va oniy ko'rsatkichlar qo'llaniladi. Birinchisiga misol sifatida tovar aylanmasi, foyda, qandaydir davr uchun tushumlar hajmi; ikkinchisiga esa – muayyan sana uchun zaxiralar, asosiy mablag'lar va ishlovchilar soni haqida ma'lumotlarni keltirish mumkin. Oraliq ko'rsatkichlarni o'rtachalashtirish uchun ko'pincha o'rtacha arifmetik formula qo'llanilsa, oniy ko'rsatkichlarni o'rtachalashtirish uchun aynan o'rtacha xronologik formulasidan foydalaniladi. Agar X_1, \dots, X_n oniy ko'rsatkichlar qatori berilgan bo'lsa, u holda mazkur qator uchun o'rtacha xronologik Sch quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$Sch = (X_1/2 + X_2 + \dots + X_{n-1} + X_n/2) / (n-1)$$

Misol, 2015 yildagi do'konda tovar zaxirasining o'rtacha miqdorini topish talab qilinadi, agar har bir kvartal boshi uchun zaxiralar haqida quyidagi ma'lumotlar mavjud bo'lsa (ming so'm):

Zaxira	1 yanvar	1 aprel	1 iyul	1 oktyabr	1 yanvar
	2015	2015	2015	2015	2016
	100	120	111	140	106

O'rtacha xronologik formulasidan foydalangan holda quyidagini topamiz:

$$Sch = (100/2 + 120 + 111 + 140 + 106/2) / (5-1) = 118,5 \text{ ming so'm}$$

Olingan miqdorning iqtisodiy talqini quyidagicha: 2015 yil davomida korxonalar har kuni o'rtacha 118,5 ming so'mga teng tovar zaxirasiga ega bo'lgan.

2.3 Moliyaviy tahlilda guruhlash usuli

Guruhlash – bu ma'lumotlar majmuini uning tarkibi yoki komponentlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarni o'rganish maqsadida guruhlariga ajratishdir.

Iqtisodiy hodisalarni ilmiy tasniflash, ularni turdosh guruh yoki guruhchalarga birlashtirishni ularni batafsil o'rganish asosidagina amalga oshirish mumkin.

Tasodifiy belgilariga ko'ra hodisalarni guruhlash mumkin emas: ularning siyosiy-iqtisodiy tabiatini tushuntirish zarur. Ko'rsatkichlarga ta'sir qiluvchi omillar va sabablar haqida ham xuddi shunday deyaish mumkin. Tahlil maqsadiga bog'liq ravishda tipologik, tkzilmaviy va analitik (sabab-oqibat) guruhlashdan foydalaniladi. **Tipologik guruhlashga** misollar – faoliyat turi bo'yicha aholi guruhlari, mulkchilik shakli bo'yicha korxonalar guruhlari va b.

Tuzilmaviy guruhlar ko'rsatkichlarning ichki tuzilishi, ularning alohida qismlari nisbatini o'rganishga imkon beradi. Ularning yordamida kasb-kori, mehnat staji, yoshi, mehnat me'yorlarini bajarishi bo'yicha ishchilar tarkibi; mahsulot tannarxi tarkibi va boshqalar o'rganiladi.

Analitik guruhlar (mohiyatan tipologik va tuzilmaviyini o'zida qamrab oluvchi) o'rganilayotgan hodisalar, obyektlar va ko'rsatkichlar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik va o'zaro munosabatlarni aniqlashga mo'ljallangan. Pri postroenii Analitik guruhlarini tuzishda ikki o'zaro aloqador ko'rsatkichlardan biri boshqasiga ta'sir qiluvchi omil sifatida, boshqasi esa birinchisining ta'siri natijasi sifatida ko'rib chiqiladi. Lekin har bir aniq holat uchun omilli va natijaviy alomatlarining o'zaro bog'liqligi o'zgarishi mumkinligini nazarda tutish talab qilinadi (omilli alomat natijaviy sifatida namoyon bo'lishi mumkin va aksincha).

3-jadval

Korxonalarini mehnat qurollari bilan ta'minlanganligi bo'yicha guruhlash

Fond bilan qurollanganligiga ko'ra korxonalar guruhi	Guruhdagi korxonalar miqdori	Guruh bo'yicha fond bilan qurollanganlikning o'rtacha darajasi	Bir ishchining o'rtacha ishlab chiqarishi, mln. so'm
3,5 mln. so'mgacha	2	3,25	4,45
3,5 – 4,0	3	3,76	5,10
4,1 – 4,5	3	4,23	5,73
4,5 mln. so'mdan ziyod	2	4,75	6,30

Shunday qilib, axborotlarni to'g'ri guruhlash ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'lanishni o'rganish, o'rganilayotgan hodisalar mohiyatini yanada chuqurroq anglash, tahlil materiallarini tizimlashtirish, ularning asosiyarlari, xarakterlilari va o'ziga xoslarini ajratishga imkon beradi.

2.4 Moliyaviy tahlilda balans usuli

Balans usuli – bu xo'jalik faoliyatining o'zaro aloqador ko'rsatkichlarini ularning o'zaro ta'sirini izohlash va o'lchash uchun, shuningdek, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish zaxiralarini hisoblash uchun maxsus qiyoslashdir.

Tahlilning balans usulini qo'llashda alohida ko'rsatkichlar o'rtasidagi aloqa ularni turlicha qiyoslash orqali olingan natijalar tengligi shaklida ifodalanadi. Xo'jalik faoliyatining ikki natijasi tengligini keltirib chiqarish yo'li bilan uning ko'p sonli ko'rsatkichlarini muvofiqlashtirish bo'yicha ilk tarixiy misol buxgalteriya balansi bo'lganligi uchun tahlilning mazkur usuli balans metodi

nomini oldi. U korxonaning mehnat, moliyaviy resurslar, xom ashyo, yoqilg'i, materiallar, ishlab chiqarishning asosiy vositalari va boshqalar bilan ta'minlanganligini tahlil qilishda keng qo'llaniladi.¹

Masalan, korxonaning mehnat resurslari bilan ta'minlanganligi aniqlangan holda balans tuzilib, unda bir tomondan, mehnat resurslariga ehtiyoj, boshqa tomondan – ularning haqiqatda mavjudligi ko'rsatiladi.

Korxonalarining to'lov qobiliyatini aniqlash uchun to'lov balansidan foydalanilib, unda to'lov mablag'larining to'lov majburiyatlarini bilan o'zaro nisbati aniqlanadi.

Tayyor mahsulot balansini quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$Q_b + T = S + Q_o$$

Bu erda Q_b – yil boshi uchun tovar qoldig'i;

T – tovar mahsulot ishlab chiqarish;

S – sotish;

Q_o – yil oxiri uchun tovar qoldig'i.

Ba'zan balans usuli alohida omillarning natijaviy o'kratkich o'sishiga ta'sir miqdorini aniqlash uchun qo'llaniladi. Masalan, uch omilning ikkita ta'siri ma'lum bo'lsa, u holda uchinchisining ta'sirini natijaviy ko'rsatkichning umumiy o'sishidan dastlabki ikki omil ta'siri natijasini ayirib tashlab aniqlash mumkin:

$$S = Q_b + T - Q_o$$

2.5 Zanjirli o'rin almashtirish usuli

Zanjirli o'rin almashtirish va uning matematik o'zgarishiga asoslangan xususiy ko'rsatkichlarning mutlaq va nisbiy miqdorlarining **farqlar (tafovut) usuli** alohida omillarning ularning o'zaro munosabatlashuv natijasiga ta'sirini o'lchashda keng qo'llaniladigan usullardan biri hisoblanadi.

Omillar ta'siri xususiy (omilli) ko'rsatkichlar orqali, natija esa – umumlashtiruvchi (natijaviy) ko'rsatkich orqali aks ettiriladi. Xususiy va umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'lanish hisoblash formulasi ko'rinishida belgilanadi, uning bir tomonida xususiy ko'rsatkichlar va ular ustida bajariladigan matematik amallar, boshqa tomonda esa ushbu ko'rsatkichlar ta'sirida o'zgaradigan umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar qayd qilinadi. Umumlashtiruvchi ko'rsatkichlarning bazis (reja) dan haqiqatda og'ishi oldindan belgilanadi.

Zanjirli o'rin almashtirish usulining mohiyati hisoblash formulasiga kiruvchi xususiy ko'rsatkichlarning bazis miqdorini mazkur ko'rsatkichlarning haqiqatdagi miqdoriga ketma-ket almashtirishdan va hosila o'rin almashtirishning o'rganilayotgan umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar miqdori o'zgarishiga ta'sirini o'lchashdan iborat. Xususiy ko'rsatkichning bazis miqdorini har bir almashtirishdan so'ng hisoblash formulasida nazarda tutilgan barcha matematik amallar haqiqatda bajariladi va olingan natijadan oldingisi chiqarib tashlanadi (ushbu ko'rsatkich almashtirilgunga qadar). Natijalar farqi ushbu xususiy ko'rsatkich o'zgarishining umumlashtiruvchiga ta'sirining izlanayotgan miqdorini ko'rsatadi, chunki qiyoslanayotgan ketma-ket hisoblashlarda boshqa

barcha xususiy ko'rsatkichlar miqdori bo'yicha bir xil. *Xususiy ko'rsatkichning bazis miqdorini almashtirish amalda o'rin almashtirish deyiladi.* O'rin almashtirishlar soni hisoblash formulasiga kiruvchilar soniga teng, ketma-ket hisoblashlar soni esa ulardan bittaga ko'p, chunki umumlashtiruvchi ko'rsatkich o'zgarishining umumiy miqdorini aniqlash uchun bazis hisoblash keltirilib, unda barcha ko'rsatkichlar bazis miqdorlarda aks ettiriladi.

a, b, v, g ko'paytiruvchilar ko'rinishidagi xususiy ko'rsatkichlarni o'z ichiga oluvchi hisoblash formulasida zanjirli o'rin almashtirishlarni quyidagicha ifodalash mumkin (2.4-jadval).

Hisob-kitobni tekshirish **balans og'ishlarni** tuzish yo'li bilan amalga oshiriladi: alohida xususiy ko'rsatkichlar o'zgarishi ta'siridagi og'ishlarning algebraik miqdori umumlashtiruvchi ko'rsatkichning bazis miqdoridan og'ishga teng bo'lishi lozim.

4-jadval

Tartib raqami	O'zaro munosabatlashuvchi xususiy ko'rsatkichlar					Umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar miqdori	Umumlashtiruvchi ko'rsatkich o'zgarishi	
	a	b	v	g	xususiy ko'rsatkich ta'siri ostida		O'zgarishlarni hisoblash	
1	-	bazis	bazis	bazis	bazis	A_0 - Bazis	x	x
2	1	haq.	bazis	bazis	bazis	A_1 - qayta hisoblangan	a	$A_1 - A_0$
3	2	haq.	haq.	bazis	bazis	A_2 - qayta hisoblangan	b	$A_2 - A_1$
4	3	haq.	haq.	haq.	bazis	A_3 - qayta hisoblangan	v	$A_3 - A_2$
5	4	haq.	haq.	haq.	haq.	A_4 -haqiqat	g	$A_4 - A_3$

Bizning misolimizda: $(A_1 - A_0) + (A_2 - A_1) + (A_3 - A_2) + (A_4 - A_3) = A_4 - A_0$

Mazkur xususiy ko'rsatkich ta'siri ostida umumlashtiruvchi ko'rsatkich o'zgarish miqdori hisoblash uchun qabul qilingan o'rin almashtirishlar ketma-ketligiga bog'liq bo'lib, u ixtiyoriy bo'lishi mumkin emas, balki omillarning birgalikda ta'siri jarayonida o'zaro aloqadorlikning oldindan sifatli tahliliga asoslangan bo'lishi lozim.

Xususiy ko'rsatkichlarning bazis miqdorlarini haqiqiyasiga almashtirish ketma-ketligi haqida masalaning to'g'ri hal etilishi barcha xususiy ko'rsatkichlarni miqdor, tuzilma va sifat ko'rsatkichlariga ajratish imkonini beradi. Dastlab miqdor va tuzilmaning xususiy ko'rsatkichlari miqdori o'zgaradi, keyin esa sifat ko'rsatkichlarini o'rin almashtirish bajariladi. Biroq ko'pincha bir vaqtning o'zida bir emas, balki bir nechta miqdor va sifat ko'rsatkichlarini o'lchashga to'g'ri keladi. Bu holda o'rin almashtirishlar ketma-ketligini aniqlash uchun qaysi ko'rsatkich **asosiy**, boshqalariga bog'liq emas, qaysilari – hosila ekanligi aniqlanadi. Bunday holatlarda o'rin almashtirish asosiydan boshlanadi, keyin esa oldingisiga bog'liq keyingi ko'rsatkichni o'rin almashtirishga o'tiladi.

¹ Financial statement analysis. Eleventh edition. K.R. Subramanyam. University of Souther. 210 page.

Masalan, mahsulot hajmining bazis davrdan og'ishiga (Q) ishchilar soni (Is), ish kunlari miqdori (Ik) va ish kunining o'rtacha davomiyligi (D) o'zgarishining ta'sirini aniqlash talab qilinadi. Mazkur holatda ishchilar soni asosiy miqdoriy ko'rsatkich hisoblanadi, ish kunlarining o'rtacha soni ularning ishga kelgan kunlari soniga, ish kunining o'rtacha davomiyligi esa ishchilar soni, ularning ishga kelgan kunlari va har bir ishchining ish kuni davomiyligiga bog'liq bo'ladi. Bundan ikkinchi ko'rsatkich birinchisiga, uchinchi esa – birinchi va ikkinchiga bog'liqligi kelib chiqadi. Hisoblash formulasida ushbu ko'rsatkichlarning miqdorlarini almashtirish (o'rin almashtirish) mazkur miqdoriy ko'rsatkichlarning bir-biriga bog'liqligi hisobga olingan holda amalga oshiriladi.

Hisob-kitobga bir ishchining o'rtacha soatlik ishlab chiqarishini (MU_s ning sifat ko'rsatkichi) ham kiritamiz. Ko'rib chiqilayotgan ko'rsatkichlar o'rtasidagi aloqa quyidagi hisoblash formulasida bilan ifodalanadi:

$$Is \times Ik \times D \times MU_s = YaM$$

5-jadval

Mahsulot hajmini omilli tahlil qilish uchun ma'lumotlar

Ko'rsatkich	Shartli belgi	Bazis davr	Hisobot davri	O'zgarish	
				mutlaq	nisbiy, %
1. Taqqoslama narxlarda mahsulot (ish, xizmat) hajmi, mln. so'm.	YaM	3750112	3889265	139153	3,71
2. Xodimlarning o'rtacha soni, kishi	Xs	213	235	22	10,33
3. Bir ishchining o'rtacha yillik ishlab chiqarishi, mln. so'm	Yi	17606,16	16550,06	-1056,10	-6,00
4. Bir yilda bir ishchi tomonidan ishlangan kunlar miqdori	Ik	270	276	6	2,22
5. Bir ishchining o'rtacha kunlik ishlab chiqarishi, ming so'm	MU _k	65,21	59,96	-5,24	-8,04
6. Ish kunining o'rtacha davomiyligi, soat	D	7,8	7,6	-0,2	-2,56
7. Bir ishchining o'rtacha soatlik ishlab chiqarishi, ming so'm	MU _s	8,36	7,89	-0,47	-5,62

6-jadval

Zanjirli o'rin almashtirish usulida mahsulot hajmiga mehnat omillari ta'sirini hisoblash

Tartib raqami		O'zaro ta'sirlashuvchi xususiy ko'rsatkichlar				Umumlashtiruvchi ko'rsatkich YaM	Umumlashtiruvchi ko'rsatkichning o'zgarishi	
Hisoblash	O'rin almash-tirish	Xs	Ik	D	MU _s		xususiy ko'rsatkichning ta'sirida	O'zgarish-larni hisoblash

1	-	bazis	bazis	bazis	bazis	A ₀ - Bazis		
		213	270	7,8	8,36	3750112	x	x
2	1	Haq.	bazis	bazis	bazis	A ₁ - qayta hisoblangan	Xs	A1 - A
		235	270	7,8	8,36	4137448		387336
3	2	Haq.	Haq.	bazis	bazis	A ₂ - qayta hisoblangan	Ik	A2 - A1
		235	276	7,8	8,36	4229391		91943
4	3	Haq.	Haq.	Haq.	bazis	A ₃ - qayta hisoblangan	D	A3 - A2
		235	276	7,6	8,36	4120945		-108446
5	4	Haq.	Haq.	Haq.	Haq.	A ₄ -haqiqat	MUs	A4 - A3
		235	276	7,6	7,89	3889265,04		-231680

Og'ishishlar balansi: +387336+91943-108446-231680= +139153 ming so'm.

Analitik hisoblash to'g'ri amalga oshirilgan, chunki xususiy ko'rsatkichlar miqdorining o'zgarishi ta'sirida og'ishishlarning yig'indisi umumlashtiruvchi ko'rsatkichning haqiqatdagisi bilan bazaviysining farqiga teng. Hisoblashlar shuni ko'rsatmoqdaki, xodimlar sonining 22 kishiga ortishi hisobiga yalpi mahsulot hajmi 387336 ming so'mga, bir ishchining o'rtacha ish kunining 6 kunga ortishi hisobiga 91943 ming so'mga ko'paygan. O'rtacha ish kuni davomiyligining 0,2 soatga kamayishi hisobiga yalpi mahsulot hajmi 108446 ming so'mga, ishchining bir soatlik mehnat unumining 0,47 ming so'mga kamayishi hisobiga esa 231680 ming so'mga kamaygan. Barcha omillar ta'sirida yalpi mahsulot ishlab chiqarish hajmi 139153 ming so'mga ortgan. Korxonada rahbariyati tomonidan ish kuni davomiyligini nazoratini kuchaytirilsa hamda ishchilar malakasini oshirilsa mahsulot ishlab chiqarish hajmini yanada oshirish imkoniyatidan to'liq foydalanilgan bo'lar edi. Bu erda -108446-231680=-340126 ming so'm foydalanilmagan ichki rezerv hisoblanadi.

2.6. Mutlaq farqlar usuli

Farqlar usuli, ya'ni xususiy ko'rsatkichlarning haqiqatdagi va bazis miqdorlari o'rtasidagi farqni topish, keyin esa ushbu farqning umumlashtiruvchi ko'rsatkichning rejadani yoki boshqa bazadan og'ishiga ta'sirini aniqlash – zanjirli o'rin almashtirish usulining oldindan ma'lum texnik soddalashtirishidir. Farqlar (o'zgarishlar) ning umumiy og'ishga ta'siri zanjirli o'rin almashtirishdagi kabi ketma-ketlikda aniqlanadi, lekin og'ishlar miqdori bevosita har bir hisoblash yakunida olinadi (oldingi hisoblash natijasi ayirib tashlanmagan holda). Ushbu ko'rsatkichning farqini hisoblashdan oldingi barcha ko'rsatkichlar to'liq haqiqatdagi miqdorda, keyingilarning barchasi esa bazis miqdorda hisoblash uchun kiritiladi.

$$U=x*y$$

$$\Delta U_x = \Delta x * y_0$$

$$\Delta U_y = \Delta y * x_1$$

$$U=x*y*z$$

$$\begin{aligned}\Delta U_x &= \Delta x * y_0 * z_0 \\ \Delta U_y &= \Delta y * x_1 * z_0 \\ \Delta U_z &= \Delta z * x_1 * y_1\end{aligned}$$

$$U=x*y*z*q$$

$$\begin{aligned}\Delta U_x &= \Delta x * y_0 * z_0 * q_0 \\ \Delta U_y &= \Delta y * x_1 * z_0 * q_0 \\ \Delta U_z &= \Delta z * x_1 * y_1 * q_0 \\ \Delta U_q &= \Delta q * x_1 * y_1 * z_1\end{aligned}$$

$$\Delta U = \Delta U_x + \Delta U_y + \Delta U_z + \Delta U_q$$

Masalan, mahsulot hajmiga yuqorida ko'rib chiqilgan xususiy ko'rsatkichlarning bazis miqdordan og'ishi ta'sirini quyidagi tarzda darhol topish mumkin:

1. Ishchilar soni ortishining ta'siri

$$\Delta YaM_{Xs} = \Delta Xs \times Ik_0 \times D_0 \times Mu_{s0} = (+22) \times 270 \times 7,8 \times 8,36 = +387336 \text{ m.s.}$$

2. Yiliga bir ishchi ish kunlari miqdorining ortishi ta'siri

$$\Delta YaM_{Ik} = \Delta Ik \times Xs_1 \times D_0 \times Mu_{s0} = (+6) \times 235 \times 7,8 \times 8,36 = +91943 \text{ m.s.}$$

3. Ish vaqtining o'rtacha davomiyligi kamayishi ta'siri

$$\Delta YaM_D = \Delta D \times Xs_1 \times Ik_1 \times Mu_{s0} = (-0,2) \times 235 \times 276 \times 8,36 = -108446 \text{ m.s.}$$

4. O'rtacha soatlik mehnat unumining pasayishining ta'siri

$$\Delta YaM_{Mus} = \Delta Mu_s \times Xs_1 \times Ik_1 \times D_1 = (-0,47) \times 235 \times 276 \times 7,6 = -231680 \text{ m.s.}$$

Ko'ramizki, mutlaq farqlar usuli yordamida zanjirli o'rin almashtirish usulini qo'llashdagi kabi natijalar olinadi. Bu erda alohida omillar hisobiga natijaviy ko'rsatkich o'sishining algebraik miqdori uning umumiy o'sishiga tenglashishini kuzatib borish zarur.

2.7. Nisbiy farqlar usuli

Ushbu usul faqatgina multiplikativ modellarda natijaviy ko'rsatkich o'sishiga omillar ta'sirini o'lchash uchun qo'llaniladi. Bu erda koeffitsientlar yoki foizlar ko'rinishida ifodalangan omilli ko'rsatkichlarning nisbiy o'sishlari qo'llaniladi.

$U=xyz$ turidagi multiplikativ modellarda uchun mazkur usulda omillar ta'sirini hisoblash metodikasini ko'rib chiqamiz.

Natijaviy

$$U=x*y$$

$$\Delta U_x = U_0 * \Delta x / x_0$$

$$\Delta U_y = (U_0 + \Delta U_x) * \Delta y / y_0$$

$$U=x*y*z$$

$$\Delta U_z = (U_0 + \Delta U_x + \Delta U_y) * \Delta z / z_0$$

$$U=x*y*z*q$$

$$\Delta U_q = (U_0 + \Delta U_x + \Delta U_y + \Delta U_z) * \Delta q / q_0$$

$$\Delta U = \Delta U_x + \Delta U_y + \Delta U_z + \Delta U_q$$

Ushbu qoidaga muvofiq birinchi omil ta'sirini hisoblash uchun natijaviy ko'rsatkichning bazaviy miqdorini o'nlik kasrda ifodalangan birinchi omilning nisbiy o'sishiga ko'paytirish zarur.

Ikkinchi omilning ta'sirini hisoblash uchun natijaviy ko'rsatkichning bazaviy miqdoriga uning birinchi omil hisobiga o'zgarishini qo'shish lozim, keyin esa hosil bo'lgan miqdor ikkinchi omilning nisbiy o'sishiga ko'paytiriladi.

Uchinchi omilning ta'siri ham shunga o'xshash aniqlanadi: natijaviy ko'rsatkichning bazaviy miqdoriga uning birinchi va ikkinchi omil hisobiga o'sishini qo'shish va hosil bo'lgan miqdorni uchinchi omilning nisbiy o'sishiga ko'paytirish lozim.

Ko'rib chiqilgan metodikani 2.5-jadvalda keltirilgan ma'lumotlardan foydalangan holda mustahkamlaymiz.

$$\Delta YaM_{Xs} = YaM_0 \times \Delta Xs / Xs_0 = 3750112 \times 22 / 213 = +387336 \text{ m.s.}$$

$$\Delta YaM_{Ik} = (YaM_0 + \Delta YaM_{Xs}) \times \Delta Ik / Ik_0 = (3750112 + 387336) \times 6 / 270 = +91943 \text{ m.s.}$$

$$\Delta YaM_D = (YaM_0 + \Delta YaM_{Xs} + \Delta YaM_{Ik}) \times \Delta D / D_0 = (3750112 + 387336 + 91943) \times (-0,2) / 7,8 = -108446 \text{ m.s.}$$

$$\Delta YaM_{Mus} = (YaM_0 + \Delta YaM_{Xs} + \Delta YaM_{Ik} + \Delta YaM_D) \times \Delta Mu_s / Mu_{s0} = (3750112 + 387336 + 91943 - 108446) \times (-0,47) / 8,36 = -231680 \text{ m.s.}$$

Ko'rinib turibdiki, hisoblash natijalari oldingi usullardan foydalangan holda olingan natijalar bilan bir xil.

Agar ko'p sonli (8, 10 va undan ortiq) omillar ta'sirini hisoblash talab qilinsa, nisbiy farqlar usulini qo'llash qulay sanaladi. Oldingi usullardan farqli ravishda bu erda hisoblash amallari miqdori sezilarli darajada qisqaradi, bu esa uning afzalligini belgilab beradi.

2.9. Korrelyatsion tahlil usullari

Agar ko'rsatkichlar o'rtasidagi aloqa qat'iy determinatsiyalangan bo'lmasa, u holda u korrelyatsion hisoblanadi. Korrelyatsion bog'lanish - bu shunday to'liqsiz bog'lanishki, unda omillarning har bir qiymatiga turli zamon va makon sharoitlarida natijaning har xil qiymatlari mos keladi. Bu holda omillar to'liq soni noma'lumdur.¹

U shunisi bilan tavsiflanadiki, o'rganilayotgan asosiy omillar bilan birga natijaviy ko'rsatkichga asosiy ta'sirini buzib ko'rsatuvchi qo'shimcha omillar ham ta'sir ko'rsatadi.

¹ Financial statement analysis Eleventh edition. K.R. Subramanyam University of Souther 250 page.

Korrelyatsion metodni qo'llashning majburiy sharti tendentsiya va rivojlanish qonuniyatini aniqlashga imkon beruvchi o'rganilayotgan ko'rsatkichlar qiymatlarining ommaviyiligi hisoblanadi. Natijaviy ko'rsatkich va omillar o'rtasidagi o'zaro aloqa shakli tadqiqot uchun ko'p sonli kuzatishlardan foydalanilgan holatdagina aniqlanadi. Bunda katta sonlar qonuniga muvofiq boshqa omillar ta'siri silliqlashadi, neyrallashadi. Korrelyatsiya juft va ko'plikda bo'lishi mumkin.

Juft korrelyatsiya – ikki ko'rsatkich o'rtasidagi aloqa, ulardan biri omil, boshqasi natijaviy ko'rsatkich hisoblanadi.

Ko'plikdagi korrelyatsiya – bir necha omil va bitta natijaviy ko'rsatkich o'rtasidagi aloqa.

Korrelyatsion tahlil ikki vazifani hal qilishga yo'naltirilgan:

- Bog'liqlikning zichligini aniqlash;
- Omillarning natijaviy ko'rsatkichga ta'sirini miqdoriy baholash.

Hodisalar o'rtasida bog'liqlikning zichligi korrelyatsion munosabat bilan o'lchanadi.

Korrelyatsion nisbatning turli qiymatlarida aloqalar uzviyiligi sifat jihatidan baholash

Korrelyatsion nisbat miqdori	0,1-0,3	0,3-0,5	0,5-0,7	0,7-0,9	0,9-0,99
Aloqa uzviyiligi	Kuchsiz	Sezilarsiz	Sezilar-li	Yuqori	Ancha yuqori

To'g'ri chiziqli bog'lanishda korrelyatsion munosabat korrelyatsiya koeffitsienti deb ataladi va **r** harfi bilan belgilanadi. Korrelyatsion munosabat (korrelyatsiya koeffitsienti) 0 dan 1 gacha qiymat qabul qiladi:

Agar $r = 0$, u holda ko'rsatkichlar o'rtasida aloqa mavjud emas;

u holda $r = 1$, u holda aloqa – funksional;

Agar $r =$ manfiy miqdor, u holda ko'rsatkichlar o'rtasidagi aloqa teskari.

1-jadval

Mahsulot tannarxi va material sarf-xarajatlar aloqasi uzviyiligi ko'rib chiqamiz

Tsex	Mahsulot birligi tannarxi, so'm X_1	Mahsulot birligiga material sarf-xarajatlar, so'm X_2	X_1^2	X_2^2	$X_1 * X_2$
1.	254	56	64516	3136	14224
2.	230	50	52900	2500	11500
3.	241	54	58081	2916	13014
4.	251	56	63001	3136	14056
5.	264	60	69696	3600	15840
6.	270	62	72900	3844	16740
n=6	$\sum X_1 = 1510$	$\sum X_2 = 338$	$\sum X_1^2 = 381094$	$\sum X_2^2 = 19132$	$\sum X_1 X_2 = 85374$

Ko'rsatkichlar uzviyiligi koeffitsienti quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$r = \frac{\sum X_1 X_2 - \bar{X}_1 \cdot \bar{X}_2}{\sqrt{\lambda X_1} \sqrt{\lambda X_2}}$$

bu erda, 1. $\sum X_1 X_2 = \sum X_1 X_2 / n = 85374/6 = 14229$

2. $\bar{X}_1 = \sum X_1 / n = 1510/6 = 251,667$

3. $\bar{X}_2 = \sum X_2 / n = 338/6 = 56,33$

4. $\lambda X_1 = \sqrt{\sum X_1^2 / n - \bar{X}_1^2} = \sqrt{381094/6 - 251,667^2} = 13,4$

5. $\lambda X_2 = \sqrt{\sum X_2^2 / n - \bar{X}_2^2} = \sqrt{19132/6 - 56,33^2} = 4,0$

$$r = \frac{\sum X_1 X_2 - \bar{X}_1 \cdot \bar{X}_2}{\lambda X_1 \lambda X_2} = \frac{14229 - 251,667 \cdot 56,33}{13,4 \cdot 4,0} = 0,98$$

Hisoblash natijasi ko'rsatadiki, mahsulot birligining tannarxi 98% moddiy xarajatlariga bog'liq, boshqa omillar ulushiga esa uning darajasi o'zgarishining 2%i to'g'ri keladi.

2. Integral usul va uning moliyaviy tahlilda qo'llanishi

Mazkur usul zanjirli o'rin almashtirish usuliga xos kamchiliklarni chetlab o'tishga imkon beradi va omillar bo'yicha bo'linmas qoldiqni taqsimlash bo'yicha usullar qo'llanilishini talab qilmaydi, chunki unda omilli yuklamalar qayta taqsimlanishining logarifmik qonuniyati amal qiladi.

Integral usul omillar bo'yicha natijaviy ko'rsatkich og'ishlarini to'liq bo'linishiga erishish imkonini beradi va universal xarakterga ega.

Universal hisoblash vositalari mavjud bo'lmagan holatda integratsiyalash jarayonlarini bajarish natijasi hisoblanuvchi omillar ta'sirini hisoblash formulasini qo'llash, shuningdek, hisoblash uchun oldindan shakllantirilgan ishchi formulalardan foydalanish mumkin.¹

Multiplikativ modellarda omillar ta'sirini hisoblash formulasi:

$$U = x * y \quad \Delta U_x = \Delta x * y_0 + \Delta x * \Delta y / 2$$

$$\Delta U_y = \Delta y * x_0 + \Delta x * \Delta y / 2$$

$$U = x * y * z \quad \Delta U_x = 1/2 \Delta x * (y_1 * z_0 + y_0 * z_1) + \Delta x * \Delta y * \Delta z / 3$$

$$\Delta U_y = 1/2 \Delta y * (x_1 * z_0 + x_0 * z_1) + \Delta x * \Delta y * \Delta z / 3$$

$$\Delta U_z = 1/2 \Delta z * (x_1 * y_0 + x_0 * y_1) + \Delta x * \Delta y * \Delta z / 3$$

¹ Financial statement analysis. Eleventh edition. K.R. Subramanyam. University of Souther. 198 page.

$$U = x*y*z*q$$

$$\Delta U_x = 1/6 \Delta x * [3q_0 * y_0 * z_0 + y_1 * q_0 (z_1 + \Delta z) + q_1 * z_0 (y_1 + \Delta y) + z_1 * y_0 (q_1 + \Delta q)] + \Delta x * \Delta y * \Delta z * \Delta q / 4$$

$$\Delta U_y = 1/6 \Delta y * [3q_0 * x_0 * z_0 + x_1 * q_0 (z_1 + \Delta z) + q_1 * z_0 (x_1 + \Delta x) + z_1 * x_0 (q_1 + \Delta q)] + \Delta x * \Delta y * \Delta z * \Delta q / 4$$

$$\Delta U_z = 1/6 \Delta z * [3q_0 * x_0 * y_0 + x_0 * q_1 (y_1 + \Delta y) + y_1 * q_0 (x_1 + \Delta x) + x_1 * y_0 (q_1 + \Delta q)] + \Delta x * \Delta y * \Delta z * \Delta q / 4$$

$$\Delta U_q = 1/6 \Delta q * [3z_0 * x_0 * y_0 + x_0 * z_1 (y_1 + \Delta y) + y_1 * z_0 (x_1 + \Delta x) + x_1 * y_0 (z_1 + \Delta z)] + \Delta x * \Delta y * \Delta z * \Delta q / 4$$

Demak, ko'rib turganimizdek, integral usuli - biron bir ko'rsatkichga omillar ta'sirini aniqlashda qo'llaniladi. Xo'jalik faoliyatini o'rganishda voqelikni tashkil etuvchi omillar va ularga ta'sir etuvchi sabablar o'zgarib turadi. Tahlil jarayonida ularning bir-biri bilan bog'liqlikda ekanligi e'tiborga olinishi lozim. Iqtisodiy hodisalarni o'rganish va ularga baho berishda ko'rsatkichning o'zgarishiga ikkita va undan ortiq omillarni ta'sir etishini hisoblashda integral usuli ko'proq qo'llaniladi. Bu usulning mazmunini quyidagi misol orqali ko'rib chiqamiz (2.8-jadval). Jadval ma'lumotlari asosida mahsulot hajmiga mehnat omillari ta'sirini integral usuli yordamida aniqlaymiz.

2-jadval

Mahsulot hajmiga mehnat omillari ta'sirining tahlili

№	Ko'rsatkichlar	Belgi	Biznes reja	Xaqiqat	Farqi (+;-)
1	Xodimlarning ro'yxat bo'yicha o'rtacha soni, kishi	X	100	110	+10
2	Har bir xodimga to'g'ri keladigan ish kuni, kun	K	280	275	-5
3	Xodimlarning o'rtacha bir kunlik mehnat unumdorligi, so'm	Mu	17500	18100	+600
4	Mahsulot hajmi, ming so'm	Mh	490000	547525	+57525

$$M_x = X * K * M_y$$

$$\Delta M_{X_x} = \frac{1}{2} \Delta X * (K_1 * M_{y_0} + K_0 * M_{y_1}) + \frac{1}{3} \Delta X * \Delta K * \Delta M_y = \frac{10}{2} * (275 * 17500 + 280 * 18100) + \frac{1}{3} * 10 * (-5) * 600 = 49392,5$$

$$\Delta M_{X_k} = \frac{1}{2} \Delta K * (X_1 * M_{y_0} + X_0 * M_{y_1}) + \frac{1}{3} \Delta X * \Delta K * \Delta M_y = \frac{(-5)}{2} * (100 * 17500 + 110 * 18100) + \frac{1}{3} * 10 * (-5) * 600 = -9347,5$$

$$\Delta M_{X_{M_y}} = \frac{1}{2} \Delta M_y * (X_1 * K_0 + X_0 * K_1) + \frac{1}{3} \Delta X * \Delta K * \Delta M_y = \frac{600}{2} * (110 * 280 + 100 * 275) + \frac{1}{3} * 10 * (-5) * 600 = 17480$$

$$\Delta M_x = \Delta M_{X_x} + \Delta M_{X_k} + \Delta M_{X_{M_y}} = 49392,5 - 9347,5 + 17480 = 57525$$

O'rganilayotgan korxonada xodimlarning ro'yxatdagi o'rtacha sonining 10 kishiga ortishi mahsulot hajmining 49392,5 ming so'mga o'sishiga olib kelgan. O'rtacha ish kunlarining rejaga nisbatan 5 kunga qisqarishi mahsulot hajmining 9347,5 ming so'mga qisqarishiga olib kelgan. Shunga qaramasdan, xodimlarning bir kunlik mehnat unumining 600 so'mga oshishi hisobiga mahsulot hajmi 17480 ming so'mga ko'paygan. Har uchala omil ta'sirida mahsulot hajmi 57525 ming so'mga oshganligini ijobiy baholash mumkin. Yo'qotilgan ish kunlari korxonada tomonidan foydalanilmagan ichki imkoniyat sifatida qaraladi.

Karrali va aralash modellarda omillar ta'sirini hisoblash formulasi:

$$U = x / y$$

$$\Delta U_x = \Delta x / \Delta y * \ln y_1 / y_0$$

$$\Delta U_y = \Delta U - \Delta U_x$$

$$U = x / (y+z)$$

$$\Delta U_x = [\Delta x / (\Delta y + \Delta z)] * \ln (y_1 + z_1) / (y_0 + z_0)$$

$$\Delta U_y = [(\Delta U - \Delta U_x) / (\Delta y + \Delta z)] * \Delta y$$

$$\Delta U_z = [(\Delta U - \Delta U_x) / (\Delta y + \Delta z)] * \Delta z$$

Usulning muhim xususiyati shundaki, u omillar tizimi modeliga kiruvchi elementlar miqdori va ularning o'rtasidagi aloqa shaklidan qat'iy nazar turli vazifalarni echish uchun umumiy yondashuvni yuzaga keltiradi.

Nazorat savollari:

1. Ko'rsatkichlarni taqqoslama ko'rinishga keltirishning asosiy usullarini sanab bering.
2. Nisbiy miqdorlarning asosiy turlarini tavsiflang.
3. O'rtacha miqdorning keng tarqalgan ko'rinishlarini aytning.
4. Tipologik, tuzilmaviy va analitik guruhlash nimaga mo'ljallangan?
5. Moliyaviy tahlilda balans usuli nima maqsadda qo'llaniladi?
6. Zanjirli o'rin almastirish, mutlaq farqlar, nisbiy farqlar, integral usullari mohiyati, qo'llanish sohasi va ularda hisoblash jarayonlarini tavsiflang.
7. Integral usul afzalliklarini tavsiflang.

4-bob. MOLIVAVIY TAHLIL TURLARI, SHAKLLARI VA ULARNING AXBOROT MANBALARI

Reja:

1. Moliyaviy tahlilning turlari va ularning tasniflanishi
2. Boshqarish tizimi bo'yicha o'tkaziladigan tahlil turlari
3. O'zaro bog'langan obyektlar bo'yicha o'tkaziladigan tahlil turlari
4. Boshqarish masshtabi va darajasi bo'yicha o'tkaziladigan tahlil turlari
5. Moliyaviy tahlil jarayonida foydalaniladigan axborot manbalari
6. Tahlilda foydalaniladigan axborot manbalarining to'g'riligini tekshirish usullari

Tayanch so'zlar:

Tahlil turlarini turkumlash, funktsiyalar, Joriy tahlil vazifalari, tezkor tahlil, texnik-moliyaviy tahlil, moliya-moliyaviy tahlil, funktsional qiymat tahlili.

1. Moliyaviy tahlilning turlari va ularning tasniflanishi

Tahlil turlarini turkumlash – ularni umumlashtirish va bir tizimga keltirishga, eng muhim tomonlarini aniqlashga hamda ushbu fanning istiqbolida yanada takomillashtirish uchun keng imkoniyat ochib beradi. Tahlilning barcha turlari o'z belgilariga qarab ma'lum guruhlariga umumlashtiriladi. Bunday guruhlashgan belgilarga quyidagilarni kiritish mumkin: tahlilning vazifalari, uni o'tkazish muddati, qabul qilinadigan qarorlarning xarakteri, korxonalar faoliyatini o'rganishning asosiy tomonlari, rezervlarni aniqlash usullari, o'rganiladigan obyektlar, tahlil qiluvchi subyektlar, o'rganiladigan hodisalarning ko'lamini, axborotlarni qayta ishlash usullari kabilar. Barcha turdagi tahlilning turlari ularning bajarilgan vazifalariga qarab quyidagi guruhlariga umumlashtiriladi: biznes-rejaning tizimligi va asoslanganligini baholash va uning bajarilishini nazorat qilish, erishiladigan natijalarni bashorat qilish ya'ni oldindan aytib berish, erishilgan natijalarga obyekt baho berish va shu maqsadda korxonalar faoliyatiga bog'liqlik va bog'liqlik bo'lmagan sabablarni aniq belgilash, ichki xo'jalik hisobi yakunini o'tkazish, rezervlarni aniqlash va ularni ishlab chiqarishga jalb etish, kelgusida rejalashtirish uchun asos (baza)ni aniqlash, optimal boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun tahlil variantlarini tayyorlash.

Ishlab chiqarishni moliyaviy tahlil qilishni umumiy tarzda quyidagi chizmada keltirilgan ifodalash mumkin (1- rasm).

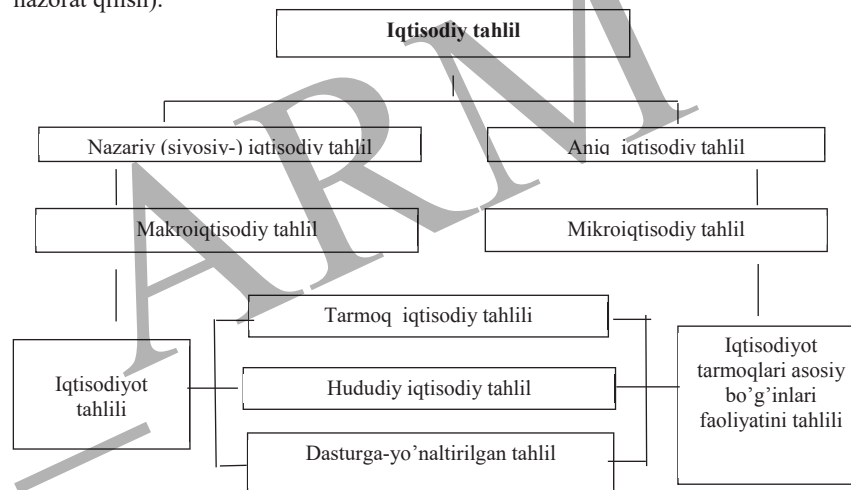
Moliyaviy tahlil turlarini turkumlash asosida boshqarish funktsiyalarini turkumlash yotadi, chunki, moliyaviy tahlil iqtisodiyotni boshqarishni har bir funktsiyasini amalga oshirishning ajralmas elementi bo'lib hisoblanadi. Umuman olganda boshqarishning funktsiyalarini ikkita katta guruhga bo'lishimiz mumkin: umumiy va maxsus (spetsifik) funktsiya. Bu bog'liqlik shundan iboratki umumiy funktsiyalar o'z holicha amal qila olmaydi; har qanday maxsus funktsiya esa faqatgina umumiy funktsiyalar yordamidagi amalga oshiriladi.

Ma'lumki, xo'jalik yurituvchi subyektlarni boshqarish o'zining tamoyillari va funktsiyalariga tayanadi. Boshqarish faoliyatini amalga oshirish quyidagi funktsiyalarga tayangan holda amalga oshiriladi:

- ♦ boshqarishni axborot bilan ta'minlash (to'plash, qayta ishlash, iqtisodiy

voqea va hodisalar tug'risidagi axborotlarni tartibga solish);

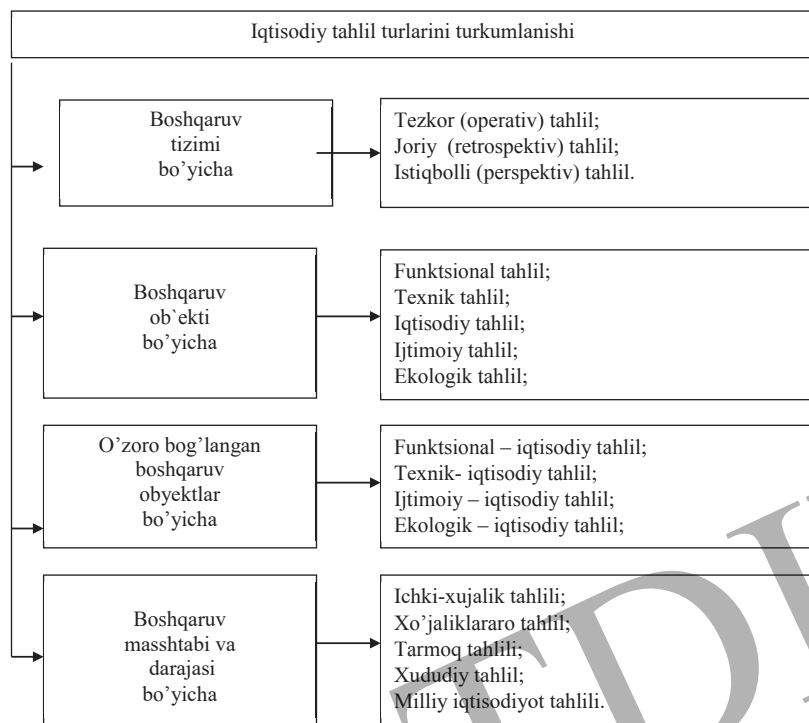
- ♦ moliyaviy tahlil qilish;
- ♦ rejalashtirish va prognozlash (iqtisodiy hodisalarni joriy va istiqbolli rejalashtirish);
- ♦ muvofiqlashtirish;
- ♦ tashkil qilish;
- ♦ hisobga olish;
- ♦ nazorat qilish (rejalarni va boshqarishga oid qarorlarni amalga oshirilishini nazorat qilish).

1-rasm. Iqtisodiyot sohalari nuqtai-nazaridan moliyaviy tahlilning turkumlanishi

1 va 2 funktsiyalar boshqarishni texnologik bosqichlarini aks ettiradi, ya'ni qarorlar qabul qilish jarayonini axborot va moliyaviy tahlil bilan ta'minlaydi. Shu bilan birga, boshqarishning boshqa funktsiyalarini amalga oshirishda ham moliyaviy tahlilning alohida o'rni bor. Masalan, rejalashtirish funktsiyasini o'z ichiga olish zarur. Kelgusi davrga reja tuzish uchun korxonalar faoliyatining o'tgan yillarini atroflicha tahlil qilish va shu asosda uning rivojlanish tendentsiyasini aniqlab olish zarur. Rivojlanish tendentsiyasi va kelgusida iqtisodiy ko'rsatkichlarda yuz beradigan sifati o'zgarishlarini ham hisobga olgan holda uning faoliyatini ifodalovchi ko'rsatkichlarini kelgusi qiymatlari shakllantiriladi. Xuddi shuningdek, boshqarishning muvofiqlashtirish, tashkil qilish va nazorat funktsiyalari ham moliyaviy tahlil bilan bevosita bog'liq.

Ishlab chiqarishni boshqarish nuqtai nazaridan moliyaviy tahlil turlarini qo'yidagi chizmada tasvirlash mumkin (2-rasm).

2-rasm. Ishlab chiqarish nuqtai nazaridan iqtisodiy taxlining turkumlanishi

Bundan tashqari iqtisodiy adabiyotlarda moliyaviy tahlilning turlari qo'yidagilarga qarab ham turkumlanadi;

1) Halk xujaligini tarmok strukturasi (sanoat va uni tarmoklari, qishloq xo'jalik, kurilish, transport, savdo, moddiy-texnika ta'minoti va boshqalar);

2) Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish bosqichlari tahlili (ishlab chiqarish, iste'mol, taksimot va ayriboshlash jarayonlarini tahlili);

3) Tahlilni o'tkazuvchi subyekt bo'yicha, ya'ni tahlilni kim tomonidan o'tkazilayotganligiga karab (iqtisodiy xizmat xodimlari, korxonani ijtimoiy tashkilotlari, moliya, kredit organlari, auditorlik tashkilotlari, kasaba kumita va ijtimoiy tashkilotlar);

4) Tahlil o'tkazish muddati bo'yicha (yillik, kvartallik, oylik, dekadalik, kunlik, smenalik va bir martalik tahlil);

5) o'rganiladigan masalalarning mazmuni va mukamalligi bo'yicha (xajalik faoliyatini kompleks tahlili va tematik tahlili);

6) obyektini o'rganish usuliga karab (kompleks, tizimli tahlil, taqqoslama, tanlanma, korrelyatsion tahlil va boshqalar).

Korxonalar faoliyatini kompleks tahlil qilish ularni faqat gina iqtisodiy faoliyatini tahlil kilmadan, ularni texnik, ijtimoiy, tabiiy sharoitlari va ularni o'zaro aloqasini ham tahlil qilib berishi lozim.

2. Boshqarish tizimi bo'yicha o'tkaziladigan tahlil turlari

Xo'jalik faoliyatining joriy (retrospektiv) tahlili. Korxonalarining amaliy faoliyatida asosan joriy tahlil o'tkazish usuli to'la ishlab chiqilgan. Joriy tahlil korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilishda rasmiy jihatdan qabul qilingan hisobotga tayangan holda ularning oylik, kvartallik, yillik va qator yillar tahlil qilinadi.

Joriy tahlilning asosiy vazifasi xo'jalik faoliyatida erishilgan natijalarga obyektiv baho berish, foydalanilmagan ichki xo'jalik rezervlarini kompleks tarzda aniqlash va ularni kelgusida ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga jalb etish ishda yo'l qo'yilgan kamchilik va ularni aybdorlarini topish, moddiy va ma'naviy ragbatlantirishni tashkil etishdan hisoblanadi.

Joriy tahlilning keng ko'lamda qo'llanilishining asosiy sabablari, deb qo'yidagilarni hisoblash mumkin:

1. Tahlilning barcha vazifalari biznes-rejaning tig'izligi va asoslanganligi, uning bajarilishini nazorat qilish, xo'jalik faoliyatida erishiladigan natijalarni oldindan aytib berish, mehnat, moddiy va moliya resurslaridan samarali foydalanish va hokazolar joriy tahlil zimmasiga tushadi;

2. Joriy tahlilning keng ko'lamda qo'llanilishiga barcha korxonalarining tasdiqlangan yagona hisobot shaqlariga asosan yuqori tashkilot, statistika, moliya va soliq organlari, davlat bankiga hisobot topshirish vazifasining zarurligi;

3. Joriy tahlilning bajariladigan tahliliy ishlarda to'tgan salmog'i 90 foizni tashkil qiladi, chunki dastlabki va tezkor tahlilni o'tkazish usuli hali to'la ishlab chiqilmagan;

4. Joriy tahlilda korxonaning xo'jalik faoliyati chuqur, har tomonlama o'tkaziladi, chunki tahliliy xodimning ixtiriyorida barcha axborotlar manbai muhayyo;

5. Xo'jalik faoliyatini tahlil qilish tarixan joriy tahlildan boshlangan;

6. Iqtisodiy oliy o'quv yurtlarida mutaxassislarni tayyorlash ham joriy tahlil asosida olib boriladi.

Joriy tahlil uchun asosiy axborotlar manbai bo'lib - oylik, kvartallik, yillik reja va hisobotlar hisoblanadi.

Joriy tahlilning subyekt - korxonaning iqtisodiy bo'limlari, yuqori tashkilot, moliya, soliq va statistika organlari, davlat banki hisoblanadi. Joriy tahlilning obyekt-korxonalar, ularning filiallari, boshqarmalar va vazirliklardir.

Joriy tahlilning dastlabki va tezkor tahlildan ustunligi shundaki, uni o'tkazishda axborotlar tizimi sistemali va kompleks xarakterga ega bo'lib, rasmiy jihatdan qabul qilingan buxgalteriya va statistika hisobotlariga asoslanadi.¹

Bu tahlilni asosiy kamchiligi shundan iboratki, aniqlangan xato, kamchiliklar va foydalanilmagan imkoniyatlar korxonaga uchun butunlay yo'qotilgan hisoblanadi, chunki ular xo'jalik faoliyatini o'tgan davriga bog'liqdir. Biz bu imkoniyatlarni faqatgina kelgusidagi ishlarimizni amalga oshirish jarayonida hisobga olishimiz mumkin holos. Shuning uchun ham tahlilni imkoniyatlarini oshirish va ularni vaqtida ishga solish uchun hisobotlarni takdim qilish va ularni tahlil qilish vaqtini kiskartirish vazifasi qo'yiladi.

Joriy tahlilni korxonani barcha xodimlari tomonidan, shuningdek tseklar va boshqa bulinmalar tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Natijada korxonani yillik faoliyatiga yakun yasaladi, kamchiliklar aniqlanadi va korxonaga faoliyatini yaxshilash uchun tavsiyalar ishlab chiqiladi. Bu tahlil korxonaga xo'jalik faoliyatini tula tahlili bo'lib hisoblanadi, chunki u o'zida tezkor tahlil natijalarini mujassamlashtiradi va istikbolli tahlil uchun baza hisoblanadi.

Tezkor tahlil. Bu tahlil moliyaviy tahlilni turlaridan biri bo'lib, xo'jalik tizimini tezkor boshqarish uchun lozim buladigan mosalalarni xal qilishga karatilgandir. U korxonaning xo'jalik faoliyatini boshqarishda shu kundagi ishlab chiqarish jarayonini tezkor tarzda boshqarishda qo'llaniladi. Bu qisqa muddatli tahlil bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida ro'y bergan chetga chiqishlarni tezkorlik bilan aniqlab, uni bartaraf qilish chora - tadbirlarini ko'radi.¹

Tezkor tahlilning *asosiy vazifasi* topshiriqlarni muntazam nazorat qilish, mahsulotni ishlab chiqarish va uni sotish jarayonini kunda aniqlash, shu kundagi ishlab chiqarish rezervlarini o'z vaqtida aniqlash va ularning ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga jalb qilish hisoblanadi. Tezkor tahlil boshqaruv tizimida boshqaruv xodimlarining taxminan 50 foiz ish vaqtini egallaydi. Amalda esa uning umumiy bajariladigan tahliliy ishlarda to'rtinchi salmogi 10 foizni tashkil etadi. Tezkor tahlil joriy tahlildan farqli o'laroq u asosan boshlangich mahlumotlarga asoslanadi.

Tezkor tahlil o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- korxonaning asosiy miqdor va sifat ko'rsatkichlari bo'yicha hamda uning bo'linmalari smenada, sutkada, besh kunlikda va dekalardan chetga chiqishini aniqlash;
- mehyordan chiqishga tahsir qiluvchi omillarni aniqlash;
- kamchiliklarga yo'l qo'ygan javobgar shaxslarni aniqlash;
- salbiy omillarni bartaraf qilish uchun tadbirlar ishlab chiqish;
- ko'rsatilgan vaqtda erishilgan natijalarni yakunlash va «Tor» joy va ilg'or bo'g'inlarni aniqlash.

¹ Financial statement analysis. Eleventh edition. K.R. Subramanyam. University of Souther.316 page.

² Financial statement analysis. Eleventh edition. K.R. Subramanyam. University of Souther. 51page.

Tezkor tahlil odatda quyidagi ko'rsatkichlar bo'yicha olib boriladi: mahsulotni ishlab chiqarish, jo'natish va sotish, ishchi kuchidan foydalanish, asbob-uskuna va moddiy resurslardan foydalanish, tannarx, foyda va rentabellik, to'lov qobiliyati. Demak, joriy tahlilda o'rganiladigan ko'rsatkichlar soni tezkor tahlilda o'rganiladigan ko'rsatkichlardan ancha ko'pdir. Tezkor tahlilning natijasi joriy tahlilga nisbatan unchalik aniq bo'lmaydi. Chunki o'yning xohlagan kunida ishlab chiqarilgan mahsulotning haqiqiy tannarxini va mahsulot tannarxining pasayishi natijasida olingan foyda miqdorini aniq hisoblab chiqish mumkin emas, chunki oldindan mahsulotning qancha qismi shu oyda sotiladi, qancha qismi esa kelgusi oyda sotilishini aniq hisoblab bo'lmaydi. Lyokin tezkor tahlilning bu kamchiligi uning ahamiyatini kamaytirmaydi, zero, tezkor tahlil orqali olingan natijalarning mutlaq aniqligidan ko'ra uni o'z vaqtida olish ahamiyatliroqdir.

Bunday tahlilni o'tkazish uchun ma'lumot manbalari bo'lib, boshlangich xujjatlar, buxgalteriya va tezkor texnik hisob ma'lumotlari, uning shaxsiy ko'zati sh natijalari hisoblanadi. Bu xujjatlarda iqtisodiy ko'rsatkichlar kuprok natural holda beriladi. Tahlilni naturo ko'rsatkichida amalga oshirilishi tezkor tahlilning xarakterli xususiyati bo'lib hisoblanadi.

Istiqbol tahlili. Istiqbol tahlili, deganda xo'jalik yurituvchi subyektning kelgusi faoliyatini oldindan o'rganish, bo'ladigan jarayonlarni oldindan belgilash maqsadida amalga oshiriladigan tahlil tushuniladi. Masalan, xo'jalik yurituvchi subyekt biznes-rejani to'zish uchun o'z faoliyatini nima bilan yakunlashi to'grisida aniq tushuncha va ko'rsatkichlarga ega bo'lishi kerak. Bu esa istiqbol tahlili orqali amalga oshiriladi. Hozirgi paytda uni loyiha tahlili, ham deb atamoqdalar.

Istiqbol tahlilini asosiy vazifalari bo'lib kuidagilar hisoblanadi:

- 1) xo'jalik faoliyatini bashorat qilish;
- 2) istikbol rejalarini ilmiy asoslash;
- 3) ularni bajarilishi ustidan nazorat qilish va baholash.

Korxonani asosiy vazifasi xalk xo'jalik uchun xozirgi kundagi eng zarur ma'sulotlarni keraqli miqdorda va sifatli qilib ishlab chiqishdir. Xalk xujaligi uchun lozim bulgan hajmdagi va turdagi mahsulotni aniqlash uchun: shu mahsulotga bulgan extiej; korxonani shu ma'sulotni ishlab chiqarish imkoniyati; shu turdagi ma'sulot ishlab chiqarishdagi boshqa korxonalar imkoniyati; mol yetkazib beruvchilarni imkoniyatlari va boshqalarni o'rganish kerak.

3. O'zaro bog'langan obyektlar bo'yicha o'tkaziladigan tahlil turlari

Texnik-moliyaviy tahlil. Ushbu tahlil kompleks moliyaviy tahlil va muhandislik tahlilning birikishi asosida hosil bo'lgan. Texnika-moliyaviy tahlil 3 yo'nalishda olib boriladi:

- ishlab chiqarishning texnik darajasini tahlil qilish;
- shlab chiqarishni tashkil qilish, mehnat va boshqaruvni tahlil qilish;
- ishlab chiqarilgan mahsulotning texnik darajasini tahlil qilish.

Korxonaning texnik darajasini tahlil qilish jarayonida korxonaning ishlab chiqarish bazasini rivojlantirish darajasini, ilg'or texnologiya jarayonlarini joriy

qilish, ishlab chiqarishni kompleks mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish, qo'la mehnatini to'la mexanizatsiyalash, zamonaviylash-tirish kabi masalalar kiradi.

Ishlab chiqarishni tashkil qilish, mehnat va boshqaruv masalalarini tahlil qilish jarayonida qo'llanilayotgan boshqaruv shaqllarining progres-sivligi (ilg'orligi), boshqaruv tizimining samaradorligi, boshqaruv shaqllarining ilg'orligi, boshqaruv tizimining samaradorligi, boshqaruv apparatini qisqartirish kabi yechimlar hal etiladi.

Mahsulotning texnik darajasini tahlil qilish jarayonida istehmolchi-lar talablarini hisobga olgan holda yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarish, ularning texnik va iqtisodiy ko'rsatkichlari respublikamizda va chet ellarda ishlab chiqarilgan eng yaxshi (yuqori) namunalari bilan taqqoslash. Mahsulotning texnik darajasi ularni attestatsiya qilish orqali aniqlanadi. Texnika-moliyaviy tahlil iqtisodchilar, texniklar, muhandislar, mutaxassislardan to'zilgan kompleks brigada orqali amalga oshiriladi.

Moliya-moliyaviy tahlil. Ushbu tahlilning mohiyati umumiy qiymat ko'rsatkichlar tizimini o'rganish va korxonalarining moliyaviy faoliyati natijalarini tahlil qilish bilan ifodalanadi. Umumlashgan qiymat ko'rsatkichlariga quyidagilar kiradi: sotish bo'yicha rejaning shartnoma majburiyatini ado etgan holda bajarilishi, tovar mahsuloti, bir ishlovchiga to'g'ri keladigan yillik ish unumi, mahsulot tannarxi, foyda va shu kabilar. Tahlil qilish jarayonida ana shu qiymat ko'rsatkichlar batafsillashtiriladi. Masalan, mahsulot hajmi-taqqoslanadigan va taqqoslanmaydigan, ularni ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish bo'yicha, mahsulotning sifati kabilar. Mahsulot tannarxi ko'rsatkichi umuman va ularning unsurlari va kal qo'lyatsiya moddalarini bo'yicha belgilangan biznes-rejaning bajarilishiga tahsir qiluvchi omillar batafsil tahlil qilinadi. Umumlashgan mehnat unumdorligi ko'rsatkichi (bir ishlovchiga to'g'ri keladigan yillik ish unumi) bir ishchiga to'g'ri keladigan yillik, kunlik va soatlik ish unumini o'z ichiga oladi.

Moliya-moliyaviy tahlilga xos muhim xususiyatlardan biri - bu asosiy axborot olish manbalari. Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan yagona hisobot shaqllaridan qo'llanilish hisoblanadi.

Shunday qilib, moliya-moliyaviy tahlilning predmeti korxonalar xo'jalik faoliyatining turli tomonlari, xo'jalik yuritish jarayoni, iqtisodiy ko'rsatkichlarning bir-biri bilan sababiy bog'lanishi hisoblanadi.

Moliya-moliyaviy tahlilning subhekti - bu korxonalar, vazirlik, boshqarma, moliya-kredit idoralari va statistika organlarining iqtisodiy bo'linmalari hisoblanadi.

Shu bilan birga korxonalar tahlilning obyekti ham hisoblanib, ularning faoliyati yuqori tashkilot, moliya-kredit va statistika organlari tomonidan o'rganiladi. Masalan, moliya organlari korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilishda asosiy ehtiborni biznes-rejaning bajarilishi, aylanma mablag'larining holati, foyda bo'yicha biznes-rejaning bajarilishi, davlat byudjetiga tushadigan to'lov majburiyatlarining bajarilishiga qaratadilar. Kredit tizimi esa korxonalar o'z aylanma mablag'lari holatini, olingan kreditning tovar-moddiy boyliklar bilan tahminlanganligini, to'lov intizomining bajarilishi kabi masalalarga qaratadi.

O'rganiladigan masalalarga qarab moliya-moliyaviy tahlil to'la yoki tanlanma xarakterga ega bo'lishi mumkin. Moliya-moliyaviy tahlilning o'tkazish muddatlari kunlik, haftalik, dekadalik, oylik, kvartallik, yillik bo'ladi. Moliya-moliyaviy tahlilning turlari: dastlabki, tezkor va joriy tahlildan iborat.¹

Funksional - qiymat tahlili. Mahsulot tannarxini kamaytirish borasida keraksiz va ortiqcha xarajatlarni minimal darajaga keltirish mahsulot ishlab chiqarishni loyihalashtirish va uni ishlab chiqarish chog'ida har tomonlama hisobga olish kerak. Bu masalani ijobiy hal qilishda FQT asqotadi. FQT – obhektni (mahsulot) texnologik va mehnat jarayonlari tizimli tarzda tadqiq qilib, mehnat va moddiy resurslardan samarali foydalanishga qaratilgan chora - tadbirlarni ishlab chiqadi. Ushbu tahlil usuli ushbu ma'rozalar kursida alohida bob sifatida kurib chiqiladi.

4. Boshqarish masshtabi va darajasi bo'yicha o'tkaziladigan tahlil turlari

Xo'jaliklararo (zavodlararo) qiyosiy tahlil. Kiyoslash (taqqoslash) - bu moliyaviy tahlilning eng ko'p qo'llaniladigan usulidir. Qiyosiy tahlilning 2 asosiy turi mavjud: ichki zavod tahlili, ya'ni tahlilning obyekti sifatida shu korxonaga taalluqli xo'jalik jarayoni o'rganiladi; zavodlararo, qachonki bir qator korxonalarining xo'jalik faoliyati tahlil qilinib, tarmoqdagi ilg'or tajriba o'rganiladi.

Taqqoslama zavodlararo tahlilning mohiyati alohida olingan korxonalarining xo'jalik faoliyatini ularning ko'rsatkichlarini har tomonlama o'rganib, erishilgan natijalar darajasini holis farqlash va iqtisodiy ko'rsatkichlarga tahsir qiluvchi asosiy omillarni aniqlash hamda ilg'or tajribalarni ishlab chiqarishga tadbir qilish natijasida ichki xo'jalik rezervlarini aniqlashdan iboratdir.

Taqqoslama tahlil korxonaning barcha iqtisodiy ko'rsatkichlarini o'z ichiga olishi mumkin yoki boshqacha so'z bilan aytganda kompleks xarakterga ega bo'ladi. Taqqoslama tahlilning mazmuni qo'yilgan maqsad va tekshiriladigan obhektga qarab quyidagicha turkumlanadi:

-obyekt bo'yicha (korxonalar, tseklar, ishlab chiqarish uchastkasi, ish joyi);

-bobning (tema) mazmuni bo'yicha – mehnat predmetlari, mehnat vositalari, mehnat va moliya resurslarini tahlil qilish va hokazo;

-tahlilni o'tkazish doirasi – kompleks tahlil va maxsus (tematik) tahlil.

Taqqoslama tahlilning eng muhim uslubiy masalalardan biri o'rganiladigan obhektni bir-biri bilan solishtirish shartlariga rioya qilishdir:

- taqqoslanadigan ko'rsatkichlarning sifat jihatdan bir xilligi va ularni hisoblash usulining birligi (masalan, mahsulot tannarxiga kiritiladigan xarajatlarning bir xilligi);

- mahsulotni yagona o'lchash, o'zgarish baho bilan o'lchash, jo'g'rofiy sharoitlarning o'xshashligi;

- taqqoslanadigan davrda ish kunlarining bir xilligi va hokazo.

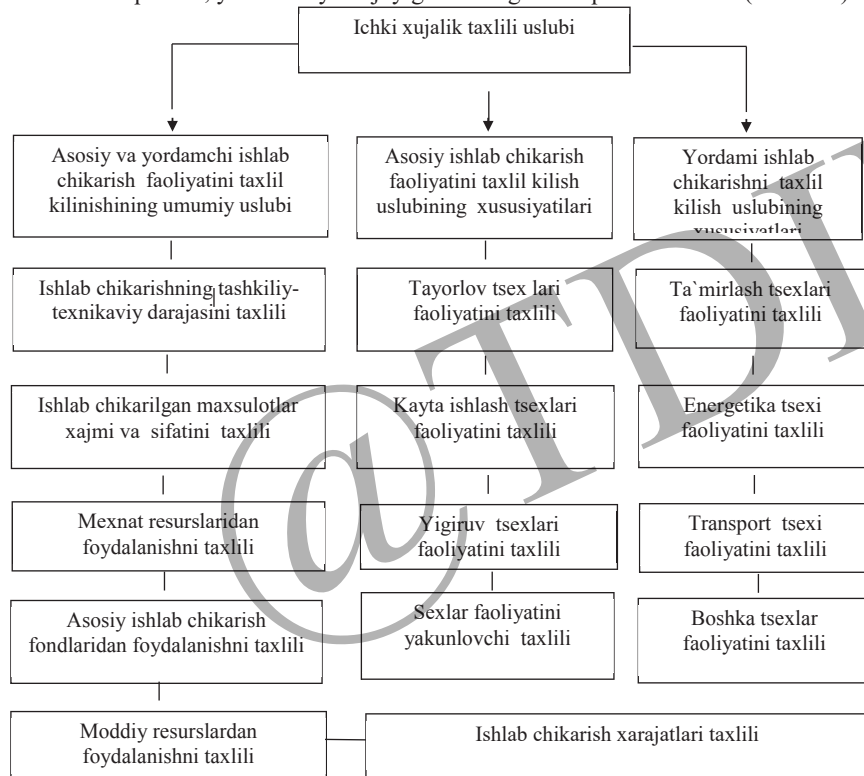
¹ Financial statement analysis. Eleventh edition. K.R. Subramanyam. University of Souther. 361 page.

Korxonada faoliyatini tahlili. Korxonalar yuridik mustakil shaxs bo'lib, o'zlarining mustakil balanslariga ega, o'z ish faoliyatlarini nizom asosida olib boradilar.

Korxonalar davlat, kooperativ korxonalar bhlishi mumkin va bular o'z ish faoliyatlarini sanoatda, kurilishda, qishloq xujaligida, transportda, aloqada, savdo, moddiy-texnika ta'minoti va boshqa xizmat ko'rsatuvchi soxalarda amalga oshiradilar.

Ta'limni o'ziga xos xususiyati korxonada analitik ishni olib borayotgan organlarning vazifalaridan kelib chikib qo'yidagilarga bog'liq buladi: korxonada iqtisodiyotini o'rganish ketma-ketligiga, tahlil qilish tematikasiga analitik ish shaqllariga.

Ichki xo'jalik tahlili. Korxonalar xo'jalik faoliyatini tahlil qilishdan farqli ularok ichki xo'jalik tahlilini o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, bunda alohida bulinmalar ish faoliyatini (umumiy jamoa yutuqlariga ko'shgan xissasini baholashda) detallashtiriladi. Bu tahlilga xalk xujaligi asosiy buginini boshqarishni barcha bosqichlari, ya'ni oddiy ish joyigacha bulgan bosqichlari kiradi. (3.3-rasm)

3-rasm. Ichki xo'jalik tahlili uslubi

5. Moliyaviy tahlil jarayonida foydalaniladigan axborot manbalari

Korxonalarni to'g'ri va oqilona boshqarish uchun turli-tuman ma'lumotlar tizimidan foydalanish zarurki, ular orqali to'g'ri boshqaruv qarorlari qabul qilinishi mumkin. Malumotlar deyilganda iqtisodiy hodisalar, voqealar va xo'jalik jarayonlarini tegishli manbalar orqali aks etirish, ularni qayta hisoblash va o'rganish, hamda qiziquvchi tashkilotlarga uzatish tushuniladi.

Tahlil uchun kerakli bo'lgan ma'lumotlarni mazmuniga qarab quyidagi turlarga ajratish mumkin:

- ◆ Iqtisodiy ma'lumotlar;
- ◆ Huquqiy-me'yoriy ma'lumotlar;
- ◆ Ilmiy- texnikaviy ma'lumotlar;
- ◆ Tabiiy- ekologik ma'lumotlar;
- ◆ Boshqa ma'lumotlar.

Iqtisodiy ma'lumotlarni biznes reja, turli xil axborot manbaalar, texnologik ma'lumotlar, operativ- texnik, me'yoriy va hisob hujjatlari tashkil etadi. Bu manbaalar tahlilda eng ko'p foydalaniladi.

Huquqiy- me'yoriy ma'lumotlarga esa Respublikamizda amal qilayotgan barcha qonunlar, me'yoriy hujjatlar va normativ aktlarda rasmiylashtirilgan axborotlardan foydalanish tushiniladi.

Ilmiy-texnikaviy ma'lumotlar, eng yangi taraqqiyot, jaxondagi o'zgarishlar, fan va texnika yutuqlarini o'zida mujassam etgan axborotlardir. Bu axborotlar tahlil uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Tabiiy-ekalogik ma'lumotlar, tabiat, yer, iqlim va boshqa ekologik omillarni mujassamlashtirgan axborotlarni moliyaviy tahlilda muhim manbaa sifatida o'rganiladi.

Boshqa manbaalarga esa, iqtisodiy, huquqiy, ilmiy-texnikaviy, tabiiy-ekologik manbaalarda aks etmagan ma'lumotlar tushunilib, bunga ommaviy axborot vositalari, gazeta va jurnallardagi, radio va televideniyaadagi keltirilgan axborotlardan foydalanish tahlil uchun muhimdir.

Ko'plab manbaalarni tahlil jarayonlarida qo'llash ularning mazmunini boyitishga, boshqaruv qarorlarini xolisona bo'lishini va korxonalarni bozor iqtisodiyoti sharoitida faol qatnashishiga imkon yaratadi.

Iqtisodiy manbaalar boshqa axborotlardan quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turadi:

- Hujjatlashganligi – barcha iqtisodiy hodisa va jarayonlar sodir bo'lishi bilan tegishli boshlang'ich hujjatlarda qayt etiladi hamda axborot sifatida rasmiylashadi.
- Turli-tumanligi – hodisa va voqealar ko'pgina manbaalarda qayt etilib, hajmi, mazmuni, shakli jihatidan bir- biridan farqlanadi.
- Ommaviyligi va hajmining kengligi – ko'pgina iqtisodiy axborotlar tegishli shaklga ega bo'lganligi, hisobot shakllarining yuqori organlar tomonidan tasdiqlanilganligi ularni tushunishni, bilishni osonlashtiradi.
- Ma'lum davrlarda takrorlanib turishligi – tasdiqlangan me'yoriy hujjatlar muntazam to'lg'azilib tegishli tashkilotlarga topshirilish ko'zda to'tiladi, hisobot

davrlari- choraklar, yarim hamda yillik muddatlarga bo'linib axborotlar to'ziladi.

• Qonunlashganligi va chegaralanganligi – barcha iqtisodiy axborotlar davlat tashkilotlari, moliya vazirligi, makroiqtisod vazirligi va soliq qo'mitasi tomonidan tasdiqlangan shakllarga asoslanib to'ziladi. Bozor iqtisodi sharoitida korxonalar uchun muhim sanalgan ayrim ma'lumotlar boshqalar uchun maxfiy bo'lib, faqat egasining ruxsati bilan e'lon qilinishi mumkin.

• Ko'p qirraliligi va sermazmunligi – iqtisodiy axborotlar miqdoriy va qiymat o'lchamlarida ko'rsatiladi, boshlang'ich hujjatlarda korxonalar nomi, imzo chekuvchilarning nasl-nomasi, davri va mahsulotlarning turlari ko'rsatilgan holda rasmiylashadi.

Iqtisodiy ma'lumotlarni aksariyat qismini hisob axborotlari tashkil etib, buxgalteriya, statistika va tezkor hisoblar majmuidan iboratdir.

Buxgalteriya hisobi ma'lumotlari moliyaviy tahlil axborotlari tarkibida 70 foizdan ortiq salmoqni egallaydi.

Tahlil uchun kerakli manbaalar quyidagi talablarni bajarishi lozim:

1. Xaqqoniylik va holisonalik tamoiliga amal qilinadi.
2. Manbaalar tahlil qilinishi uchun keng imkoniyatli bo'lmog'i lozim, ya'ni reja, hisob va statistik malumotlar hodisa va jarayonlar mazmunini to'liq yoritishi, talab qilingan vazifalarni bajarishi kerak.
3. Iqtisodiy hodisa va voqealarni ifodalovchi manbaalar aniq o'lchamda aks ettirilishi lozim.

4. Barcha manbaalarning umumiy birligi va uzviy bog'liqligi saqlaniladi hamda ulardagi axborotlar bir-birini to'ldirib turilishini taqozo etadi.

5. Manbaalarga kiritilgan ko'rsatkichlarni aniqlanish tamoillari va aks ettiriladigan davrlar mosligi zarurdir va hokozolar.

Yuqoridagi talablarga javob beruvchi barcha axborotlar tahlilning aniq bajarilishi, sermazmun bo'lishligiga imkon yaratadi.

Xo'jalik faoliyatini avtomatik boshqarish sistemasi sharoitida tashkil etish deyilganda, elektron hisoblash mashinalari (komp yuterlar) yordamida va iqtisodiy matematik usullarini qo'llagan holda ishlab chiqarishning muhim sohalarini aniq va to'g'ri boshqarish vazifalarini amalga oshirish maqsadida tashkil etish tushuniladi.

Bunday amalga oshirish uch xil yo'nalishda bo'lishi mumkin, ya'ni:

- ♦ Markazlashgan;
- ♦ Markazlashmagan;
- ♦ Aralash.

Xo'jalik faoliyatini tahlil etishning avtomatik boshqarish sistemasi sharoitida amalga oshirish quyidagi printsiplarga amal qiladi:

- ♦ Aniq maqsadga ega ekanligi sistemalashganligi;
- ♦ Kompleksliligi;
- ♦ Ixchamlashganligi;
- ♦ Uzluksizlik va muntazamlilik;
- ♦ Taqqoslanish imkoniyatini kengligi;
- ♦ Yechim loyihasi aniq va ixchamliligi.

Avtomatik boshqarish sistemasi sharoitida tahlil etish quyidagi sharoitda bajariladi:

- ♦ Qayd etish;
- ♦ Boshlang'ich ma'lumotlarni yig'ish va uzatish;
- ♦ Umumiy ma'lumotlar bazasini tashkil etish;
- ♦ Ko'rsatkichlar algoritmi bo'yicha ma'lumotlarni qayta ishlash;
- ♦ Iste'molchilar uchun kerakli ma'lumotlarni tayyorlash.

Tahlil uchun kerakli ma'lumotlarning aniqligini va tez muddatda tayyorlashning eng aniq yo'llaridan biri – komp yuter dasturlari yordamida qayta ishlash hisoblanadi.

Kompleks avtomatlashgan sharoitda tahlil uchun kerakli ma'lumotlardan foydalanish xususiyatlari ma'lum darajada imkoniyatlarni ochib beradi:

1. Boshlang'ich hujjatlar - hisob, statistika normativ ma'lumotlar komp yuterning xotirasiga qo'yilib faqat bir xil manba, ya'ni mashina xotirasiga olinadi;
2. Tahlil uchun kerakli turli murakkab hisoblashlar ma'lum sekundlarda bajariladi;
3. Ta'sir etuvchi omillarni mashinalar aniq ko'rsatib beradi;
4. Tahlil uchun kerakli ma'lumotlar va tahlil natijalari o'rnatilgan shaklda mashinagramma, tabelogrammalarda ifodalanadi;
5. Turli xil iqtisodiy ma'lumotlar mashinalar uchun bir xil shift va kodlarda kiritiladi.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasiga ko'ra ishni avtomatlashtirilgan tarzda olib borilishi ancha iqtisodiy samaradorlikka olib kelar ekan.

6. Tahlilda foydalaniladigan axborot manbalarining to'g'riligini tekshirish usullari

Moliyaviy tahlilda foydalaniladigan barcha manbaalarni ishonchligini, aniqliligini va to'g'riligini tekshirish natijalarni samarali bo'lishiga zamin yaratadi. Kerakli manbaalarning turli- tumanligi, sermazmunligi va ko'pligi ularning sifatli shakllanishiga e'tiborni qaratilishni taqozo etadi. Odatda korxonalar faoliyatini tahlil qilish davrida ma'lumotlar manbai yig'iladi. Ushbu ma'lumotlarning to'g'riligiga ishonch hosil qilish maqsadida ma'lumotlar to'g'riligi tekshiriladi. Tahlil uchun yig'ilgan ma'lumotlarni tekshirish ikki usulda olib boriladi:

- 1. Texnik (yuzaki) tekshirish;**
- 2. Mazmun jihatidan tekshirish.**

Texnik tekshirish, axborot manbaalarini arifmetik jihatidan to'g'riligini, rasmiylashtirish qoidalariga rioya qilinganligi va ko'rsatkichlarning bir-biriga mosligini e'tiborga olgan holda o'rganishdir. Yuzaki tekshirishda hisobotga barcha ma'lumotlarni kiritilganligi, ularning arifmetik yig'indisi, Moliya vazirligi hamda Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi tomonidan tasdiqlangan hisobot shakllariga rioya qilinganligi, hisobot shakllarining bir-biri bilan bog'liqligi, hisobotni topshirish muddati, mansabdorlarning imzosi tekshiriladi.

Mazmun jihatidan tekshirish, ma'lumotlarning haqqoniy ekanligi, unda aks ettirilgan raqamlarning haqiqatda borligi aniqlashni o'z ichiga oladi. Bunday

tekshirish o'z ichiga buxgalteriya hisobi boshlang'ich hujjatlaridagi keltirilgan raqamlarni inventarizatsiya o'tkazish orqali taqqoslash, sanab ko'rish va o'lchash yo'li bilan to'g'riligiga ishonch hosil qilishdir.

Mazmun jihatidan tekshirish quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ◆ Inventarizatsiya natijalari hisobotda o'z aksini topishi;
- ◆ Korxonalar hisobot ma'lumotlaridagi byudjetga to'lovlar va byudjet mablag'lari hisobiga moliyalashtirish summasini moliya tashkiloti ma'lumotlariga mos kelishi;
- ◆ Foyda va zararlar schyotiga o'tkazilgan ko'rsatkichlarni tekshirish (ustav kapitalining o'zgarishi, tabiiy ofatdan ko'rilgan zarar, asosiy vositalarni tugatilishi va hokozolar).

Korxonalar faoliyatini tahlil qilish davomida ko'plab manbaalardan foydalanishga to'g'ri keladi. ***Tahlilda qo'llaniladigan manbalarni quyidagi bosqichlarga ajratishimiz mumkin bo'ladi:***

1. Reja ma'lumotlari manbalari;
2. Hisob va hisobot ma'lumotlari manbalari;
3. Qo'shimcha ma'lumotlar manbai.

Reja ma'lumotlari manbalari tarkibiga biznes reja ko'rsatkichlari, belgilangan limitlar, belgilangan norma va normativlar, shartnoma ko'rsatkichlari kiradi.

Hisob va hisobot ma'lumotlari manbalariga buxgalteriya hisobi va hisoboti ma'lumotlari, statistik hisob va hisobot ma'lumotlari, operativ hisob va hisobot ma'lumotlari kiradi. Tahlilning asosiy ma'lumotlar manbai bu buxgalteriya hisobi va hisoboti ma'lumotlari bo'lib, ular korxonalar xo'jalik faoliyatining barcha jarayonlarini o'z ichiga oladi. Bunda mablag'lar harakati, ularning manbalari, ularning xo'jalik aloqalari aks etadi.

Buxgalteriya balansida mablag'lar, ularni manbalarining joylashishi va hosil bo'lish manbalariga qarab ifodalanadi.

Statistik hisob va hisobot ma'lumotlari tahlil uchun asosiy manba bo'lib hisoblanadi. Bu hisobotda hodisa va jarayonlarning jami ko'rsatiladi, ularni miqdor jihatdan xarakterlaydigan muayyan iqtisodiy qonunlarni aniqlaydigan tarzda aks ettiriladi.

Operativ hisob va hisobot ma'lumotlari buxgalteriya hisobi va hisoboti ma'lumotlariga va statistik hisobot ma'lumotlariga nisbatan zarur informatsiyani bir muncha tezroq olishga imkon beradi.

Moliyaviy tahlilni yanada chuqurroq amalga oshirish uchun hisob ma'lumotlariga taaluqli bo'lmagan, ya'ni qushimcha ma'lumotlardan foydalanish lozim bo'ladi. Bunday ma'lumotlar tarkibiga bank, moliya, soliq inspektorlari tomonidan tuzilgan dalolatnoma, inspektorlarni taqdim etgan ma'lumotlari, auditor xulosalari, radio va televideniya ma'lumotlari, ommaviy axborot vositalari manbalari, ishchi va xizmatchilar bilan bo'lgan muloqot natijalari kiradi.

Odatda tahlil ma'lumotlari va ularni natijalari uni kim va nima maqsadda o'tkazilganligiga qarab turli shaklda umumlashtirilishi mumkin. Korxonalar va tashkilotlarni xo'jalik faoliyati tahlilining natijalari analitik boblar yoki xo'jalikni yillik hisobotiga ilova qilinadigan bayonnoma ko'rinishida ifoda etiladi.

Tahlil natijalarini umumlashtirish va yakunlash qaysi turdagi tahlilni o'tkazganligimizga qarab bajariladi. Masalan, korxonalar yillik hisoboti asosida o'tkazilgan joriy tahlilning yakuni, umumiy xulosalar yozish va yuqori tashkilotlarga tushuntirish xati tuzish orqali yakunlanadi. Ayrim turdagi boshqa tahlil turlarining natijalari esa mutaxassislarni ma'ruzasi, korxonalar rahbarining buyrug'i, jamoaning majlis bayoni, taftish komissiyasining dalolatnomalari orqali umumlashtirilishi mumkin.

Tahlil natijalarini umumlashtirganda albatta erishilgan natijalar, yo'l qo'yilgan kamchiliklar hamda yutuqlar aniq raqamlarda va faktlar bilan ko'rsatilgan bo'lishi talab etiladi. Shuningdek, yo'l qo'yilgan kamchiliklarni tuzatish chora-tadbirlari, ya'ni takliflar ham ko'rsatiladi.

Iqtisodiy tahlil natijalarini rasmiylashtirish va umumlashtirishga korxonaning umum majlis materiallari, turli xil diagramma, jadval va grafiklar tuzib mehnatkash ommaga ko'rsatma sifatida osib qo'yish, oynoma va ro'znoma saxifalarida ma'lumotlarni chop etish, axborot doskalaridagi ko'rsatkichlarni e'lon qilib borish ham hisoblanadi.

Analitik yozuv korxonalar va tashkilotlarni xo'jalik faoliyati yakunlari bo'yicha yillik yoki choraklik hisobotiga tushuntirish xatlari, yuqori tashkilotlarni ularga bo'ysinuvchi tashkilotlar xulosalari kabi bo'ladi.

Tushuntirish xati rejani bajarilishi haqidagi umumiy xarakteristikada va ko'rsatkichlarni avvalgi davrlarga nisbatan o'zgartirish ma'lumotlaridan boshlanadi. So'ngra natijaning rejadagi tafovut sabablari, ayrim omillarning o'zaro bog'lanishi va ularning xo'jalik faoliyati ko'rsatkichlari ifodalanadi.

Analitik hisob – kitoblar analitik jadvallar ko'rinishida rasmiylashtiriladi. Ularni har biriga xulosalar va ko'rsatkichlarning o'zaro bog'liqligini yechib beruvchi matnli ilovalar beriladi.¹

Bayonnoma xotima qismida xulosalar, aniqlangan kamchiliklarni tuzatish yo'l-yo'riqlari, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga doir rezervlardan foydalanish yuzasidan konkret (aniq) takliflar bayon qilinadi. Bayonnoma tushunarli, ilmiy asoslangan, ixcham, analitik jadvallar bilan bog'langan bo'lishi kerak bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida bunday tahlil korxonalar rahbarining xaridorlarni umumiy yig'ilishidagi ma'ruzasi uchun zarur bo'ladi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarni moliyaviy va boshqaruv tahlil qilishdan olinadigan natija uni axborot va metodik qo'llanmalar bilan ta'minlanganlik darajasiga bog'liq. Tahlilni axborot bilan ta'minlashda bosh rolini buxgalteriya hisobi va hisoboti egallaydi, sababi bu manbalarda xo'jalik faoliyati va uning natijalari o'z aksini topgan. Birlamchi va jamlangan hisob registridagi ma'lumotlarni o'z vaqtida va to'la-to'kis tahlil qilish rejani bajarilishiga, xo'jalik faoliyatini yaxshilashga qaratiladi.

Ayniqsa yillik moliyaviy hisobot ma'lumotlarini mazmunan tekshirish tahlil ishlarini samarali o'tishini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu jarayonda ma'lumotlarni tahlil qilishdan oldin ularning to'g'riligi tekshirib olinadi.

¹ Financial statement analysis. Eleventh edition. K.R. Subramanyam. University of Souther. 402 page.

Ma'lumotlarning to'riligiga ishonch hosil qilish uchun esa ayrim ko'rsatkichlarni ma'lum bir hisobot ma'lumotlari bilan taqqoslab ularning bir-biriga mosligi o'rganiladi. Agar bir xil ko'rsatkichlar turli manbalarda bir xil tartibda aks ettirilgan bo'lsa, u holda ushbu ma'lumotlar qo'g'ri deb tan olinishi mumkin bo'ladi.

Moliyaviy hisobotning turli shakllaridagi ma'lumotlarni bir - biriga mosligini o'rganish quyidagi jadvalda keltirilgan (3.1-jadval).

1-jadval

Hisobot ma'lumotlarini bir-biriga mosligini tekshirish

Ko'rsatkichlar Nomi	Shakl raqami	Birlamchi		Ikki lamchi			Mosligi
		Satri	Summa, ming so'm	Shakl raqami	Satri	Summa, ming so'm	
A	1	2	3	4	5	6	7
Asosiy vositalar: Boshlang'ich qiymat.	1	010	71000	3	130	71000	Mos
Eskirish qiymati.	1	011	44500	3	130	44500	Mos
Ustav kapital	1	320	80000	5	080	80000	Mos
Taqsimlanmagan foyda	1	350	45000	5	080	45000	Mos
Va xokozolar							

Shunday tartibda debitorlik va kreditorlik qarzlarni, pul mablag'lar harakatini va boshqa ma'lumotlarni ham mazmunan, miqdoran to'g'riligini tekshirish mumkin.

Nazorat savollari

1. Ma'lumotlarning to'g'riligi qaysi usullar orqali tekshiriladi?
2. Ma'lumotlarni texnik (yuzaki) tekshirish qanday amalga oshiriladi?
3. Reja ma'lumotlari manbalari tarkibiga qaysi xujjatlar kiradi?
4. Tahlil jarayonlarida ma'lumotlarni komp yuterlarda qayta ishlashning afzalliklari nimada?

5-bob. MOLIYAVIY TAHLIL ISHLARINI TASHKIL QILISH

Reja

1. Xo'jalik subyektlarida moliyaviy tahlil ishlarini tashkil etishning zaruriyati
2. Moliyaviy tahlilni tashkil etish va o'tkazish bosqichlari

Tayanch so'zlar:

Tashkil etishning zaruriyati, tahlil o'tkazishning rejasi, dasturini tuzish bosqichi, moslashtirish bosqichi

1. Xo'jalik subyektlarida moliyaviy tahlil ishlarini tashkil etishning zaruriyati

O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti yaratish maqsadida iqtisodiy islohotlarni bosqichma-bosqich amalga oshirmoqda.

Bozor munosabatlari sohasida har qanday xo'jalik yurituvchi subyektning o'z tasarrufidagi barcha resurslar – moliyaviy, moddiy va mehnat resurslari harakati hamda ulardan foydalanish samaradorligini to'g'ri boshqarishni ta'minlashi zarur bo'ladi. Ammo ko'pgina korxonalar va tashkilotlar iqtisodiy mustaqillik hamda ichki va tashqi bozorda bitimlar tuzish xuquqini qo'lga kiritganlaridan so'ng xo'jalik yuritishning yangi sharoitlariga tayyor emasliklari ayon bo'lib qoldi.

Bozor iqtisodiyoti sohasida boshqaruv subyektlariga faqat axborotga ega bo'lishning o'zi kifoya qilmaydi. Bu axborot bilan ishlash, to'g'ri xulosalar chiqarish va ulardan ishlab chiqarish samaradorligini oshirish maqsadida foydalanish zarur bo'ladi. Samarali boshqarishda eng muhimi axborot va undan foydalana bilishdir.

Iqtisodiy axborotlar bilan ishlashning eng muhim jihatlaridan biri uni tahlil qilishdir. Tahlil davomida xo'jalik faoliyatini o'rganishda hamda xulosalar chiqarishda asos bo'ladigan bir qator ko'rsatkichlardan foydalaniladi¹.

Tahliliy ishlarni muvafaqqiyatli, samarali o'tkazilishi uni har tomonlama o'ylab, sinchiklab tashkil qilinishiga bog'liq. Uni o'tkazilishi ilmiy xarakterga asoslangan va reja asosida amalga oshirilishi lozim. Tahlil ishlari olib borilayotganda, u bir necha bosqichlarni bosib o'tadi. Ushbu bosqichlarni bosib o'tish jarayonida har bir bosqichning mazmuni oldindan aniqlanishi kerak va ularning bajarilishi ma'lum tomonlarga asoslangan bo'lishi lozim. Asoslanishi lozim bo'lgan tomonlar esa quyidagilardan iborat:

1. Korxonalar faoliyatini tahlil qilish - boshqarishda qaror qabul qiladigan har bir rahbar, menejerning xizmat burchidir. Shunday qilib bundan chiqadigan zarur tamoyil bu tahlil ishlarini bajaruvchilar o'rtasida vazifalarni aniq taqsimlash;

2. Ishlab chiqarish tarmoqlarida tahlil ishlarini tashkil qilishda eng zarur tamoyillardan biri uning tejamlliligi, ya'ni kam xarajat qilib yuqori samaraga erishish;

3. Tahlil ishlarini tashkil qilishda yana bir tamoyil uni o'tkazishni nazorat qilib borish.

Korxonalar iqtisodiy-moliyaviy ahvolini tahlil qilish bilan shug'ullanayotgan har bir xodim korxonaning boshqaruv va moliyaviy hisobot shakllarini erkin o'qishni,

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 100 page.

uning moddalarini tushunishni, shuningdek, xulosalar chiqarish va tavsiyalar berishni bilishi kerak.

Korxonalarda moliyaviy tahlilni tashkil etish ixtiyoriylik va amaliyotdagi tajriba hamda talabdan kelib chiqqan holda tahlil ishlari tashkil etiladi. Tahlilni tashkil etishda o'rganiladigan boblarning qo'lam va ahamiyatiga qarab iqtisodchilar bilan bir qatorda korxonaning barcha mutaxassisleri hamda oddiy ishchisigacha ishtirok etishlari mumkin bo'ladi.

Moliyaviy tahlilni tashkil etishning zaruriyati hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida yanada ortgan bo'lib, chunki har bir faoliyatning korxonaga uchun manfaatlilik darajasini aniqlashdan, bu faoliyatning iqtisodiy nuqtai nazaridan to'g'ri tashkil etilganligiga baho berishdan iboratdir. Iqtisodiy tahlilni korxonaga miqyosida to'liq tashkil etishga bevosita javobgar bosh hisobchi yoki korxonaga boshqaruvchisi bo'lishi mumkin. Sherik korxonalarda esa bu masalaga bevosita korxonaga boshlig'i yoki iqtisodiy masalalar bo'yicha korxonaga boshlig'ining muovini shug'ullanishi mumkin bo'ladi.¹

Korxonalarda tsex yoki brigada ma'lumotlari bo'yicha moliyaviy tahlilni esa shu bo'lim boshliqlari tashkil etishlari kerak bo'ladi.

Viloyat, tuman yoki tarmoqlar bo'yicha ma'lumotlarni umumlashtirib iqtisodiy tahlilni o'tkazishga istiqbolni belgilash va statistik tashkilotlar yoki yuqori tashkilotlar tarkibida tashkil etilgan moliyaviy tahlil kengashi ish yuritadilar.

Boshqaruvning hamma bo'g'inlarida umumiy ishlab chiqarish sohasini samaradorligini oshirishda analitik ishni tashkil etish va moliyaviy tahlilning roli oshib bormoqda. Ushbu holatdan kelib chiqib moliyaviy tahlil tashqi va ichki tahlil turlariga bo'linadi.

Korxonaga va birlashmalarni ishlab chiqarish xo'jalik faoliyatining tashqi tahlilini quyidagilar olib boradilar:

- ◆ Boshqaruvning yuqori organlari;
- ◆ Moliya organlari;
- ◆ Bank tashkilotlari;
- ◆ Soliq organlari va hakoazolalar.

Yuqori boshqaruv organlari o'z nazorati ostidagi korxonaga va uyushmalarning ishlab chiqarish faoliyatini doimiy ravishda tahlil qilib turishadi. Buning uchun esa reja va hisobot ma'lumotlari, tekshiruv natijalari va boshqa ma'lumotlar kerak bo'ladi.

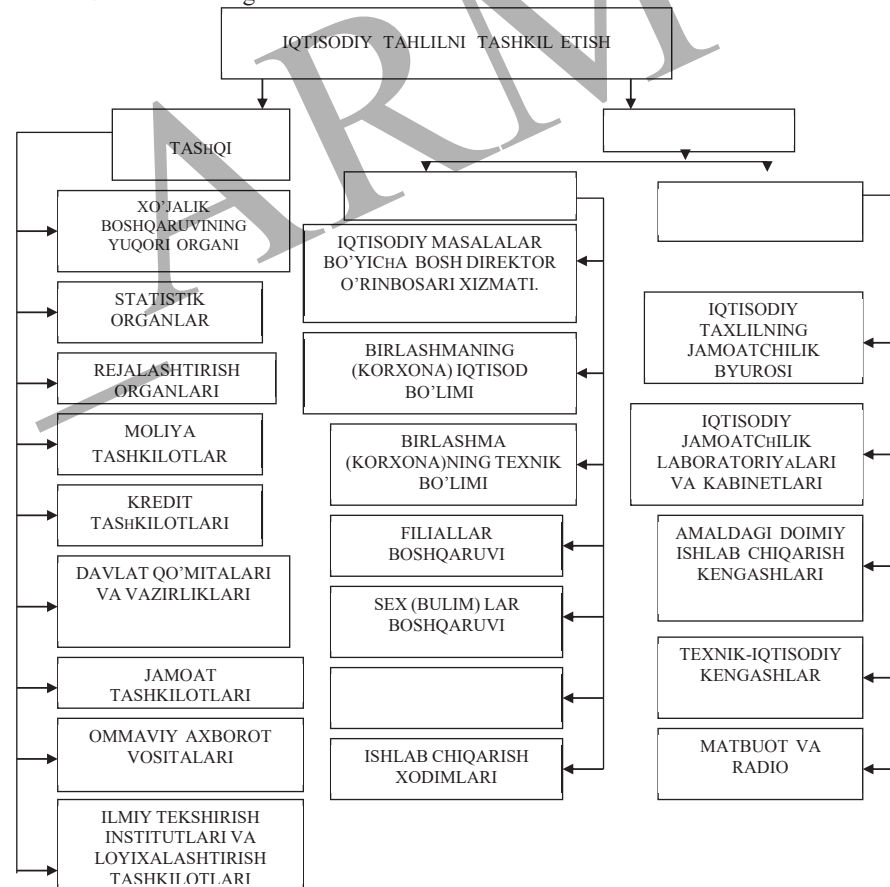
Yuqoridagi bildirilgan fikrlardan foydalanib, quyida ishlab chiqarish korxonalari va birlashmalarida moliyaviy tahlilni tashkil etishni sxemasini keltirib o'tish mumkin bo'ladi.

Moliya organlari moliyaviy tahlil jarayonida korxonaga va birlashmalarning foydalilik rejasini bajarilishiga, davlat byudjeti oldidagi majburiyatlariga, korxonaning moddiy va pul resurslarini ratsional taqsimlanishiga, o'z - o'zini moliyalashga va harid quvvatiga diqqatini qaratadi. Masalan, O'zbekiston

Respublikasi Markaziy Banki doimiy ravishda kredit olgan korxonaga va birlashmalarning ish faoliyatini, hamda asosiy hajm va sifat ko'rsatkichlarini tahlil qilib turishadi, korxonalarda bank kreditlarining ishlatilishini, mehnat xaqi fondini, tovar - moddiy qiymatliklar va ularni saqlanish holatini hamda to'lov intizomi holatini tahlil qilib turishadi.

Moliyaviy tahlil ishlari korxonaga va birlashmalar olib borishi bilan bir qatorda boshqa tashkilotlar ham olib borishi mumkin: Bularga:

- ◆ Rejalashtirish tashkilotlari;
- ◆ Ilmiy tadqiqot va loyihalashtirish institutlari;
- ◆ Jamoat tashkilotlari;
- ◆ Matbuot organlari kabilar kiradi.

1-rasm. Ishlab chiqarish birlashma (korxonaga) larida moliyaviy tahlilni tashkil etish

¹ Financial statement analysis. Eleventh edition. K.R. Subramanyam. University of Souther. 51page.

Ichki tahlilni esa korxonada va birlashmalarni ishchi hodimlari olib boradilar va ularning turli tarkibiy bulinmalari o'zlariga tegishli funktsiyalarni belgilab oladilar. Moliyaviy tahlil ko'p qirraliligi bilan ajralib turadi. Korxonani hamma faoliyati sferalarida mavjud bo'lgan rezervlarni izlab topish, taqsimlangan majburiyatlarni aniq bajarilishi va uni amalga oshirishda ma'suliyatni xis etish lozim bo'ladi.

2. Moliyaviy tahlilni tashkil etish va o'tkazish bosqichlari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida analitik ishlarning muvaffaqiyati ko'p jihatdan uni qanday tashkil etilganligiga va rejalashtirishga bog'liqdir. Odatda analitik ishlarda nafaqat korxonani boshqaruv tarkibi, balki boshqaruvning funktsional organlari, jamoatchilik a'zolari hamda mehnat jamoasigacha qatnashishi mumkin bo'ladi.

Iqtisodiy adabiyotlarda moliyaviy tahlilni tashkil etishning quyidagi bosqichlari keltirib o'tilgan:

♦ **Tahlil o'tkazishning rejasi va dasturini tuzish bosqichi.** Moliyaviy tahlilning dasturi va rejasini tuzib olish tahlilni tashkil etishning asosiy qismidir. Bu bosqichda moliyaviy tahlil ishlari nimadan boshlanishi, tahlil utkazuvchi komissiyaga kimlar kiritilishi hamda tahlil ishlari nima bilan yakunlanishi ko'rsatib o'tiladi. Bundan tashqari moliyaviy tahlil o'tkazish dasturida quyidagilar aniq ko'rsatilgan va belgilanib olingan bo'lishi lozim:

- tahlilning maqsadi va vazifasini aniqlash;
- tahlil obyektini aniqlash;
- moliyaviy tahlil ishlarini olib borish joyi;
- tahlil mazmunini izoxlash;
- ijrochilarni tarkibi va ularning vazifalarini belgilash;
- tahlil utkazish muddatini belgilab olish;
- tahlil manbalari va ularni natijalarini rasmiylashtirish tartibini aniqlab olish.

♦ **Tahlil uchun kerakli bo'lgan manbalarni aniqlash, yig'ish hamda hisoblanadigan ko'rsatkichlarni belgilash bosqichi.** Ushbu bosqichda quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

- tahlil uchun zarur ma'lumotlarni aniqlash;
- tahlil manbalarini to'plash;
- qo'shimcha ma'lumotlarni jalb etish;

♦ **To'plangan ma'lumotlarning qo'g'riligini tekshirish va tahlil uchun moslashtirish bosqichi.** To'plangan manbaalarni to'g'riligini tekshirish hamda ishonchligini aniqlashdan iborat bo'ladi va ushbu manbaalar tahlil uchun moslashtiriladi. Bundan tashqari ushbu bosqichda quyidagilar aniqlanib olinadi:

- tahlil usullarini aniqlab olish;
- ma'lumotlarni soddalashtirish;
- jadval, sxema va maketlarni tuzish;
- ta'sir etuvchi faktorlarni aniqlash;
- rezervlarni aniqlash.

♦ **Bevosita xo'jalik subyektlarining barcha sohalarini belgilangan tartibda tahlil qilib chiqish bosqichi.** Bu eng muhim bosqich bo'lib, bevosita

tahlil ishlari bajariladi, ko'rsatkichlar hisoblanadi, o'zgarish sabablari va farqlar aniqlanadi. Ushbu bosqichda quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

- mezon ko'rsatkichlarini aniqlash;
- ko'rsatkichlarni hisob-kitob qilish hamda natijalarni baholash;
- baholashda ekspertizadan foydalanish;
- natijalarni umumlashtiruvchi mezonlar;
- tahlil natijalarini xulosaga tayyorlash.

♦ **Tahlil natijalarini umumlashtirish va rasmiylashtirish bosqichi.** Bu bosqichda o'rganilayotgan iqtisodiy jarayon yakunlanadi va ma'lum bir o'zgarishlarga baho beriladi hamda tahlilga yakun yasaladi. Bundan tashqari ushbu bosqichda ham quyidagi ishlar amalga oshirilishi lozim bo'ladi:

- korxonada faoliyati natijalarining o'zgarish sabablarini aniqlash;
- korxonada faoliyatini yaxshilash rezervlarini jamlash;
- aniqlangan rezervlardan foydalanish tadbirlarini belgilash;
- tahlil natijalarini hisoblash va hisobotda ifodalash.

♦ **Tahlil natijasida ilg'or g'oya va tajribalarni amaliyotda qo'llash shart-sharoitlarini ko'rsatib berish hamda ularni amaliyotga tadbir etish bosqichi.** Mazkur bosqichda tahlil natijasida aniqlangan imkoniyatlarni korxonada faoliyatiga qo'llash yo'llari ko'rsatib beriladi, tavsiyalar beriladi, aniqlangan ilg'or g'oya va tajribalarni amaliyotga tadbir etishni ko'rsatib beradi va ularning haqiqatda kelgusida bajarilishi nazorat qilib boriladi.

Nazorat savollari:

1. Xo'jalik subyektlarida tahlil ishlarini kimlar olib borishadi?
2. Xo'jalik subyektlarini tahlil ishlariga mas'ul javobgarlar bo'lib kimlar hisoblanadi?
3. Xo'jalik subyektlarida tahlil ishlarini tashkil etish majburiyimi yoki ixtiyoriy?
4. Tahlilni tashkil etish bosqichlarini sanab o'ting?
5. Tahlil natijalari qanday rasmiylashtiriladi?
6. Tahlil natijalari kimga taqdim etiladi?
7. Tahlil jarayonlarida qanday turdagi ma'lumotlardan foydalaniladi?

6-bob. MAHSULOT ISHLAB CHIQRARISH VA SOTISH HAJMINI TAHLILI

Reja:

1. Mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmi tahlilining mazmuni va vazifalari
2. Ishlab chiqarish rejasi bajarilishi va dinamikasi tahlili
3. Strukturaviy o'zgarishlarni mahsulot hajmiga ta'sirining tahlili
4. Mahsulotlar nomenklaturasi va assortimenti tahlili
5. Mahsulot ishlab chiqarish maromiyligi tahlili
6. Mahsulotni sotishdan tushumni shakllantirish omillari
7. Sotish hajmiga ta'sir qiluvchi omillar tahlili
8. Mahsulotlar yetkazib berish bo'yicha shartnoma majburiyatlari tahlili
9. Mahsulot sifati tahlili

Tayanch so'zlar:

Ishlab chiqarish hajmi; mahsulot nomenklaturasi tavsifi; mahsulot assortimentining tavsifi; mahsulot assortimentini tahlil etish uslublari; mahsulot tarkibidagi strukturaviy o'zgarishlarni aniqlash uslublari; ishlab chiqarish maromiyligi; ishlab chiqarish maromiyligini buzilish sabablari;

1. Mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmi tahlilining mazmuni va vazifalari

Mahsulot ishlab chiqarish hajmi – korxonalar faoliyatini tavsiflovchi asosiy ko'rsatkichlardan biri sanaladi. Mahsulot sotish hajmi uning miqdoriga bog'liq bo'ladi. Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga, shuningdek, tamarx darajasi, foyda miqdori, rentabellik darajasi, korxonaning moliyaviy ahvoli, uning to'lov qobiliyati va boshqa iqtisodiy ko'rsatkichlar bog'liq bo'ladi.

Mahsulot ishlab chiqarish tahlili maqsadi raqobatchilarga nisbatan mahsulot sotish hajmini oshirish yo'llarini topish, ishlab chiqarish quvvatlaridan maksimal darajada foydalangan holda bozordagi ulushni kengaytirish va buning natijasi sifatida – korxonada foydasini oshirish hisoblanadi.

Mahsulot ishlab chiqarishni kompleks maqsadli tahlil qilishning asosiy vazifasi korxonaning raqobat pozitsiyasini va bozor kon'ekturasi o'zgarganda resurslar bilan o'zgaruvchan manyovr qilish qobiliyatini tahlil qilish hisoblanadi. Mazkur umumiy vazifa quyidagi xususiy analitik vazifalarni hal qilish yo'li bilan bajariladi:

- Mahsulot ishlab chiqarishning prognoz hajmi bajarilishi va dinamikasi o'zgarishi ustidan tizimli nazorat;
- Hajm bo'yicha bitimlar bajarilishini baholash, yetkazib berishlar maromiyligi, mahsulotlar butligi;
- Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga omillar ta'sirini aniqlash;
- obyektiv va subyektiv omillarni hisobga olgan holda mahsulot ishlab chiqarishni oshirish imkoniyatlaridan foydalanish bo'yicha korxonada faoliyatini baholash;

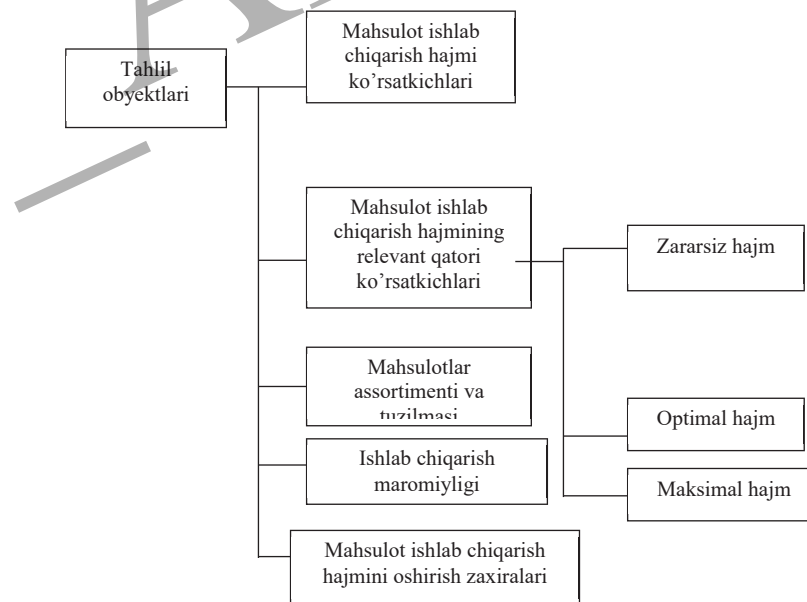
- Mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish bo'yicha aniqlangan zaxiralarni o'zlashtirish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqish.

Ishlab chiqarish hajmini o'rganish ish faolligining muayyan diapazonida, ya'ni relevant qator taqdim etuvchi min-max chegarasida amalga oshiriladi. Tahlil nafaqat mutlaq min-max chegarasida, balki o'zgarmas doimiy xarajatlar chegarasida ham amalga oshirilishi mumkin. Relevant qator minimal mumkin, maksimal mumkin, optimal va haqiqatdagi mahsulot ishlab chiqarish hajmini tashkil qiladi.

Mahsulot ishlab chiqarishning minimal hajmi – mavjud ishlab chiqarish shart-sharoitlari hamda mahsulot uchun narxlarda daromadlar va xarajatlar tengligiga erishiladigan hajm hisoblanadi.

Maksimal hajm ishlab chiqarish omillarining maksimal yuklamasini ta'minlaydi.

Optimal sifatida shunday ishlab chiqarish hajmi e'tirof etiladiki, bunda mavjud ishlab chiqarish shart-sharoitida muayyan narx diapazonida maksimal foyda olish ta'minlanadi. Optimallashtirish vazifasi amaliydan ko'ra ko'proq nazariy sanalsa-da, biroq mahsulot ishlab chiqarishni rejalashtirishda bilish zarur bo'lgan mo'ljal hisoblanadi.

1-rasm. Mahsulot ishlab chiqarish hajmi tahlil obyektlari

Mahsulot ishlab chiqarish va sotish tahlili uchun **axborot manbalari** sifatida tashkilotlar biznes-rejasi, operativ reja-grafiklar, 1-S shakli (yillik) - “Sanoat mahsuloti ishlab chiqarish to’g’risida”, 1-S shakliga ilova - “Sanoat korxonalarining 2014 -yilda mahsulot yetkazib berish va moddiy resurslarni olishga shartnomalar tuzishining borishi yuzasidan so’rov”, 1-korxonalar shakli - “Tashkilot xo’jalik faoliyatining asosiy ko’rsatkichlari to’g’risida”, 2-shakl “Moliyaviy natijalar to’g’risida hisobot”, Tayyor mahsulot harakati haqida ma’lumotnoma va birlamchi hisobga olishning ayrim ma’lumotlari hamda mahsulot yetkazib berish bo’yicha shartnomalardan foydalaniladi.

2. Ishlab chiqarish rejasi bajarilishi va dinamikasi tahlili

Korxonalar tomonidan ishlab chiqilgan mahsulot natural, shartli-natural va qimmat ko’rsatkichlari yordamida o’lchanadi.

Natural ko’rsatkichlar tahlil uchun qulay va korxonalar tomonidan bajarilgan ishlar hajmini nisbatan aniq tavsiflaydi. Lekin natural ko’rsatkichlar qo’llanilishi chegaralangan, chunki aksariyat korxonalar bir emas, balki bir necha turdagi mahsulotlar tayyorlaydi, bu esa turli mahsulotlarni jamlashni istisno etadi. Natural ko’rsatkichlarni qo’llash cheklanganligi shartli-natural ko’rsatkichlar paydo bo’lishiga olib keldi. Masalan, yigirish ishlab chiqarishida mahsulotlar hisobi kilonomerlarda, to’qimachilik ishlab chiqarishida – hisob kalavada olib boriladi va hokazo.

Tahlilda qimmat ko’rsatkichlardan yalpi va tovar mahsulotlari ko’proq qo’llaniladi, ular mahsulot ishlab chiqarish hajmining bajarilish darajasini tavsiflaydi.

Yalpi mahsulot tarkibiga asosiy va qo’shimcha tseklar tomonidan ishlab chiqilgan tayyor mahsulotlar, o’zlari ishlab chiqargan yarimfabrikatlar, tashqariga chiqarilgan sanoat xarakteridagi ish va xizmatlar, o’z asbob-uskunalarini kapital ta’mirlash, tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlari o’zgarishi, maxsus mo’ljallangan instrumentlar va o’z ishlab chiqarishidagi yarimfabrikatlar kiritiladi. Yalpi mahsulotdan farqli o’laroq tovar mahsulotlar tarkibiga buyurtmachilar xom ashyosi qiymati va tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlari o’zgarishi, o’z ishlab chiqarishidagi yarimfabrikatlar va instrumentlar kiritilmaydi. Tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlari o’sishi yoki kamayishi faqatgina korxonalar qatoridava ishlab chiqarishning uzoq tsikli bilan hisobga olinadi.

Tahlil mahsulot ishlab chiqarish dinamikasini o’rganish, bazis va zanjirli o’sish sur’ati hamda ko’payishni hisoblash bilan boshlanadi. Bunda mahsulot ishlab chiqarish hajmi taqqoslama narxlarida ifodalinishi lozim, uning asosi sifatida esa bazis davr narxlari qabul qilinadi. Masalan, i-davrdagi mahsulot ishlab chiqarish hajmini bazis davr narxida aniqlash uchun uning miqdorini n oldingi davrlar uchun narxlar indeksi ko’paytmasiga bo’lish lozim:

$$215000:1,30=165384$$

$$220000 : (1,35 \cdot 1,30)=125356 \text{ i t.d.}$$

O’sishning bazis sur’ati har bir keyingi darajani dinamik qatorning birinchi yiliga nisbati bilan, zanjirli sur’ati – oldingi yilga nisbati bilan aniqlanadi.

1-jadval

Ishlab chiqarish dinamikasi tahlili

Yil	Joriy narxlarda mahsulot ishlab chiqarish hajmi, ming so’m	Narx indeksi	Bazis yildagi narxlarda mahsulot ishlab chiqarish hajmi, ming so’m	Ishlab chiqarishning o’sish sur’ati, %	
				Bazis	zanjirli
2011	200 000	1,0	200 000	100	100
2012	215 000	1,30	165384	82,7	82,7
2013	220 000	1,35	125356	62,6	75,8
2014	339150	1,20	209352	104,6	167,0
2015	336006	1,10	254550	127,3	127,6

5.1-jadvaldan ko’rinib turibdiki, dastlabki ikki yil mahsulot ishlab chiqarishja inqiroz sodir bo’lgan, keyingi yillarda esa biroq o’sish qayd qilingan. Yakunda 4 yilda ishlab chiqarish hajmi 27,3 % ga o’sgan.

Keyingi tahlillarda o’rtacha geometrik yoki o’rtacha arifmetik tortilgan bo’yicha aniqlanadigan mahsulot o’sishining o’rtacha yillik sur’ati aniqlanadi.

Uning o’rtacha geometrigini hisoblaymiz:

$$T = \sqrt[4]{T_1 * T_2 * T_3 * T_4 * T_5} = \sqrt[4]{1,0 * 0,827 * 0,758 * 1,670 * 1,276} = \sqrt[4]{1,335}$$

$$= 1,074 = 107,4\%$$

$$107,4 - 100,0 = 7,4\%$$

Demak, mahsulot ishlab chiqarish o’sishining o’rtacha yillik sur’ati 7,4% ni tashkil qiladi.

Mahsulot ishlab chiqarish dinamikasini o’rgangandan so’ng 1-p «Mahsulotlar bo’yicha hisobot» hisobot shakli ma’lumotlari bo’yicha taqqoslama narxlarida mahsulot (ish, xizmat) hajmi bajarilishini baholash zarur. Ushbu hisobot shaklida mahsulot (ish, xizmat) hajmi quyidagicha aks ettiriladi:

- taqqoslama ulgurji narxlarida
- hisobot davrining amaldagi narxlarida.

Taqqoslama narxlar mahsulot ishlab chiqarish o’sishi sur’ati va reja bajarilishini aniqlash uchun zarur.

2-jadval

Mahsulot ishlab chiqarish rejasi bajarilishi va dinamikasi tahlili

Ko’rsatkichlar	O’tgan yil	Hisobot yili		Og’ish			
		Reja	Haq.	rejadani		o’tgan yildan	
				summa, ming so’m	% da	summa, ming so’m	% da
A	1	2	3	4	5	6	7
Korxonaning ulgurji narxlarida mahsulot (ish, xizmat) hajmi:							

- taqqoslama narxlarda	209352	220388	254550	+34162	+15,50	+45198	+21,59
- hisobot yilining amaldagi narxlarida	229243	237940	272389	+34448	+14,48	+43146	+18,82

5.2-jadval ko'rsatkichlari korxonada mahsulot ishlab chiqarish hajmi rejasini uddalaganligidan darak beradi. mahsulot (ish, xizmat) hajmi rejasini taqqoslama narxlarda 34162 ming so'mga yoki 15,50% ga ortig'i bilan bajarilgan, oldingi yilga nisbatan o'sish 45198 ming so'm yoki 21,59% ga teng. Mavjud narxlarda mahsulot o'sishi 18,82 % ni tashkil qiladi.

mahsulot ishlab chiqarish hajmining qiymat va natural ko'rsatkichlari o'sish sur'atlarini taqqoslash muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda quyidagi variantlar ehtimol tutiladi:

- qiymat ko'rsatkichlarning o'sish sur'ati natural ko'rsatkichlarga nisbatan yuqori – mahsulot hajmining o'zgarishi asosan narx o'sishi bilan shartlangan;
- natural ko'rsatkichlar o'sish sur'ati qiymat ko'rsatkichlariga nisbatan yuqori – mahsulot hajmining o'zgarishi mahsulotning jismoniy hajmi o'sishi bilan vujudga kelgan.

3. Strukturaviy o'zgarishlarni mahsulot hajmiga ta'sirining tahlili

Mahsulot strukturasi - ayrim mahsulot turlarini jami ishlab chiqarishda tutgan ulushidir.

Mahsulot ishlab chiqarish strukturasi o'zgarishi barcha iqtisodiy ko'rsatkichlar: qiymat bahosida ishlab chiqarish hajmi, material sig'imi, tovar mahsulot tannarxi, foyda, rentabellikka ulkan ta'sir ko'rsatadi. Agar qimmatroq mahsulotning ulushi ortsa, u holda uni ishlab chiqarish hajmi qiymat ifodasida o'sadi va aksincha. Yuqori rentabelli mahsulotning ulushi oshganda va mos ravishda past rentabelli mahsulot ulushi kamayganda ham foyda miqdorida xuddi shunday holat sodir bo'ladi.

Struktura o'zgarishining asosiy sabablari:

- har xil kategoriyadagi iste'molchilarning mahsulotga bo'lgan talabini o'zgarishi;

- korxonani uskuna va moddiy resurslar bilan yetarli ta'min etilmagan;
- zarur malakali mutaxassislarni yetishmasligi;
- korxonani kam mehnat sig'imli, yuqori rentabellikka ega mahsulot turlarini ko'proq ishlab chiqarishga intilishi.

Ishlab chiqarish strukturasi o'zgarishi sanab o'tilgan ko'rsatkichlar darajasiga ta'sirini hisoblashni zanjirli o'rin almashtirish usulida amalga oshirish mumkin bo'lib, u mahsulot strukturasi tashqari barcha omillarni mavhumlashtirishga imkon beradi:

$$V_{\text{haq}} = \sum Q_{\text{haq}} * D_{i \text{ haq}} * P_{i \text{ reja}} = 35755 \text{ mln. so'm}$$

$$V_{\text{shartli}} = \sum Q_{\text{haq}} * D_{i \text{ reja}} * P_{i \text{ reja}} = 36656,4 \text{ mln. so'm}$$

$$\Delta V_{\text{str.o'zg.}} = V_{\text{haq}} - V_{\text{shartli}} = 67000 - 61750 = -901,41 \text{ mln. so'm}$$

Bu erda,

V_{haq} – haqiqatda ishlab chiqarilgan jami mahsulot hajmi;

V_{shartli} – haqiqatda ishlab chiqarilgan jami mahsulot hajmi reja strukturada;

$\sum Q_{\text{haq}}$ – haqiqatda ishlab chiqarilgan jami mahsulot natural miqdori;

$D_{i \text{ haq}}$, $D_{i \text{ reja}}$ – i- turdagi mahsulotning strukturasi haqiqatda va rejada;

$P_{i \text{ reja}}$ – i- turdagi mahsulotning rejadagi bahosi.

$$V_{\text{shartli(Kaptiva)}} = \sum Q_{\text{haq}} * D_{i \text{ reja}} * P_{i \text{ reja}} = 800 * 12,82 * 85000 = 8717,95 \text{ mln.so'm}$$

$$V_{\text{shartli(Epika)}} = \sum Q_{\text{haq}} * D_{i \text{ reja}} * P_{i \text{ reja}} = 800 * 15,38 * 70000 = 8615,38 \text{ mln.so'm}$$

$$V_{\text{shartli(Lasetti)}} = \sum Q_{\text{haq}} * D_{i \text{ reja}} * P_{i \text{ reja}} = 800 * 17,95 * 48000 = 6892,31 \text{ mln.so'm}$$

$$V_{\text{shartli(Neksiya)}} = \sum Q_{\text{haq}} * D_{i \text{ reja}} * P_{i \text{ reja}} = 800 * 25,64 * 32000 = 6564,10 \text{ mln.so'm}$$

$$V_{\text{shartli(Damas)}} = \sum Q_{\text{haq}} * D_{i \text{ reja}} * P_{i \text{ reja}} = 800 * 28,21 * 26000 = 5866,67 \text{ mln.so'm}$$

3-jadval
Tovar mahsuloti strukturasi tahlili

Mahsulot	Mahsulot birligining ulgurji narxi, so'm	Mahsulot i/ch hajmi, dona		Mahsulot strukturasi		Reja narxida mahsulot i/ch, mln. so'm			Strukturaviy o'zgarishlarning mahsulot hajmiga ta'siri, ming so'm
		Reja	Haqiqatda	Reja	Haqiqatda	Reja	Haqiqiy mahsulot reja strukturada	Haqiqatda	
Kaptiva	85000	100	95	12,82	11,88	8500	8717,95	8075	-642,95
Epika	70000	120	110	15,38	13,75	8400	8615,38	7700	-915,38
Lasetti	48000	140	145	17,95	18,13	6720	6892,31	6960	67,69
Neksiya	32000	200	220	25,64	27,50	6400	6564,10	7040	475,90
Damas	26000	220	230	28,21	28,75	5720	5866,67	5980	113,33
jami		780	800	100	100	35740	36656,41	35755	-901,41

Agar ishlab chiqarish hajmi barcha turdagi mahsulotlar bo'yicha rejalashtirilgan struktura bo'yicha bo'lganda, umumiy mahsulot hajmi reja narxida 36656,41 mln. so'mni tashkil qiladi.

Haqiqatdagi strukturada u 901,41 mln. so'mga kam. Bu esa umumiy ishlab chiqarish hajmida arzonroq mahsulot ulushi ortganligidan darak beradi.

4. Mahsulotlar nomenklaturasi va assortimenti tahlili

Umumiy mahsulot hajmi bo'yicha reja bajarilishi yoki ortig'i bilan bajarilishi mumkin. Lekin bu hali ishlab chiqarish rejasini barcha mahsulotlar, ya'ni mahsulotlar assortimenti bo'yicha bajarilganligini anglatmaydi. Mahsulot hajmi bo'yicha rejaning bajarilishi yoki ortig'i bilan bajarilishi bir mahsulotni rejadani tashqari

ishlab chiqarish va ayni vaqtda boshqa mahsulot ishlab chiqarish rejasini bajarmaslik natijasi ham bo'lishi mumkin.

Ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyot sharoitida reja bajarilishi tahlili yuqori turuvchi organlar orqali davlat tomonidan korxonalar faoliyati ustidan nazorat shakli hisoblangan¹. Hozirgi vaqtda, ya'ni tovarlar yetkazib berish, davlat buyurtmasi, bozor kon'yunkturasini o'rganish, asosida korxonalar mustaqil ravishda reja ishlab chiqayotgan bir paytda reja bajarilishi tahlili quyidagilarni baholashga imkon beradi:

- shartnoma majburiyatlarini bajarilish darajasi;
- rejalashtirish sifati;
- menejment sifati.

Ayni vaqtda umumiy hajmda va assortiment bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish rejasi xom ashyo, materiallar, butlovchi qismlar bilan ta'minlash, uskunalalar bilan jihozlash, shtat jadvalini tuzish va boshqa rejalar tuzish uchun boshlang'ich baza hisoblanadi.

Yo'riqnoma va amaliyotda ko'pincha aralash qo'llaniladigan nomenklatura hamda assortiment tushunchalarini farqlash talab qilinadi.

Nomenklatura – bu mahsulotlar nomlari va ularning mutanosib turlari uchun belgilangan kodlar ro'yxatidir.

Assortiment – har bir tur bo'yicha ishlab chiqarish hajmi ko'rsatilgan holda mahsulot nomlari ro'yxatidir.

U to'liq, guruhli va guruh ichida bo'lishi mumkin.

To'liq assortiment – tayyorlanadigan mahsulotlarning barcha turlari va ko'rinishlarining tugal ro'yxati; **guruhli assortiment** turdosh guruhdagi mahsulotlarni birlashtiradi. Guruhga kiruvchi mahsulotlar uning guruh ichidagi assortimentini tashkil qiladi.

Assortiment va mahsulot ishlab chiqarish tarkibini shakllantirishda korxonalar bir tomondan, mazkur mahsulot turiga talabni, boshqa tomondan – mehnat, xom ashyo, texnik, texnologik, moliyaviy va tasarrufida mavjud boshqa resurslardan samaraliroq foydalanishni hisobga olishi lozim. Assortimentni shakllantirish tizimi quyidagilarni tashkil qiladi:

- xaridorlarning joriy va istiqboldagi ehtiyojlarini aniqlash;
- ishlab chiqarilayotgan yoki ishlab chiqarish rejalashtirilayotgan mahsulotning raqobatbardoshlik darajasini baholash;
- mahsulotning hayot tsiklini o'rganish, yangi, yanada mukammal mahsulot turlarini joriy qilish va ishlab chiqarish dasturlaridan ma'naviy eskirgan hamja iqtisodiy samarasiz mahsulotlarni chiqarib tashlash bo'yicha o'z vaqtida chora-tadbirlar qo'llash;
- mahsulotlar assortimentida o'zgarishlarning iqtisodiy samaradorligi va risk darajasini baholash.

Mahsulotlar assortimenti bo'yicha ishlab chiqarish rejasining bajarilishini baholash odatda ayni nomli koeffitsient yordamida hisoblanib, u assortiment

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 159 page.

bo'yicha ishlab chiqarish rejasining bajarilishiga kiritilgan umumiy haqiqatdagi mahsulot ishlab chiqarishni uning umumiy rejaviy ishlab chiqarishga bo'lish yo'li bilan hisoblanadi (rejadan tashqari tayyorlangan mahsulot assortiment bo'yicha ishlab chiqarish rejasining bajarilishida hisobga olinmaydi).

4-jadval

Assortiment bo'yicha reja bajarilishi tahlili

Mahsulot nomi	Mahsulot birligining ulgurji narxi, so'm	Naturada ishlab chiqarish, dona		Qiymat ifodasida ishlab chiqarish, ming so'm		Assortiment hisobida ishlab chiqarish
		reja	haq.	reja	haq.	
1	2	3	4	5	6	7
A	7779	4255	4630	33100	36019	33100
B	14251	1486	1701	21175	24240	21175
V	2282	4735	4045	10806	9230	9230
G	14826	6451	5760	95641	85400	85400
D	23348	1195	1550	27900	36190	27900
E	x	x	x	31766	63471	31766
Jami	x	x	x	220388	254550	208571

Assortiment bo'yicha reja bajarilishining o'rtacha foizi 94,6%

$$\frac{(208571 * 100)}{220388}$$

Assortiment bo'yicha reja bajarilmasligining sabablari:

Tashqi: bozor kon'yunkturasi, mahsulotlarning alohida turlariga talab o'zgarishi, moddiy-texnik ta'minot holati, korxonaning ishlab chiqarish quvvatlarini o'z vaqtida ishga tushirmaslik.

Ichki: ishlab chiqarishni tashkil qilishdagi kamchiliklar, asbob-uskunalar texnik holati yomonligi, uning turib qolishi, avariya, elektr energiyasi etishmasligi, ishlab chiqarish madaniyati pastligi va boshqalar. Assortiment bo'yicha reja bajarilishini aniqlashning boshqa usullari ham mavjud. *Eng kam foiz usuli* sodda usullardan biri sanaladi. Mazkur usul qo'llanilganda haqiqatdagi miqdor rejalashtirilgan kam bo'lgan majburiy assortimentlar pozitsiyalari bo'yicha rejaning bajarilish foizi aniqlanadi. Olingan foizlarning eng kichigi assortiment bo'yicha reja bajarilishining jamlanma ko'rsatkichi sifatida qabul qilinadi, lekin u 100% dan ziyod bo'lmasligi lozim.

5. Mahsulot ishlab chiqarish maromiyligi tahlili

Korxonalar faoliyati maromiyligi deganda tseklar tomonidan ishlab chiqarishning sutkalik yoki oylik grafiklariga qat'iy rioya qilingan holda detallar, yarimfabrikatlar va mahsulotlarni bir maromda ishlab chiqarish tushuniladi.

Bir maromda ishlab chiqarish mahsulotlarni bir xil miqdorda ishlab chiqarilishi degani emas. Reja grafigi ishlab chiqarish hajmining o'sish sur'atlari

tizimli tarzida oshib borishini nazarda tutadi. Oy davomidagi o'sish sur'ati grafikka mutanosib bo'lishi lozim.

Bunda korxonaning dispetcherlik xizmati muhim ahamiyat kasb etadi. To'g'ri tashkil etilgan dispetcherlik xizmati istalgan vaqtda quyidagi savollarga mukammal javob bera olishi talab qilinadi: u yoki bu detallarning qanday miqdori qayta ishlashning u yoki bu bosqichida turibdi, materiallar zaxirasi holati qanday, qanday dastgohlar qanday rejimda ishlamoqda, tanavorlar yetkazib beruvchi hamkorlar qanday ishlamoqda, qancha detalni tuzatish talab qilinadi va hokazo. Dispetcherlik xizmati materiallari bo'yicha shoshilinch tartibda mahsulot ishlab chiqarish grafigi bajarilishini ta'minlovchi choralar qo'llanilishi lozim. Faqat shu holatdagina korxonada maromiy ishlashi mumkin.

Biroq ishlab chiqarishning ayrim uchastkalarida smena grafigidan ortda qolish holatlari tez-tez uchraydi. Ular, odatda, tuzatiladigan va batamom yaroqsiz mahsulot paydo bo'lishi, avariya tufayli uskunalarining ko'zda tutilmagan to'xtab qolishi, buzilish va tuzatishlar, maxsus instrumentlar mavjud emasligi, tugallanmagan ishlab chiqarish but emasligi, ish o'rinlariga materiallarni o'z vaqtida yetkazib bermaslik, ishlab chiqarishning qandaydir bosqichida texnologik jarayon buzilishi va boshqalar bilan bog'liq bo'ladi.

Hatto bir uchastkada mahsulot ishlab chiqarish smena grafigi bajarilmasligi boshqa uchastkalaridagi normal ishlab chiqarish ritmi buzilishiga olib kelishi va bu bilan ish vaqti hamda ishlab chiqarish quvvatlaridan yetarli darajada foydalana olmaslikka sabab bo'lishi mumkin. Demak, nomaromiy faoliyat barcha iqtisodiy ko'rsatkichlarni yomonlashtiradi: mahsulot sifati pasayadi; tugallanmagan ishlab chiqarish va omborlarda tayyor mahsulotlarning rejadan tashqari qoldiqlari hajmi ortadi, buning oqibati o'laroq kapital aylanishi sekinlashadi; shartnoma bo'yicha yetkazib berishlar bajarilmaydi va korxonada mahsulotlarni o'z vaqtida jo'natmaganligi uchun jarima to'laydi; tushum o'z vaqtida kelib tushmaydi, shuning uchun pul oqimida ham tanqislik yuzaga keladi. Korxonada faoliyati maromiyligi oy ichida kunlar yoki dekada bo'yicha, bo'linmalar bilan birga olinganda oylar va choraklar bo'yicha oylik (choraklik) mahsulot ishlab chiqarishga foizlarda aniqlanadi. Birinchi dekadadagi mahsulotlarning o'tgan oyning uchinchi dekadasida ishlab chiqarilgan mahsulotlarga nisbati ham maromiylik ko'rsatkichi hisoblanadi. Yil davomida mahsulot ishlab chiqarish maromiyligini tavsiflash uchun oylar bo'yicha, bo'linmalar bilan birga olinganda dekadalar bo'yicha dinamik qatorlar tuzish maqsadga muvofiq.

Maromiylik bo'yicha reja bajarilishini baholash uchun **bevosita va bilvosita** ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

Bevosita ko'rsatkichlar – maromiylik koeffitsienti, variatsiya koeffitsienti, dekada, oy, chorak uchun mahsulot ishlab chiqarishning yillik ishlab chiqarish hajmidagi ulushi.

Maromiylikning bilvosita ko'rsatkichlari – ish vaqtdan tashqari ishlar uchun qo'shimcha to'lov mavjudligi, korxonada aybigo ko'ra turib qolishlar to'lovi, yaroqsiz mahsulot tufayli yo'qotishlar, mahsulotni o'z vaqtida yetkazib bermaslik va jo'natmaganlik uchun jarimalar to'lash va b.

Maromiylik koeffitsienti maromiylik hisobida qabul qilingan mahsulotlarni reja hajmiga bo'lish orqali aniqlanadi.

5-jadval

Mahsulot ishlab chiqarish maromiyligi tahlili (dekabr oyi uchun)

Dekadalar	Hisobot yili		Maromiylik hisobida qabul qilinadi	Solishtirma og'irlik, %	
	Reja	Haq.		Reja	Haq.
I-dekada	6165	5728	5728	30	27
II-dekada	70897	7425,3	7089,7	34,5	35
III-dekada	7295,3	8061,7	7295,3	35,5	38
Jami	20550	21215	20113	100	100

$$\text{Maromiylik koeffitsienti} = 20113/20550 = 0,978$$

Korxonada tomonidan dekabr oyi uchun mahsulot ishlab chiqarish rejasini ortig'i bilan bajarilgan. Biroq u dekabr oyi mobaynida bir maromda ishlamagan, buni dekadalar bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish ma'lumotlari ham tasdiqlaydi. Masalan, I dekadada oylik ishlab chiqarishning 27% i (rejada 30%) ishlab chiqarilgan, uchinchi dekadada ishlab chiqarish sur'ati oshirilib, mahsulot ishlab chiqarish 38% ni tashkil qilgan, reja bo'yicha esa 35,5% bajarilishi lozim edi.

Variatsiya koeffitsienti (Kv) sutka (dekada, oy, chorak) uchun reja topshirig'idan o'rtacha kvadratik og'ishning o'rtacha sutkalik (o'rtacha dekadalik, o'rtacha oylik, o'rtacha choraklik) rejaviy mahsulot ishlab chiqarishga nisbati sifatida aniqlanadi:

$$K_v = \frac{\sqrt{\sum (x - \bar{x})^2 / n}}{\bar{x}} = \frac{\sqrt{[(27 - 30)^2 + (35 - 34,5)^2 + (38 - 35,5)^2] / 3}}{33,3} = \frac{\sqrt{5,41}}{33,3} = 0,069$$

$$\bar{x} = \frac{100}{3} = 33,3$$

Nomaromiylik – bu mahsulot sotish qiyinchiliklari, tashkilotchilik, texnologiyalar va ishlab chiqarish moddiy-texnik ta'minotining past darajasi. Mahsulot ishlab chiqarish maromiyligi tahlilida turli dekadalarda ish kunlari sonini hisobga olish talab qilinadi, chunki bunga alohida dekadalar bo'yicha mahsulot ishlab chiqarishning ulushi bog'liq sanaladi.

Mahsulot ishlab chiqarish maromiyligi tahlili uchun asosan operativ-texnik hisob, dekada ma'lumotlari, davriy hisobot ma'lumotlaridan foydalaniladi.

Mahsulot ishlab chiqarish hajmi – korxonalar faoliyatini tavsiflovchi asosiy ko'rsatkichlardan biri sanaladi. Mahsulot sotish hajmi uning miqdoriga bog'liq bo'ladi. Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga, shuningdek, tannarx darajasi, foyda miqdori, rentabellik darajasi, korxonaning moliyaviy ahvoli, uning to'lov qobiliyati va boshqa iqtisodiy ko'rsatkichlar bog'liq bo'ladi.

Mahsulot ishlab chiqarish tahlili maqsadi raqobatchilarga nisbatan mahsulot sotish hajmini oshirish yo'llarini topish, ishlab chiqarish quvvatlaridan maksimal darajada foydalangan holda bozordagi ulushni kengaytirish va buning natijasi sifatida – korxonada foydasini oshirish hisoblanadi.

Mahsulot ishlab chiqarishni kompleks maqsadli tahlil qilishning asosiy vazifasi korxonaning raqobat pozitsiyasini va bozor kon'ekturasi o'zgartirishida

resurslar bilan o'zgaruvchan manyovr qilish qobiliyatini tahlil qilish hisoblanadi. Mazkur umumiy vazifa quyidagi xususiy analitik vazifalarni hal qilish yo'li bilan bajariladi:

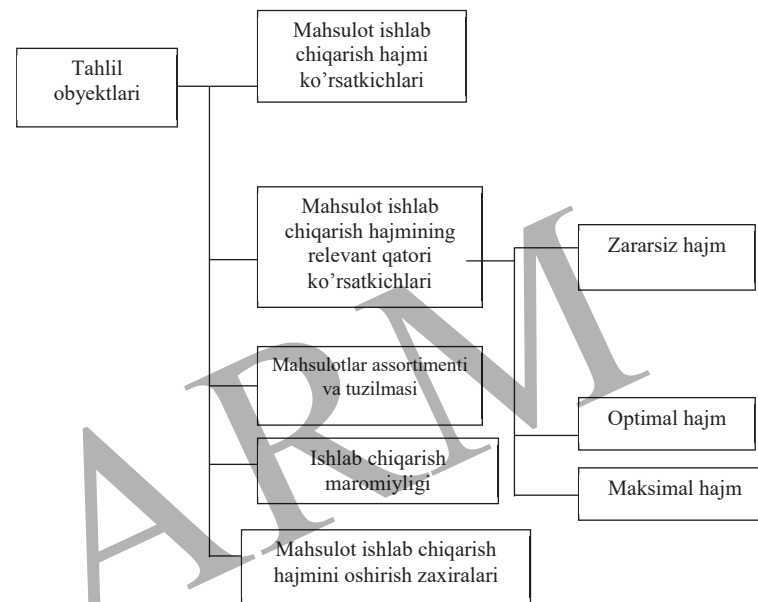
- Mahsulot ishlab chiqarishning prognoz hajmi bajarilishi va dinamikasi o'zgarishi ustidan tizimli nazorat;
- Hajm bo'yicha bitimlar bajarilishini baholash, yetkazib berishlar maromiyligi, mahsulotlar butligi;
- Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga omillar ta'sirini aniqlash;
- obyektiv va subyektiv omillarni hisobga olgan holda mahsulot ishlab chiqarishni oshirish imkoniyatlaridan foydalanish bo'yicha korxonalar faoliyatini baholash;
- Mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish bo'yicha aniqlangan zaxiralarni o'zlashtirish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqish.¹

Ishlab chiqarish hajmini o'rganish ish faolligining muayyan diapazonida, ya'ni relevant qator taqdim etuvchi min-max chegarasida amalga oshiriladi. Tahlil nafaqat mutlaq min-max chegarasida, balki o'zgarimas doimiy xarajatlar chegarasida ham amalga oshirilishi mumkin. Relevant qator minimal mumkin, maksimal mumkin, optimal va haqiqatdagi mahsulot ishlab chiqarish hajmini tashkil qiladi.

Mahsulot ishlab chiqarishning minimal hajmi – mavjud ishlab chiqarish shart-sharoitlari hamda mahsulot uchun narxlarda daromadlar va xarajatlar tengligiga erishiladigan hajm hisoblanadi.

Maksimal hajm ishlab chiqarish omillarining maksimal yuklamasini ta'minlaydi.

Optimal sifatida shunday ishlab chiqarish hajmi e'tirof etiladiki, bunda mavjud ishlab chiqarish shart-sharoitida muayyan narx diapazonida maksimal foyda olish ta'minlanadi. Optimallashtirish vazifasi amaliydan ko'ra ko'proq nazariy sanalsa-da, biroq mahsulot ishlab chiqarishni rejalashtirishda bilish zarur bo'lgan mo'ljallanadi.

1-rasm. Mahsulot ishlab chiqarish hajmi tahlil obyektlari

Mahsulot ishlab chiqarish va sotish tahlili uchun **axborot manbalari** sifatida tashkilotlar biznes-rejasi, operativ reja-grafiklar, 1-S shakli (yillik) - "Sanoat mahsuloti ishlab chiqarish to'g'risida", 1-S shakliga ilova - "Sanoat korxonalarining 2014- yilda mahsulot yetkazib berish va moddiy resurslarni olishga shartnomalar tuzishining borishi yuzasidan so'rov", 1-korxonalar shakli - "Tashkilot xo'jalik faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari to'g'risida", 2-shakl "Moliyaviy natijalar to'g'risida hisobot", Tayyor mahsulot harakati haqida ma'lumotnoma va birlamchi hisobga olishning ayrim ma'lumotlari hamda mahsulot yetkazib berish bo'yicha shartnomalardan foydalaniladi.

Korxonalar tomonidan ishlab chiqilgan mahsulotlar natural, shartli-natural va qimmat ko'rsatkichlari yordamida o'lchanadi.

Natural ko'rsatkichlar tahlil uchun qulay va korxonalar tomonidan bajarilgan ishlar hajmini nisbatan aniq tavsiflaydi. Lekin natural ko'rsatkichlar qo'llanilishi chegaralangan, chunki aksariyat korxonalar bir emas, balki bir necha turdagi mahsulotlar tayyorlaydi, bu esa turli mahsulotlarni jamlashni istisno etadi. Natural ko'rsatkichlarni qo'llash cheklanganligi shartli-natural ko'rsatkichlar paydo bo'lishiga olib keldi. Masalan, yigirish ishlab chiqarishida mahsulotlar hisobi kilonomerlarda, to'qimachilik ishlab chiqarishida – hisob kalavada olib boriladi va hokazo.

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 88 page.

Tahlilda qimmat ko'rsatkichlardan yalpi va tovar mahsulotlari ko'proq qo'llaniladi, ular mahsulot ishlab chiqarish hajmining bajarilish darajasini tavsiflaydi.

Yalpi mahsulot tarkibiga asosiy va qo'shimcha tseklar tomonidan ishlab chiqilgan tayyor mahsulotlar, o'zlari ishlab chiqargan yarimfabrikatlar, tashqariga chiqarilgan sanoat xarakteridagi ish va xizmatlar, o'z asbob-uskunalari kapital ta'mirlash, tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlari o'zgarishi, maxsus mo'ljallangan instrumentlar va o'z ishlab chiqarishidagi yarimfabrikatlar kiritiladi. Yalpi mahsulotdan farqli o'laroq tovar mahsulotlar tarkibiga buyurtmachilar xom ashyosi qiymati va tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlari o'zgarishi, o'z ishlab chiqarishidagi yarimfabrikatlar va instrumentlar kiritilmaydi. Tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlari o'sishi yoki kamayishi faqatgina korxonalar qatoridava ishlab chiqarishning uzoq tsikli bilan hisobga olinadi.

Tahlil mahsulot ishlab chiqarish dinamikasini o'rganish, bazis va zanjirli o'sish sur'ati hamda ko'payishni hisoblash bilan boshlanadi. Bunda mahsulot ishlab chiqarish hajmi taqqoslama narxlarda ifodalanishi lozim, uning asosi sifatida esa bazis davr narxlari qabul qilinadi. Masalan, i-davrdav mahsulot ishlab chiqarish hajmini bazis davr narxida aniqlash uchun uning miqdorini n oldingi davrlar uchun narxlar indeksi ko'paytmasiga bo'lish lozim:

$$215000:1,30=165384$$

$$220000 : (1,35, 1,30)=125356 \text{ i t.d.}$$

O'sishning bazis sur'ati har bir keyingi darajani dinamik qatorning birinchi yiliga nisbati bilan, zanjirli sur'ati – oldingi yilga nisbati bilan aniqlanadi.

1- jadval

Ishlab chiqarish dinamikasi tahlili

Yil	Joriy narxlarda mahsulot ishlab chiqarish hajmi, ming so'm	Narx indeksi	Bazis yildagi narxlarda mahsulot ishlab chiqarish hajmi, ming so'm	Ishlab chiqarishning o'sish sur'ati, %	
				Bazis	zanjirli
2011	200 000	1,0	200 000	100	100
2012	215 000	1,30	165384	82,7	82,7
2013	220 000	1,35	125356	62,6	75,8
2014	339150	1,20	209352	104,6	167,0
2015	336006	1,10	254550	127,3	127,6

1-jadvaldan ko'rinib turibdiki, dastlabki ikki yil mahsulot ishlab chiqarishja inqiroz sodir bo'lgan, keyingi yillarda esa biroz o'sish qayd qilingan. Yakunda 4 yilda ishlab chiqarish hajmi 27,3 % ga o'sgan.

Keyingi tahlillarda o'rtacha geometrik yoki o'rtacha arifmetik tortilgan bo'yicha aniqlanadigan mahsulot o'sishining o'rtacha yillik sur'ati aniqlanadi.

Uning o'rtacha geometrigini hisoblaymiz:

$$T = \sqrt[n-1]{T_1 * T_2 * T_3 * T_4 * T_5} = \sqrt[4]{1,0 * 0,827 * 0,758 * 1,670 * 1,276} = \sqrt[4]{1,335} = 1,074 = 107,4\%$$

$$107,4 - 100,0 = 7,4\%$$

Demak, mahsulot ishlab chiqarish o'sishining o'rtacha yillik sur'ati 7,4% ni tashkil qiladi.

Mahsulot ishlab chiqarish dinamikasini o'rgangandan so'ng 1-p «Mahsulotlar bo'yicha hisobot» hisobot shakli ma'lumotlari bo'yicha taqqoslama narxlarda mahsulot (ish, xizmat) hajmi bajarilishini baholash zarur. Ushbu hisobot shaklida mahsulot (ish, xizmat) hajmi quyidagicha aks ettiriladi:

- a) taqqoslama ulgurji narxlarda
- b) hisobot davrining amaldagi narxlarida.

Taqqoslama narxlar mahsulot ishlab chiqarish o'sishi sur'ati va reja bajarilishini aniqlash uchun zarur.

2-jadval

Mahsulot ishlab chiqarish rejasini bajarilishi va dinamikasi tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili		Og'ish			
		Reja	Haq.	rejaning		o'tgan yildan	
				summa, ming so'm	% da	summa, ming so'm	% da
A	1	2	3	4	5	6	7
Korxonaning ulgurji narxlarida mahsulot (ish, xizmat) hajmi:							
- taqqoslama narxlarda	209352	220388	254550	+34162	+15,50	+45198	+21,59
- hisobot yilining amaldagi narxlarida	229243	237940	272389	+34448	+14,48	+43146	+18,82

2-jadval ko'rsatkichlari korxonada mahsulot ishlab chiqarish hajmi rejasini uddalaganligidan darak beradi. mahsulot (ish, xizmat) hajmi rejasini taqqoslama narxlarda 34162 ming so'mga yoki 15,50% ga ortig'i bilan bajarilgan, oldingi yilga nisbatan o'sish 45198 ming so'm yoki 21,59% ga teng. Mavjud narxlarda mahsulot o'sishi 18,82 % ni tashkil qiladi.

mahsulot ishlab chiqarish hajmining qiymat va natural ko'rsatkichlari o'sish sur'atlarini taqqoslash muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda quyidagi variantlar ehtimol tutiladi:

- qiymat ko'rsatkichlarning o'sish sur'ati natural ko'rsatkichlarga nisbatan yuqori – mahsulot hajmining o'zgarishi asosan narx o'sishi bilan shartlangan;
- natural ko'rsatkichlar o'sish sur'ati qiymat ko'rsatkichlariga nisbatan yuqori – mahsulot hajmining o'zgarishi mahsulotning jismoniy hajmi o'sishi bilan vujudga kelgan.

6. Mahsulotni sotishdan tushumni shakllantirish omillari

Mahsulot (ish, xizmat) sotishdan tushum tashkilotning ishlab chiqarish tsikli yakunlanganligi, ishlab chiqarishga bo'naklangan tashkilot mablag'larining pul shaklida qaytganligi va barcha mablag'larning yangi tsikli boshlanganligini tavsiflaydi. Mahsulot sotish hajmidagi o'zgarishlar tashkilotlar faoliyatining moliyaviy natijalariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Sotishdan tushumlar o'zgarishi shakllanishiga ta'sir ko'rsatadigan omillar sirasiga quyidagilar kiritiladi:

- sotish hajmi o'zgarishi;
- sotilgan mahsulotning chiqarish narxi o'zgarishi;
- sotish tarkibi o'zgarishi.

Sotishdan tushumlarning umumiy o'zgarishi quyidagi tarzda omilli og'ishlar miqdori ko'rinishida tasvirlanishi mumkin:

$$\Delta T = T_1 - T_0 = \Delta T_q + \Delta T_p + \Delta T_c,$$

Bu erda

T_1 – hisobot yilidagi tushum;

T_0 – bazis yildagi tushum;

ΔT_q – sotish hajmi o'zgarishi natijasida og'ish;

ΔT_c – sotish tarkibi o'zgarishi natijasida og'ish;

ΔT_p – sotilgan mahsulotning chiqarish narxi o'zgarishi natijasida og'ish.

Bunda tushumni (T) sotish narxining (r) sotish hajmiga (q) ko'paytmasi sifatida tasavvur qilamiz. Bunda bazis yildagi tushum quyidagiga teng bo'ladi:

$$T_0 = p_0 * q_0,$$

Joriy yildagi tushum esa:

$$T_1 = p_1 * q_1,$$

Bu erda p_0 , p_1 – bazis va joriy yildagi sotish narxi;

q_0 , q_1 – bazis va joriy yildagi sotish hajmi.

Bundan kelib chiqqan holda sotish hajmi o'zgarishining (o'zgarmas narxlar holatida) tushum o'zgarishiga ta'sirini hisoblash quyidagicha bajariladi:

$$\Delta T_q = p_0 * q_1 - p_0 * q_0 = p_0 (q_1 - q_0) = p_0 * \Delta q$$

Sotish narxi o'zgarishining (o'zgarmas hajmda) tushum o'zgarishiga ta'sirini hisoblash quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$\Delta T_p = p_1 * q_0 - p_0 * q_0 = q_0 (p_1 - p_0) = q_0 * \Delta p$$

Tahlil jarayonida sotish tarkibining o'zgarishi kabi omillar ta'siri ham aniqlanadi. Bunda alohida assortiment pozitsiyalarning bazis va tahlil davrida sotishning umumiy hajmidagi ulushi belgilanadi, keyin esa strukturaviy o'zgarishlarning umumiy sotish hajmiga ta'siri hisoblanadi. Sotilgan mahsulot assortimenti o'zgarishi natijasida olinmay qolgan tushum – salbiy, rejadani tashqari tushum ijobiy baholanadi. Yanada batafsil tahlilda strukturaviy o'zgarishlarning yanada aniqroq bahosi talab qilinadi.

7. Sotish hajmiga ta'sir qiluvchi omillar tahlili

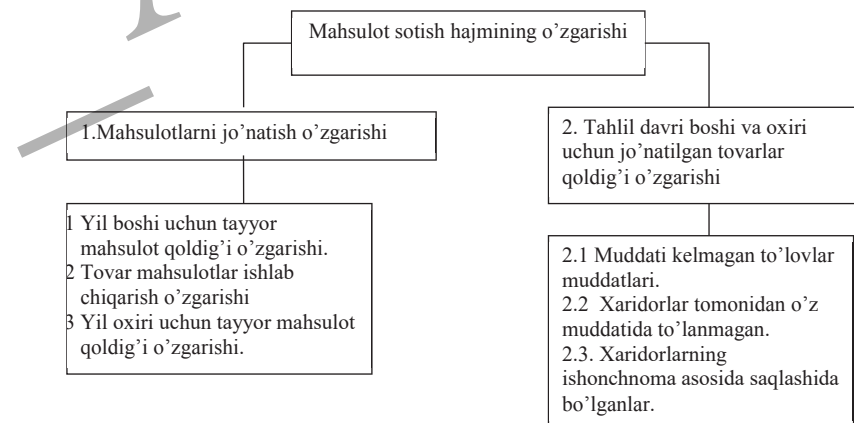
Mahsulot sotish tahlili har oy, chorak, yarim yil va yil uchun o'tkaziladi. Bu jarayonda uning haqiqatdagi ma'lumotlari rejaviy, oldingi davrlar bilan taqqoslanadi, rejaning bajarilish foizi, rejadani mutlaq og'ish, tahlil davridagi o'sish sur'ati va ko'payish, ko'payishning bir foizi uchun mutlaq qiymat hisoblanadi.

Baholash jarayonida farq kuzatilgan assortiment pozitsiyalarini ajratish zarur:

- haqiqatda ishlab chiqarish hajmining reja bilan farqi, shu sababli mahsulot sotish hajmi bo'yicha shartnoma majburiyatlari bajarilmagan;
- haqiqatda ishlab chiqarish hajmining rejalangan sotish hajmi bilan farqi, shu sababga ko'ra korxonada sotilmagan mahsulotlarning me'yordan ortiqcha zaxiralari to'planib qolgan.

Analitik ishlarni amalga oshirish jarayonida ushbu vaziyatlarning tashkilot uchun oqibatlarini baholanadi. Birinchi holatda – bu shartnoma majburiyatlari buzilganligi uchun jarima sanksiyalari, ikkinchisida – mavjud me'yordan ortiqcha zaxiralar bilan bog'liq xarajatlarning yuzaga kelishi: ombor xarajatlari, mulk solig'i oshishi, aylanma mablag'lar aylanuvchanligi sekinlashuvi, kapitalning zaxiralarda qotib qolishi va boshqalar.

Quyida ishlab chiqarish hajmi ko'rsatkichlari, ombordagi mahsulot qoldiqlarini sotish va dinamikasining qiyosiy tahlili tovar balansi doirasida amalga oshiriladi.

2-rasm. Mahsulot sotish hajmining omilli tahlili sxemasi

Mahsulot sotish tahlilining ikki variantini qo'llash mumkin. Agar tashkilot tushumi tovar mahsulotlar jo'natilishi bilan aniqlansa, u holda tovar mahsulotlar balansi quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

$$\begin{aligned} \text{On} + \text{T} &= \text{R} + \text{Ok}, \\ \text{Bundan: R} &= \text{On} + \text{T} - \text{Ok} \end{aligned}$$

Agar tushum jo'natilgan mahsulot to'lovi amalga oshirilgandan so'ng aniqlansa, u holda tovar balansini quyidagicha yozish mumkin:

$$On + T + OTn = Z + OTk + Ok,$$

$$R = On + T + OTn - Otk - Ok,$$

Bu erda On, Ok – davr boshi va oxiri uchun omborlardagi tayyor mahsulot qoldig'i;

T – tovar mahsulotlar ishlab chiqarish;

R – hisobot davrida mahsulot sotish hajmi;

OTn, OTk – davr boshi va oxiri uchun xaridorlar tomonidan to'lanmagan jo'natilgan mahsulot qoldig'i.

Mazkur omillarning mahsulot sotish hajmiga ta'sirini hisoblash omilli ko'rsatkichlarning haqiqatdagi darajasini rejaviy bilan taqqoslash va ularning har biri uchun mutlaq hamda nisbiy o'sishlarni hisoblab chiqarish yo'li bilan amalga oshiriladi.

6-jadval

Mahsulot sotish hajmiga ta'sir qiluvchi omillar tahlili (ming so'mda)

№ p/p	Ko'rsatkich	Shartli belgi	Hisobot yili		Rejadan og'ish	Sotish hajmiga ta'sir
			Reja.	Haq.		
1.	Yil boshida tayyor mahsulot qoldig'i	Qb	16166	25352	+9186	+9186
2.	Tovar mahsulot ishlab chiqarish	T	268682	281126	+12444	+12444
3.	Yil oxirida tayyor mahsulot qoldig'i	Qo	24394	26098	+1704	-1704
4.	Mahsulot sotish (moddalar:1+2-3)	R	260454	280380	+19926	X

Bizning misolimizda mahsulot sotish rejasi 19926 ming so'mga yoki 7,6% ziyod bajarilgan (19926 *100 : 260454). Ulardan 9186 ming so'm yil boshi uchun tayyor mahsulot qoldiqlari ortishi ulushiga to'g'ri keladi. Tovar mahsulotlarni rejadan tashqari ishlab chiqarish 12444 ming so'mni tashkil qiladi va sotish ham xuddi shu miqdorga ortgan. Biroq tayyor mahsulot qoldiqlarining rejadan tashqari o'sishi yil oxirida sotish hajmining 1704 ming so'mga kamayishiga olib keldi.

7-jadval

Sotish hajmiga ta'sir qiluvchi omillar tahlili natijalarini umumlashtrish

№ p/p	Omillar	Summa, ming so'm	Rejaga nisbatan foizda
1.	Yil boshi uchun tayyor mahsulot qoldig'ining ortishi	+9186	+3,5
2.	Tovar mahsulotni rejadan tashqari ishlab chiqarish	+12444	+4,7
3.	Yil oxiri uchun tayyor mahsulot qoldig'ining ortishi	-1704	-0,6
Σ	Jami	+19926	+7,6

Hisoblashni tekshirish:

$$+9186 +12444 -1704 = +19926 \text{ ming so'm.}$$

$$+3,5 +4,7 -0,6 = +7,6\%$$

Tahlil jarayonida omborlarda rejadan tashqari qoldiqlar vujudga kelishi, xaridorlar tomonidan mahsulotlar uchun o'z vaqtida to'lovlar amalga oshirilmasligining sabablarini aniqlash va mahsulot sotish hamda tushum olishni jadallashtirish bo'yicha aniqlik chora-tadbirlar ishlab chiqarish zarur.

8. Mahsulotlar yetkazib berish bo'yicha shartnoma majburiyatlari tahlili

Yetkazib berish bo'yicha shartnoma majburiyatlari bajarilishini hisobga olgan holda sotish ko'rsatkichlarini amaliyotda qo'llash juda muhim ahamiyatga ega, chunki korxonada rahbariyatning ishlab chiqarilayotgan mahsulotning natural-moddiy tarkibi va uning xaridorlar bilan shartnomalarda nazarda tutilgan talablarga mutanosibligiga e'tiborini kuchaytiradi. Pul muomalasini tartibga solish uchun mahsulot sotishdan tushumlar miqdorini ham bilish lozim.

Mazkur ko'rsatkich bo'yicha reja bajarilishini baholashga o'tishdan avval umumiy miqdor va mahsulotlar assortimenti bo'yicha sotish rejasining yil boshi va oxiri uchun sotilmay qolgan tayyor mahsulot qoldiqlari hamda tovar mahsulotlar ishlab chiqarish rejasi bilan muvofiqligini, shuningdek, rejaviy sotish hajmining xaridorlar bilan shartnomalar orqali ta'minlanganligini tekshirish zarur. Amaliyotda shartnomalarning umumiy summasi sotish rejasidan kam bo'lgan, ya'ni rejalashtirilayotgan sotish ta'minlanmagan holat uchrab turadi. Mahsulotlarning rejalashtirilgan natural-moddiy tarkibi bilan shartnomalar va ularga ilova qilingan spetsifikatsiyalarda qayd qilingan xaridorlar buyurtmalari o'rtasida tafovut undan ham ko'proq kuzatiladi.

Bundan tashqari, yil boshi va oxiri uchun sotilmay qolgan tayyor mahsulot qoldiqlari sotishini rejalashtirishda taxminan hisoblanadi, chunki yil boshi uchun ushbu qoldiqlar haqida hisobot ma'lumotlari mavjud bo'lmaydi (kelgusi yil rejasi hisobot yili yakunlangunga qadar ishlab chiqiladi). Shu sababli mahsulotlarning rejaviy balans real bo'lmasligi mumkin. Yil boshi uchun balans bo'yicha sotilmay qolgan tayyor mahsulot qoldiqlarini aniqlash uchun ularning sotish hajmining rejaviy hisoblashlari uchun qabul qilingan miqdori bilan taqqoslanadi. Tekshirish natijalari bo'yicha zaruratga ko'ra sotishning rejalashtirilgan umumiy hajmiga o'zgartirishlar kiritiladi.

Mahsulotning natural-moddiy tarkibi bo'yicha xaridorlar bilan shartnomalarga sotish rejasi mutanosibligiga oid yanada batafsil tahlil rejalashtirilgan ishlab chiqarish assortimenti va yil boshi va oxiri uchun sotilmay qolgan tayyor mahsulot qoldiqlari haqida ma'lumotlar jalb qilinishini taqozo etadi.

Sotish rejasi asoslanganligi va realligi tekshirilgandan so'ng uning bajarilishini baholashga o'tish talab qilinadi.

Mahsulotlar yetkazib berish bo'yicha shartnoma majburiyatlari bajarilishi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi (foizlarda):

$$Kn = (N^0 - Nn) : N^0 * 100\%,$$

Bu yerda Kn – shartnoma majburiyatlari rejasi bajarilishining izlanayotgan foizi, %;

N^0 – tuzilgan shartnomalar uchun rejaviy mahsulot hajmi, ming so‘m;

Nn – shartnomalar bo‘yicha yetkazib berilmagan mahsulot, ming so‘m.

8-jadval

Mahsulot yetkazib berish bo‘yicha shartnoma majburiyatlarining bajarilishi, ming so‘m

Hisobot davri	Reja bo‘yicha shartnomalar tuzish uchun mahsulot ishlab chiqarish		Shartnoma majburiyatlari bo‘yicha yetkazib berilmagan mahsulot		Mahsulot yetkazib berish bo‘yicha shartnoma majburiyatlarining bajarilishi, %	
	Hisobot oyi uchun	Yil boshidan beri davr uchun	Hisobot oyi uchun	Yil boshidan beri davr uchun	Hisobot oyi uchun	Yil boshidan beri davr uchun
Yanvar	500	500	-	-	100	100
Fevral	520	1020			100	100
Mart	520	1540	15	40	97,1	97,4
va boshqalar						

9-jadval

Umuman korxonaga bo‘yicha shartnoma majburiyatlari bajarilishi quyidagi ma‘lumotlar bilan tavsiflanadi (ming so‘mda) :

№	Ko‘rsatkich	Hisobot yili uchun reja	Hisobot yili uchun haqiqatda
1.	Taqqoslama narxlarda sotish	260454	280380
2.	Yetkazib berishlar bo‘yicha majburiyatlarning bajarilmasligi	X	20950
3.	Yetkazib berish bo‘yicha majburiyatlarni hisobga olgan holda mahsulot sotish hajmi	X	239504
4.	Sotish rejasining bajarilish foizi	X	91,9

Bizning misolimizda umumiy hajm bo‘yicha mahsulot sotish rejasi 107,6% ga bajarilgan. Biroq mahsulot yetkazib berish bo‘yicha majburiyatlarni hisobga olgan holda reja 91,9% ($239504 * 100 : 260454$) ga bajarilib, yetkazib berish bo‘yicha majburiyatlar bajarilmasligi 20950 ming so‘mni tashkil qiladi.

Yetkazib berish bo‘yicha majburiyatlar hisobga olingan holda sotish hajmi 239504 ming so‘m ($260454 - 20950$).

Shartnomalar bo‘yicha rejaning bajarilmasligi korxonaga uchun tushum kamayishi, jarima sanksiyalari to‘lashga olib keladi. Bundan tashqari, raqobat sharoitida korxonaga mahsulot sotish bozorini yo‘qotishi mumkin, bu esa ishlab chiqarish tanazzuliga sabab bo‘ladi.

Shartnoma majburiyatlari bajarilishi tahlili alohida shartnomalar, mahsulot turlari, yetkazib berish muddatlari kesimida tashkil etilishi lozim.

Yetkazib berishlar borishini tezkor tahlil qilish uchun axborot manbalari sifatida asosan operativ-texnik va statistik hisob ma‘lumotlari, kuzatish materiallari xizmat qiladi.

Buxgalteriya hisobi ham axborot manbasi bo‘lib xizmat qilishi mumkin, lekin kechikuvchi xarakteri bilan bog‘liq ravishda ancha chegaralangan holda qo‘llaniladi. Axborot texnologiyalarini qo‘llash assortiment kesimida, shuningdek, yetkazib berishlar muddatlari bo‘yicha har bir oluvchi bo‘yicha jo‘natmalar haqida tezkor axborot olishga imkon beradi.

9. Mahsulot sifati tahlili

Hozirgi sharoitda zamonaviy turdagi mahsulotlarni zaruriy miqdorda va yuqori sifatli ishlab chiqarish hal qiluvchi vazifalardan biri sanaladi.

Mahsulot sifati – mahsulot sotish o‘shiga imkon beruvchi asosiy omillardan biri bo‘lib, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar va korxonalar raqobatbardoshligini asosiy ko‘rsatkichlaridan biridir.

Mahsulot sifati – uning mo‘ljallanganligiga muvofiq muayyan ehtiyojni qondirish uchun yaroqliligini shartlovchi mahsulotlar xususiyatlari majmuidir.

Sanoatning turli tarmoqlari mahsulotlari o‘ziga xos sifat parametrlariga ega. Mashinasozlik milliy iqtisodiyot uchun yangi texnikalar yaratish va amaldagi texnikalarni rekonstruksiya qilishda etakchi tarmoq hisoblanadi. Engil va oziq-ovqat sanoati tarmoqlarida sifatni tavsiflovchi belgilar tovarlarning iste‘mol xususiyatlarini oshirish, masalan, matolar asilligi, bo‘yoq chidamliligi, mahsulotlar mustahkamligi, kaloriyalilik va boshqalar hisoblanadi.

Yangi mahsulot ishlab chiqarish hajmi texnik taraqqiyot darajasini tavsiflaydi.

Tabiiyki, yangi mahsulotlar ishlab chiqarishning ilk davrida katta xarajatlarni talab qiladi, lekin bu loyiha quvvatlarini o‘zlashtirish, kelgusida seriyali yoki ommaviy ishlab chiqarish natijasida o‘zini qoplaydi. Tobora mahsulot tannarxi kamayib, mos ravishda uning ulgurji narxlari ham pasayadi. Bu ham ishlab chiqaruvchilar, ham iste‘molchilar uchun foydali hisoblanadi.

Mahsulotlarning sifatini tashkil etuvchi bir yoki bir nechta xususiyatlarining miqdoriy tavsifi **sifat ko‘rsatkichi** deb yuritiladi.

Mahsulotlar **sifat ko‘rsatkichining umumiy, individual** va bilvosita ko‘rsatkichlari mavjud. Sifat ko‘rsatkichlari mahsulotlarning parametrik, iste‘mol, texnologik dizayn xususiyatlarini, uning standartga muvofiqligi, ishonchiligi va chidamliligini tavsiflaydi.

Umumiy ko‘rsatkichlar turi va mo‘ljallanganligidan qat‘iy nazar barcha ishlab chiqarilgan mahsulotlar sifatini masalan, quyidagilarning ulushini tavsiflaydi:

- umumiy ishlab chiqarishda yangi mahsulotlar ulushi;
- sertifikatlangan va sertifikatlanmagan mahsulotlar ulushi;
- xalqaro standartlarga javob beruvchi mahsulotlar ulushi;
- eksport qilinayotgan, jumladan yuksak rivojlangan sanoat mamlakatlariga jo‘natilayotgan mahsulotlar va boshqalar.

Mahsulot (un mahsuloti) sifati tahlili

Nav	Birlik uchun ulgurji narx, so'm.	Naturada ishlab chiqarish, dona		Reja bajarilishi, %	Solishtirma og'irlik, %		Qiymat ifodasida ishlab chiqarish, ming so'm	
		Reja	Haq.		Reja	Haq.	Reja	Haq.
Oliy	2500	1420	1490	104,9	56,35	59,84	3550	3725
Birinchi	2200	1100	1000	90,9	43,65	40,16	2420	2200
Jami	X	2520	2490	98,8	100	100	5970	5925

10-jadvalga ko'ra reja 98,8 % bajarilgan, yuqori navli mahsulot ishlab chiqarish 104,9 % , birinchi navli – 90,9 %. Biroq bu navlilik bo'yicha reja bajarilganligini tavsiflamaydi. O'rtacha navlilikning rejadagi va haqiqatdagi koeffitsientlarini, shuningdek, mahsulot birligining o'rtacha sotilgan bahosini aniqlash talab qilinadi.

1. O'rtacha navlilik koeffitsienti:

$$\text{Reja bo'yicha } \frac{5970 \text{ ming so'm}}{2500 * 2520} = 0,948$$

$$\text{Hisobot bo'yicha } \frac{5925 \text{ ming so'm}}{2500 * 2490} = 0,952$$

2. Mahsulot birligining o'rtacha sotilgan bahosi:

$$\text{Reja bo'yicha } \frac{5970 \text{ ming so'm}}{2520} = 2369,03 \text{ so'm.}$$

$$\text{Hisobot bo'yicha } \frac{5925 \text{ ming so'm}}{2490} = 2379,5 \text{ so'm.}$$

Sifat ortishi hisobiga o'rtacha narx 10,47 so'mga oshgan. (2379,5 – 2369,04)

Sifatning mahsulotlar hajmiga ta'siri:

$$(2379,5 - 2369,04) * 2490 = +26,045 \text{ ming so'm.}$$

Mahsulotlarning navli tarkibining uni ishlab chiqarish hajmiga qiymat ifodasida ta'sirini hisoblash uchun mahsulot ishlab chiqarish tarkibi tahlilida qo'llaniladigan usullardan ham foydalanish mumkin.

11-jadval ma'lumotlari bo'yicha ushbu hisoblashni mutlaq farqlar usulida bajaramiz. Hisoblash natijalari 11-jadvalda keltirilgan.

Mahsulot nav tarkibining mahsulot ishlab chiqarishga ta'siri (qiymat ifodasida un mahsuloti)

Mahsulot navi	Mahsulot birligi uchun ulgurji narx, so'm	Mahsulot tarkibi, %			Struktura o'zgarishi hisobiga o'rtacha narx o'zgarishi, so'm.
		Reja	Haq.	Og'ish, (+,-)	
Oliy	2500	56,35	59,84	+3,49	87,25
Birinchi	2200	43,65	40,16	-3,49	-76,78
Jami	X	100	100	-	10,47

Nav belgilangan mahsulotlarning barcha turlari bo'yicha shunga o'xshash hisoblash bajariladi, natijalar umumlashtiriladi.

Mahsulot sifatining **individual (yagona) ko'rsatkichlari** uning xossalardan birini tavsiflaydi:

- foydalilik (sut yog'liligi, ko'mirning yonuvchanligi, rudada temir miqdori, oziq-ovqat mahsulotlarida oqsil miqdori va boshqalar);
- ishonchlilik (chidamlilik, ishda buzilmasligi);
- konstruktorlik va texnologik qarorlar samaradorligini aks ettiruvchi texnologiklik (mehnat sig'imi, energiya sig'imi va hokazo);
- mahsulotlar estetikligi.

Bilvosita ko'rsatkichlar – bular sifatsiz mahsulotlar uchun jarimalar, yaroqsizga chiqarilgan mahsulotlarning hajmi va ulushi, reklama qilingan mahsulotlar ulushi, yaroqsizga chiqarishdan yo'qotishlar va boshqalar.

Mahsulot sifatini tahlil qilish asosida quyidagi vazifalar hal qilinadi:

- mahsulotlarning texnik darajasi baholanadi;
- bazaviy va nazariy mumkin bo'lgan darajaga nisbatan alohida mahsulotlar bo'yicha ushbu darajaning og'ishi aniqlanadi;
- tayyorlash va yetkazib berish sifatini tavsiflovchi parametrlar bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish tarkibi tahlil qilinadi;
- mahsulotlar texnik darajasini sekinlashtiruvchi omillar aniqlanadi;
- mahsulot sifatini oshirish, yaroqsiz mahsulot ishlab chiqarish va yo'qotishlarni qisqartirish imkoniyatlari asoslanadi.

Mahsulot sifatini tahlil qilish uchun foydalaniladigan axborot tahlil qilinayotgan obyektning deyarli barcha jihatlarini qamrab oladi (konstruksiyalar haqida ma'lumotlar, mehnat vositalari va predmetlarida qo'llaniladigan texnologik jarayonlar, ishlab chiqarish va sotish natijalari, reklama haqida ma'lumotlar va boshqalar)

Axborot manbalari sifatida sinov hujjatlari, fizik-kimyoviy ko'rsatkichlarning laboratoriya nazorati ma'lumotlari, texnik nazorat bo'limi (TNB) ma'lumotlari va boshqalar xizmat qiladi¹.

Mahsulot sifati bo'yicha rejaning bajarilishini umumlashtirma baholash uchun turli usullar, jumladan ball usuli qo'llaniladi. Baholashning ball usuli mohiyati shundan iboratki, mahsulot sifatining o'rtacha tortilgan bali aniqlanadi hamda uning haqiqatdagi va rejadagi darajasini taqqoslash yo'li bilan sifat bo'yicha reja bajarilishining foizi topiladi.

Sifat nav bilan tavsiflanadigan mahsulotlar bo'yicha har bir navning umumiy ishlab chiqarishdagi ulushi, o'rtacha navlilik koeffitsienti, taqqoslama shartlarda mahsulotning o'rtacha tortilgan narxi hisoblanadi. Birinchi ko'rsatkich bo'yicha reja bajarilishini baholashda mahsulotning umumiy hajmida har bir navning haqiqatdagi ulushi rejadagi bilan, sifat dinamikasini o'rganish uchun esa – o'tgan davrlar ma'lumotlari bilan taqqoslanadi.

O'rtacha navlilik koeffitsienti barcha navdagi mahsulotlar qiymatining yuqori nav bahosi bo'yicha qiymatiga nisbati sifatida aniqlanadi.

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 103 page.

Mahsulot sifatini oshirishning muhim shartlaridan biri detallar, yarimfabrikatlar va tayyor mahsulotlar yaroqsiz bo'lib qolishiga yo'l qo'ymaslik hisoblanadi. Yaroqsizga chiqarishdan yo'qotish odatda mahsulot tannarxi tahlili jarayonida tadqiq qilinadi.

Reklamatsiya yetkazib berilayotgan mahsulotlar sifatiga rioya qilmaslikka doir e'tirozlarni ma'lum darajada tavsiflaydi. Reklamatsiya mahsulotlardagi nuqsonlarni bartaraf qilish, texnologiyalar va mahsulotlar konstruksiyasini yaxshilash, yuqori sifatli materiallarni qo'llash va boshqalar bo'yicha tezkor choralar qabul qilish uchun signal hisoblanadi.

Mahsulotlar **butligi** deganda tayyor mahsulotning mazkur turi uchun zaruriy instrumentlar, detallar va moslamalar majmui mavjudligi tushuniladi. Masalan, traktor, avtomobil yoki boshqa mashina agar tegishli instrumentlar va ehtiyot qismlari bilan ta'minlangan bo'lsa, iste'molchilar uchun jo'natishga tayyor hisoblanadi. Qonun but bo'lmagan mahsulotlarni jo'natish va ularni hisobotga kiritishni taqiqlaydi. Shuning uchun ushbu talablarga rioya qilinishini tekshirish hamda hamkor korxonalariga uzellar, detallar, priborlar, ehtiyot qismlari, instrumentlar va moslamalar yetkazib bermaslik sabablarini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Nazorat savollari:

1. Mahsulot ishlab chiqarish rejasining bajarilishi va uning dinamikasi qanday tahlil etiladi?
2. Mahsulot nomenklaturasi va assortimenti qanday tahlil etiladi?
3. Mahsulot ishlab chiqarish maromiyligi nima?
4. Mahsulot (ish, xizmat)larning buzilishidan ko'rilgan brak qanday tahlil etiladi?
5. Maromiylilikning buzilishiga nimalar sabab bo'ladi?
6. Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga ta'sir etuvchi omillarni ko'rsatib bering?

7-bob. MEHNAT RESURSLARI VA MEHNATGA HAQ TULASHNI TAHLIL QILISH

Reja:

1. Mehnat resurslari tahlilining mazmuni va vazifalari.
2. Korxonani mehnat resurslari bilan ta'minlanishini tahlili.
3. Ish kuchi qo'nimsizligi va ishchilarning malaka darajasini tahlili.
4. Ishchilarni ish vaqtidan foydalanishini taxlili va uning o'zgarish sabablari.
5. Mehnat unumdorlik dinamikasining taxlili.
6. Sanoat ishlab chiqarish xodimlari mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omillar tahlili.
7. Ishchining mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omillarining tahlili.
8. Mahsulot mehnat sig'imining tahlili.
9. Mahsulot hajmiga ta'sir etuvchi mehnat omillarini tahlili.

Tayanch so'zlar:

Mehnat resurslari, mehnat resurslari bilan ta'minlanishini tahlili, qonimsizlik, ish vaqtidan foydalanishini taxlili

1. Mehnat resurslari tahlilining mazmuni va vazifalari

Respublikamizda ro'y berayotgan ijtimoiy, iqtisodiy o'zgarishlar mavjud mehnat resurslaridan samarali foydalanishni taqozo etadi. Mehnat ko'rsatkichlari tarkibiga quyidagilar kiradi.

- A) Ish haqi fondi.
- B) Xodimlar soni.
- V) Mehnat unumdorligi.
- G) O'rtacha yillik ish haqi.

1997-1998 yillarda YALpi ichki mahsulot, sanoat mahsulotini ishlab chiqarish hajmi yuqori suratlar bilan oldingi yillarga nisbatan o'sdi. Mehnat unumdorligini o'sish darajasi mahsulot hajmini o'sish darajasiga nisbatan yuqori bo'lishi mamlakat miqyosida katta iqtisodiy samara berdi. Xalqaro tajribadan ma'lumki, shu ko'rsatkich davlat iqtisodiyoti qudrati, kishilar turmush farovonligi omillarini mezon bo'lib xizmat qiladi.

Moddiy ishlab chiqarishda mehnat resurslaridan samarali foydalanishni ifodalovchi ko'rsatkichlar quyidagilardir.

1. Mehnat unumdorligini o'sish darajasi.
2. Mehnat unumdorligi hisobiga mahsulot hajmini o'sishi.
3. Xodimlar sonini nisbiy kamayishi.
4. Mehnat haqi fondidan nisbiy iqtisod.
5. Mehnat unumdorligi o'sish darajasini mehnat haqini o'sish darajasiga nisbati.

Mehnat resurslarini tahlil etish orqali korxonani xodimlar bilan ta'minlanishi va ulardan foydalanish, ularning tarkibi, tuzilishi, kasbiy mahorati, xodimlarni malakasini oshirish, ish vaqtidan foydalanish ko'rsatkichlariga baho beriladi. Ayniqsa mehnat unumdorligini oshirish imkoniyatlariga ko'proq e'tibor beriladi.

Mehnat resurslari va ulardan foydalanishni tahlil etishdan maqsad, mehnat unumdorligini oshirish rezervlari hisobiga mahsulot hajmini o'sishini, ish vaqtdan to'liq foydalanish va boshqa omillar evaziga mahsulot tannarxini pasaytirishdan iboratdir. Mehnat resurslarini tahlil qilishda moliyaviy tahlilning vazifalari:

1. Korxonani mehnat resurslari bilan ta'minlanishi, uning tarkibi, strukturasi o'zgarishini mehant unumdorligiga bo'lgan ta'sirini hisoblash.
2. Ish vaqtini yo'qotish sabablarini aniqlash.
3. Mehnat unumdorlik rejasini bajarilishi va dinamikasiga obyektiv baho berish.
4. Mehnat resurslaridan samarali foydalanish rezervlarini aniqlash.

Tahlil manbai:

Mehnat resurslaridan foydalanish to'zrisidagi 1-T statistik hisobot shakli, ish vaqtdan foydalanish, ish vaqti balansi to'g'risidagi hisobot, ishga kelish, ketish to'g'risidagi tabel, ish kunini fotografiyasi, ishlab chiqarish normasini bajarilishi to'g'risidagi ma'lumotnoma va boshqa ma'lumotlar.

2. Korxonani mehnat resurslari bilan ta'minlanishini tahlili

Mahsulot ishlab chiqarish rejasining bajarilishi korxonani ish kuchi bilan ta'minlanishi va ulardan foydalanish ko'rsatkichlariga ko'p jihatdan bo'g'liq. Mehnat resurslari ishlab chiqarishga uch yoqlama ta'sir etadi.

1. Korxonani mehnat resurslari bilan ta'minlanish darajasi.
2. Ish vaqtdan foydalanish.
3. Mehnat unumdorlik darajasi.

Korxonaning barcha bo'g'inlarida xizmat qiladigan xodimlar ikki guruhga bo'linadi:

1. Sanoat ishlab chiqarish xodimlari
2. Noishlab chiqarish sohasidagi hodimlar.

Ishlab chiqarish jaraYOnida mehnat qiladigan kategoriyadagi sex uskunalarini kapital ta'mirlash, korxonada boshqaruv bo'limi, konstruktor byurosi, YOng'indan muhofaza qilish sohasidagi xodimlar sanoat ishlab chiqarish xodimlari deb ataladi.

Transport, uy-joy xo'jaligi, bolalar bog'chasi va yaslisi, madaniy-ma'rifiy sohalaridagi xodimlar noishlab chiqarish xodimlari tarkibiga kiradi. Sanoat ishlab chiqarish xodimlari ishlab chiqarishdagi roliga qarab quyidagi kategoriyadagi xodimlarga bo'linadi:

- Ishchilar
- Xizmatchilar
- Rahbar xodimlar
- Mutaxassislar
- Qorovullar

Ish kuchini tahlili korxonani mehnat resurslari bilan ta'minlanishini aniqlashdan boshlanadi. Buning uchun jami sanoat ishlab chiqarish xodimlarini soni shu jumladan, ayrim kategoriyadagi xodimlari rejasini bilan taqqoslanib xodimlarni ortiqcha, etishmasligi aniqlanadi. Mahsulot ishlab chiqarish hajmi

nafaqat korxonani umumiy miqdorda mehnat resurslari bilan ta'minlanishiga bog'liq bo'lmay, balki xodimlarni tuzilishiga bog'liq. Shu bois xodimlarning strukturasi, ularning o'zgarishi, o'zgarish sabablari va dinamikasi tahlil etilishi lozim.

Tahlil etishda sanoat ishlab chiqarish hodimlarini soni reja va o'tgan yildagisi bilan solishtirib korxonani mehnat resurslari bilan ta'minlanishi va dinamikasi aniqlanadi. Sanoat ishlab chiqarish xodimlarining strukturasi tarmoq hususiyati, mahsulot nomenklaturasi, ixtisoslashish darajasiga bog'liq.

1-jadval

Mehnat resurslarining tarkibi, strukturasi va dinamikasini tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili				Farqi (+,-)	
		Reja		Xaqiqatda		O'tgan yilda	Rejad an
		soni	%	soni	%		
1	2	3	4	5	7	8	9
Ishchilar	649	624	79.6	601	79.2	-48	-23
Xizmatchilar	172	120	15.3	118	15.5	-54	-2
Raxbar xodim, mutaxassislar	53	40	5.1	40	5.3	-13	-
Jami	874	784	100	759	100	-115	-25

Korxonada ish kuchi bilan yetarli miqdorda ta'min etilmagan (25 kishi) shundan, ishchilar 23 kishi, xizmatchilar 2 kishini tashkil etadi. Mahsulot ishlab chiqarish rejasini bizning misolimizda ortig'i bilan ado etilgan. Demak mahsulot hajmini o'sishi asosan mehnat unumdorligi hisobiga erishilgan.

O'tgan yilga nisbatan ham xodimlar 115 kishiga qisqargan. Xodimlar tarkibida strukturaviy o'zgarishi yuz bergan. Ishchilarni tutgan ulushi rejadagi 79,6 foizdan haqiqatda 79,62 foizga qadar pasaygan. Xizmatchilar, rahbar xodimlar va mutaxassslarniki esa rejaqa nisbatan ulushi ko'tarilgan.

3. Ish kuchi qo'nimsizligi va ishchilarning malaka darajasini tahlili

Ishlab chiqarish rejalarining bajarilishi sanoat ishlab chiqarish hodimlari tarkibidagi strukturaviy o'zgarishlarga ham bog'liq. Yil davomida korxonada xodimlari tarkibi ishga qabul qilish va bo'shatish hisobiga o'zgarib turadi¹. Bunday o'zgarishlar ish kuchi oboroti koeffitsienti orqali ifodalanadi: tahlil etishda kadrlarni tayyorlash va ular malakasini oshirish bo'yicha belgilangan tadbirlarni bajarilishi nazorat qilinadi. Buning uchun ishchilarni o'rtacha razryadi aniqlanadi. Kadrlarni qo'nimsizligi ishlab chiqarishga salbiy ta'sir etadi.

Kunimsizlik koeffitsientini aniqlash uchun o'z arizasiga muvofiq ishdan bo'shagan va mehnat intizomini buzganligi uchun ketgan xodimlar soni hodimlarni ro'yhat bo'yicha soniga bo'lish lozim. Bu ko'rsatkich o'tgan yil bilan taqqoslanadi va tegishli xulosa qilinadi.

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 107 page.

2-jadval

Kadrlar ko'nimsizligini tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Tisobot yili
Ishchilarni ro'yhat bo'yicha soni	649	601
Ishga qabul qilindi	118	109
Ishdan bo'shatildi	163	155
Shu jumladan:		
A) o'z hohishiga ko'ra	53	45
B) progul va mehnat intizomini buzganligi uchun	87	80
V) o'qishga kirganligi, nafaqaga chiqqanligi sababli	23	30
Qabul qilish oboroti gr2/gr1	18,2	18,1
Ishdan bo'shatish oboroti gr3/gr1	25,1	25,8
Qo'nimsizlik koeffitsienti gr3a+gr3b/1	21,6	20,8

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, korxonada ishdan bo'shatish oboroti, hamda qo'nimsizlik koeffitsientlari yuqori ko'rsatkichga ega. Bu ko'rsatkichlar orqali korxonada mehnatni tashkil etish, rag'batlantirish sistemalari talab darajasida emasligini ifodalaydi.

Tahlil davomida ishchilarni kasbi bo'yicha korxonani ta'minlanishi aniqlanishi lozim. chunki mahsulot ishlab chiqarish korxonani ishchilarning kasbini hisobga olgan holda ta'minlanishiga bog'liq.

3-jadval

Ishchilarni kasbi bo'yicha ta'minlanishining tahlili

Ko'rsatkichlar	Reja	Xaqiqatda	Rejaning bajarilishi, %	Rejadan farqi	
				soni	%
1. Yig'uvchi - slesarlar	144	111	77,1	-33	-22,9
2. Montajchislesarlar	150	160	106,7	+10	+6,7
3. Tokarlar	170	155	91,1	-15	-8,9
4. CHilangarlar	90	105	116,6	+15	+16,6
5. Payvandchilar	70	70	100,0	-	-
JAMI	624	601	96,3	-23	-3,7

Korxonada asosiy kasbdagi ishchilar bilan 96,3 foizga ta'minlangan. Montajchislesarlar, chilangarlar kasbidagi ishchilar rejaga nisbatan ortiqcha bo'lgan holda qolgan kasbdagilar kamaygan. Bunday holatni bo'lishi ishlab chiqarishni normal tashkil etishga to'sqinlik qiladi, natijada belgilangan ish vaqtidan ortiqcha mehnat sarfi qilinishiga va ish haqi fondidan ortiqcha sarfga yo'l qo'yilishiga olib keladi. Ishlab chiqarish natijasi mehnat unumdorligi ishchining mehnat stajiga ham bog'liq. Tahlil etishda uzluksiz mehnat staji (1-yilgacha, 1-5 yil; 5-10; 10-15; 15-20; 20-25; 25 yildan ortiq)ni jami ishchilar sonida tutgan ulushi aniqlanadi va tegishli xulosa qilinadi.

4. Ishchilarni ish vaqtidan foydalanishini tahlili va uning o'zgarish sabablari

Mahsulot ishlab chiqarish hajmi ishni tashkil etish va mehnat resurslarini, ish vaqtidan foydalanish ko'rsatkichlariga ko'p jihatdan bog'liq. Ishchilarni ish vaqti fondi ishchining yil davomida ishlagan kishi -kunlari va kishi-soatlari ko'rinishida hisobotlarda ifodalanadi. Ish vaqtidan foydalanishni tahlil etish uchun ishchilar tomonidan ishlangan jami kishi-kunlari va kishi-soatlari rejasini bilan taqqoslanib ish vaqtini yo'qotilishi va uni o'zgarish sabablari aniqlanadi. Ish vaqtidan foydalanishni tahlil etishda quyidagi ko'rsatkichlarni qo'shimcha aniqlash lozim.

1. Bir ishchini yil davomida ishlagan kishi -kunlari.
2. Ish kuni davomiyligi.

Ish vaqti fondi (kishi-soatlari) quyidagi ko'rsatkichlar ko'paytmasidan hosil bo'ladi.

$$\text{Jami ishlangan kishi-soatlari} = \text{Ishchilar soni} \times \text{Ish kuni} \\ \text{kunlari} = \text{Ishlagan kishi-} \times \text{davomiy-} \\ \text{ligi}$$

4-jadval

Ishchilarni ish vaqtidan foydalanishini tahlili

Ko'rsatkichlar	Reja	Xaqiqatda	Rejadan farqi (+,-)	Rejaning bajarilishi,%
1. Ishchilarni ro'yxat bo'yicha o'rtacha soni	624	601	-23	96,31
2. Ishchilarni yil davomida ishlagan jami kishi-kunlari, ming kishi-kuni	162,2	154,5	-7,7	95,25
3. Ishchilarni yil davomida ishlagan jami kishi-soatlari, ming kishi-soati	1265,2	1212,8	-52,4	95,85
4. Bir ishchining ishlagan kishi-kunlari (3/1)	260	257	-3	98,80
5. Ish kuni davomiyligi, soat(3/2)	7,80	7,85	+0,05	100,60

Ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, korxonada ish vaqtidan to'liq foydalanilmagan. Joriy yilda rejadagi ish vaqti fondiga nisbatan 7,7 ming kishi-kunlari hamda, 52,4 ming kishi-soatlari yo'qotilgan. Yo'qotilgan ish vaqti asosan ishchilar sonini 23 kishiga kamayishi va bir ishchining yil davomida uch kundan ishga chiqmasligi tufayli ro'y bergan. Qo'shimcha ish vaqtini uzaytirish hisobiga yo'qotilgan ish soatlari qisman qoplangan. Jami yo'qotilgan 52,4 ming kishi-soatlariga quyidagi omillar ta'sir etadi.

1. Ishchilar sonini o'zgarishi.
2. Bir ishchini ishlagan kishi-kunlarini o'zgarishi.
3. Ish kuni davomiyligini o'zgarishi.

Bu omillarning ish vaqti fondiga bo'lgan ta'sirini mutloq farq usuli orqali aniqlaymiz.

Ishchilar sonining o'zgarishi

$$-23 \times 260 \times 7,80 = -46,6 \text{ ming kishi-soat}$$

Bir ishchining ishlagan kishi-kunlarini o'zgarishi

$$-3 \times 601 \times 7,80 = -14,1 \text{ ming kishi-soat}$$

Ish kuni davomiyligini o'zgarishi

+0,05 x 154,5 ming kishi-kun = +7,7 ming kishi-soat

5. Mehnat unumdorlik dinamikasining tahlili

Mahsulot hajmini oshirishda mehnat unumdorligini ulushi yuqoridir. Mehnat unumdorligi ishlab chiqarish samaradorligini ifodalovchi muhim ko'rsatkichlardan biridir.

Mehnati unumdorligini o'lchov birliklari:

- A) Qiymat
- B) Natura.
- V) Mehnat.

Unumdorlik darajasini natura shakli aniq ifodalaydi, ammo bu ko'rsatkichni qo'llash cheklangan. Mehnat unumdorligini ifodalovchi ko'rsatkich bu har bir hodimga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulotdir.

Bulardan tashqari ishchining bir kunlik ish unumi, ishchining bir soatlik ish unumi ko'rsatkichlari ham mehnat unumdorligini ifodalaydi. Tahlil etishda bu mehnat unumdorlik ko'rsatkichlari o'tgan yildagisi bilan taqqoslanib ko'rsatkichlarni o'zgarish sabablari aniqlanadi.

6.Sanoat ishlab chiqarish xodimlari mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Bir xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot hajmiga ta'sir etuvchi omillarni quyidagicha ifodalash mumkin.

Bir xodimga to'g'ri Sanoat ishlab chiqarish Bir ishchining keladigan o'rtacha = xodimlari tarkibidagi x o'rtacha yillik yillik mahsulot ishchilarni tutgan ulushi (%) mahsuloti

Mehnati unumining tahlil etishda uning dinamikasi, rejasini bajarilishiga baho beriladi. Unumdorlik darajasini o'zgarish sabablari aniqlanadi va unga ta'sir etuvchi omillar miqdor jihatdan hisoblanadi.

1-jadval

Bir xodimning mehnat unumini va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili		Farqi (+,-)	
		rejada	Xaqiqatda	O'tgan yildan	Rejadan
Mahsulot (ish, xizmat) hajmi, m.so'm	209352	220388	254550	+45198	+34162
Sanoat ishlab chiqarish xodimlari o'rtacha soni	874	784	759	-115	-25
Shu jumladan:					
Ishchilar soni	649	624	601	-48	-23
sanoat ishlab chiqarish xodimlari tarkibidagi ishchilar salmog'i % gr3*100/gr2	74,3	79,6	79,2	+4,9	-0,4

Bir xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot, m.so'm gr1/gr2	239,5	281,1	335,4	+95,9	+54,3
Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot, m.so'm gr1/gr3	322,5	353,1	423,5	+101	+70,4
Bir xodimni rejaga nisbatan mehnat unumining o'zgarishi:	x	x	x	x	+54,3
A) Ishchilar salmog'ini o'zgarishi - 0,4*353,1 /100	x	x	x	x	-1,4
B) bir ishchini mehnat unumini o'zgarishi +70,4*79,2/100	x	x	x	x	+55,7

Bizning misolimizda mahsulot hajmi solishtirma ulgurji bahoda o'tgan yilga, rejaga nisbatan ortgan. Xodimlar va ishchilar soni esa shu davr ichida kamaygan. Demak mahsulot hajmini o'sishi mehnat unumdorligini o'sishi bilan izohlanadi. Bir hodimga to'g'ri keladigan mahsulot hajmi rejaga nisbatan 54,3 ming so'mga ortishi, bir ishchining unumdorlik darajasini ortishi bilan izohlanadi. Sanoat ishlab chiqarish xodimlari tarkibidagi strukturaviy o'zgarish evaziga xodimning unumdorlik darajasi 1,4 ming so'mga kamaygan¹.

7. Ishchining mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omillarning tahlili

Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot hajmi quyidagi omillarga bog'liq.

1. Bir ishchining yil davomida ishlagan o'rtacha kishi kunlari=(jami kishi kunlari/ishchilar soni)
2. Ish kuni davomiyligi, soat = (jami ishlangan kishi soat/jami ishlangan kishi kunlari)
3. Ishchining bir soatlik ish unumi = (mahsulot hajmi / jami ishlangan kishi - soat)

Tahlil etishda bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot hajmining rejasiga, o'tgan yilga nisbatan o'zgarish sabablari va unga ta'sir etuvchi omillar quyidagicha aniqlanadi

Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot = ishchining ishlagan kishi x davomiyligi x ishchining 1 soatlik ish unumi

2-jadval

Ish vaqtdan foydalanishni va o'rtacha 1 soatlik ish unumdorligini ishchining yillik mahsulot hajmiga ta'sirini tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili		Farqi (+,-)	
		Reja	Xaqiqat	O'tgan yildan	Rejadan
Mahsulot hajmi, m.so'm	209352	220388	254550	+45198	+34162

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 101 page.

Ishchilarning jami ishlagan kishi-kunlari, ming k/k	171,1	162,2	154,5	+16,6	-7,7
Ishchilarning jami ishlagan kishi-soatlari, ming k/s	1334,3	1265,2	1212,8	-121,5	-52,4
Ishchilarni ro'yhat bo'yicha soni	649	624	601	-48	-23
Hisob-kitoblar:					
Bir ishchiga to'G'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot m.so'm gr1/4	322,5	353,1	423,5	+101	+70,4
Bir ishchini yil davomida ishlagan kishi-kunlari gr2/4	263	260	257	-6	-3
Jrtacha ish kuni davomiyligi, soat gr3/gr2	7,79	7,80	7,85	+0,06	+0,05
Ishchini 1 soatlik ish unumi (so'm) gr1/gr3	156,90	174,19	209,89	+52,99	+35,70
Bir ishchini o'rtacha yillik mahsulot hajmini rejadani farqiga ta'siri:	x	x	x	x	+70,4
a) yo'qotilgan ish kunlari	x	x	x	x	-4
b) ish kuni davomiyligini uzayishi	x	x	x	x	+2,2
v) 1 soatlik ish unumini ortishi	x	x	x	x	+72,0

A) $-3 \cdot 7.80 \cdot 174.19$ B) $+0.05 \cdot 257 \cdot 174.19$ V) $+35.70 \cdot 7.85 \cdot 257$

Bir ishchini o'rtacha yillik mahsulot hajmi rejaga nisbatan 70,4 ming so'mga ortgan. O'rtacha yillik mahsulot hajmini ortishi ish kuni davomiyligini uzayishi, hamda ishchilarni 1 soatlik ish unumini o'sishi hisobiga (2,2 va 72,0 ming so'm) yuz bergan. Tar bir ishchini yil davomida ishlagan kishi-kunini 3 kunga kamayishi evaziga yillik mahsulot 4.0 ming so'mga kamaygan.

8. Mahsulot mehnat sig'imini tahlili

Ishlab chiqarish hajmi, mahsulot strukturasi va assortimentini o'zgarishiga ham boG'liq. Kam mehnat talab etadigan mahsulot turlarini ko'proq ishlab chiqarish tufayli mahsulot struktura va assortimentini o'zgarishi mehnat unumdorligini o'sishiga olib keladi.

Struktura va assortimentni unumdorlik darajasiga ta'siri mehnat sig'imi orqali aniqlash mumkin.

Mehnat sig'imi – mahsulot, yarim fabrikat va mahsulotni ayrim qismlarini ishlab chiqarish uchun sarflangan ish vaqti bilan o'lchanadi.

Sanoatda mehnat unumdorligini o'sishi ilmiy-texnika taraqqiYOti, ishlab chiqarishni texnik jihatdan takomillashtirish natijasida mehnat sig'imini pasaytirish hisobiga erishiladi.¹

Mehnat sig'imi bilan mehnat unumdorligi bilvosita boG'liqqa ega. Mehnat sig'imi pasayishi tufayli mehnat unumdorligi ortadi va buning aksicha, mehnat sig'imi ortsa-mehnat unumdorligi pasayadi.

¹Financialstatement analysis. Eleventh edition. K.R. Subramanyam. University ofSouther. 511 page.

Mehnat sig'imini pasaytirish mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarflanadigan ish vaqtini qisqartirish orqali erishiladi.

Mehnat sig'imini pasaytirish hisobiga mehnat unumdorligini o'sishi (foiz hisobida) quyidagicha aniqlanadi.

$$100 \times A$$

$$\text{Mu} = \frac{\dots}{\dots}$$

$$100 - A$$

Bunda: A- ishlab chiqarilgan mahsulot mehnat sig'imini pasaytirish (foiz hisobida).

Mu – mehnat unumdorligini o'sish darajasi (foiz hisobida).

Masalan, mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflangan mehnat 8550 kishi-soatni tashkil etib, norma bo'yicha 9000 kishi –soatga nisbatan 450 kishi-soat iqtisod qilingan.

Demak, mehnat sig'imini 5 % $(450:9000 \times 100)$ ga pasayishi mehnat unumdorligini 5,26% $(9000:8550 \times 100)$ ga ortishiga olib keldi.

Erishilgan natijani yuqoridagi formula orqali ham aniqlash mumkin.

$$100 \times 5$$

$$\text{Mu} = \left(\frac{\dots}{\dots} \right) = 5,26 \%$$

$$100 - 5$$

Mehnat unumdorligini mehnat sig'imiga ta'siri quyidagicha aniqlanadi.

$$\text{Mu} \times 100$$

$$A = \frac{\dots}{\dots}$$

$$100 + \text{Mu}$$

Bizning misolimizda mehnat unumdorligini 5,26% ga o'sishi, mehnat sig'imini 5 % ga pasayishiga olib keldi.

$$5.26 \times 100$$

$$A = \frac{\dots}{\dots} = 5 \%$$

$$100 + 5,26$$

3-jadval

Mehnat sig'imining o'zgarishini mehnat unumdorligiga ta'siri

№	Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili		Ko'rsatkichlarni o'zgarishi		
			Reja	Xaqiqat	reja o'tgan yilga nisbatan	haqiqiy o'tgan yilga nisbatan	rejaning bajarilishi
	A	1	2	3	4	5	6
1.	Mahsulot hajmi, m.so'm	209352	220388	254550	105,27	121,58	115,50
2.	Ishchilarni jami ishlagan kishi-soatlari, ming k/soat	1334,3	1265,2	1212,8	94,82	90,89	95,85
3.	Xar 1000 so'm mahsulot uchun sarflangan mehnat, soat (2 satr: 1 satr)	6,37	5,74	4,76	90,10	74,72	82,92
4.	Ishchining bir soatlik ish unumi, so'm (1 satr: 2 satr)	156,90	174,19	209,88	111,02	133,76	120,49

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki korxonada mehnat sig'imi rejadagi 9,9 % $(100-90,10)$ o'rniga, haqiqatda 25.28 % $(100-74,72)$ ga pasaygan. SHu omil

hisobiga mehnat unumdorligini o'sishi ta'minlangan. Mehnat sig'imini pasayishi hisobiga ishchining 1 soatlik ish unumini 10,98 % (9,9 x 100/100-99) ga oshirish ko'zda tutilgan. Xaqiqatda esa 1 soatlik ish unumi 33,80 % (25,28 x 100/100-25,28) ga mehnat sig'imini pasayishi hisobiga erishilgan.

9. Mahsulot hajmiga ta'sir etuvchi mehnat omillarini tahlili

1. Mahsulot hajmiga quyidagi mehnat omillari ta'sir etadi.
2. Ishchilar sonini o'zgarishi.
3. Bir ishchini yil davomida ishlagan kishi-kunlarini o'zgarishi.
4. Ish kuni davomiyligini o'zgarishi.
5. Ishchini 1 soatlik ish unumini o'zgarishi.
6. Bu mehnat omillarini mahsulot hajmiga bo'lgan ta'sirini zanjirli bog'lanish, farq usuli, foizlarni farq usullari orqali aniqlash mumkin.

- 1 xodimga va 1 ishchiga to'g'ri keladigan mahsulot, ularni bir-biridan farqi;
 1 xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha mahsulotga ta'sir etuvchi omillarni hisoblash uslubi;
 1 ishchiga to'g'ri keladigan mahsulotga ta'sir etuvchi omillarni hisoblash tartibi;
 Mahsulot mehnat sig'imini tahlil etish uslublari.

Nazorat savollari:

1. Ish vaqtdan foydalanish tahlilini izohlang;
2. Mehnat unumdorlik ko'rsatkichlari va ularni hisoblash tartibi qanday?.
3. Ishlab chiqarish xodimlari mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omillar?.
4. Ishchining mehnat unumdorligiga qanday omillar ta'sir qiladi?.
5. Mahsulot mehnat sig'imining tahlilini izohlang?.

4-jadval

Mehnat omillarini mahsulot hajmiga ta'siri
(Foizlarni farq usuli orqali aniqlash)

Ko'rsatkichlar	Rejani bajarilishi (%)	Foizlar-ni farqi	Hisob- kitoblar	O'zgarish sababi
Ishchilar soni	96,31	-3,69	$220388 \cdot 3,6/100 = -8132,3$	Ishchilar sonini kamayishi
Jami ishlagan kishi kunlari	95,25	-1,06	$220388 \cdot 1,06/100 = -2336,1$	Yo'qotil-gan ish kunlari
Jami ishlagan kishi soatlari	95,86	+0,61	$220388 \cdot 0,61/100 = +1344,4$	Ish kuni davomiy-ligini uzayishi
Mahsulot hajmi	115,50	+19,64	$220388 \cdot 19,64/100 = +43284,2$	1 soatlik ish unumini ortishi
Jami			34160,2	

Ilova:

Mahsulot hajmi, ming so'm

Reja	Xaqiqatda	Farqi
220388	254550	+34162

Hisob-kitoblar : $96,31 - 100 = -3,69$

$95,25 - 96,31 = -1,06$

$95,86 - 95,25 = +0,61$

$115,5 - 95,86 = + 19,64$

Mehnat resurslaridan to'liq foydalanilgan taqdirda korxonada mahsulot hajmi qo'shimcha 2336.1 ming so'mga ortishi mumkin edi.

Qiyamat shaklida unumdorlik darajasini aniqlashni kamchiliklari;

8-bob. ASOSIY VOSITALAR TARKIBI, HOLATI VA SAMARADORLIGI TAHLILI

1-jadval

Reja:

1. Asosiy vositalar tahlili vazifalari, asosiy yo'nalishlari va axborot ta'minoti
2. Asosiy vositalar tarkibi, tuzilishi va dinamikasi tahlili
3. Asosiy vositalar harakati tahlili
4. Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini baholash ko'rsatkichlari
5. Fond qaytimining omilli tahlili
6. Uskunalaridan foydalanish tahlili

Tayanch so'zlar:

Vazifalari, axborot manbalari, dinamik tahlil, yangilanish koeffitsiyenti, chiqib ketish koeffitsiyenti, asosiy vositalarning tarkibi, texnik holati

1. Asosiy vositalar tahlili vazifalari, asosiy yo'nalishlari va axborot ta'minoti

Asosiy vositalar – ixtiyoriy ishlab chiqarishning eng muhim omillaridan biridir. Ularning holati va samarali foydalanish bevosita korxonalar xo'jalik faoliyatining yakuniy natijalariga ta'sir qiladi. Korxonaning asosiy vositalari va ishlab chiqarish quvvatlaridan oqilona foydalanish barcha texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarni yaxshilash, jumladan mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish, uning tannarxi va tayyorlashda sarflanadigan mehnat sig'imini pasaytirishga imkon beradi.¹

Asosiy vositalar – moddiy ishlab chiqarish sohasi ijaraga berish uchun ham foydalaniladigan noishlab chiqarish sohada uzoq vaqt davomida (bir yildan ortiq) harakatlanuvchi moddiy aktivlardir.

Investitsion va tuzilmaviy siyosatning amalga oshirilishi sharofati bilan bizning respublikamizda mamlakat iqtisodiyoti barqarorligini ta'minlovchi elektr energetikasi, yoqilg'i sanoati, qora va rangli metallurgiya, kimyoviy va neftkimyo sanoati kabi sanoat tarmoqlari jadal rivojlanmoqda.

Iqtisodiyotni tizimli va bosqichli ravishda tuzilmaviy yangilash bo'yicha olib borilgan qat'iy chora-tadbirlar mamlakatda ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulot tarkibiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Iqtisodiyotni erkinlashtirish jarayonlarini chuqurlashtirish va kengaytirish bo'yicha ishlar hali hamon davom etmoqda. Asosiy vositalar tahlili bir necha yo'nalishda olib borilishi mumkin, ularni majmuaviy ishlab chiqish esa asosiy vositalar va uzoq muddatli investitsiyalarning tarkibi, dinamikasi va foydalanish samaradorligini baholashga imkon beradi.

Asosiy vositalar tahlilining asosiy yo'nalishlari va vazifalari

Tahlilning asosiy yo'nalishlari (tematikasi)	Tahlil vazifalari
Asosiy vositalar tuzilmaviy dinamikasi	Asosiy vositalarga kapital qo'yilmalar hajmi va tarkibini baholash. Asosiy vositalar qiymati o'zgarishining korxonada moliyaviy ahvoli va balans tarkibiga ta'sir miqdori va xarakterini aniqlash.
Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligi tahlili	Asosiy vositalar harakati tahlili. Asosiy vositalar foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlari tahlili. Uskunalar ish vaqtidan foydalanish tahlili. Uskunalaridan foydalanishni integral baholash
Uskunalarini saqlash va ulardan foydalanish bo'yicha xarajatlar samaradorligi tahlili	Kapital ta'mir xarajatlari tahlili. Joriy ta'mir xarajatlari tahlili. Uskunalarini ishlatish bo'yicha xarajatlarni, foyda va ishlab chiqarish hajmining o'zaro aloqasi tahlili.
Asosiy vositalarga investitsiyalar samaradorligi tahlili	Kapital qo'yilmalar samaradorligini baholash. Investitsiyalash uchun qarzlarni jalb qilish samaradorligini baholash.

Tahlil va hal qilinadigan analitik vazifalar yo'nalishini tanlash boshqaruv ehtiyojlari bilan belgilanadi.

Asosiy vositalar tuzilmaviy dinamikasi tahlili va investitsiyaviy tahlil moliyaviy tahlil mazmunini tashkil qiladi. Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligi va ularni ishlatish bo'yicha xarajatlarni baholash boshqaruv tahliliga taalluqli sanaladi, biroq tahlilning bu ikki turi o'rtasida aniq chegara mavjud emas. Uskunalarini saqlash va ishlatish bo'yicha xarajatlarni tahlili mahsulot tannarxi tahlilining tarkibiy qismi hisoblanadi.

Asosiy vositalar tahlili metodikasi ulardan foydalanishning eng yaxshi variantini tanlashga yo'naltirilgan. Shuning uchun tahlilning asosiy xususiyatlari sifatida quyidagilar tilga olinadi:

- asosiy vositalardan foydalanish bo'yicha qarorlar variantligi;
- istiqbolga yo'naltirilganligi.

Tahlil sifati axborotlar ishonchliligi, ya'ni buxgalteriya hisobini yo'lga qo'yish sifati, asosiy vositalar obyektlari bilan operatsiyalar tizimi va ro'yxatga olish nuqsonsizligi, obyektlarni hisob-malaka guruhlariga kiritish aniqligi, inventarizatsion ro'yxatga olishlar ishonchliligi, analitik hisob registrlarini ishlab chiqish va yuritish mukammalligiga bog'liq bo'ladi.

• "Ishlab chiqarish quvvatlari balansi", asosiy vositalar hisobining inventar kartochkalari.

2. Asosiy vositalar tarkibi, tuzilishi va dinamikasi tahlili

Asosiy vositalar korxonalar ishlab chiqarish jarayonida ulkan ahamiyat kasb etadi, chunki ular jamuljamlikda korxonada tayanuvchi va korxonaning ishlab

¹ Financial statement analysis. Eleventh edition. K.R. Subramanyam. University of Souther. 51page.

chiqarish quvvatlarini baholash mezoni sanaluvchi ishlab chiqarish-texnik bazani hosil qiladi.

Asosiy vositalarning to'g'ri buxgalteriya hisobining zaruriy sharti – bu ularni baholashning yagona tamoyilidir. Asosiy vositalarni baholashning quyidagi bosqichlari ajratib ko'rsatiladi:

- boshlang'ich;
- tiklanish;
- joriy;
- qoldiq;
- tugatish.

Boshlang'ich qiymat (5-sonli BXMS 3-bandi, d-abzats) – to'langan va qoplanmaydigan soliqlarni (yig'implarni), shuningdek aktivni undan mo'ljall bo'yicha foydalanish uchun ishchi holatiga keltirish bilan bevosita bog'liq bo'lgan yetkazib berish va montaj qilish, o'rnatish, ishga tushirish va istalgan boshqa xarajatlarni hisobga olgan holda, asosiy vositalarni tiklash (qurish va qurib bitkazish) yoki xarid qilish bo'yicha qilingan xarajatlarning qiymati.

Tiklanish qiymati belgilangan narx indeksi, tiklanish qiymati aniqlab bo'lingan o'xshash turdagi mahsulotlar narxi, narx o'zgarishlarining yiriklashtirilgan koeffitsientlari yordamida aniqlanadi. Asosiy vositalar qiymatini ishlab chiqarishning o'zgartirgan iqtisodiy va texnik shart-sharoitlariga mutanosiblikka keltirish uchun davriy ravishda asosiy vositalarni qayta baholash amalga oshiriladi. Tiklanish qiymati asosiy vositalarning real miqdorini qoplash uchun zarur asosiy vositalar miqdorini aniqlashga imkon beradi.

Joriy qiymat (5-sonli BXMS 3-bandi, e-abzats) – ma'lum sanadagi amal qilayotgan bozor narxlari bo'yicha asosiy vositalarning qiymati yoki xabardor qilingan, bitimni amalga oshirishni xohlovchi, mustaqil taraflar o'rtasida bitimni amalga oshirishda aktivni sotib olish yoki majburiyatlarni bajarish uchun yetarli bo'lgan summa.

Qoldiq qiymat (5-sonli BXMS 3-bandi, j-abzats) – jamlangan amortizatsiya summasini chegirgan holda asosiy vositalarning boshlang'ich (tiklash) qiymati.

Tugatish qiymati (5-sonli BXMS 3-bandi, z-abzats) – asosiy vositalarning chiqib ketishi bo'yicha kutilayotgan xarajatlarni chegirgan holda kutilayotgan foydali xizmat muddati oxirida asosiy vositalarni tugatish chog'ida olinadigan aktivlarning faraz qilinayotgan summasi.

Mulkchilik shaklidan qat'iy nazar barcha korxonalar uchun asosiy vositalarni baholash tamoyillari deyarli bir xil, biroq mulkni qayta baholash, rekonstruksiya, mavjud bino yoki inshootlarni qayta jihozlash yoki qurib bitkazish jarayonida boshlang'ich qiymat o'zgarishi mumkin.

O'z mo'ljallanganligiga ko'ra asosiy vositalar ikki guruhga ajratiladi:

- ishlab chiqarish;
- noishlab chiqarish.

Asosiy vositalar tarkibi va harakati tahlilida hisobot ma'lumotlari dinamikada ko'rib chiqiladi. Bunda shuni ham nazarda tutish lozimki, asosiy vositalarning ishora qilingan ishlab chiqarish xarakteridagi ikkala guruhi bevosita mahsulot

ishlab chiqarish bilan bog'langan, shuning uchun ular eng katta solishtirma og'irlikka ega bo'ladi.

2-jadval

Asosiy vositalar tarkibi va dinamikasi tahlili

Asosiy vositalar guruhlari	Yil boshi uchun		Yil oxiri uchun		O'zgarishi (+;-)	
	Summa, mln. so'm	Salmog'i, %	Summa, mln. so'm	Salmog'i, %	Summa, mln. so'm	Salmog'i, %
Asosiy vositalar - jami	4594,7	100	5759,9	100	+1165,2	+25,3
jumladan, ishlab chiqarish	3446	75	4493	78	+1047	+30,3
Noishlab chiqarish	1148,7	25	1266,9	22	+118,2	+10,3

Jadval ma'lumotlari ko'rsatadiki, ishlab chiqarish yo'nalishidagi asosiy vositalarning ulushi yil boshidagi 75% dan yil oxirigacha 78% gacha o'sib, noishlab chiqarishdagi asosiy vositalar ulushi mos ravishda pasaygan.

Asosiy vositalar tarkibida sodir bo'layotgan o'zgarishlarni aniqlash uchun ularning tarkibini tahlil qilish zarur.

Asosiy vositalar tarkibi tarmoqning o'ziga xosligi bilan belgilanadi va korxonalarining ishlab chiqarish-texnik xususiyatlarini aks ettiradi. Fondlar tarkibini tahlil qilishda aktiv va passiv qismlar nisbatini aniqlash zarur. Fondlarning aktiv qismi mehnat predmetiga bevosita ta'sir qiladi. Passiv qismni ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish uchun shart-sharoitlarni vujudga keltiruvchi fondlar tashkil qiladi. Iqtisodiy adabiyotlarda fondlarning aktiv qismi tarkibi bo'yicha yagona qarash shakllanmagan. Ayrimlar bino va inshootlarni hisobdan chiqargan holda barcha fondlarni aktiv qism deb hisoblasa, boshqalar – faqatgina mashina va uskunalarni aktiv qism deya e'tirof etadilar.¹

Sanoatning aksariyat tarmoqlarida fondlarning aktiv qismiga mashina va uskunar (ishlab chiqarish quvvatlari, ishchi mashina va uskunar, o'lchash va me'yorlash pribor hamda moslamalari, laboratoriya jihozlari, hisoblash texnikasi, boshqa mashina va uskunar), shuningdek, transport vositalari kiritiladi. Fondlarning passiv qismini bino va inshootlar tashkil qiladi. Biroq ayrim sanoat tarmoqlarida – elektr energetikasi, neft-kon sanoati, gaz va boshqalarda inshootlar fondlarning aktiv qismi tarkibiga kiritiladi. Keyingi hisob-kitoblarda biz mashina va uskunar qiymatidan kelib chiqamiz, chunki ular mahsulot ishlab chiqarish o'sishiga, mehnat unumdorligi oshishiga bevosita ta'sir qiladi va fond qaytimi dinamikasini belgilab beradi.

¹ Financial statement analysis. Eleventh edition. K.R. Subramanyam. University of Souther. 539 page.

3-jadval

Asosiy vositalar tarkibi, tuzilishi va dinamikasi tahlili

Fond nomi	Yil boshi uchun		Yil oxiri uchun		Mutlaq o'zgarish	O'sish sur'ati, %
	summa, mln. so'm	Salmog'i, %	summa, mln. so'm	Salmog'i, %		
A	1	2	3	4	5	6
Bino	491,6	10,7	604,7	10,5	113,1	123
Inshootlar	482,4	10,5	512,6	8,9	30,2	106,2
Uzatishtirish qurilmalari	340	7,4	408,9	7,1	68,9	120,2
Mashin va uskunalar	2665	58	3456,1	60	791,1	129,6
Mebel va ofis jihozlari	92	2	115,2	2	23,2	125,2
Kompyuter va hisoblash texnikasi	147	3,2	161,3	2,8	14,3	109,7
Transport vositalari	248,1	5,4	334,1	5,8	86	134,6
Boshqa asosiy vositalar	128,6	2,8	167	2,9	38,4	129,8
Jami	4594,7	100	5759,9	100	1165,2	125,3

Ko'rib chiqilayotgan davr uchun asosiy vositalarning umumiy qiymati 25,3% ga o'sgan. Ularning tarkibida o'zgarish sodir bo'lgan: mashina va uskunalar ulushi yil boshidagi 58% dan yil oxirida 60% gacha o'sib, passiv qism ulushi qisqargan. Bunda mashina va uskunalar o'sishi boshqa asosiy vositalarning o'sish sur'atini ortda qoldirgan.

3. Asosiy vositalar harakati tahlili

Asosiy vositalar harakati tahlili quyidagi ko'rsatkichlar asosida amalga oshiriladi – asosiy vositalar kirimi (joriy qilinishi), yangilash, hisobdan chiqarish, tugatish, kengaytirish koeffitsientlari. Asosiy vositalarning texnik holatini tavsiflash uchun yaroqlilik, eskirish va almashtirish koeffitsientlari hisoblanadi.

Ko'rsatkichlarni hisoblash uchun boshlang'ich axborot manbai moliyaviy hisobot (3-shakl – "Asosiy vositalar harakati haqida hisobot") hisoblanadi. Yangilash va tugatish koeffitsientlarini hisoblash uchun yangi uskuna keltirilishi va eskirgan uskunalar tugatilishi haqida birlamchi analitik hisob ma'lumotlari talab qilinadi.

Ko'rsatkichlarni hisoblash metodikasini quyida keltirilgan jadval ma'lumotlari misolida ko'rib chiqamiz.

4-jadval

Asosiy vositalar mavjudligi va harakati balansi (mln.so'mda)

Ko'rsatkich	Yil boshida mavjud	Kirim qilindi	Chiqarib tashlandi	Yil oxirida mavjud
Boshlang'ich baholashda asosiy vositalar qiymati	4594,7	1608,1	442,9	5759,9
jumladan yangilari		590		
Asosiy vositalar eskirishi	1581			2496,5
Asosiy vositalarning qoldiq qiymati	3013,7			3263,4

Asosiy vositalar harakati tahlili uchun quyidagi formulalar bo'yicha yuqorida tilga olingan ko'rsatkichlarni hisoblaymiz:

- Tushum (joriy qilish) koeffitsienti K_j :
Qayta kirim qilingan asosiy vositalar

$$K_j = \frac{\text{Qayta kirim qilingan asosiy vositalar}}{\text{Davr oxirida asosiy vositalar qiymati}}$$

$$K_j = \frac{1608,1}{5759,9} \times 100\% = 27,9\%$$

- Yangilash koeffitsienti K_{ya} :
Yangi asosiy vositalar qiymati

$$K_{ya} = \frac{\text{Yangi asosiy vositalar qiymati}}{\text{Davr oxirida asosiy vositalar qiymati}}$$

$$K_{ya} = \frac{590}{5759,9} \times 100\% = 10,2\%$$

Yangilash koeffitsienti fondlarning barcha qiymati kabi ularning aktiv qismi bo'yicha ham, shuningdek, uskunalar guruhlari bo'yicha hisoblanadi va odatda qator yillar uchun dinamikada ko'rib chiqiladi. Bizning misolimizda yillik yangilanish koeffitsienti 10,2% ga teng. Uskunalar yosh tarkibi asosiy vositalarning texnik darajasini ham tavsiflaydi. Bu uning ishga yaroqliligi va almashtirish zarurati haqida mulohaza qilishga, shuningdek, fond qaytimini oshirishning potentsial imkoniyatlarini bilishga imkon beradi. Tahlil uchun amaldagi uskunalar turlari bo'yicha, ularning ichida esa foydalanish davomiyligi bo'yicha guruhlanadi va amaldagi muddatlar normativ, mazkur sanoat uchun umumiy o'rnatilgan xizmat muddatlari bilan taqqoslanadi. Bundan tashqari, foydalanilishi fond qaytimining yetarli darajasini ta'minlay olmaydigan eskirgan uskunalar ulushi aniqlanadi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari kirimi asosan ikki yo'nalishda amalga oshiriladi:

- yangi qurilish va texnik qayta qurollantirish;
- amaldagi korxonalar rekonstruksiyasi.

Mamlakatimizda o'tkazilayotgan islohotlarning eng muhim yo'nalishlaridan biri – bu birinchi navbatda mamlakatning makroiqtisodiy barqarorligini, umuman iqtisodiy o'sishning lokomotivlariga aylanishi lozim bo'lgan ishlab chiqarish, tarmoq va sohalarni jadal rivojlantirishga, demografik xususiyatlar, ish bilan bandlik, aholi daromadlarini oshirish va boshqalar bilan bog'liq O'zbekiston uchun o'ziga xos bo'lgan o'ta muhim muammolarni hal qilishni ta'minlashga yo'naltirilgan iqtisodiyotni tizimli va bosqichli ravishda tuzilmaviy yangilash hisoblanadi.

Bundan tashqari, investitsiya mablag'larining aksariyat qismi korxonalar uskunalarini modernizatsiyalash va texnik qayta qurollantirishga yo'naltirilayotganligi kam xarajatlar bilan yuqori sifatli mahsulotlar ishlab chiqarishni ko'paytirishga zamin yaratadi.

- Asosiy vositalarni muomaladan chiqarish koeffitsienti K_{ch} :
Muomaladan chiqarilgan asosiy vositalar qiymati

$$K_{ch} = \frac{\text{Davr boshida asosiy vositalar qiymati}}{\text{Asosiy vositalar qoldiq qiymati}}$$

$$K_{ch} = \frac{442,9 \times 100}{4594,7} = 9,6\%$$

- Tugatish ko'effitsienti K_t :

$$K_t = \frac{\text{Tugatilgan asosiy vositalar qiymati}}{\text{Davr boshida asosiy vositalar qiymati}}$$

Hisobot yilida kirim qilingan asosiy vositalar ulushi 27,9% ni tashkil qildi, ulardan yangilari 10,2% . Asosiy vositalarni yangilash maqsadi – uskunalami saqlash va ishlatish bo'yicha xarajatlarni kamaytirish, uskunalar turib qolishlarini kamaytirish, mehnat unumdorligini yuksaltirish, mahsulotlarning raqobatbardoshligini oshirish.

- Almashtirish ko'effitsienti K_a :

$$K_a = \frac{\text{Eskirishi natijasida chiqarib tashlangan asosiy vositalar qiymati}}{\text{Qayta kirim qilingan asosiy vositalar qiymati}}$$

$$K_a = \frac{442,9}{1608,1} \times 100 = 27,5\%$$

- Mashina va uskunalar parkini kengaytirish ko'effitsienti K_{keng} :

$$K_{keng} = 1 - K_a$$

Ishlab chiqarish jarayonida ishlatilayotgan asosiy vositalar jismoniy va ma'naviy eskiradi. Jismoniy eskirish darajasi amortizatsiya hisoblash jarayonida aniqlanadi. Bu jarayon quyidagilar uchun usul sifatida bir necha jihatdan ko'rib chiqilishi mumkin:

- asosiy vositalar eskirmagan qismining joriy bahosini aniqlash;
- asosiy vositalarga bir martalik xarajatlarni tayyor mahsulotga kiritish;
- ishlab chiqarish jarayonidan chiqarilayotgan asosiy vositalarni o'rin almashtirish uchun yoki yangi ishlab chiqarishga qo'yilmalar uchun moliyaviy resurslar jamg'arish.

Asosiy vositalar holatini aniqlash uchun mos ravishda asosiy vositalarning eskirgan ulushi yoki ishlatish uchun yaroqli qismi ulushini tavsiflovchi eskirish va yaroqlilik ko'effitsientlari hisoblanadi:

- Asosiy vositalar eskirish ko'effitsienti K_e :

$$K_e = \frac{\text{Asosiy vositalar eskirish qiymati}}{\text{Asosiy vositalar boshlang'ich qiymati}}$$

$$K_e = \frac{\text{Asosiy vositalar boshlang'ich qiymati}}{\text{Asosiy vositalar boshlang'ich qiymati}}$$

- Asosiy vositalar yaroqlilik ko'effitsienti K_y

$$K_y = \frac{\text{Asosiy vositalar qoldiq qiymati}}{\text{Asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati}}$$

Ushbu ko'rsatkichlar foizlarda yoki ulush birliklarida o'lchanadi va hisobot davrining boshi uchun ham, oxiri uchun ham hisoblanishi mumkin. Ma'lumki, eskirish ko'effitsientining ortishi korxonalar asosiy vositalari holati yomonlashganligini bildiradi. Bunda shuni hisobga olish lozimki, eskirish ko'effitsienti asosiy vositalarning haqiqatda eskirishini aks ettirmaydi, yaroqlilik ko'effitsienti esa ularning joriy qiymati, masalan, uskunalar vaqtincha ishlatilmayotganda aniq bahosini bera olmaydi. Bu holatda asosiy vositalar jismoniy eskirmaydi, lekin ularning eskirishining umumiy miqdori ortadi. Asosiy vositalarning joriy qiymat bahosi qator omillar, xususan, konyuktura va talab holatiga bog'liq bo'ladi, shuning uchun yaroqlilik ko'effitsienti yordamida olingan bahodan farqlanishi mumkin. Asosiy vositalarning eskirish miqdoriga tashkilotda qabul qilingan amortizatsiya hisoblash tizimi eng katta ta'sir ko'rsatadi. Hozirgi vaqtda mavjud hisob va hisobot tizimida eskirish va yaroqlilik ko'effitsientlari asosiy vositalar holatining faqatgina shartli bahosini beradi, bu esa ushbu ko'rsatkichlardan tahlil jarayonida qo'llash imkoniyatini jiddiy ravishda cheklab qo'yadi. Endi esa asosiy vositalarning eskirish va yaroqlilik ko'effitsientlarini aniqlaymiz:

$$K_e = 1581 / 4594,7 \times 100\% = 34,5\% \text{ - yil boshi uchun}$$

$$K_e = 2496,5 / 5759,9 \times 100\% = 43,4\% \text{ - yil oxiri uchun}$$

$$K_y = 3013,7 / 4594,7 \times 100\% = 65,5\% \text{ - yil boshi uchun}$$

$$K_y = 3263,4 / 5759,9 \times 100\% = 56,6\% \text{ - yil oxiri uchun}$$

Yaroqlilik ko'effitsienti bir (yoki 100%) va eskirish ko'effitsienti o'rtasidagi farq sifatida hisoblab topilishi mumkin $K_y = 1 - K_e$.

4. Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini baholash ko'rsatkichlari

Asosiy vositalarni yangilash tezligi korxonalarining ishlab chiqarish, investitsion va innovatsion faolligiga bog'liq bo'ladi. Asosiy vositalarni muomaladan chiqarishning optimal muddatlari ilg'or texnikalardan foydalanish asosida kengaytirilgan ishlab chiqarishni rag'batlantirishga imkon beradi.

Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini umumiy tavsiflashda **fond qaytimi, fond sig'imi, fondlar rentabelligi, mahsulotlar o'sishining bir so'miga to'g'ri keladigan solishtirma kapital qo'yilmalar** kabi ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Shuningdek, mahsulot ishlab chiqarish hajmi o'zgarishi natijasida yuzaga keluvchi **nisbiy iqtisod (qo'shimcha ehtiyoj)** ham hisoblanadi.

Tahlil jarayonida yuqorida sanab o'tilgan ko'rsatkichlar dinamikasi, ularning darajasi bo'yicha reja bajarilishi o'rganiladi, korxonalarining qiyosiy tahlili amalga oshiriladi. Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini yanada chuqurroq tahlil

qilish maqsadida fond qaytimi ko'rsatkichi barcha asosiy vositalar, ishlab chiqarish yo'nalishidagi fondlar, ularning aktiv qismi (mashina va uskunalar) bo'yicha aniqlanadi.

Fond qaytimi – asosiy ishlab chiqarish fondlarining 1 so'm (1000 so'm)iga to'g'ri keladigan bir yilda (yoki boshqa davr) ishlab chiqarilgan mahsulot hajmidir. Uni quyidagi formula bilan ifodalash mumkin:

$$F_q = \frac{Q}{A_f}$$

Bu erda: F_q – fond qaytimi;

Q – ulgurji narxlardagi mahsulotlar (ish, xizmat) hajmi;

A_f – asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymati.

Fond qaytimini hisoblashda shuni nazarda tutish talab qilinadiki, asosiy vositalar qiymatida xususiy va ijaraga olingan mablag'lar hisobga olinadi, konservatsiyadagi, shuningdek, boshqa korxonalariga ijaraga berilgan asosiy vositalar hisobga olinmaydi.

Fond qaytimi dinamikasini baholashda boshlang'ich ma'lumotlar taqqoslama ko'rinishga keltiriladi. Mahsulot hajmini ulgurji narxlar va strukturaviy o'zgarishlar o'zgarishiga, asosiy mablag'lar qiymatini esa qayta baholash koeffitsientiga tuzatish talab qilinadi.

Ayrim iqtisodchilar fond qaytimini sotilgan mahsulotlar, foyda, shuningdek, natural ifodada mahsulot ishlab chiqarishdan kelib chiqqan holda aniqlashni taklif qiladilar.

Natural ifodada mahsulot ishlab chiqarishdan kelib chiqqan holda aniqlangan fond qaytimi ko'rsatkichi asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanish samaradorligini to'g'riroq aks ettiradi. Biroq bir turdagi mahsulotlar ishlab chiqarish bilan shug'ullanuvchi korxonalar tomonidan ushbu ko'rsatkichning qo'llanilish doirasi chegaralangan. Sanoatning aksariyat tarmoqlarida fond qaytimi qiymat ko'rsatkichlari asosida aniqlanadi. Fond qaytimini hisoblash uchun sotilgan mahsulotlar ko'rsatkichidan foydalanish maqsadga muvofiq emas, chunki qator yillar uchun dinamikada bu ko'rsatkich hajmi turlicha bahoda aks ettiradi. Fond qaytimini korxonaga foydasi bo'yicha ham hisoblash mumkin.

$$Fr = \frac{\text{Asosiy faoliyat bo'yicha foyda}}{\text{Asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymati}}$$

Mablag'lardan samarali foydalanishning boshqa ko'rsatkichi **fond sig'imi** hisoblanib, u asosiy vositalar o'rtacha qiymatini mahsulot ishlab chiqarish hajmiga nisbati bilan aniqlanadi (fond qaytimiga teskari ko'rsatkich):

$$F_s = \frac{A_f}{Q}$$

Fond sig'imini dinamikada hisoblash va baholash o'ziga xos alohida o'rin tutadi. Fond sig'imining o'zgarishi mahsulot hajmining bir so'miga asosiy vositalar

qiymati o'sishi yoki kamayishini ko'rsatadi va asosiy vositalarda mablag'larni nisbatan tejab qolish yoki ortiqcha sarflash miqdorini aniqlashda qo'llaniladi.

Asosiy vositalarni nisbatan tejab qolish (ortiqcha sarflash) miqdori quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$T_n (A_f) = (F_s^1 - F_s^0) \times Q^1$$

Bu erda

F_s^1, F_s^0 – haqiqatdagi va bazis davrdagi fond sig'imi;

Q – haqiqatdagi mahsulot hajmi.

Asosiy vositalar qiymatining o'sish sur'ati bilan mahsulot ishlab chiqarish o'sish sur'atining nisbati fond sig'imining chegaraviy ko'rsatkichini, ya'ni mahsulotlarning 1% o'sishiga asosiy vositalar o'sishini aniqlashga imkon beradi. Agar fond sig'imining chegaraviy ko'rsatkichi birdan kam bo'lsa, asosiy vositalardan foydalanish samaradorligi ortadi va ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish koeffitsienti o'sgan hisoblanadi.

Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini tavsiflovchi keyingi ko'rsatkich fond bilan qurollanganlik ko'rsatkichi hisoblanib, fond qiymatining xodimlar soniga nisbati sifatida hisoblanadi.

Fond bilan qurollanganlik ko'rsatkichi xodimlarning umumiy soni bo'yicha ham, asosiy ishlab chiqarish xodimlarining soni hisobida ham aniqlanishi mumkin. Ushbu ko'rsatkichlarning o'sish sur'atlarini taqqoslash xodimlar soni tarkibidagi o'zgarishlarni ularning o'zgarish miqdorida asosiy vositalar bilan ta'minlanganligiga ta'siri haqida mulohaza qilishga imkon beradi.

Fond qaytimi, fond bilan qurollanganlik va mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari o'rtasidagi o'zaro aloqani kuzatish uchun fond qaytimi formulasini hosil qilish lozim (surat va maxraj xodimlar soniga bo'linadi):

$$F_q = \frac{M_u}{F_{qur}} = \frac{Q}{\frac{A_v}{\bar{X}_s}}$$

Bu erda,

Q – mahsulot (ish, xizmat) hajmi;

A_v – asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha qiymati;

X_s – xodimlar soni;

M_u – mehnat unumdorligi;

F_{qur} – fond bilan qurollanganlik.

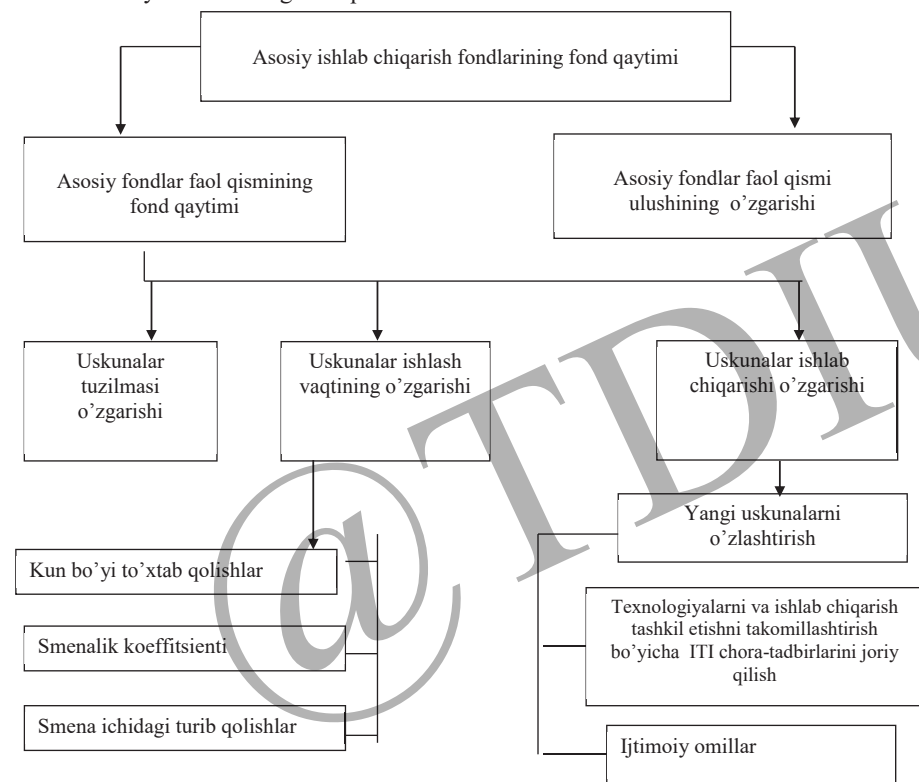
Shunday qilib, fond qaytimini mehnat unumdorligining fond bilan qurollanganlikka bo'linmasi sifatida tasavvur qilish mumkin. O'z navbatida, fond qaytimi mehnat unumdorligiga to'g'ri proporsional, fond bilan qurollanganlikka esa teskari proporsial bo'ladi¹. Fond qaytimini oshirish uchun mehnat unumdorligining o'sish sur'ati uning fond bilan qurollanganlik bo'yicha o'sish sur'atini ortda qoldirishi zarur.

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 321 page.

5. Fond qaytimining omilli tahlili

Tahlilda fond qaytimining haqiqatdagi ko'rsatkichi oldingi davrlar ma'lumotlari, loyihaviy ko'rsatkichlar, boshqa korxonalarining fond qaytimi bilan taqqoslanadi. Fond qaytimi darajasini taqqoslash tahlilning boshlanishi, uning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash va o'lchash uchun boshlang'ich baza hisoblanadi. Quyidagilar fond qaytimi ortishiga xizmat qiladi:

- ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish, ilg'or texnologiyalardan foydalanish, joriy uskunalarni modernizatsiyalash;
- uskunalarni ishlatish vaqtini ko'paytirish;
- uskunalarning ishlash intensivligini oshirish, jumladan xom ashyo va materiallar sifatining texnologik jarayon talablariga muvofiqligini ta'minlash va ishlab chiqarish xodimlari malakasini oshirish yo'li bilan;
- asosiy vositalarning faol qismi ulushini oshirish.

1-rasm. Fond qaytimi darajasini belgilab beruvchi omillar

6.1-rasmdan ko'rinib turibdiki, asosiy ishlab chiqarish fondlarining fond qaytimi ko'p jihatdan uskunalarning ishlash tarkibi va vaqtidagi o'zgarishlarga bog'liq.

Tuzilmaning fond qaytimiga ta'siri shu bilan shartlanganki, asosiy ishlab chiqarish fondlarining turli toifalari ishlab chiqarish jarayonida birdek faol ishtirok etmaydi. Asosiy ishlab chiqarish fondlarining fond qaytimini hisoblashda ishchi mashinalar va uskunalarning ajratib ko'rsatiladi. Asosiy ishlab chiqarish fondlari, jumladan mashina va uskunalarning qiymatining bir so'miga fond unumi o'sish sur'atlarini taqqoslash asosiy vositalar tarkibi o'zgarishining ulardan foydalanish samaradorligiga ta'sirini ko'rsatadi.

5- jadval

Fond qaytimi tahlili					
№	Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili	Og'ish (+;-)	Hisobot yilida o'tgan yilga nisbatan % da
	A	1	2	3	4
1	Taqqoslama ulgurji narxlarda mahsulot (ish, xizmat) hajmi	5495,7	6548,9	+1053,2	119,1
2	Asosiy ishlab chiqarish fondlari o'rtacha yillik qiymati	3446	4493	+1047	130,4
3	Jumladan mashina va uskunalarning qiymatida mashina va uskunalarning ulushi, % (sotr3:sotr2x100)	2665	3456,1	+791,1	129,7
4	Asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymatida mashina va uskunalarning ulushi, % (sotr3:sotr2x100)	77,33	76,92	-0,41	99,5
5	Ishlab chiqarish fondlari qiymatining ming so'miga mahsulot hajmi (str1:str2)x100 so'm	1594,8	1457,6	-137,2	91,4
6	Mashina va uskunalarning qiymatining ming so'miga mahsulot hajmi (sotr1:sotr3)x100 so'm	2062,1	1894,8	-167,3	91,9

Ko'rib chiqilayotgan davr uchun asosiy ishlab chiqarish fondlari, jumladan mashina va uskunalardan oldingi davrga nisbatan yomon foydalanilgan. Asosiy ishlab chiqarish fondlarining fond qaytimi o'tgan yilgi 1594,8 so'mdan hisobot yilida 1457,6 so'mgacha, mos ravishda mashina va uskunalarning 2062,1 so'mdan 1894,8 so'mgacha kamaygan.

Tahlilda asosiy ishlab chiqarish fondlarining fond qaytimiga ta'sir qiluvchi omillar hisoblab chiqiladi.

Bunda fond qaytimi ko'rsatkichini ikki ko'paytuvchining ko'paytmasi ko'rinishida ifodalash talab qilinadi:

Asosiy vositalar tarkibida mashina va uskunalarning ulushini miqdoriy ko'rsatkich sifatida qabul qilgan holda zanjirli o'rin almashtirish usuli bilan har bir omilning ta'siri hisoblanadi.

6-jadval

Ketma-ket hisoblar	O'zaro ta'sirlashuvchi xususiy ko'rsatkichlar		Asosiy ishlab chiqarish fondlarining fond qaytimi	Oldingi hisoblashlardan og'ish	Og'ish sabablari
	Fondlar tarkibida mashina va uskunalarning ulushi, %	Mashina va uskunalarning fond qaytimi			
I- hisob o'tgan yili	O'tgan 77,33	O'tgan 2062,1	O'tgan 1594,8		
Birinchi ko'rsatkichni o'rin almashtirish	Hisobot 76,92	O'tgan 2062,1	Shartli №1 1586,2	-8,6	Mashina va uskunalarning ulushi pasayishi
Ikkinchi ko'rsatkichni o'rin almashtirish	Hisobot 76,92	Hisobot 1894,8	Hisobot 1457,6	-128,6	Mashina va uskunalarning fond qaytimi pasayishi

Fond qaytimining 137,2 so'mga (1457,6 – 1594,8) pasayishi ikki omil, uskunalarning ulushi hamda mashina va uskunalarning fond qaytimi kamayishi ta'sirida sodir bo'lgan.

Hisoblashni tekshirish: $1457,6 - 1594,8 = - 8,6 - 128,6 - 137,2 = - 137,2$.

6. Uskunalardan foydalanish tahlili

Uskunalardan foydalanishni yaxshilash fond qaytimiga katta ta'sir ko'rsatadi. Uskunalardan foydalanish tahlilida, avvalo, korxonaning uskunalari bilan ta'minlanganligi va ulardan foydalanish to'liqligini tekshirish zarur.

Jami uskunalarning mavjud, o'rnatilgan va ishlatilayotgan kabi turlarga ajratiladi.

Mavjud uskunalarga qarda bo'lishi (tsexlarda, omborda) va qanday ahvolda bo'lishidan qat'iy nazar korxonada mavjud barcha uskunalari kiritiladi.

O'rnatilgan uskunalari – bu tsexlardagi yig'ilgan va ishlatishga tayyorlangan uskunalardir. Shuni ham nazarda tutish lozimki, o'rnatilgan uskunalarning bir qismi zaxirada, konservatsiyada, rejadagi ta'mirda va modernizatsiyada bo'lishi mumkin.

Ishlatilayotgan uskunalari – bu ishlatish vaqtidan qat'iy nazar hisobot davrida haqiqatda ishlatilayotgan barcha uskunalardir. Uskunalardan foydalanish samaradorligini oshirish ikki yo'l bilan ta'minlanadi:

- ekstensiv (vaqt bo'yicha)
- intensiv (quvvati bo'yicha)

Uskunalarning ekstensiv yuklama darajasini tavsiflash uchun uni ishlatish vaqtining balansi o'rganiladi. U o'z ichiga quyidagilarni oladi:

• kalendar vaqt fondi – uskunalarni ishlatishning maksimal mumkin bo'lgan vaqti (hisobot davridagi kalendar kunlar soni 24 soatga va o'rnatilgan uskunalarning birligi miqdoriga ko'paytiriladi);

• rejim vaqt fondi – (o'rnatilgan uskunalarning birligi miqdori hisobot davridagi kalendar kunlar soniga va smenalilik koeffitsienti hisobga olingan holda kunlik ish soati miqdoriga ko'paytiriladi);

• rejaviy fond – reja bo'yicha uskunalarni ishlatish uskunaning rejaviy ta'mirda va modernizatsiyada bo'lishga oid rejimli vaqtdan farq qiladi;

• ishlangan vaqtning haqiqatdagi fondi.

Haqiqatdagi va rejadagi kalendar vaqt fondini taqqoslash uskunani ishga tushirish bo'yicha rejaning muddat va miqdor bo'yicha bajarilish darajasini; kalendar va rejim vaqt fondini taqqoslash – smenalilik koeffitsientini oshirish hisobiga uskunalardan yaxshiroq foydalanish imkoniyatini, rejim va rejaviy vaqt fondini taqqoslash – ta'mirlashga vaqt sarfini qisqartirish hisobiga yuzaga keladigan vaqt zaxiralarini aniqlashga imkon beradi.

Uskunalarni ishlatish vaqtidan foydalanishni tavsiflash uchun quyidagi koeffitsientlar qo'llaniladi:

- kalendar vaqt fondi – $K.k.f. = Tf : Tk$
- rejim vaqt fondi – $K.r.f. = Tf : Tr$
- rejaviy vaqt fondi – $K.p.f. = Tf : Tp$
- kalendar fondida turib qolishlarning ulushi : $Ud.pr = PR : Tk$,

Bu erda

Tf, Tp, Tr, Tk – mos ravishda uskunalarning ish vaqtining haqiqatdagi va rejaviy, rejim va kalendar fondlari;

PR – uskunalarning turib qolishlari.

Bir martalik tekshiruv ko'rsatadiki, tahlil qilinayotgan korxonaning birinchi tsexida vaqt bo'yicha uskunalardan foydalanish quyidagi ma'lumotlar bilan tavsiflanadi:

7-jadval

Ko'rsatkichlar	Reja	Hisobot	Rejadan og'ish (+,-)
Mahsulot hajmi, ming so'm	10823	10853	+30
Uskunalarni ish vaqti fondi, dastgoh-soatlar	421321	419699	-1622
1 dastgoh-soat uchun mahsulot ishlab chiqarish, so'm	25,69	25,86	+0,17

Ushbu ko'rsatkichlar asosida quyidagilarni aniqlaymiz:

- uskunalardan ekstensiv foydalanish koeffitsienti
 $419699 : 421321 = 0,9962$
- uskunalardan intensiv foydalanish koeffitsienti
 $25,86 : 25,69 = 1,007$
- uskunalardan integral foydalanish koeffitsienti
 $0,9962 \times 1,007 = 1,003$.

Hisoblashlar ko'rsatadiki, tsexda mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirishning sezilarli zaxiralari mavjud – rejaviy vaqt fondi 99,62 % ga foydalanilgan. To'g'ri, ish vaqtidan yo'qotishlar 1 dastgoh-soatga mahsulot ishlab chiqarish ortishi bilan

qisman qoplangan va bu ko'rsatkich rejadani 0,66% yuqori bo'lgan. Buning natijasida mahsulot ishlab chiqarish rejasini 100,27% ga bajarilgan.

Nazorat savollari:

1. Asosiy vositalar fond qaytimi ko'rsatkichini hisoblash va tahlil qilishning iqtisodiy ma'nosi nimadan iborat?
2. Asosiy vositalar fond sig'imi ko'rsatkichini tahlil qilish qanday iqtisodiy ma'noga ega?
3. Asosiy vositalar fond qaytimi o'sishining asosiy omillarini tavsiflang. Ularning qaysilari ustuvor ahamiyat kasb etadi?
4. Ishlab chiqarish uskunalardan foydalanish tahlili metodikasini tushuntirib bering.

9-bob. MOLIYAVIY TAHLIL ASOSLARI

Reja:

1. Moliyaviy tahlilning shakllanishi.
2. Kreditdan foydalanishning kengayishi.
3. Moliyaviy hisobotlar tahlilining ahamiyati.
4. Tahlilning texnik va ahamiyatli jihati. Risk tahlili.
5. Moliyaviy hisobot tahlili fanining shakllanish elementlari.
6. O'zbekistonda moliyaviy tahlil fanining rivojlanishi.

Tayanch so'zlar:

Taxlilning o'rni, subyektlari, turlari, usullari, moliyaviy taxlil metodologiyasi, moliyaviy taxlilni shakllantirish masalalari.

1. Moliyaviy tahlilning shakllanishi

Firmalarning kreditlar bo'yicha majburiyatlari buyuk depressiyaga qadarhozirgi kundagiga nisbatan kamroq edi.

Shu davrlarning firmalari o'zlarining kapitallarini aksiyalar bozori va banklarning qisqa muddatli kreditlari hisobidan shakllantirganlar. Regulyar bo'lmagan aksiyalar bozorining, ularning kurslar bo'yicha siklik o'zgarishlari kreditorlar tomonidan moliyaviy hisobotlarni puxta qilinmasligi moliyaviy inqirozlarni kelib chiqishiga sabab bo'lgan.

Shuningdek axborotlarning to'liq emasligi, investorlar tomonidan ishonchning yo'qligi va moliyaviy holatlarga e'tiborsizlik iqtisodiyotning tanazzuliga olib kelgan.

1929 yildagi fond bozorining sinishi ko'plab firmalar va ularning biznesini kengaytirishidagi zarur kapitallar uchun daxshatli zarba bo'ldi.

Fond bozorining sinishi tijorat banklari zanjirli reaksiya bilan ta'sir qilib rejalashtirilgan aksiyalarning chiqishmasligiga sabab bo'ldi.

Shu munosabat bilan banklarda zayomshiklarning to'lovga layoqatsizligi va berilgan kreditlar bo'yicha to'lovlarning kechiktirilishi kredit portfeliga salbiy ta'sir ko'rsatdi. 30 yillik depressiyadagi banklarning va firmalarning yoppasiga bankrotligi katta miqdorda kapitallarning yo'qotilishiga sabab bo'ldi.

Shundan so'ng Buyuk depressiya natijasida vujudga kelgan qimmatli qog'ozlar va birja bo'yicha Komissiya tijorat firmalari o'zlarining moliyaviy holatlari va moliyaviy natijalari to'g'risida ma'lumotlar berib borishlari kerakligi to'g'risidagi farmoyishni e'lon qildi.

Komissiyaning ko'plab farmoyishlaridan biri bu umumiy buxgalteriya hisobini yuritishga qo'ygan talabi edi (GAAP). Bunday nizomlar Amerika buxgalteriya hisobi assotsiyasi tomonidan joriy etilgan va Amerika institutlarining buxgalterlik diplomiga ega bo'lgan buxgalterlar tomonidan yuritiladi edi. Hozirgi kunda bularning barchasi Stenforddagi (Konnektitutshati) moliyaviy hisobotlar standartlari Boshqarmasi tomonidan nazorat qilinadi va tartibga solinadi.

2. Kreditdan foydalanishning kengayishi

Moliyaviy hisobotlarni o'rganishning yana bir sababi tadbirkorlikni moliyalashtirish uchun kreditlardan keng miqyosda foydalanish bilan bog'liq.

Kitobning bosh bobsi – firma majburiyatlari va uning qo'shimcha qarzdorligi xavfsiz imkoniyatlari tahlilidir. Kredit bozori tadbirkorlikka aksionerlik kapitalini aralashmasdan mablag' jalb qilish imkonini beradi. Boshqacha aytganda agar firmada sotish va foyda tez o'sib borsa, aksionerlarga yangi aksionerlar paydo bo'lib foydani ular bilan bo'lishga to'g'ri kelmaydi. Foiz evaziga ssuda olish o'sib boruvchi va aksionerlar o'rtasida bo'linib ketadigan foyda bilan bog'liq emas, ya'ni yangi aksiyalar chiqarishga ehtiyoj bo'lmaydi. O'suvchi foydani bo'lishni rad etib firma kelgusidagi qo'shimcha aksiyalarni sotishni rejalashtirsa bo'ladi.

Glass-Stigol qonuni 1933-yildan tijorat banklarini aksiyalar bozoridan ajratib, chiqarilgan aksiyalarni moliyalashtiruvchi investitsion banklarni o'zining qattiq nazoratiga oldi. Natijada investitsion banklar, tijorat banklari, sug'urta kompaniyalari va boshqa moliyaviy muassasalar o'rtasidagi agressiv raqobat sharoitida yangi kredit instrumentlari paydo bo'ldi. Shunday yangi kredit yangiliklaridan biri sifatida "tijorat qog'ozlari"ni misol qilib keltirsak bo'ladi. Kreditga ehtiyojmand kompaniyalar tijorat banklariga nisbatan xususiy shaxslardan va muassasalardan qisqa muddatli kreditlarni olishni ma'qul ko'rganlar.

Bunday yangi kredit instrumentining paydo bo'lishi bilan tijorat banklari kredit bozori mijozlari bo'lgan birinchi raqamli zayomshiklardagi o'z ulushlaridan mahrum bo'ldi. Yangiliklaridan yana biri – bu *vozobnovlyaemyy* (revolving) kredit bo'lib, talab qilinishi bilan beriladigan va so'ndiriladigan kredit turi edi. Uchinchi misol – konvertatsiya bilan bog'liq ssuda bo'lib, aksiyalar foiz stavkasi pasayishi bilan olinadigan kredit turi. Konvertatsiyalanadigan ssuda subordinar xarakterga ega bo'lib, biroq u oddiy aksiyalar sotib olishdan riskliligi kamroq. Keyinchalik dividendlar va bozor narxlari o'sishi bilan ssuda yana kelishilgan narxlarda aksiyalarga almashtirilishi mumkin bo'lgan.

Kreditga talabning o'sishiga yana bir omil – bu korporatsiyalarga foyda solig'ining joriy qilinishi bo'ldi. Korporatsiyalar moliyachilari aksiyalarga ham dividend, ham foiz to'laganga nisbatan majburiyatlarga foiz to'lagan foydaliroq ekanligini tezda angladilar¹.

Tijorat banklari oz daromad manbalarini topishda agressiv xususiyatga ega bo'lib, kreditlash qoidalarini yengillashtirdilar, ayniqsa zayomlar bozori va ko'chmas mulk obyektlari bo'yicha. Bundan tashqari 80-yillarda ko'plar kompaniyalarning va ularning operatsiyalarni sotib olinishi kreditga bo'lgan talabni shirib yubordi. Ko'plab hollarda kompaniya va firmalarning tashkil etilishida va ularning aksionerlik kapitalida kreditlar ulusi katta edi. Kutimagan sotib oluvchilardan himoyalash uchun bir qancha korporatsiyalar muvaffaqiyatga erishishda nomzodlar kamroq bo'lishi uchun katta qarzlarni olaganlar. Kapitalning bunday joylashtirilishi 80-yillarda o'rtacha hisobda 100 mlrd dollarlik aksiyalarning bozordan chiqib ketishiga olib kelgan. Shunday qilib, 20 yil

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 200 page.

davomida kredit bozori firmalar uchun kapital shakllantirishning asosiy manbasi hisoblangan.

3. Moliyaviy hisobotlar tahlilining ahamiyati

Ssuda berishning shu vaqtlardagi muhim protsess elementlaridan moliyaviy hisobotlar tahlili bankka kredit berishga qaror qabul qilishda va ularning shartlarini kelishib olishda yordam bergan. Ssuda berish protsessi odatda tijoratchi mijoz bilan bank kredit bo'limi xodimining suhbatida boshlanib, mijozning kreditga layoqatliligi, moliyaviy hisobotlar tahlili, ssudaning tarkibi va tuzilishini kelishib olish, ssuda shartlarini kelishib olish, ssudaning rasmiylashtirish va uni to'lab borishni nazorat qilish etaplaridan o'tadi. Shunday ekan, ssudani berish bilan uning usitdan nazoratni olib borish ham muhim masala sanaladi.

Moliyaviy hisobotlarni tahlil qilish davomida kompaniyaning sturkturasi va kredit tarixidanda ko'ra, kompaniyaning oldingi va hozirgi moliyaviy holati va va ular moliyaviy hisobotlarda qanday aks ettirilganligi juda muhim omil sanaladi. Lekin shunday "nomoliyaviy" lahzalar moliyaviy hisobotlarni chuqur tahlil qilishda yordam bermaydi. Moliyaviy hisobotlar tahlili tizimli ko'rib chiqishni talab qiladi va ishonchli axborotlarga tayangan kompaniyaning o'tmishi uning kelajagiga baho berishga imkon yaratadi. Bunday tahlilda quyidagi muhim xarakteristikalar (moliyaviy yoki ishlab chiqarishga oid) aniq ko'rsatilishini talab qiladi:

moliyaviy tuzilma – kompaniyaga tegishli aktivlar va joylashtirilgan aktivlarning o'z mablag'lari yoki jalb qilingan mablag'lari bo'yicha majburiyatlar;

operativ sikl – bozorga joylashtirilgan mahsulot yoki xizmatlarni yaratish bosqichi

tendensiya yoki nisbiy samaradorlik – moliyaviy natijalarga va shu tarmoq bo'yicha boshqa kompaniyalarga nisbatan quvvatiga asoslangan kompaniyaning rivojlanish ko'rsatkichlari.

4. Tahlilning texnik va ahamiyatli jihati. Risk tahlili

Tijorat kreditlari tahlilchilari mantiqiy va hisob tamoyillariga asoslangan axborotlardan foydalanish metodlarini ma'qullaydilar. Tahlilchilar firma ma'lumotlarini va kelgusidagi moliyaviy natijalarni prognozlashda bir qator ishonchli axborotlarga tayangan statistik solishtirma, aniqlanadigan maxsus koeffitsiyentlar kabi texnik operatsiyalarni amalga oshiradi.

Biroq bu kabi texnik operatsiyalar kompaniyaning moliyaviy hisobini to'liq tahlil qilish uchun yetarli hisoblanmaydi. Bundan keyin tahlilchi raqamlar (hisoblangan koeffitsiyentlar, ma'lumotlar olishni solishtirish va tendensiyalarni aniqlash) bilan birga ularning tub ma'nosini anglashni, natijalarni munozara qilishni amaliyotga keng qo'llay boshladi. Aslida qanday hodisa bo'lgani bilan birga bu hodisaning yuz berish sababini anglab yetish juda muhimdir. Shuningdek, o'tmishda va hozirda qanday holatligidan tashqari kelajakda majburiyatlarni uzishni baholamoq zarur.

Shu tariqa, moliyaviy tahlilning bosh masalasi shundan iboratki, ma'lumotlarni texnik ishlab chiqish bilan birga ularning natijasini to'g'ri izohlash

va tushunish kerak.

Buning uchun kredit tahlilchisi birinchi navbatda quyidagi bazaviy axborotlarni qo'lga kiritishi zarur bo'ladi:

- kompaniya egasi, uning boshqaruvi, faoliyat turi;
- uning bozordagi raqobatchillari va xarajatlar ekspulatsiyasi, u faoliyat yuritayotgan tarmoq tavsifi;
- kompaniyaning yalpi iqtisodiyotdagi kutilmagan vaziyatlarga va qonunchilikka ta'sirchanligi;
- kompaniya faoliyatida demografik tendensiyalar va iste'molchilar talabining ta'bi qay darajadalligi.

Oliy darajada tashkil etilgan hisob-kitoblar va ichki omillar mavhum raqamlarni real holatga aylantirib, axborotlar jamanmasi bo'yicha texnik tahlilni amalga oshirishga imkon yaratadi. Bazaviy va moliyaviy axborotlarning jamlanmasi kredit bo'limi xodimiga zarur ssuda bo'yicha riskni to'g'ri baholashga va kredit berish bilan bog'liq qaror qilishga as qotadi.

Bank kreditor sifatida omonatchilar mablag'laridan yuqori bo'lmagan daromad oladi. Bank taqdim etilgan ssuda bo'yicha qarzdorlardan kelishilgan tartibda foyda keltiruvchi foizlar oladi. Sof foydaning past darajasi – asosan qarzdorlikning yuqori darajasi – bankdan kredit taqdim etishda ehtiyotkorlikni talab qiladi.

Biroq tijorat firmalariga kredit berish riskidan qochib bo'lmaydi. Asosiy risk – banklarning kredit risklari bilan bog'liq – berilgan ssudalar bo'yicha qarzdorlarning shartlarni bajarmasligini o'z ichiga olib, zararlarni qoplashda qarzni so'ndirishning ikkinchi manbasi garov hisoblanadi. Kreditni boshqarish mavjud kompaniyalar bo'yicha ssuda portfelida kredit operatsiyalarini tahlil qilish orqali riskni boshqarishga, maqsadli mo'ljallar va kredit siyosatni ishlab chiqishga yo'naltirilgan. Moliyaviy hisobotlarni tahlil qilish – bu bankning muhim tadbirlaridan biri bo'lib, kredit berish qarorini qabul qilishda: kredit so'ragan kompaniya kelishuvga ko'ra ssudani qaytara olish riski baholanadi.

Qoidaga binoan, kredit beruvchi bank xodimi ssudani o'zining mijozni kreditga layoqatligini diqqat bilan tekshirishi bilan, shuningdek, ssudaning garov bilan ta'minlanganligi orqali va to'g'ri nazorat olib borish orqali ssudani so'ndirish bilan bog'liq riskni kamaytirishi mumkin. Riskni baholashda qarzdorning moliyaviy kuchli va o'jiz tomonlari balanslashtirilganligi muhim. Agar zayomshikning (qarzdorning) o'jiz tomonlari ustun kelsa, bu uning ssuda bilan ta'minlanishi yetarlicha kredit riski bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Bu konsepsiya asosan quyidagicha ifodalanadi:

Kompaniyaning kuchli tomonlari – Kompaniyaning o'jiz tomonlari > Noaniqlik = Muvofiq kredit riski

Risklar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

likvidlik – firmaning layoqati:

- 1) moliyaviy muammolarga va imkoniyatlarga tez javob qaytra olish;
- 2) savdo hajmini oshirib aktivlarni ko'paytirish;

3) aktivlarni pulga aylantirib qisqa muddatli qarzlarni qaytarish;

sof pul harakati – uzoq muddatli maqsadlar uchun pul yig'ib borish, masalan, asosiy vositalarni yangilash, joriy aktivlarni ko'paytirish va uzoq muddatli ssudalarni so'ndirish kabilar;

operatsion foyda – muvaffaqiyatli faoliyatning isboti bo'lib, investorlar nigohida kelajakda firmaning hayotiyiligi va o'suvchanligi ishonchidir;

leveraj (qarzdorlik darajasi) – firma faoliyatida foydalaniladigan majburiyatlar masshtabi mablag'lar manbasi bo'lib, o'z mablag'lari bilan ta'minlanganlik va ssudalarni so'ndirish bilan bog'liq pullarning harakati va davriy tebranishlaridir.

5. Moliyaviy hisobot tahlili fanining shakllanish elementlari

Muayyan voqelikka bo'lgan ehtiyoj zaruriyatga aylanib, uni yuzaga chiqaradi. Demak, voqeliklar sharoitga ko'ra obyektiv tarzda shakllanadi. Korxonalarni moliyaviy tahlil qilish fani ham iqtisodiy nazariya, buxgalteriya hisobi, statistika va shu kabi fanlar asosida vujudga kelgan. Buxgalteriya hisobi bo'yicha birinchi asar XV asrda Italiyada paydo bo'ldi. Mazkur davrdagi kitoblarda ko'proq buxgalteriya hisobining savdo va kredit operatsiyalari yoritilgan.

Ishlab chiqarishning kontsentratsiyalashuvi, korxonalarning yiriklashuvi, xo'jalik faoliyatining kengayishi iqtisodiy jarayonlarning murakkablashuvi hisob ishlarini takomillashtirish zaruratini tug'dirdi. Shu bois, XVI–XVII asrlarda buxgalteriya hisobiga bag'ishlangan kitoblar Gollandiya, Fransiya, Angliya kabi mamlakatlarda chop etildi. Natijada buxgalteriya yer kurrasining bir qismida emas, balki barcha mamlakatlarda keng yoyila boshladi.

Rossiyada buxgalteriya hisobiga bag'ishlangan asarlar XVIII asrda paydo bo'la boshlagan. Oldin chet el adabiyotlari rus tiliga tarjima qilingan bo'lsa, so'ngra rus olimlari ham bu fanga bag'ishlangan asarlarni chop etishga kirishganlar.

XVIII asr oxirida Shimoliy Amerika va Yevropa mamlakatlaridagi ishlab chiqarish taraqqiyoti korxonalaridagi iqtisodiy jarayonlarni to'g'ri va to'liq hisobga olishni talab qiladi. Shu bilan birga ishlab chiqarishning takomillashib borishi, korxonalar o'rtasida erkin raqobatning vujudga kelishi buxgalteriya ma'lumotlarini chuqurroq o'rganishni va uni to'g'ri tushuntirish zaruratini tug'dirdi. Bu esa o'z navbatida tahlil elementlarining vujudga kelishini taqozo qildi, chunki «tijorat sirini» takomillashtirish borasidagi juda ko'p savollarga buxgalteriya hisobi va statistika fani javob berishga qiynalib qoladi.

Korxonalarni to'g'ri, oqilona boshqarish, uning moliyaviy holatini yaxshilash, raqobatbardoshlik quvvatini oshirish xo'jalik faoliyatini chuqurroq o'rganishni talab qildi. Bu esa buxgalteriya balans va boshqa hisobotlarda ifodalangan ba'zi ko'rsatkichlarga izoh berishni talab qildi. Bular esa o'z navbatida hozirgi tahlil fanining vujudga kelishi uchun obyektiv asos bo'lgan.

Tahlilning elementlari birinchi marta 1880-yillarda chiqa boshlagan «Schyotovodstvo» jurnalida paydo bo'la boshlagan. Keyinchalik bu jurnalda buxgalteriya balansini tahlil qilishga bag'ishlangan juda ko'p maqolalar e'lon

qilingan. Shunday qilib, tahlilning ba'zi elementlari mavjud bo'lgan fan – «Balansshunoslik» fani paydo bo'lgan.

Bu fanning balansshunoslik deb atalishiga asos bo'lgan, chunki o'sha paytlarda xo'jalik faoliyatining natijasi asosan buxgalteriya balansida ifoda etilgan, xolos. Balans ma'lumotlariga asosan korxonaning mablag'i yoki ular manbayinging ma'lum muddatda o'zgarishi aniqlanadi. Lekin shu o'zgarishlar nima evaziga sodir bo'layotganligi, ularga qaysi omillar ta'sir ko'rsatayotganligi korxonaga egasi uchun muhim bo'lib bordi. Bu esa balansdagi ko'rsatkichlarni batafsil tahlil qilish zaruratini vujudga keltiradi. Tahlilning ilk ko'rinishi – «Balansshunoslik» fani shu tariqa shakllana bordi.

Tahlil fanining vujudga kelishida va uning shakllanishida olimlardan V.S. Nemchinov, A.V. Prokofyev, R.Ya. Veytsman, I.S. Arinushkin, P.N. Xudiyakov, kabilarning juda katta xizmatlarini ta'kidlash lozim. Bu mualliflar asarlari asosan o'tgan asrdagi korxonalarining murakkab faoliyatini tahlil qilishga bag'ishlangan. Jumladan, 1883-yilda A.V. Prokofyevning «Ikki yoqlama buxgalteriya kursi» asari chop etilgan. Ammo bunda maxsus tahlilga bag'ishlangan bo'lim yo'q bo'lsa-da, biroq balans ko'rsatkichlari faqat nazorat qilish uchun emas, balki tahlil qilish uchun ham kerak, deb ta'kidlangan.

1917-yilga qadar nashr qilingan asarlarga R.Ya. Veytsmaning «Hisobshunoslik kursi» kitobini kiritish mumkin. Bu kitobda balans talqiniga bag'ishlangan maxsus qism bo'lib, unda ko'rsatkichlar tahlil qilingan. Bu kitobda muallif balansning aktiv va passiv qismlaridagi moddalariga izoh berib, ularning real va haqiqiy ekanligini isbotlashga uringan. Birinchi marta «Balans-netto» tushunchalari kiritilgan. I.S. Arinushkin 1912-yilda «Aksioner korxonaga balans» kitobini chop etadi. Bu asar faqat balans moddalarini tahlil qilishga bag'ishlanadi. Unda balansning tuzilish tartibi, moddalarni baholash yo'llari, xo'jalik faoliyatini yaxshilash usullari yoritilgan. Shunday qilib XIX asr boshlarida xo'jalik faoliyatini, jumladan, buxgalteriya balansini tahlil qilish usullari vujudga keladi, ammo tahlil fani hali mustaqil fan sifatida shakllanmaydi. Shu tufayli tahlil fani eng avvalo buxgalteriya hisobi fanining bir qismi bo'lib shakllanadi.

Ishlab chiqarish taraqqiyoti krizis va raqobatni ham vujudga keltirdi. Bunday sharoitda har bir korxonaga faoliyatining moliyaviy barqarorligi, undagi «tijorat siri» muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday sharoitda buxgalteriya balans ma'lumotlari yetarli bo'lmay qoldi. Buxgalteriya balans bilan birgalikda boshqa ko'rsatkichlarni ifodalaydigan hisobotlar ham vujudga kela boshladi va tahlilning ko'lami kengaydi. Oldin, faqat buxgalteriya balans tahlil qilingan bo'lsa, endi unga boshqa hisobotlar tahlili ham qo'shilib «Hisobot tahlili» vujudga keldi. Bunda buxgalteriya balansidagi ko'rsatkichlar bilan birgalikda «Foyda va zararlar» haqidagi hisobot ma'lumotlaridan ham foydalanildi.

Xo'jalik faoliyatini tahlil qilish fani mustaqil fan sifatida shakllanunga qadar o'ziga xos tarixga va bir qancha nomlarga ega bo'ldi. Moliyaviy tahlilning vujudga kelish tarixi bo'yicha nashr qilingan adabiyotlar, uning fan sifatida shakllanishi va nomining ham takomillashib borganligidan dalolat beradi.

Shunday qilib, tahlil fani vujudga kelguncha bir qancha evolyutsion yo'lni bosib o'tdi. Nihoyat u fan sifatida shakllandi. Biroq fan tarzida u bir necha nomlar bilan ataldi. Moliyaviy hisobot tahlil qilish fanining vujudga kelishi va tarixiy taraqqiyot jarayonida atalgan nomlari:

- Balansshunoslik
- Balans talqini
- Balansni tahlil qilish
- Hisobot tahlili
- Moliyaviy tahlil
- Ijtimoiy-moliyaviy tahlil
- Xo'jalik faoliyati tahlili
- Moliyaviy tahlil

Bu yerdagi eng muhim holat moliyaviy tahlil fani obyektiv zarurat bo'lib yuzga keldi hamda shakllana boshladi. Shu bilan birga foydalanuvchilar hamda iqtisodiy fanlar differentsiatsiya natijasida o'z nomi, shakli, mazmuni hamda boshqa jihatlari ega bo'ldi.

6. O'zbekistonda moliyaviy tahlil fanining rivojlanishi

O'zbekistonda moliyaviy tahlil fanining shakllanishi hamda rivojlanishi 1931-yilda Toshkent moliya-iqtisod institutining tashkil topishi bilan chambarchas bog'liq. Mana shu davrdan xalq xo'jaligining moliya sohasi hamda tarmoqlari iqtisodiy jihatdan tahlil qilinib o'rganilgan. Garchand, iqtisodiy fanlar qatoridan moliyaviy tahlil fani alohida predmet bo'lib ajralib chiqmagan bo'lsa-da, uning usullari va uslublaridan boshqa fanlarda foydalanilgan. Ayniqsa, moliya, kredit, buxgalteriya hisobi fanlarida moliyaviy tahlil elementlari keng ko'lamda qo'llanilgan. 1950-yillargacha xo'jalik faoliyati tahlili buxgalteriya hisobi fani tarkibida o'qitilgan. 1950-yillardan keyin xo'jalik faoliyati tahlili alohida fan tarzida oliy o'quv yurtlarida o'qitila boshlagan. Misol uchun, Toshkent moliya-iqtisod institutida i.f.d., professor Ayrumov Arsen Mixaylovich «Paxta etishtiruvchi jamoa xo'jaliklari faoliyatini tahlil qilish» bo'yicha o'quv qo'llanmani 1955-yilda (rus tilida), «Sanoat korxonalar xo'jalik faoliyati tahlili» nomli darslikni (rus tilida) 1959-yilda, «Davlat xo'jaliklarida xo'jalik faoliyati tahlili» bo'yicha amaliy mashg'ulotlar uchun materiallar (1960-yil) kabi maxsus adabiyotlarni yozgan.

1966-yilda Moskvaning «Ekonomika» nashriyatida chop etilgan «Matlubot kooperatsiyasi korxonalar xo'jalik faoliyatining tahlili» nomli darslikni yozishda novosibirsklik L.A. Falkovichlar bilan birgalikda samarqandlik olim I.N. Toporovskiy ham taklif qilingan edi. 1970-yilda samarqandlik olimlar I.T. Abdukarimov, B.A. Zalesskiy va N.I. Toporovskiy tomonidan Moskvaning «Ekonomika» nashriyatida «Matlubot kooperatsiyasi korxonaga va tashkilotlari xo'jalik faoliyatini tahlil qilish bo'yicha masalalar to'plami» o'quv qo'llanmasi chop etildi.

Toshkent moliya-iqtisod institutining Toshkent xalq xo'jaligi institutiga aylanishi va mazkur institutda «Xo'jalik faoliyati tahlili» kafedrasining faoliyati ham moliyaviy tahlil fanining alohida bo'lib rivojlanishida muhim ahamiyatga ega

bo'ldi. Jumladan, iqtisod fanlari doktori, professor A.M. Ayrumov tomonidan «Sanoat korxonalari xo'jalik faoliyati tahlili» nomli darslik (rus tilida) 1971-yilda chop etildi. N.B.Kartamishov, S.K. Qodirxonov, S.X. Ablyatifovlar tomonidan «Sanoat korxonalari xo'jalik faoliyati tahlili bo'yicha masalalar» (–T.: «O'qituvchi», rus tilida) nomli kitobi 1977-yilda oliy o'quv yurtlari uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan. 1970-yillarda respublikamizdagi iqtisodiy oliy o'quv yurtlarida tahlil maktablari tarkib topa boshladi.

1970-yillarning ikkinchi yarmiga kelib tahlilchilar safi O'zbekiston miqyosida tanila boshlandi va kengaydi. Bu fan bo'yicha o'zbek tilida darsliklar paydo bo'la boshladi. 1973-yilda «O'qituvchi» nashriyotida N.A. Xan tomonidan tayyorlangan «Qishloq xo'jalik korxonalari xo'jalik faoliyatining analizi» nomli oliy o'quv yurtlari uchun darslik chop etildi. 1979-yilda O. Mahmudovning «Qishloq xo'jalik korxonalarining xo'jalik faoliyatini analiz qilish» nomli o'rta maxsus o'quv yurtlariga mo'ljallangan o'quv qo'llanmasi o'zbek tilida chop etildi. Bu darslik va o'quv qo'llanmalar respublikamizda moliyaviy tahlilning taraqqiyoti va istiqboli uchun qo'yilgan ilk qadamlar edi.

1973-yilda prof. I.T. Abdukarimov va dots. M.Q. Pardayevlar tomonidan «Kooperativ savdoda mehnat ko'rsatkichlari tahlili» nomli kitobi Moskvaning «Ekonomika» nashriyotida chop etildi. Bu bilan o'zbekistonlik olimlar tematik tahlil rivojlanishiga yana bir qutlug' qadam qo'ydilar.

1980-yillar O'zbekistonlik olimlar uchun juda sermahsul davr bo'ldi. I.T. Abdukarimov, M.Q. Pardayev va A.A. Abdiyevlar hamkorligida «Xo'jalik faoliyatining tahlili»ga bag'ishlangan to'rt tomlik albom yaratildi. Bunda kooperativ savdo korxonalari xo'jalik faoliyati batafsil tahlil qilingan. Ammo matlubot kooperatsiyasi ko'p tarmoqli soha. Shu tufayli albomning 3-tomi «Matlubot kooperatsiyasi alohida tarmoqlari xo'jalik faoliyatining tahlili» bobsiga bag'ishlangan.

1984-yilda I. T. Abdukarimov tomonidan «Matlubot kooperatsiyasi xo'jalik faoliyatini tahlil qilish» nomli darslik Moskvaning «Ekonomika» nashriyotida chop etildi. 1989 yil yilda ushbu darslik aynan ana shu nashriyotda qayta ishlangan va to'ldirilgan variantida yangidan nashr qilindi.

O'zbekistonlik olimlar tahlilning yangi shakli – kompleks tahlil usullarini ishlab chiqishga kirishdi. Natijada 1983-yilda professor I.T.Abdukarimov tahririda M.Q. Pardayev va Yu.S. Sattarovlar tomonidan tayyorlangan «Chakana savdoda mehnat samaradorligini kompleks baholash» bo'yicha uslubiy tavsiya yuzaga keldi.

Xo'jalik faoliyatini kompleks baholash borasida ilmiy izlanishlar davom etadi. Endi bir tarmoqda emas, balki ko'p tarmoqda qanday usul bilan kompleks baholash mumkinligi ustida ilmiy-tadqiqot ishlari olib borildi va nihoyat, 1990-yilda V.I. Abdukarimov tomonidan «Axborotlarni avtotmatlashtirilgan tizimi sharoitida ko'ptarmoqli matlubot kooperatsiyasi samaradorligini kompleks baholash masalalari» nomli monografiya Toshkentdagi «Mehnat» nashriyotida bosmadan chiqdi.

Shu davrlarda korxonalar iqtisodiyoti yoki hisob tizimiga bag'ishlangan adabiyotlarda moliyaviy tahlil fani usullaridan samarali foydalanilgan. Misol uchun, professor A.S. Sotivoldiyevning Qishloq xo'jaligida xarajatlar uchyoti va

mahsulot tannarxini hisoblash (O'quv qo'llanma. –T.: Mehnat, 1988), Qishloq xo'jaligida buxgalteriya hisobi (Darslik. –T.: Mehnat. 1991) kabi kitoblarida moliyaviy tahlil usullari keng ko'lamda qo'llanilgan.

O'zbekiston Respublikasining mustaqillik sari intilishi o'zbekistonlik olimlarni o'zbek tilida darslik yozishga da'vat etdi. 1989-yilda I.T. Abdukarimov, M.Q. Pardayev, A.A. Abdiyev va V.I. Abdukarimovlar tomonidan «Matlubot kooperatsiyasi xo'jalik faoliyatini tahlil qilish» bobsida o'zbek tilida darslik vujudga keldi. U Toshkentdagi «O'qituvchi» nashriyotida chop etildi. Bu darslikdagi ko'p iqtisodiy atamalar o'zbek tilida yozildi.

Ta'kidlash kerakki, mazkur davrlarda ayrim o'zbekistonlik olimlar moliyaviy tahlil faniga bag'ishlangan ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borishgan va ularni muvaffaqiyatli himoya qilishgan.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, o'ziga xos va mos bozor iqtisodiyotiga asoslangan taraqqiyot yo'lini tanlab oldi. Bu esa olimlardan bozor iqtisodiyotiga oid adabiyotlarni yaratish vazifasini talab qildi. 1991-yilda I.T. Abdukarimov, M.Q. Pardayev va Sh.U. Haydarovlar hamkorlikda «Yangi xo'jalik yuritish sharoitida kooperativ savdoda daromadlar tahlili» risolasini chop etdi.

1995–1999-yillarda O'zbekistonda «Moliyaviy tahlil» fanining asosiy sohasi bo'lgan moliyaviy tahlilga bag'ishlangan bir qancha adabiyotlar chop etildi. I.T. Abdukarimovning «Moliyaviy hisobotni o'qish va tahlil qilish yo'llari» (–T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashr uyi, 1998, ikkinchi nashri 1999-yilda), I.O. Volji va V.V. Ergashboyevlarning «Moliyaviy tahlil» (–T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashr uyi, 1998), M.Q. Pardayev va B.I. Isroilovlarning «Moliyaviy tahlil» (–T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashr uyi, 1999), M.Q. Pardayev va boshqalar Boshqaruv tahlili (O'quv qo'llanma. –T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi», 2005) kabi kitoblarni kiritish mumkin.

2000-yildan so'ng respublikamizdagi iqtisodiy oliy o'quv yurtlarida moliyaviy tahlil faniga bag'ishlangan ko'plab adabiyotlar chop etildi, ilmiy-tadqiqot ishlari o'tkazilib muvaffaqiyatli himoya qilindi. Jumladan, Toshkent Moliya instituti professor-o'qituvchilari tomonidan ham bir qator ijobiy ishlar amalga oshirildi. Ularga quyidagilarni misol qilib ko'rsatib o'tishimiz mumkin. Yo. Abdullayev, A. Ibragimov, M.Raximov. Moliyaviy tahlil. (O'quv qo'llanma. –T.: «Mehnat». 2001), A.V.Vahobov, A.T. Ibrohimov «Moliyaviy tahlil» (Darslik. –T.: «Sharq», 2002), A. Vahobov, A. Ibragimov, B. Xakimov «Moliyaviy tahlil nazariyasi» (O'quv qo'llanma. –T.: «Moliya», 2003), A.V. Vahobov, A.T. Ibrohimov «Boshqa tarmoqlarda moliyaviy tahlilning xususiyatlari» (O'quv qo'llanma. –T.: TMI. 2004), A.Ibragimov, M.Raximov. Moliyaviy tahlil. (O'quv qo'llanma. –T.: TMI. 2004), X. Axmadjonov, M. Raximov. Boshqaruv tahlili. (O'quv qo'llanma. –T.: TMI. 2004), T.Sh. Shagiyasov «Teoriya ekonomicheskogo analiza» (Ucheb. posobie / TFI. –Tashkent, 2005), T.Sh. Shagiyasov, Z.A. Sagdillaeva. B.V. Fayziev. «Finansovyy i upravlencheskiy analiz» (Ucheb. –T.: «Iqtisod-Moliya», 2008), T.Sh. Shog'iyosov Kompleks moliyaviy tahlil. (O'quv qo'llanma. –T.: «Iqtisod-moliya», 2009), B.Xakimov, X. Xo'jaxonov, «Byudjet tashkilotlarida

moliyaviy tahlil» (–T.: «Iqtisod-Moliya», 2011), T.Sh.Shogʻiyosov «Kompleks moliyaviy tahlil» (Darslik. –T.: «Fan va texnologiya», 2012) va boshqalar.

2005-yildan Toshkent Moliya instituti «Moliyaviy tahlil» kafedrasida magistratura 5A340903-»Moliyaviy tahlil» mutaxassisligi boʻyicha oʻzbek, rus va ingliz tillarida kadrlar tayyorlay boshladi. Toshkent Moliya instituti «Moliyaviy tahlil» kafedrasining mudiri professor B.J.Xakimov rahbarligida hamda kafedra aʼzolari harakati tufayli A340903-»Moliyaviy tahlil» mutaxassisligi 2011-yilda MASTERS RANKING (eduniversal xalqaro tashkiloti xulosasiga koʻra) The Best Masters and MBA Worldwide 2011 dasturi boʻyicha dunyoning eng kuchli TOP 200 Best Masters Programs – Worldwide Economics roʻyxatiga kiritildi. Ushbu hodisa Oʻzbekiston iqtisodiy fanlari tarixida birinchi marta roʻy berishi edi. Bu esa, Toshkent Moliya instituti «Moliyaviy tahlil» kafedrasida professor-oʻqituvchilari va ular tomonidan tayyorlanayotgan «Moliyaviy tahlil» mutaxassislarini butun dunyoda eʼtirof etilganidan dalolatdir.

Hozirgi kunda Toshkent moliya instituti «Moliyaviy tahlil» kafedrasida tomonidan iqtisodiy yoʻnalishdagi bakalavr talabalariga «Moliyaviy tahlil nazariyasi», «Moliyaviy va boshqaruv tahlili», «Moliyaviy tahlil va audit» nomli fanlar oʻqitilmoqda. Iqtisodiy yoʻnalishdagi magistrarga esa «Kompleks moliyaviy tahlil», «Funksional moliyaviy tahlil», «Iqtisodiy subyektlarning moliyaviy holatini tahlil qilish», «Tashqi iqtisodiy faoliyat tahlili» fanlari boʻyicha mashgʻulotlar olib borilmoqda.

Oʻzbekiston Respublikasida uzluksiz va uzviy olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar natijasi boʻlib raqobatbardosh iqtisodiyotni shakllantirish oʻrta muddatdagi asosiy strategik masala boʻlib qolmoqda. Mazkur sharoitdagi iqtisodiy munosabatlar, ulardagi mutanosiblik hamda tendensiyalar moliyaviy tahlil fanini rivojlantirish yoʻllarini aniqlab beradi.

Nazorat savollari:

1. Moliyaviy taxlilning mazmuni nimalardan iborat?
2. Moliyaviy holat taxlilida qanday usullardan foydalaniladi?
3. Moliyaviy taxlilning asosiy maqsadi nima?
4. Moliyaviy taxlilning qanday asosiy vazifalari mavjud?
5. Korxonalarining moliyaviy holati deganda nimani tushunasiz?
6. Moliyaviy taxlilni oʻtkazishning qanday shakllarini bilasiz?

10-bob. MOLIYAVIY TAXLILNI TASHKIL ETILISHI VA AXBOROT MANBALARI

Reja:

- 1.Moliyaviy tahlilning mazmuni, ahamiyati va vazifalari
- 2.Moliyaviy tahlilni tashkil etish va oʻtkazish bosqichlari
- 3.Moliyaviy tahlil jarayonida foydalaniladigan axborot manbalari
- 4.Moliyaviy taxlilni tashkil etish shakllari
- 5.Moliyaviy taxlil bosqichlari
- 6.Moliyaviy taxlilning axborot manbalari

Tayanch soʻzlar:

Tahlil shakllari, ichki moliyaviy taxlil, tashqi moliyaviy taxlil, bosqichlari, moliyaviy holati, axborot manbalari.

1. Moliyaviy tahlilning mazmuni, ahamiyati va vazifalari

Korxonalarining xoʻjalik faoliyatini tahlil qilish, ularning ishlarini yaxshilash, samaradorligini oshirishning muhim omili boʻlib kelgan va shunday boʻlib qoladi. Xoʻjalik faoliyatini tahlil qilish korxonalarining ishlab chiqarish, moliyaviy, mehnat resurslaridan oqilona foydalanish darajasini aniqlashga yordam beradi, foydalanilmagan resurslarni aniqlab; korxonalarining kelgusida rivojlanishi, ularning moliyaviy holatini yaxshilash uchun zarur tavsiyalarni ishlab chiqishga imkon beradi.

Bozor munosabatlarining shakllanishi, rivojlanishi koʻp ukladli bozor iqtisodiyotini barpo etish, har xil shakldagi biznesni va ishbilarmonlikni rivojlantirish shunga olib keladiki, korxonalar faoliyatini moliyaviy natijalari - foyda va rentabellik korxonalar faoliyatini asosiy koʻrsatkichlariga aylanadi.

Iqtisodiyot sektorlarining uzluksiz faoliyat yuritishi va barqaror rivojlanishi muhim hisoblanadi.

Shu jihatdan olganda, korxonalarining barqaror faoliyat yuritishida, ishlab chiqarish jarayonining barcha elementlari, shu jumladan, buxgalteriya hisobi, audit va moliyaviy tahlil mukammal ishlashi kerak. Iqtisodiyot sektorida bozor munosabatlarini chuqurlashtirish ushbu sohada iqtisodiy islohotlarni yanada jadallashtirishni taqozo etadi. Shu sababli, moliyaviy hisobot shakllari va ularning tahlilini takomillashtirish, uni barcha sektorlarning tuzilmasiga va oʻzgarishlariga mos tarzda qayta qurish, korxonaning moliyaviy-iqtisodiy holatini oʻrganish va nazorat qilishning maqsadli shaklini ishlab chiqish hamda qaror toptirish bugungi kunning muhim vazifalaridan hisoblanadi.

Ushbu holatni hisobga oladigan boʻlsak, korxonalarining moliyaviy holatini baholash va uning tahlilini toʻgʻri tashkil etilishi hamda takomillashtirilib borilishi bozor iqtisodiyotining eng dolzarb masalalaridan biri ekanligini taʼkidlab oʻtish lozim boʻladi. Korxonalarining moliyaviy holatini tahlil etish orqali uni yanada sogʻlomlashtirish imkoniyatlariga baho beriladi hamda moliyaviy mustahkamligi kuchaytiriladi.

Agar ilgari korxonalarining xo'jalik faoliyatini, ularning moliyaviy holatini tahlil qilish bilan faqat moliya, bank, statistika organlari va yuqori tashkilotlar shug'ullangan bo'lsalar, endilikda bu ish bilan yuqorida ko'rsatilgan tashkilotlardan tashqari soliq organlari, auditorlik idoralari, jamoa tashkilotlari, aktsionerlar, ta'minlovchilar, iste'molchilar va boshqa organlar va tashkilotlar ham shug'ullanishyapti.

Bu holat moliyaviy tahlil, jumladan, uni bajarish uslubi oldiga yangi talablar qo'yimoqda.

Respublikada amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarni huquqiy bazasini tashkil qiluvchi Respublika Qonunlari, Prezident Farmonlari va Qarorlari hamda Vazirlar Mahkamasining yuzlab qarorlari qabul qilindi va qabul qilinyapti.

Respublikada amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning eng asosiy yo'nalishlaridan biri - bu boshqaruv tizimini takomillashtirish hisoblanadi. Bu masalani ijobiy hal etishda korxonalarining xo'jalik faoliyati va moliyaviy holatini tahlil qilish katta rol o'ynaydi. Chunki korxonalar faoliyatini tahlil qilish boshqaruv tizimi samaradorligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi.

Bu shartning asosiy qismi bo'lib korxonalar moliyaviy holatining tahlili hisoblanadi. Respublikada yangi moliyaviy hisobot shakllari qabul qilindi, ularni o'rganish va ulardan keng foydalanish usulini barpo etish katta ahamiyatga ega.

Bozor munosabatlari davrida respublikada bu masalani yechish maqsadida moliyaviy tahlil uslubiyatini takomillashtirish uchun bir qator tadbirlar amalga oshirilmoqda. Lekin bu borada hali yechilmagan muammolar ham kam emas. Moliyaviy tahlilning o'tkazishdan manfaatdor tashkilotlar, organlar, mutaxassislar hali ham ilmiy, ham amaliy nuqta nazaridan asoslangan uslub bilan ta'minlangan emaslar. Bu holat, albatta bozor munosabatlarini shakllantirish davrida korxonalar va tashkilotlarga samarali boshqaruvchilik qilishda salbiy rol o'ynamoqda.

Moliyaviy holat davlat, tashkilot va shaxslar o'rtasida bo'ladigan o'zaro munosabatlarni tartibga solish bilan bog'liq pul hisob - kitoblarini ifodalaydi. Moliyaviy holat korxonani mablag' bilan ta'minlanganligi, barcha turdagi mablag'larni maqsadga muvofiq yo'nalishi va ulardan foydalanishning maqsadga muvofiqligi, byudjet, bank, homashyo yetkazib beruvchilar, xaridorlar va boshqa tashkilotlar bilan olib boriladigan hisob - kitob holati bilan xarakterlanadi. Korxonani moliyaviy holati barqaror, nobarqaror va krizis darajasida bo'lishi mumkin. Moliyaviy barqarorlikka ega bo'lgan korxonalarda ishchi va xizmatchilar bilan ish xaqi, byudjet, bank, mol yetkazib beruvchilar bilan bo'ladigan hisob - kitob ishlari o'z muddatida amalga oshiriladi. Moliyaviy intizomga rioya qilmaslik, debitorlik va kreditorlik qarzlarni ortib ketishiga olib keladi va muddati uzaytirilgan qarzlarni surunkali davom etishi bankrotlik alomatlarini vujudga keltiradi.

Korxonalarining moliyaviy holati bu:

- kompleks ravishdagi tushuncha bo'lib, u o'z ichiga keng ko'rsatkichlar tizimini oladi, ular korxonalarining moliyaviy resurslari borligini, holatini, joylashganligini va ulardan foydalanish darajasini ifodalaydi;
- korxonalar faoliyatidagi butun ishlab chiqarish va xo'jalik omillarining

harakati, ularning o'zaro aloqadorlik natijasidir;

- korxonalarining mo'tadil ishlab chiqarish, tadbirkorlik va boshqa faoliyati uchun zarur bo'lgan moliyaviy resurslar bilan ta'minlanganligi va ulardan samarali foydalanish ifodasidir;

- korxonalarining boshqa xo'jalik subyektlari, organlari va tashkilotlari bilan o'zaro aloqalarni haqiqiy aks ettirishidir.

Korxonalarining ichki va tashqi omillar ta'siri ostida shakllangan moliyaviy holati, ularning istiqbolini aniqlash bilan birga, bu korxonalar bilan aloqada bo'lgan boshqa tashkilotlar va korxonalarining moliyaviy holatiga ta'sir ko'rsatadi. Umuman korxonalarining ishlab chiqarish, xo'jalik faoliyatini, jumladan ularning moliyaviy holati tahlili asosini bir butun kompleks iqtisodiy fanlar: iqtisodiy nazariya, makro va mikro iqtisodiyot, menejment va marketing, statistika, buxgalteriya hisobi, audit, moliya, kredit, pul muomalasi va boshqalar tashkil etadi. Demak, tahlilchi mutaxassis-auditorlar keng iqtisodiy ilimga ega bo'lishlari lozim.

Korxonalarining moliyaviy holatini tahlil qilish, ya'ni moliyaviy tahlil - bu keng ko'rsatkichlar yordamida, kompleks usullardan foydalanib korxonalarining moliyaviy resurslari borligini, holatini, joylashganligi va ulardan foydalanish darajasini ifodalashdir.

Moliyaviy tahlil ko'p qirrali murakkab jarayon bo'lib, u tashkil qilinishi, buning uchun esa bir qator talablarga asoslanishi kerak. Bu talablar quyidagilardan iborat:

- absolyut va nisbiy ko'rsatkichlar o'rtasidagi aloqalarni borligini bilish;
- moliyaviy tahlil mobaynida absolyut va nisbiy ko'rsatkichlardan birgalikda foydalanish;
- moliyaviy tahlil mantiqiy ravishda amalga oshirilib, u induktiv usulga - alohida hodisalardan umumiy hodisalarga o'tish, moliyaviy holatning bir shakl ko'rinishidan umumiy ko'rinishga o'tish va deduktiv usulga - umumiy hodisalardan alohida hodisalarga o'tishga asoslanib tahlil qilish;
- hamma foydalanilayotgan ko'rsatkichlar bir xil, asoslangan usulda aniqlanishi lozim;
- moliyaviy holatni tahlil qilishda tahlil qilinayotgan korxonalar ko'rsatkichlarini boshqa korxonalar, o'rtacha tarmoq ko'rsatkichlari va ilg'or korxonalar ko'rsatkichlari bilan taqqoslash;
- moliyaviy tahlilning har tomonlama bo'lishligi va korxonalarining umumiy moliyaviy holatiga ta'sir qiluvchi omillarni tahlil etish;
- moliyaviy tahlilni samarali o'tkazish uchun kerakli ma'lumotlarni oldindan tayyorlash va bu borada asosiy tasdiqlangan moliyaviy manbalar bilan cheklanmasdan birlamchi buxgalteriya hisobi ma'lumotlaridan foydalanish;
- moliyaviy tahlil obyektiv ravishda tashkil qilinib, u korxonalarining moliyaviy holati real darajasini ifodalashi lozim;
- moliyaviy tahlil o'z vaqtida o'tkazilib, tahlil yakunlariga asoslanib, moliyaviy holatni yaxshilash choralarini o'z vaqtida amalga oshirishga imkon berish;

- moliyaviy tahlil kompleks ravishda o'tkazilib, unda moliyaviy holatning hamma shakl va yo'nalishlari ifodalanishi lozim;

- moliyaviy tahlil o'z vaqtida va haqqoniy bo'lib, u moliyaviy holatni ko'tarishga bag'ishlangan tadbirlarni ishlab chiqib, ularni amalga oshirishga imkon berishi kerak;

- moliyaviy holatni tahlil qilish shunday vaqtda o'tkazilishi kerakki, tahlil yakunlari quyidagi maqsadni amalga oshirib, korxonada boshqaruv faoliyatini takomillashtirish imkoniyatini tug'dirishi lozim;

- moliyaviy tahlil barcha yig'ilgan va umumlashtirilgan ma'lumotlarga asoslanib, kerakli ko'rsatkichlardan foydalanib, bu ko'rsatkichlarning asosligi to'g'ri usullarda aniqlanishi lozim.

Moliyaviy tahlil quyidagi xususiyatlarga ega:

• moliyaviy tahlilning yakunlari ochiq bo'lib, ulardan hamma foydalanishi mumkin;

• moliyaviy tahlilning subyektlari va bu tahlilning yakunlaridan foydalanuvchi organ, korxonada, tashkilotlar tarkibi keng;

• moliyaviy tahlil hamma uchun moslangan, nashr etilgan hisobot ma'lumotlariga asoslanadi;

• moliyaviy tahlil korxonalar ichki boshqaruv muammolarini yechish uchun o'tkaziladi;

• moliyaviy tahlilning yo'nalishi moliyaviy hisobot ma'lumotlari bilan cheklangan bo'lib, unda chegaralangan bir aniq vazifalar yechiladi. Bu moliyaviy mustahkamlik, balans likvidligi, foyda, rentabellik darajasi va boshqalardir.

Ko'rinib turibdiki, korxonalarining moliyaviy holatini tahlil qilish keng miqyosda va aniq vazifalarni bajarish uchun o'tkaziladi. Korxonalarini ishlab chiqarish, xo'jalik faoliyatining moliyaviy holatini tahlil qilish uchun an'anaviy, qadimdan qo'llanilib kelinayotgan usullar bilan birga, keng tarzda statistika usullari, moliyaviy holatni ifodalovchi ma'lumotlarni yig'ish va umumlashtirish, statistik kuzatishlarni o'tkazish, absolyut, nisbiy, o'rtacha, dinamik ko'rsatkichlardan foydalanish, dinamik qatorlardan, iqtisodiy indekslar tizimidan, omillararo korrelyatsiya aloqalarni aniqlash, jadval va chizma tizimidan foydalanish lozim.

Ko'rinib turibdiki, moliyaviy tahlil ko'p qirrali murakkab va muhim bo'lganligi sababli u bir qancha talablarga asoslangan bo'lishi lozim. ***Yuqorida ko'rilgan talablarga asoslanib, moliyaviy tahlil korxonalarining moliyaviy holatini tahlil qilishda quyidagi vazifalarni bajarishga yo'naltirilishi kerak:***

1. Korxonalarining moliyaviy darajasini baholash;
2. Moliyaviy holatning o'zgarishini aniqlash;
3. Korxonaning to'lov qobiliyatiga baho berish;
4. Moliyaviy holatiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni tahlil qilish;
5. Korxonaning moliyaviy barqarorligi va moliyaviy mustahkamligiga baho berish Moliyaviy holatiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni tahlil qilish;
6. Korxonada balans likvidligiga baho berish va unga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash;

7. Aylanma mablag'lar aylanishiga baho berish;

8. Korxonalarda qo'lga kiritilgan moliyaviy holat darajasini ifodalab, bu borada hali foydalanilmagan imkoniyatlarni, mavjud zahiralarni ko'rsatib berish.

9. Korxonalarda hali foydalanilmagan imkoniyatlarni safarbar etish maqsadida tavsiyalar, takliflar ishlab chiqish va ularni amalga oshirish shart-sharoitlarini ko'rsatib berish.

Bajariladigan vazifalar shuni ko'rsatayaptiki, moliyaviy holatni tahlil qilish korxonalarda shakllanayotgan boshqaruv tizimini takomillashtirishda katta ahamiyatga ega. Moliyaviy tahlil boshlanmasdan tahlilning obyektlari va predmetlari aniqlanishi lozim. Moliyaviy tahlilning asosiy obyekti bo'lib, xo'jalik subyektlari, alohida korxonalar, tashkilotlar hisoblanadi. Lekin moliyaviy holat korxonalar guruhi, ishlab chiqarish tarmoqlari miqyosida ham aniqlanishi mumkin.

Moliyaviy tahlilning yo'naltirilganligi nuqtai nazardan moliyaviy tahlil quyidagi shakllarda o'tkazilishi mumkin:

• gorizontallarda hisobot davridagi moliyaviy holatni ifodalovchi ko'rsatkichlar o'tgan davr bilan taqqoslanadi, ya'ni bu ko'rsatkichlarning dinamikasi aniqlanadi;

• vertikal tahlilda moliyaviy holatga taalluqli bo'lgan ko'rsatkichlarning tarkibiy tuzilmasi o'rganiladi. Masalan, korxonada mablag'larining yoki ularni qoplovchi manbalarining hisobot davridagi tarkibi va uni o'tgan davrga nisbatan o'zgarishi ifodalanadi;

• nisbiy ko'rsatkichlar tahlilida moliyaviy holat ko'rsatkichlari o'rtasidagi aloqa o'rganiladi. Masalan korxonada mablag'larining va ularning manbalari o'rtasidagi aloqa, moliyaviy resurslar va ulardan foydalanish o'rtasidagi aloqa ifodalanadi;

• taqqoslash tahlilida korxonada bo'yicha moliyaviy holat uning alohida bo'limchalari moliyaviy holati bilan taqqoslanadi, bu korxonaning moliyaviy holati boshqa korxonalarining moliyaviy holati bilan solishtiriladi va

pirovardida, omillar tahlilida korxonaning moliyaviy holatiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar tahlil etiladi.

Korxonalar faoliyatini o'rganishda buxgalteriya hisoboti asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Ular moliyaviy ma'lumotlarning umumlashtirilishi natijasida tuziladi hamkorlikda ishlovchilar o'rtasida bir-birini o'rganish vositasi bo'ladi.

Hisobot ma'lumotlari asosida korxonada faoliyatini o'rganishga qiziquvchilarni shartli ravishda bevosita va bilvosita talabgorlarga ajratish mumkin. Birinchi guruhga mulk egalari, qarz beruvchi, mol yetkazib beruvchi, xaridorlar, soliqchilar, moliyachilar, korxonada ishchi va rahbar xodimlari kiradi. Har bir qiziquvchi o'zining manfaati va talabiga qarab moliyaviy hisobotlarni tahlil etadi. Mulki egasi sarmoyadan qanchalik samarali foydalanilayotganligi, qo'shma olinadigan daromad summasi bilan qiziqsa, qarz beruvchi berilgan mablag'ni qaytarib olish imkoniyatini oldindan bilishga harakat qiladi. Bilvosita qiziquvchi iste'molchilarga auditorlik firmalari, birjalar, assotsiatsiya vakillari, matbuot xodimlari, kasaba uyushmalari va boshqalar kiradi. Ular moliyaviy holatga aloqador bo'lmasada,

birinchi guruh talabgorlarining manfaatini himoyalash maqsadida hisobot ma'lumotlarini o'rganadilar¹.

Moliyaviy ma'lumotlardan foydalangan holda korxonalar faoliyatiga to'g'ri baho berish muhim vazifadir. U moliyaviy hisobotni o'rganishga qiziquvchi tadbirkorlar, soliq, moliya, bank tizimi xodimlari va keng kitobxonlar ommasi uchun mo'ljallangan.

Korxonalarining moliyaviy holati ko'p jihatdan - baho, kredit, foyda va uni iqtisodiy taqsimlanish mexanizmiga bog'liqdir. Barqarorlik bo'lgan joyda barcha xo'jalik muomalalari va hisob-kitoblar o'z vaqtida bajariladi. Shu bois bozor sharoitida har qanday korxonaning moliyaviy ahvolini bilish va o'rganishga e'tibor kuchaymoqda.

Korxonalarining moliyaviy holatini tahlil etishda moliyaviy tahlilning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat bo'ladi:

- korxonaning moliyaviy ahvolini har tomonlama o'rganib, uning holatiga aniq va holisona baho berish;
- mablag' va manbalarning joylanishini tekshirish, ularni to'g'ri yo'nalishda ishlatilganligini aniqlash;
- hisoblashish ishlarining o'z muddatida bajarilganligi, debitor va kreditorlik qarzlari tarkibini o'rganish;
- korxonaning o'ziga qarashli mablag'lari bilan qarz mablag'lari o'rtasidagi nisbat va aylanma mablag'larni manba bilan ta'minlanganligini tekshirish;
- moliyaviy intizomga qanchalik amal qilishni aniqlash va to'lov qobiliyatiga baho berish;
- korxonaning mulkinging kadrligi va tez pulga aylana olish darajasini o'rganish;
- aylanma mablag'lardan foydalanishga baho berish va korxonaning moliyaviy ahvolini yaxshilash bo'yicha takliflar bayon etish va h.k.

Moliyaviy tahlilning asosiy maqsadi - moliyaviy faoliyatdagi yutuq va kamchiliklarni aniqlab, mablag'lardan yanada to'g'ri foydalangan holda hisob-kitob tartibini mustahkamlashga qaratiladi. Demak, bu mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish, harajatlarni tejash, pul-moliya aloqalari va boshqa faoliyatlarning bir-biriga bog'liqligini ko'rsatadi. Moliyaviy tahlilni bajarishda zarur bo'ladigan manbalarga korxonaning balansi, unga qilingan ilovalar va boshqa hisobot ma'lumotlari kiradi. Shuningdek, buxgalteriyaning sintetik va analitik schetlari ma'lumotlaridan ham keng foydalanish lozim. Chunki keyingi yillarda tuziladigan hisobotlarning hajmi qisqarib, tahlil imkoniyatlarini chegaralashga olib kelmoqda.

Ayniqsa mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish, maxsus va maqsadli mablag'lar, zahira jamg'armasi, foyda va zararlar, turli xil hisob-kitoblar, qiymatli qog'oz va veksellar bo'yicha ma'lumotlardan ko'proq foydalaniladi. Bular xo'jalik faoliyatining to'g'ri boshqarilishi, uning moliyaviy barqaror bo'lishi va to'lov qobiliyatining yaxshilanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Moliyaviy axborotlar bilan ishlashning eng muhim jihatlaridan biri uni tahlil qilishdir. Tahlil davomida xo'jalik faoliyatini o'rganishda hamda xulosalar

chiqarishda asos bo'ladigan bir qator ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

Tahliliy ishlarni muvafaqqiyatli, samarali o'tkazilishi uni har tomonlama o'ylab, sinchiklab tashkil qilinishiga bog'liq. Uni o'tkazilishi ilmiy xarakterga asoslangan va reja asosida amalga oshirilishi lozim. Tahlil ishlari olib borilayotganda, u bir necha bosqichlarni bosib o'tadi. Ushbu bosqichlarni bosib o'tish jarayonida har bir bosqichning mazmuni oldindan aniqlanishi kerak va ularning bajarilishi ma'lum tomonlarga asoslangan bo'lishi lozim. Asoslanishi lozim bo'lgan tomonlar esa quyidagilardan iborat:

1. Korxonaning faoliyatini tahlil qilish - boshqarishda qaror qabul qiladigan har bir rahbar, menejerning xizmat burchidir. Shunday qilib bundan chiqadigan zarur tamoyil bu tahlil ishlarni bajaruvchilar o'rtasida vazifalarni aniq taqsimlash;
2. Ishlab chiqarish tarmoqlarida tahlil ishlarni tashkil qilishda eng zarur tamoyillardan biri uning tejamligi, ya'ni kam xarajat qilib yuqori samaraga erishish;
3. Tahlil ishlarni tashkil qilishda yana bir tamoyil uni o'tkazishni nazorat qilib borish.

Korxonaning iqtisodiy-moliyaviy ahvolini tahlil qilish bilan shug'ullanayotgan har bir xodim korxonaning boshqaruv va moliyaviy hisobot shakllarini erkin o'qishni, uning moddalarini tushunishni, shuningdek, xulosalar chiqarish va tavsiyalar berishni bilishi kerak.

Korxonalarda moliyaviy tahlilni tashkil etish ixtiyoriylik va amaliyotdagi tajriba hamda talabdan kelib chiqqan holda tahlil ishlari tashkil etiladi. Tahlilni tashkil etishda o'rganiladigan boblarning qo'lam va ahamiyatiga qarab iqtisodchilar bilan bir qatorda korxonaning barcha mutaxassislari hamda oddiy ishchisigacha ishtirok etishlari mumkin bo'ladi.

Boshqaruvning hamma bo'g'inlarida umumiy ishlab chiqarish sohasini samaradorligini oshirishda analitik ishni tashkil etish va moliyaviy tahlilning roli oshib bormoqda. Ushbu holatdan kelib chiqib moliyaviy tahlil tashqi va ichki tahlil turlariga bo'linadi.

Korxonaning va birlashmalarini ishlab chiqarish xo'jalik faoliyatining tashqi tahlilini quyidagilar olib boradilar:

- ♦ Boshqaruvning yuqori organlari;
- ♦ Moliya organlari;
- ♦ Bank tashkilotlari;
- ♦ Soliq organlari va hokozolar.

Yuqori boshqaruv organlari o'z nazorati ostidagi korxonaning va uyushmalarning ishlab chiqarish faoliyatini doimiy ravishda tahlil qilib turishadi. Buning uchun esa reja va hisobot ma'lumotlari, tekshiruv natijalari va boshqa ma'lumotlar kerak bo'ladi.

Yuqoridagi bildirilgan fikrlardan foydalanib, quyida ishlab chiqarish korxonalarini va birlashmalarida moliyaviy tahlilni tashkil etishni sxemasini keltirib o'tish mumkin bo'ladi.

Moliya organlari moliyaviy tahlil jarayonida korxonaning va birlashmalarining foydalilik rejasini bajarilishiga, korxonaning moddiy va pul resurslarini ratsional

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 105 page.

taqsimlanishiga, o'z – o'zini moliyalashga va harid quvvatiga diqqatini qaratadi. Moliyaviy *tahlil ishlarini korxonada va birlashmalar olib borishi bilan bir qatorda boshqa tashkilotlar ham olib borishi mumkin: Bularga:*

- ◆ Rejalashtirish tashkilotlari;
- ◆ Ilmiy tadqiqot va loyihalashtirish institutlari;
- ◆ Jamoat tashkilotlari;
- ◆ Matbuot organlari kabilar kiradi.

Ichki tahlilni esa korxonada va birlashmalarni ishchi hodimlari olib boradilar va ularning turli tarkibiy bulinmalari o'zlariga tegishli funktsiyalarni belgilab oladilar. Moliyaviy tahlil ko'p qirraliligi bilan ajralib turadi. Korxonani hamma faoliyati sferalarida mavjud bo'lgan rezervlarni izlab topish, taqsimlangan majburiyatlarni aniq bajarilishi va uni amalga oshirishda ma'suliyatni xis etish lozim bo'ladi.

2. Moliyaviy tahlilni tashkil etish va o'tkazish bosqichlari

Analitik ishlarning muvaffaqiyati ko'p jihatdan uni qanday tashkil etilganligiga va rejalashtirishga bog'liqdir. Odatda analitik ishlarda nafaqat korxonani boshqaruv tarkibi, balki boshqaruvning funktsional organlari, jamoatchilik a'zolari hamda mehnat jamoasigacha qatnashishi mumkin bo'ladi.

Moliyaviy tahlilni tashkil etishning quyidagi bosqichlari mavjud:

◆ *Tahlil o'tkazishning rejasi va dasturini tuzish bosqichi.* Moliyaviy tahlilning dasturi va rejasini tuzib olish tahlilni tashkil etishning asosiy qismidir. Bu bosqichda moliyaviy tahlil ishlari nimadan boshlanishi, tahlil utkazuvchi komissiyaga kimlar kiritilishi hamda tahlil ishlari nima bilan yakunlanishi ko'rsatib o'tiladi. Bundan tashqari moliyaviy tahlil o'tkazish dasturida quyidagilar aniq ko'rsatilgan va belgilanib olingan bo'lishi lozim:

- tahlilning maqsadi va vazifasini aniqlash;
- tahlil obyektini aniqlash;
- moliyaviy tahlil ishlarini olib borish joyi;
- tahlil mazmunini izoxlash;
- ijrochilarni tarkibi va ularning vazifalarini belgilash;
- tahlil utkazish muddatini belgilab olish;
- tahlil manbalari va ularni natijalarini rasmiylashtirish tartibini aniqlab olish.

◆ *Tahlil uchun kerakli bo'lgan manbalarni aniqlash, yig'ish hamda hisoblanadigan ko'rsatkichlarni belgilash bosqichi.* Ushbu bosqichda quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

- tahlil uchun zarur ma'lumotlarni aniqlash;
- tahlil manbalarini to'plash;
- qo'shimcha ma'lumotlarni jalb etish;

◆ *To'plangan ma'lumotlarning qo'g'riligini tekshirish va tahlil uchun moslashtirish bosqichi.* To'plangan manbaalarni to'g'riligini tekshirish hamda ishonchliligini aniqlashdan iborat bo'ladi va ushbu manbaalar tahlil uchun moslashtiriladi. Bundan tashqari ushbu bosqichda quyidagilar aniqlanib olinadi:

- tahlil usullarini aniqlab olish;
- ma'lumotlarni soddalashtirish;

- jadval, sxema va maketlarni tuzish;
- ta'sir etuvchi faktorlarni aniqlash;
- rezervlarni aniqlash.

◆ *Bevosita xo'jalik subyektlarining barcha sohalarini belgilangan tartibda tahlil qilib chiqish bosqichi.* Bu eng muhim bosqich bo'lib, bevosita tahlil ishlari bajariladi, ko'rsatkichlar hisoblanadi, o'zgarish sabablari va farqlar aniqlanadi. Ushbu bosqichda quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

- mezon ko'rsatkichlarini aniqlash;
- ko'rsatkichlarni hisob-kitob qilish hamda natijalarni baholash;
- baholashda ekspertizadan foydalanish;
- natijalarni umumlashtiruvchi mezonlar;
- tahlil natijalarini xulosaga tayyorlash.

◆ *Tahlil natijalarini umumlashtirish va rasmiylashtirish bosqichi.* Bu bosqichda o'rganilayotgan iqtisodiy jarayon yakunlanadi va ma'lum bir o'zgarishlarga baho beriladi hamda tahlilga yakun yasaladi. Bundan tashqari ushbu bosqichda ham quyidagi ishlar amalga oshirilishi lozim bo'ladi:

- korxonada faoliyatining o'zgarish sabablarini aniqlash;
- korxonada faoliyatini yaxshilanish rezervlarini jamlash;
- aniqlangan rezervlardan foydalanish tadbirlarini belgilash;
- tahlil natijalarini hisoblash va hisobotda ifodalash.

◆ *Tahlil natijasida ilg'or g'oya va tajribalarni amaliyotda qo'llash shart-sharoitlarini ko'rsatib berish hamda ularni amaliyotga tadbiq etish bosqichi.* Mazkur bosqichda tahlil natijasida aniqlangan imkoniyatlarni korxonada faoliyatiga qo'llash yo'llari ko'rsatib beriladi, tavsiyalar beriladi, aniqlangan ilg'or g'oya va tajribalarni amaliyotga tadbiq etishni ko'rsatib beradi va ularning haqiqatda kelgusida bajarilishi nazorat qilib boriladi.

3. Moliyaviy tahlil jarayonida foydalaniladigan axborot manbalari

Korxonalarni to'g'ri va oqilona boshqarish uchun turli-tuman ma'lumotlar tizimidan foydalanish zarurki, ular orqali to'g'ri boshqaruv qarorlari qabul qilinishi mumkin. Malumotlar deyilganda iqtisodiy hodisalar, voqealar va xo'jalik jarayonlarini tegishli manbalar orqali aks etirish, ularni qayta hisoblash va o'rganish, hamda qiziquvchi tashkilotlarga uzatish tushuniladi.

Tahlil uchun kerakli bo'lgan ma'lumotlarni mazmuniga qarab quyidagi turlarga ajratish mumkin:

- ◆ Iqtisodiy ma'lumotlar;
- ◆ Huquqiy-me'yoriy ma'lumotlar;
- ◆ Ilmiy- texnikaviy ma'lumotlar;
- ◆ Tabiy- ekologik ma'lumotlar;
- ◆ Boshqa ma'lumotlar.

Moliyaviy ma'lumotlarni biznes reja, turli xil axborot manbaalar, texnologik ma'lumotlar, operativ- texnik, me'yoriy va hisob hujjatlari tashkil etadi. Bu manbaalar tahlilda eng ko'p foydalaniladi.

Huquqiy- me'yoriy ma'lumotlarga esa Respublikamizda amal qilayotgan barcha qonunlar, me'yoriy hujjatlar va normativ aktlarda rasmiylashtirilgan axborotlardan foydalanish tushiniladi.

Ilmiy-texnikaviy ma'lumotlar, eng yangi taraqqiyot, jaxondagi o'zgarishlar, fan va texnika yutuqlarini o'zida mujassam etgan axborotlardir. Bu axborotlar tahlil uchun muhim ahamiyat kasb etadi¹.

Tabiiy-ekalogik ma'lumotlar, tabiat, yer, iqlim va boshqa ekologik omillarni mujassamlashtirgan axborotlarni moliyaviy tahlilda muhim manbaa sifatida o'rganiladi.

Boshqa manbaalarga esa, iqtisodiy, huquqiy, ilmiy-texnikaviy, tabiiy-ekologik manbaalarda aks etmagan ma'lumotlar tushunilib, bunga ommaviy axborot vositalari, gazeta va jurnallardagi, radio va televideniya dagi keltirilgan axborotlardan foydalanish tahlil uchun muhimdir.

Ko'plab manbaalarni tahlil jarayonlarida qo'llash ularning mazmunini boyitishga, boshqaruv qarorlarini xolisona bo'lishini va korxonalarini bozor iqtisodiyoti sharoitida faol qatnashishiga imkon yaratadi.

Moliyaviy **manbaalar boshqa axborotlardan quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turadi:**

- Hujjatlashganligi – barcha iqtisodiy hodisa va jarayonlar sodir bo'lishi bilan tegishli boshlang'ich hujjatlarda qayt etiladi hamda axborot sifatida rasmiylashadi.

- Turli-tumanligi – hodisa va voqealar ko'pgina manbaalarda qayt etilib, hajmi, mazmuni, shakli jihatidan bir- biridan farqlanadi.

- Ommaviyligi va hajmining kengligi – ko'pgina iqtisodiy axborotlar tegishli shaklga ega bo'lganligi, hisobot shakllarining yuqori organlar tomonidan tasdiqlanilganligi ularni tushunishni, bilishni osonlashtiradi.

- Ma'lum davrlarda takrorlanib turishligi – tasdiqlangan me'yoriy hujjatlar muntazam to'lg'azilib tegishli tashkilotlarga topshirish ko'zda to'tiladi, hisobot davrlari- choraklar, yarim hamda yillik muddatlarga bo'linib axborotlar to'ziladi.

- Qonunlashganligi va chegaralanganligi – barcha iqtisodiy axborotlar davlat tashkilotlari, moliya vazirligi, makroiqtisod vazirligi va soliq qo'mitasi tomonidan tasdiqlangan shakllarga asoslanib to'ziladi. Bozor iqtisodi sharoitida korxonalar uchun muhim sanalgan ayrim ma'lumotlar boshqalar uchun maxfiy bo'lib, faqat egasining ruxsati bilan e'lon qilinishi mumkin.

- Ko'p qirraliligi va sermazmunligi – iqtisodiy axborotlar miqdoriy va qiymat o'lchamlarida ko'rsatiladi, boshlang'ich hujjatlarda korxonalar nomi, imzo chekuvchilarning nasl-nomasi, davri va mahsulotlarning turlari ko'rsatilgan holda rasmiylashadi.

Iqtisodiy ma'lumotlarni aksariyat qismini hisob axborotlari tashkil etib, buxgalteriya, statistika va tezkor hisoblar majmuidan iboratdir.

Buxgalteriya hisobi va ma'lumotlari moliyaviy tahlil axborotlari tarkibida 70 foizdan ortiq salmoqni egallaydi.

Tahlil uchun kerakli manbaalar quyidagi talablarni bajarishi lozim:

6. Xaqqoniylik va holisonalik tamoiliga amal qilinadi.

7. Manbaalar tahlil qilinishi uchun keng imkoniyatli bo'lmog'i lozim, ya'ni reja, hisob va statistik ma'lumotlar hodisa va jarayonlar mazmunini to'liq yoritishi, talab qilingan vazifalarni bajarishi kerak.

8. Iqtisodiy hodisa va voqealarni ifodalovchi manbaalar aniq o'lchamda aks ettirilishi lozim.

9. Barcha manbaalarning umumiy birligi va uzviy bog'liqligi saqlaniladi hamda ulardagi axborotlar bir-birini to'ldirib turilishini taqozo etadi.

10. Manbaalarga kiritilgan ko'rsatkichlarni aniqlanish tamoillari va aks ettiriladigan davrlar mosligi zarurdir va hakoza.

Yuqoridagi talablarga javob beruvchi barcha axborotlar tahlilning aniq bajarilishi, sermazmun bo'lishligiga imkon yaratadi.

Xo'jalik faoliyatini avtomatik boshqarish sistemasi sharoitida tashkil etish deyilganda, elektron hisoblash mashinalari (komp yuterlar) yordamida va iqtisodiy matematik usullarini qo'llagan holda ishlab chiqarishning muhim sohalarini aniq va to'g'ri boshqarish vazifalarini amalga oshirish maqsadida tashkil etish tushuniladi.

Bunday amalga oshirish uch xil yo'nalishda bo'lishi mumkin, ya'ni:

- ♦ Markazlashgan;
- ♦ Markazlashmagan;
- ♦ Aralash.

Xo'jalik faoliyatini tahlil etishning avtomatik boshqarish sistemasi sharoitida amalga oshirish quyidagi printsiplarga amal qiladi:

- ♦ Aniq maqsadga ega ekanligi sistemalashganligi;
- ♦ Komplekslilik;
- ♦ Ixchamlashganligi;
- ♦ Uzluksizlik va muntazamlilik;
- ♦ Taqqoslanish imkoniyatini kengligi;
- ♦ Yechim loyihasi aniq va ixchamliligi.

Avtomatik boshqarish sistemasi sharoitida tahlil etish quyidagi sharoitda bajariladi:

- ♦ Qayd etish;
- ♦ Boshlang'ich ma'lumotlarni yig'ish va uzatish;
- ♦ Umumiy ma'lumotlar bazasini tashkil etish;
- ♦ Ko'rsatkichlar algoritmi bo'yicha ma'lumotlarni qayta ishlash;
- ♦ Iste'molchilar uchun kerakli ma'lumotlarni tayorlash.

Tahlil uchun kerakli ma'lumotlarning aniqligini va tez muddatda tayyorlashning eng aniq yo'llaridan biri – komp yuter dasturlari yordamida qayta ishlash hisoblanadi.

Kompleks avtomatlashgan sharoitda tahlil uchun kerakli ma'lumotlardan foydalanish xususiyatlari ma'lum darajada imkoniyatlarni ochib beradi:

6. Boshlang'ich hujjatlar - hisob, statistika normativ ma'lumotlar komp yuterning xotirasiga qo'yilib faqat bir xil manba, ya'ni mashina xotirasiga olinadi;

7. Tahlil uchun kerakli turli murakkab hisoblashlar ma'lum sekundlarda

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 89 page.

bajariladi;

8. Ta'sir etuvchi omillarni mashinalar aniq ko'rsatib beradi;

9. Tahlil uchun kerakli ma'lumotlar va tahlil natijalari o'rnatilgan shaklda mashinagramma, tabelogrammalarda ifodalanadi;

10. Turli xil iqtisodiy ma'lumotlar mashinalar uchun bir xil shifr va kodlarda kiritiladi.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasiga ko'ra ishni avtomatlashtirilgan tarzda olib borilishi ancha iqtisodiy samaradorlikka olib kelar ekan.

4. Moliyaviy taxlilni tashkil etish shakllari

Moliyaviy tahlil orqali tijoratda ilmiy asoslangan boshqaruv qarorlari qabul qilinadi. Uning yordamida o'sish sur'atlari o'rganiladi, faoliyat natijalari o'zgarishiga omillar ta'siri har tomonlama chuqur va tizimli hisob – kitob ishlari amalga oshiriladi, biznes – reja va boshqaruv qarorlariga aniq-liklar kiritiladi, rejaning bajarilishi nazorat ostiga olinib, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish imkoniyatlari aniqlanadi, korxonada faoliyatining natijalari baholanadi, iqtisodiy rivojlanish strategiyasi ishlab chiqiladi. Bu murakkab masalalar echimini topishda malakali iqtisodchi, moliyachi, buxgalter, audi-tor va iqtisodiy sohadagi boshqa mutaxassislar iqtisodiy tadqiqotning hozirgi samarali usuli kompleks moliyaviy tahlil etish yo'llarini puxta o'zlashtirgan bo'lishi kerak.

Tahlil etishning texnika va texnologiyalarini puxta o'zlashtirish orqali tadqiqotchi bozor holatining o'zgarishiga tez mos-lashadi hamda to'g'ri qaror va xulosalar qila oladi.

Bugungi kunda demokratik islohotlar va jamiyatni liberallashtirishni izchil va bosqichma-bosqich davom ettirish hamda chuqurlashtirish jarayoni o'zining aniq va ravshan marralariga ega bo'lib, hayotimizda tub o'zgarishlar o'z mantiqiy yakuniga etkazilayotgan bir paytda jahon miqyosida moliyaviy inqiroz ro'y bermoqda. Moliyaviy inqirozlarning salbiy oqibatlarini engillashtirishda Prezidentimiz Islom Karimov ta'kidlaganidek, "Biz tanlagan ta-raqqiyot modeli, mamlakatni isloh etish, modernizatsiyalash, texnik va texnologik yangilash, iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish bo'yicha amalga oshirilayotgan puxta o'ylangan siyosat bugungi kunda o'z samarasini bermoqda. Va bu siyosat yurtimizni turli salbiy jarayonlar va inqirozlar ta'siridan saqlaydigan mustahkam va ishonchli himoya vositasi bo'lib xizmat qilmoqda".¹ Jahon moliya-viy inqirozining har bir mamlakatga ta'siri undan ko'riladigan zararning darajasi va ko'lami, birinchi navbatda, shu davlatning moliyaviy-iqtisodiy va bank tizimlarining nechog'lik barqaror va ishonchli ekaniga, ularning himoya mexanizmlari qanchalik kuchli ekaniga bog'liq. Mazkur o'zgarish va jarayonlar moliyaviy tahlil fanini ham erkin iqtisodiyotga moslashishni, mazmun va mohiyati jihatidan tubdan yangilashni talab etmoqda.²

Moliyaviy tahlilning mazmunini firma, kompaniya va korxonalar faoliyatini keng qamrovli tarzda o'rganish asosida ularning har bir yo'nalishini o'zaro bog'liqlikda, aloqadorlikda ko'rib chiqib, mavjud resurslardan samarali foydalanishning chora tadbirlarini belgilab berish maqsadida korxonada faoliyati natijaviyligini oshirishga qaratilgan ichki imkoniyatlarini aniqlash tashkil etadi.

Bozor munosabatlari sharoitida har bir ishlab chiqarish resurs-laridan foydalanish natijaviyligini oshirish maqsadida kompleks tarzda moliyaviy tahlilni tashkil etish lozim. Kompleks tahlilni amalga oshirish metodologiyasi adabiyotlarda yetarlicha yoritilmagan.

Metodologiya fan predmetini o'rgatish usuli, unda qo'llani-ladigan yondashuvlar, usullar majmuasi demakdir.

Kompleks tahlil xo'jalik faoliyatini bo'laklarga bo'lib bir- biriga bog'liq holda batafsil o'rganishdir. Ushbu tahlil turi ti-zimli yondashish bilan amalga oshiriladi.

Shu ma'noda kompleks moliyaviy tahlilning mazmunini kor-xona faoliyatini keng qamrovli tarzda o'rganish asosida, ularning har bir bo'lagini o'zaro aloqadorlikda ko'rib chiqib mavjud resurs-lardan samarali foydalanishning chora-tadbirlarini belgilab berish maqsadidagi, korxonada faoliyati natijaviyligini yaxshilash-ga qaratilgan ichki imkoniyatlarini aniqlash tashkil etadi.

Korxonaning ishlab chiqarish va xo'jalik jarayonlari (ta'mi-not, ishlab chiqarish, realizatsiya) jamlanganda uning ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatini tashkil etadi.

Ular aniq son jihatga ega bo'lishi kerak.

Bu jarayonlarni miqdor va sifat jihatlarini tasniflash analitik ko'rsatkichlar tizimi (sistemasi) orqali amalga oshiriladi.

Analitik ko'rsatkichlarda korxonaning ishlab chiqarish, moliya, xo'jalik jarayonlarini iqtisodiy samaradorlik darajasi, hajmi va uning ayrim yo'nalishlari aks etadi.

Analitik ko'rsatkichlar biznes reja, buxgalteriya hisobi va hisobotlari, boshqa axborot manbalaridan olinadi. Ko'rsatkichlar-ning mazmuni miqdorini ifodalovchi ko'rsatkichlardan farqlanadi.

Ko'rsatkichlar mazmuni o'rganilayotgan jarayonlarning iqtisodiy mohiyatini, **ko'rsatkichlar miqdori** esa ularning o'lchovini ifodalaydi. Masalan, mahsulot iste'molchilarga ortib jo'natil-gandan kelgan tushum **ko'rsatkichlar mazmunini**, miqdor ko'rsatkichi esa tushum summasi uning dinamikasi, rejaning bajarili-shidir.

Analitik ko'rsatkichlar quyidagicha turkumlanadi:

- 1) mazmuni bo'yicha;
- 2) ifodalanish usuli bo'yicha;
- 3) foydalanish doirasi bo'yicha;
- 4) ishlatilish xususiyati bo'yicha.

1. Ko'rsatkichlar mazmuni bo'yicha ikki guruhga bo'linadi.

1.1. **Miqdor ko'rsatkichlari.** Xo'jalik jarayonlari va ular-ning o'zgarishlarini son jihatini ifodalaydi. Masalan, xodim-lar soni, mashina va uskunalari soni va h.k.

² Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 202 page.

1.2. **Sifat ko'rsatkichlari.** Bu ko'rsatkichlar xo'jalik ja-rayonlaridagi o'zgarishlarning muhim xususiyatlari va ularning iqtisodiy samaradorligini ifodalaydi. Masalan, rentabellik, mahsulot tannarxi, mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari sifat ko'r-satkichlari tarkibiga kiradi.

Miqdor va sifat ko'rsatkichlari bir-biridan ajralgan holda o'rganilmaydi. Har ikki ko'rsatkich bir-biri bilan uzviy bog'langan holda ishning natijasiga ta'sir etadi. Masalan, mahsulot hajmi ishchilar soni (miqdor ko'rsatkich) va bir ishchining o'rtacha mahsulot hajmi (sifat ko'rsatkich)larini ko'paytmasidan hosil bo'ladi.

2. Ko'rsatkichlar ifodalanish usuli bo'yicha ham ikki guruhga bo'linadi.

2.1. **Mutlaq ko'rsatkichlar.** Bu ko'rsatkichlar ishtirokida ish-lab chiqarish, moliyaviy va xo'jalik faoliyatlarining hajmi, strukturasi va sifat xususiyatlari ifodalanadi. Qaysi o'lehov bir-ligida ifodalanishiga qarab natural, mehnat, qiymat shakllariga bo'linadi. Mahsulot hajmi natura shakli (tonna, kg, metr, dona) da mehnat (norma- soat), pul ko'rinishida ifodalanishi mumkin.

2.2. **Nisbiy ko'rsatkichlar.** Bu ko'rsatkichlar bir-biri bilan uzviy bog'liqqa ega ikki mutlaq ko'rsatkichning nisbati orqali aniqlangan nisbiy ko'rsatkich o'rganilayotgan hodisalar strukturu-rasi, ularning samaradorligi va vaqt jihatdan intensivligini aniqlash uchun zarur.

Nisbiy ko'rsatkichlar foiz, koeffitsient, indeks shakllarida qo'llaniladi.

3. Foydalanish doirasi bo'yicha ko'rsatkichlar quyidagicha taq-simga ega.

3.1. Barcha tarmoqlarda foydalaniladigan umumiy ko'rsatkich-lar. Masalan, ish haqi fondi, bir xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha mahsulot, sof foyda, xususiy kapital rentabellik darajasi va h.k.

3.2. Ayrim tarmoqlar sanoat, qishloq xo'jaligi, savdo va h.k. larda qo'llaniladigan yakka, xususiy ko'rsatkichlar. Mahsulot sifa-ti, uning chidamliligi – sanoat, donning namliligi, sutning yog'-lilik darajasi qishloq xo'jaligiga taalluqlidir.

4. Ishlatilish bo'yicha ko'rsatkichlar quyidagicha ifodalanadi.

4.1. Xo'jalik jarayonlarini tasniflovchi ko'rsatkichlar. Ular k orxona xo'jalik jarayonlarini tuzilishi, biznes rejalarning bajarilishi, jarayonlar dinamikasi orqali erishilgan natijalar-ni ifodalaydi.

4.2. Erishilgan natijalarga ta'sir etuvchi omillar. Ishlab chiqarish, moliyaviy va xo'jalik jarayonlaridagi o'zgarish sabablari analitik ko'rsatkichlar orqali ifodalanadi. Masalan, sotishdan kelgan tushum indeksi (I_v), sotish hajmi (I_g) hamda sotiladigan mahsulot baho (I_p) larining ko'paytmasidan hosil bo'ladi. Bunda,

I_v – natija;

I_g – omil;

I_p – omil.

YUqoridagi formulani quyidagicha ifodalash mumkin.

$$\frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_0 p_0} = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0} \times \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1 p_0}$$

Barcha analitik ko'rsatkichlar bir-biri bilan uzviy bog'liq-likka ega, faqat ulardan tizimli tartibda foydalanilgan taqdir-dagina kompleks moliyaviy tahlil oldiga qo'yilgan maqsadga eri-shish mumkin.

Kompleks moliyaviy tahlilga oid adabiyotlarda iqtisodiy ko'rsatkichlarni turkumlash, ularning shakllanishi va bir-biri bilan bog'liqligini ifodalovchi turlicha chizmalar mavjud.

Bu chizmalardan eng asosiysi A.D. SHERemet, R.S. Sayfulin, E.N. Negashev tomonidan yozilib nashr etilgan "Комплексный экономический анализ деятельности предприятия" ((вопросы методологии)). -M.: "Экономика", 1974, 26 bet) diqqatga sazovor.

Iqtisodiy ko'rsatkichlar 2 guruh ko'rsatkichlardan iborat. Guruhlar o'zagini ishlab chiqarishning texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlari, ya'ni texnika va texnologiyasi, texnologik jarayonlar, meh-natning texnik va energiya bilan qurollanishi, ishlab chiqarish jarayonining davomiyligi, ishlab chiqarishni tashkil etish dara-jalari o'z ichiga oladi.

5. Moliyaviy tahlilni o'tkazish bosqichlari

Analitik ishlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uni tash-kil etish darajasiga bog'liq.

Korxonadagidagi ichki analitik ishlar ma'lum maqsad, vazifa bo'yicha tizimli o'tkazilishi kerak. Bunday tahlil ishlab chiqarish va moliyaviy, joriy, tezkor va istiqbolli, kompleks va ayrim mav-zular bo'yicha tahlil hamda raqobatdagi korxonalarining tashqi tah-lil ma'lumotlari yig'indisini o'z ichiga oladi.

Moliyaviy tahlil xo'jalik subyektlarida kimlar tomonidan amalga oshiriladi?

– yirik firma – ixtisoslashgan bo'linmalarda direktorning iqtisodiy masalalar bo'yicha o'rinbosari rahbarligidagi buxgal-terlar, iqtisodchi, menejmentlar guruhi;

– o'rta firmalarda – guruh yoki moliyaviy masalalar bo'yicha mutaxassis;

– kichik firmalarda – bosh buxgalter moliyaviy tahlilni amalga oshiradi.

Moliyaviy tahlilni o'tkazish bosqichlari quyidagi-lardan iborat:

1. Maqsadli aniq ko'rsatma va tahlil obyektini belgilash;

2. Dastlab obyekt bilan umumiy tanishuv va tahlil rejasini qayta ishlab chiqish: axborot manbalarini aniqlash, tahlil etish uslubini tanlash;

3. Tahlil manbalarini yig'ish va ularning ishonchligini, sifatini tekshirish;

4. Tahlil manbalarini o'rganish, aniq tahlil uslubi orqali hisob-kitoblarni amalga oshirish;

5. Tahlil natijalarini umumlashtirish, xulosalashtirish;

6. Ichki rezervlarni aniqlash, aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish, kelgusida bunday kamchiliklarga yo'l qo'ymaslikka qaratilgan boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish.

Kompleks moliyaviy tahlilning I, II bosqichlarida – tahlil-ning maqsadi, vazifasi, tahlil objekti aniqlanishi, tahlil maz-muni, tahlilni o'tkazuvchi guruhlar (ijrochilar) tarkibi, tahlil muddati, tahlil etish uslublari aks etishi lozim.

Yig'ilgan axborot manbalari ishonchli, sifatli bo'lishi kerak. Ma'lumotlarga ishlov berishdan oldin axborot manbalari yuzaki va mazmun jihatdan tekshiruvlardan o'tkaziladi¹.

Chetdan investorlarni jalb etish maqsadida hisobot ma'lu-motlarini bo'rttirib ko'rsatish jozibasiga hamon chek qo'yilmagan. Investorni jalb qilish uchun, tabiiyki, o'zining faqat "Yaxshi tomonlarinigina ko'rsatish" istagi, aniqroq qilib aytganda: hali olinmagan daromadlarni aks ettirish, ularni qaytadan baholash yo'li bilan aktivlar qiymatini ko'pirtirib ko'rsatish, binobarin, o'z kapitalining miqdorlarini ko'paytirish va shu kabilarga xohish paydo bo'ladi. Boshqacha aytganda, qasddan (yoki qasddan bo'l-magan holda) foydalanuvchini chalg'itish, u o'z manfaatlariga javob bera oluvchi iqtisodiy qarorni undan kelib chiqqan holda qabul qila olmaydigan axborotni taqdim etish xavfi yuzaga keladi. Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda mulk huquqi qattiq qo'riqlanadi va mulkdorni himoya qilish uchun xalqaro amaliyot hisobga olishning korxonalariga ularning haqiqiy ahvo-lini bo'rttirib ko'rsatishlarini taqiqlaydi hamda korxonalar-ning buxgalteriya hisobi ma'lumotlaridan foydalanuvchilarga ularni to'liq talqin qilishlarida yordam beradigan qoidalarni ishlab chiqqan. SHunga muvofiq buxgalteriyaga oid axborot muayyan talablarga javob berishi (foydalanuvchi uchun tushunarli, ishonch-li, ahamiyatli va turli davrlar uchun taqqoslanadigan bo'lishi) va ma'lum qoidalar asosida tuzilishi kerak.

Ushbu qoidalar turli mamlakatlarda turlicha nomlanadi, bi-roq ularning eng ko'p tarqalgan nomi – buxgalteriya hisobining umum-e'tirof etilgan tamoyillari (Generall Accepted Accounting Principles - GAAP)dir. Bizning respublikamizda ushbu qoidalar – buxgalteriya hisobi tamoyillari – Buxgalteriya hisobi milliy standartlarida (BXMS) aks ettirilgan.

Tahlil natijalarini umumlashtirish, ya'ni xulosalashtirish bosqichida o'rganilayotgan iqtisodiy jarayonlarga yakun yasaladi. Bu bosqichda qo'shimcha quyidagi ishlar ham amalga oshirilishi lozim:

- xo'jalik faoliyati natijalarini o'zgarish sabablarini aniqlash;
- ichki imkoniyatlarni aniqlash va jamlash;
- aniqlangan rezervlardan foydalanish tadbirlarini belgilash.

6. Moliyaviy tahlilning axborot manbalari

Chuqur va aniq, obyektiv tahliliy xulosalarga bir qancha tur-dagi axborot manbalariga ishlov berish orqali erishiladi. XFKIT uchun ichki axborot manbalari muhim ahamiyatga ega. Ular tarkibiga quyidagilar kiradi:

- ta'sis hujjatlari;
- asosiy vositalar va oborot mablag'lar tarkibi, ularning qiymati, xo'jalik operatsiyalari hamda korxonaning daromad va xarajatlarini o'zida ifoda etuvchi dastlabki hujjatlar;
- texnik loyihalarga oid hujjatlar;

- investorlar, mol yetkazib beruvchilar, xaridorlar, qarzdor-lar, emitentlar o'rtasida bo'ladigan munosabatlarni ifodalovchi yuridik hujjatlar;
- buxgalteriya hisobining analitik ma'lumotlari;
- tezkor va statistik hisob ma'lumotlari;
- buxgalteriya hisoboti;
- nazorat organlarining dalolatnomalari, auditor va soliq inspeksiyalari tomonidan o'tkazilgan tekshiruv xulosalari, tijo-rat banklarining dalolatnomasi;
- me'yoriy hujjatlar;
- biznes-reja va h.k.

Boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish uchun quyidagi tashqi manbalardan ham foydalaniladi:

- davlatning iqtisodiy sohadagi siyosatini ifodalovchi siyosiy xarakterdagi manbalar, masalan, tijorat faoliyati bilan shug'ulla-nuvchilar uchun soliq yukini pasaytirish orqali rag'batlantirish yoki ayrim turdagi faoliyatlarni cheklashlarni keltirish mumkin;
- ayrim turdagi tovarlar, xizmatlarga bo'lgan talab va eh-tiyojlar, kredit stavkalari foizi, chet el valyuta kursini o'zgari-shi, ayrim kompaniya va tijorat banklari reytingi to'g'risidagi ma'lumotlar;
- mol yetkazib beruvchilar, xaridorlar, investorlar, kredi-torlarning moliyaviy ahvoli to'g'risidagi ma'lumotlar;
- rahbar lavozimdagi yuridik shaxslarning ishbilarmonlik va shaxsiy sifat ko'rsatkichlarini ifodalovchi ma'lumotlar;
- gazeta, jurnal, birja byulletenlari, televidenie va radio, internet ma'lumotlari va h.k.

Tahlil manbalari guruhlariga ajratiladi, hisobotlarda aks etgan ma'lumotlar har tomonlama chuqur tekshiruvdan o'tkazilib, so'ng ma'lumotlarga analitik ishlovlar beriladi.

Nazorat savollar:

1. Analitik ko'rsatkichlar deb nimaga aytiladi? Uning tur-kumlanishining asosiy belgilari nimalardan iborat?
2. Mutlaq va nisbiy, miqdor va sifat ko'rsatkichlari, ularni tahlilda qo'llash tartiblari nimalardan iborat?
3. Kompleks moliyaviy tahlilni o'tkazish bosqichlarini ayting.

¹Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 99 page.

11-bob. OPERATSION FAOLIYAT TAHLILI

Reja:

1. Firma va kompaniyalarning daromadlari tahlili.
2. Firma va kompaniyalarning xarajatlari tahlili.
3. Firma va kompaniyalarda foyda tahlili.
4. Mahsulot (ish xizmatlar) ishlab chiqarish hajmini tahlili
5. Strukturaviy o'zgarishlarni mahsulot hajmiga ta'sirining tahlili
6. Mahsulotlar nomenklaturasi va assortimentini boshqarish

Tayanch so'zlar:

Mahsulot ishlab chiqarish hajmi, mahsulot strukturasi, nomenklatura, assortiment, mahsulot sotish tahlili, mahsulot sotish hajmi, sifat ko'rsatkichi, mahsulotlar butligi.

1. Firma va kompaniyalarning daromadlari tahlili.

Korxonaning daromad va xarajatlarini tahlil etishdan asosiy maqsad, xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy holati, uning daromad, xarajat, foyda va zararlari tarkibidagi strukturaviy o'zgarishlar to'g'risida aniq va ishonchli ma'lumotlarga ega bo'lishdan iborat.

Tahlil etuvchini asosan korxonaning joriy yildagi moliyaviy holati, yaqin yillarga mo'ljallangan rejasi hamda uzoq muddatlarga mo'ljallangan korxonaning moliyaviy holatini ifodalovchi parametrlari ko'proq qiziqtiradi.

Daromad va xarajatlar tahlili uchun ma'lumotlar 2-shakl "Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot"da aks etadi. O'tgan yil va hisobot yillariga tegishli barcha daromad va xarajatlar bu moliyaviy hisobot shaklida ifodalangan.

Daromadlar – bu hisobot davrida iqtisodiy foydaning aktivlarning oqimi yoki ko'payishi shaklida o'sishi yoki passivlarning qatnashchilarning kapitaldagi omonatlaridan farq etuchi o'sishiga olib keluvchi kamayishidir.

Daromadlar turli aktivlarning ko'payishi ko'rinishida yuzaga keladi; bular nafaqat pul mablag'lari, balki, realizatsiya qilinayotgan tovarlar va xizmatlarning o'rniga olingan tovarlar va xizmatlar ham bo'lishi mumkin; agar tovarlar va xizmatlar haqi xaridor tomonidan to'liq to'lanmagan bo'lsa, bunday hollarda, debitorlik qarzlari ham bo'lishi mumkin. Daromadlar, shuningdek, majburiyatlarni kamaytirish ko'rinishida olinishi mumkin, bu esa korxonaning kapitaliga aktivlarning ko'payishi kabi ta'sir ko'rsatadi. Korxonaning daromadlari va harajatlari hisobi, moliyaviy natijalarni shakllantirish va ulardan foydalanish hisobvaraqlar rejasining so'nggi, to'qqizinchi bo'limida, 9000-9900-son hisobvaraqlarda amalga oshiriladi.

Xorijiy manbalarda esa "daromad" tushunchasi quyidagicha talqin etilgan: Daromad - bu sof foydadan paydo bo'lgan xarajatlar va yo'qotishlarning ayrilib tashlanishi hisoblanadi. Daromad - bu qilinayotgan ishning o'lchov birligidir va u buxgalteriya hisoblari orqali aniqlanadi. Daromad Bayonoti daromad terminlaridan foydalangan holda berilgan muddat uchun bayon etiladi. Biz kompaniyaning daromadini va uning komponentlarini, kompaniyaning ishlarini va qilayotgan

tavakkallarini tahlil qilish uchun va vaqtni hisoblash hamda kutilmagan naqd pul muammolarini oldini olish uchun hisoblaymiz. Daromad ramkasi bizning tahlillarimiz hisoblanganda uning komponentlari esa kompaniyaning olib borayotgan ishlarining portreti hisoblanadi. Bu bo'lim tahlil va uning komponentlarini tushuntiradi. Biz qanday qilib toliq tahliliy qo'shishlarni bayonot komponentlariga va unga aloqador kengaytirilgan tahlillarga kiritishni tushuntiramiz. Biz maqsadni daromad ko'rsatkichi va asosiy xarajatlar va narxlarga qaratamiz.

Daromad kompaniya tomonidan olib borilayotgan ishlarining moliyaviy ta'sirini xulosalaydi va bu mulohazali deb bimalol aytish olamiz. Daromad bayonotining asosiy maqsadi - daromad muhim komponentlar bilan birgalikda qanday aniqlanishini tushuntirishdir. Biz ushbu bo'limda ikkala iqtisodiy va buxgalteriya daromadini korib chiqamiz va ularni naqd pul oqimidan farqini o'rganamiz.

Ikki xil daromad bor: iqtisodiy va doimiy daromad. **Iqtisodiy daromad** - berilgan muddat ichida sarmoyadorlarning sarmoyasidagi o'zgarishga qarab sof daromadning o'zgarishiga aytiladi. Nazariy jihatdan bu muddatli naqd pulning oqimi plyus kelajakdagi naqd pul oqimining hozirgi qiymatidagi o'zgarishdir. **Doimiy daromad** - biznesning mavjud bo'lgan davridagi barcha ishlar kerak bolgan o'rtacha daromad qiymati nazarda tutiladi. Iqtisodiy daromad sarmoyadorlarning sarmoyasidagi o'zgarishning qiymatini o'lchagan vaqtda, doimiy daromad esa qiymatga proporsiya qilinishdir.

Buxgalteriya daromadi o'sib borayotgan hisobga asoslanadi va u kiritiladigan daromadlarni kiritilgan daromadlarga taqqoslash orqali aniqlanadi. Buxgalteriya daromadi ikkala ham iqtisodiy, ham doimiy daromadni o'lchash uchun ishlamaydi. Buxgalteriya daromadi asossiz ravishda kiritilgan buxgalteriya buzilishlari qoidalari, boshqaruv tushumi va taxminiy xatoliklar sababli, xatoliklar o'choviga ega. Shu sababli buxgalteriya daromadi shu uch komponentni o'z ichiga oladi deb tasavvur etish mumkin: (1) **doimiy komponent**, har bir dollar kompaniyaning 1/r qiymatli dollariga teng (r bu yerda mablag'ning qiymati); (2) **tranzit komponenti**, har bir dollar faqatgina kompaniyaning dollar qiymatiga teng; (3) **qiymati ahamiyatsiz komponent**, bu qiymat uchun ahamiyatsiz hisoblanadi.

Daromadlar - bular kompaniyaning biznesidan keladigan va o'sadigan ishlangan kirimlar hisoblanadi. Bularga savdo-sotiqdan kelgan naqd pul kirimlari va kredit savdo-sotiqdaridan keladigan naqd pul kirimlari kiradi. **O'sishlar** esa, kompaniyaning biznesiga aloqador bo'lmagan hisoblanib, pul o'tkazmalari ishlaridan keladigan kirim hisoblanadi. Daromad va o'sish orasidagi farq - bu kompaniyaning biznesi hisoblanib, undan keladigan foydadir. Daromadlar kompaniya biznesi singari davomiydir, lekin o'sishla davomiy hisoblanmaydi. Bu farq tahlil uchun juda muhim hisoblanadi va biz davomiy daromad komponentini topayotganimizda juda katta o'rin tutadi.

Daromadni ko'rsatish metodi bayon etilgan daromadga katta tasir o'tkazadi. Hozirgi vaqtda daromadni aniqlash kundan kunga qiyinlashmoqda va ko'pincha u Internet savdo-sotiqi bilan bog'lanilyapti. Bu buxgalteriya ko'rsatmalaridan

yiroqroq joyga aylanmoqda. Bu boshqaruvga pul ishlab olish imkonini beradi. Shunga binoan, daromad ko'rsatkichlarini aniqlash moliyaviy bayonot tahlillari uchun juda ham muhim hisoblanadi.

2. Firma va kompaniyalarning xarajatlari tahlili

Xarajatlar jami ishlab chiqarish (tovarlar, xizmatlar), uchun sarflangan pul mablag'laridir.

Xarajatlar – hisobot davrida iqtisodiy foydaning aktivlarning chiqib ketishi yoki ulardan foydalanish shaklida kamayishi, shuningdek, qatnashchilar o'rtasida kapitalning kamayishiga olib keluvchi majburiyatlarning yuzaga kelishidir.

Xorijiy manbalarda esa “xarajat” tushunchasi quyidagicha talqin etilgan: **Xarajatlar** kompaniya olib borayotgan biznesining tashqi ta'sirlari tufayli kelib chiqadi. **Yo'qotishlar** esa kompaniya mol-mulkining qisqartirilishi yoki qisqarishi hisoblanadi. Bunga namuna sifatida investitsiya aksiyalarini sotuvdan kelganlar yo'qotishlarni aytish mumkin. Xarajatlar va yo'qotishlarni hisoblash buxgalteriyasi bayonotning vaqti qiymatini tahlilini o'z ichiga oladi. Bular qayerdan kelganini bilish uchun vaqt juda muhim hisoblanadi, ko'pincha ularni daromadlar bilan taqqoslash o'rinlidir.

O'zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to'g'risida”gi qonuni, “Mahsulot tannarxiga kiritiladigan ishlab chiqarish xarajatlari tarkibi va moliyaviy natijalarni shakllanish tartibi to'g'risida”gi Nizom talablari asosida hisoblanayotgan mahsulot tannarxi bir qancha afzalliklarga ega, jumladan, mahsulot tannarxiga kiritiladigan xarajatlar to'g'risida to'liq ma'lumotlarga ega bo'lindi; korxonani raqobatbardoshligini aniqlash, xarajatlarni nazorat qilish imkoniyatlari yaratildi¹.

Xarajatlarni tahlil etishda ularni quyidagi guruhlariga ajratib o'rganish lozim.

1. Ishlab chiqarish xarajatlari.
2. Davr xarajatlari.
3. Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar.
4. Favqulodda xarajat (zarar)lar.

Har bir guruhga kiritilgan xarajatlar quyidagicha turkumlanadi:

1. Mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari:

- a) bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar;
- b) bevosita va bilvosita mehnat haqi xarajatlari;
- v) ishlab chiqarishdagi asosiy vositalar amortizatsiyasi;
- g) ishlab chiqarish xarakteridagi boshqa bevosita va bilvosita xarajatlar.

2. Davr xarajatlari:

- a) sotish xarajatlari;
- b) boshqaruv xarajatlari;
- v) boshqa muomala xarajatlari va zararlar.

3. Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar:

- a) foizlar bo'yicha sarflar;

b) chet el valyuta kursi o'zgarishidan zarar;

v) qimmatli qog'ozlarga qo'yilgan mablag'larni qayta baholashdan ko'rilgan zarar;

g) moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa sarf-xarajatlar

4. Favqulodda zararlar turkumlanmaydi.

Xarajatlar ishlab chiqarishdagi ahamiyatiga qarab ikki guruhga bo'linadi:

1. Ishlab chiqarish xarajatlari.

2. Noishlab chiqarish xarajatlari.

Ishlab chiqarish xarajatlari mahsulot ishlab chiqarish bilan uzviy bog'liq.

Bevosita material xarajatlari mehnat haqi bilan birgalikda dastlabki xarajatlarni, mehnat haqi va ishlab chiqarish xarakteridagi ma'muriy-boshqaruv xarajatlari birgalikda konversiya xarajatlarni tashkil etadi. Material xarajatlari konversiya xarajatlari bilan birgalikda to'liq ishlab chiqarish tannarxini ifodalaydi.

Ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan barcha xarajatlar *noishlab chiqarish xarajatlari* deb ataladi. Ular tarkibiga sotish bilan bog'liq xarajatlar, ilmiy tekshirish va tadqiqot xarajatlari, umumiy va ma'muriy xarajatlar, boshqaruv xarajatlari, olingan kredit uchun foiz to'lovlari va boshqa ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar kiradi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan qilinadigan xarajatlar yuqorida keltirilgan turkumlashdan tashqari quyidagi xususiyatlari bo'yicha ham tasniflanadi.

1. Ishlab chiqarish jarayonidagi iqtisodiy o'rmiga qarab;

- a) asosiy;
- b) doimiy.

2. Tarkibiga qarab:

- a) kompleks;
- b) bir elementli.

3. Tannarxga o'tkazish usuliga qarab:

- a) to'g'ri;
- b) egri.

4. Ishlab chiqarish hajmiga qarab:

- a) o'zgaruvchan;
- b) o'zgarmas.

5. Ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etishiga qarab:

- a) ishlab chiqarish;
- b) tijorat.

6. Samaradorlikka qarab:

- a) samarali;
- b) samarasiz.

Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga bog'liqligi jihatidan xarajatlar quyidagi guruhlariga bo'linadi:

- a) o'zgaruvchan xarajatlar;
- b) o'zgarmas xarajatlar;
- v) yarim o'zgaruvchan xarajatlar

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 254 page.

Mahsulot ishlab chiqarish hajmining ortishi bilan o'sib boruvchi xarajatlar o'zgaruvchan xarajat hisoblanadi. Ular tarkibiga ishlab chiqarishdagi ishchilarning ish haqi, yoqilg'i, energiya materiallar xarajati kiradi.

O'zgaruvchan xarajatlar mahsulot miqdoriga bog'liq bo'lmagan holda bir xil darajada saqlanuvchi xarajatlardir. Masalan, ijara to'lovlari, amortizatsiya ajratmalari, reklama xarajatlari o'zgaruvchan xarajatlar sirasiga kiradi.

Yarim o'zgaruvchan xarajatlar – o'zgaruvchanlik va ayni paytda davriylik yoki doimiylik xarakteriga ega xarajatlardir.

3. Firma va kompaniyalarda foyda tahlili

Har bir firma va korxonalar o'z faoliyati natijasida sof foydaga erishishni ko'zlaydi. Shu sababli ham sof foyda miqdorini o'rganish va unga ta'sir etuvchi omillarga baho berish korxonalar samaradorligini oshirishga olib keladi. Korxonalar ixtiyorida qoladigan va uning erkin tasarrufidagi foyda sof foyda deyiladi. Ushbu ko'rsatkich soliq to'loviga qadar bo'lgan foyda summasidan foyda (daromad)dan soliq va boshqa soliqlar va ajratmalar summasini chegirish asosida aniqlanadi. Sof foyda tahlilida uning o'tgan yillarga, shuningdek, korxonalar biznes rejasi ko'rsatkichlariga nisbatan o'zgarishlari o'rganiladi. Moliyaviy natijaviylikning ushbu yakuniy qatori barcha ichki va tashqi axborotdan foydalanuvchilar e'tiborida masala hisoblanadi.

Foyda (daromad) iqtisodiy harakatning zaruriy sharti maqsadi sifatida qaraladi. Jahon amaliyotida foyda deyilganda ko'pincha biznes samaradorligining tadbir vositasi sifatida qaraladi. Foyda bu daromadlar va xarajatlar farqlanishidagi yuqori o'zgaruvchanlikdir. Ular orasidagi quyi o'zgaruvchanlik esa zararni ifodalaydi.

Daromadlar va xarajatlar moliyaviy natijalarni xarakterlovchi foydani o'lchashga daxldor bo'lgan elementlar hisoblanadi. Daromadlar va xarajatlarni, ya'ni foydani aniqlash va o'lchash - korxonalar o'z moliyaviy hisobotini tayyorlashda foydalaniladigan kapital konstepstiyasi hamda kapitalning saqlanishiga bog'liq bo'ladi.

Foyda iqtisodiy kategoriya, uning umumiy mohiyati quyidagicha ifodalanadi:

– firma, kompaniyalarning qisqa va uzoq muddatli rivojlanishining asosiy manbai;

– kreditga layoqatliligini ifodalovchi ko'rsatkich;

– mulk egasining asosiy maqsadi;

– raqobatbardoshlik mezoni;

– ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish manbai.

Moliyaviy natijalar (foйда yoki zarar) ga oid ma'lumotlar 2-sonli shakl "Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot" da aks etgan.

Bu hisobot shaklining asosiy ko'rsatkichlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Mahsulot (tovar, ish va xizmat) larni sotishdan sof tushum.
2. Mahsulot (tovar, ish va xizmat) larni sotishdan ko'rilgan yalpi foyda.
3. Asosiy faoliyatning foydasi.
4. Moliyaviy faoliyatdan ko'rilgan daromad (zarar).

5. Umumxo'jalik faoliyatining foydasi (zarari).

6. Favqulodda foyda (zarar).

7. Daromad (foйда) solig'i to'lagunga qadar foyda (zarar).

8. Sof foyda

Daromad va xarajatlarni bu tarzda tarkiblanishi orqali:

– ishlab chiqarish xarajatlarini boshqa xarajatlardan farqlash va korxonalar ishlab chiqarish faoliyati samaradorligiga baho berish;

– moliyaviy, boshqaruv yuzasidan operatsion xarajatlarni boshqa xarajatlardan farqlash;

– korxonalar daromadlarini yuzaga kelishi yoki shakllanishi bo'yicha alohida tarkiblash (asosiy faoliyatdan, moliyaviy faoliyatdan hamda favqulodda holatlardan) imkoni tug'iladi.

Foyda mulk shaklidan qat'iy nazar barcha korxonalar faoliyatini baholash ko'rsatkichi va rag'batlantirish manbaidir.

Shu tufayli faoliyatni obektiv baholash uchun foyda tarkibi, tuzilishi, uni tashkil etuvchi elementlarni dinamik tarzda chuqur o'rganmoq lozim.

Foyda nafaqat mahsulot birligi uchun qilingan xarajatlarni qisqartirish, balki mahsulot sotish hajmini belgilangan assortimentda ortishi, talab va ehtiyojni hisobga olgan holda yuqori rentabellikka ega mahsulot turlarini ko'proq ishlab chiqarishga erishishga ham bog'liq. Shu bois korxonalar faoliyatining barcha tomonlarini ifodalovchi ko'rsatkichlar bilan uzviy bog'langan holda foyda kompleks tarzda tahlil etilishi maqsadga muvofiq. Foyda miqdorini tahlil etishda gorizontal va vertikal tahlil metodlari muhim o'rin tutadi.

Sof foyda korxonaning erkin tasarruf shartidagi va foydalanishidagi foyda summasidir. Lekin, sof foyda summasi ham turli to'lovlar va ajratmalar bazasi sifatida olinishi mumkin ekan. Masalan, korxonalar sof foydasidan olinadigan ijtimoiy infrastrukturani rivojlantirishga ajratmalar, futbol federatsiyasiga ajratmalar va boshqa to'lovlar va ajratmalarni shular qatoriga kiritish mumkin.

Firma va kompaniyalarning daromadi, xarajatlari va moliyaviy natijalari mavjud resurslar salohiyatidan samarali foydalanishga ko'p jihatdan bog'liq. Mahsulotni ishlab chiqarish va uni realizatsiya qilishda ishtirok etuvchi resurslar tarkibiga quyidagilar kiradi:

– ishlab chiqarish xodimlari (R);

– asosiy ishlab chiqarish fondlari (F);

– moddiy resurslar (M);

– moliyaviy natijalar (foйда) (P).

Har bir firma va kompaniyalarning moliyaviy tahlili orqali ishlab chiqarish, bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmatlar uchun xarajatlarning maqsadga muvofiq sarflanishi va ular samaradorligi baholanadi.

Buxgalteriya Daromadining Muqobil O'lchovlari. Daromad bayonoti asosan 3 hil muqobil variantda taqdim etiladi: (1) Sof Foyda, (2) Kengaytirilgan Daromad va (3) Davomiy ishlardan olinadigan daromadlar. **Sof Foyda** asosan daromadni taqqoslashning oxirida turadigan termin hisoblanadi. Lekin hayotda

albatta unday emas. Sof foyda oxirgi moliyaviy natijadir. Sof foyda mulkdagi va qarzlardagi o'zgarishlar tufayli amalga oshirilmagan foyda va yo'qotishlarni balans qog'ozidan o'chirib tashlaydi. *Kengaytirilgan daromad* bayonoti ham shu ishlarni amalga oshiradi. **Kengaytirilgan daromad** deyarli hamma jihozlardagi narx o'zgarishlari tomonidan ta'sirlanadi. Shu sababli biz kengaytirilgan daromad bayonotini oxirgi linyadagi o'lchov deb aytga olamiz va bu buxgalterlarning iqtisodiy daromad uchun vakolati hisoblanadi. Baxtga qarshi USA GAAP kompaniyalarga kengaytirilgan daromad bayonotini daromad bayonotida emas balki faqat o'zgarishlar bayonotida kiritilishiga ruhsat bergan. Faqat bir nechta Amerika kompaniyalarigina kengaytirilgan daromad bayonotini o'zlarining daromad bayonotlariga kirita oladilar.

Buxgalteriya shunga qaramay o'rtadagi daromad o'lchovlarini ham hisoblaydi va ularni biz *davom etib turgan ishlardagi daromad* deb ataymiz. **Davom etib turgan ishlardagi daromad** o'lchovi ba'zi bir davomiy bo'lmagan ishlarni davomatdan chiqarib tashlaydi, masalan turfa predmetlar va foydadan kelgan davomiy bo'lmagan ishlarning tasiri. Shu sababli davom etib turgan ishlardagi daromadni, favqulodda bajarilgan ishlardan oldingi hisob-kitob deb atashadi. Davomiy bo'lmagan komponentlari yo'q kompaniyalar davom etib turgan ishlardagi davomadni sof foydaga teng bo'lganligi sababli o'zlarining bayonotlariga yozmaydilar. Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, soliq xarajatlari har doim tez ravishda foydadan yuqoriroqda keladi va shu sababli daromaddan yuqoriroqda kelgan hamma predmetlar soliqdan oldingi asoslar tarzida va daromaddan pastroqda kelganlari esa soliqdan so'nggi asoslar deb bayon etiladi.

Ko'p kompaniyalar davomatlarida boshqariladigan daromad terminini ishlatishadi. **Boshqariladigan (Joriy) Daromad** kompaniyaning normal boshqarilib turgan ishlaridan kelgan daromadi hisoblanadi. Boshqariladigan daromad bayonotidan hamma kompaniyaning hozirgi ishlariga aloqasi bolmagan va davomiy bo'lmagan ishlar chiqarilib tashlanadi. Ular: (1) foyda yoki zararga aloqasi bo'lmagan hamma kompaniya ishlari; (2) jihozlardan va mulkdan o'chirilgan kuchsizlangan yo'qotishlar; (3) noodatiy va har doim sodir etilmaydigan ishlar, masalan qayta tiklanish xarajatlari; (4) boshqa daromad va xarajatlar, daromaddan kelgan foyda yoki xarajatlardan kelgan foyda va dividend daromadlari. Albatta, davomiy bo'lmagan va favqulodda ishlar davomiy ishlardan chiqarilib tashlanadi, shu bilan birgalikda amalga oshirilmagan ishlar va yo'qotishlar kengaytirilgan daromadga qo'shilsa ham davomiy daromaddan chiqarib tashlanadi. **Boshqarilmaydigan daromad** yig'ilgan tarzda daromadning hamma komponentlarini anglatadi va boshqarilib turgan daromadga kiritilmaydi.

Favqulodda ishlar ularning noodatiy tabiati va ularning qaysi vaqtda paydo bolishlarini aniq bo'lmaganligi bilan farqlanadi. Ko'p favqulodda vaziyatlar, hisobdan chiqarilgan qarzlardan kelgan foydalar va zararlardir. Favqulodda vaziyatlar daromad bayonotida ajratilgan holda tasniflanadi. Buning sababi esa ularning noodatiy ekanliklaridir. Favqulodda ishlarning tez-tez takrorlanishi va ko'lamini bayon etadi. O'zi ular kompaniya proportsiyasida 6% dan kamroq bo'ladi.

Biz ishni favqulodda deb hisoblashimiz uchun bu yerda ikki hil vaziyat: ish ham favqulodda bajarilishi kerak va u har doim sodir etilmaydigan bo'lishi kerak. Bu terminlarni shunday ta'riflaymiz:

• **Noodatiy tabiat.** Agar ishning taalluqlilik darajasi past bo'lsa va ishga taalluqli bo'lmasa, yoki kompaniyaning ishiga tasodifan taalluqli bo'lib qolsa.

• **Kam uchraydigan paydo bo'lishlar.** Agar ish kelajakda sababsiz ravishda paydo bo'lsa.

Kelajakdagi naqd pul oqimini taxmin qilish uchun daromad soliqlarini ko'rsatish foydalidir. Biz doimiy va vaqtinchalik farqlarni o'zimizning naqd pul oqimini taxmin qilishimizda o'ylashimiz kerak. Birinchidan, doimiy farqlarni ko'rib chiqsak. Ko'p qiymatlash kitoblari, kelajakdagi daromadlar va naqd pul oqimini taxmin qilishda (hisoblashda) qonuniy soliq ko'rsatkichini (35%) ishlatishni tavsiya etishadi. Nizomdagi soliq ko'rsatkichi, qo'shimcha soliq foizini taxmin qilishda ham foydali; bu bizga qoshimcha dollardan kelgan qo'shimcha soliq foizini hisoblashda foydalidir. Bu kompaniyaning o'rtacha soliq ko'rsatkichini aniqlashda uncha foydali emas. Chunki kompaniya o'zining doimiy soliq foizlarini pasaytirib turadigan, doimiy farqlariga ega bo'lishi mumkin. Kompaniyaning o'rtacha soliq ko'rsatkichini aniqlashning eng yaxshi yo'li bu samarali soliq ko'rsatkichidir. Chunki daromadlarning taxminini hisoblash, o'rtacha soliq ko'rsatkichidan foydalanishni talab etadi va samarali soliq ko'rsatkichi bunda ancha foydaliroq. Lekin samarali soliq ko'rsatkichidan foydalanishda ancha ehtiyotkor bo'lish kerak, chunki ular o'zgaruvchan bo'ladi. Shu sababdan kompaniyaning yil davomidagi samarali soliq ko'rsatkichlari, kelajakdagi soliq ko'rsatkichlarini taxmin qilishda uncha yaxshi bo'lmashligi mumkin. Mana shu sababdan, tahlilchilar samarali soliq ko'rsatkichini doimiy komponentini aniqlash uchun uning oxirgi bir necha yil ichidagi ko'rsatkichlarini tekshirib chiqishlari kerak. Xuddi samarali soliq komponentini aniqlash foydali bo'lgani kabi doimiy farqlarning tabiatini aniqlash ham foydali hisoblanadi.

Vaqtinchalik faqrlar naqd pullarning taxminiy hisob-kitobi uchun foydali. Katta qiymatdagi kechiktirilgan soliq qarzlarning mavjudligi, kompaniyaning kelajakdagi soliq qarzi to'lovlari, uning soliq ta'minotiga nisbatan balandroq (pastroq) bo'lishini bildiradi. Lekin bu ma'lumotni naqd pulni hisobini taxmin qilishda ishlatish uchun kechiktirgan to'lovlar qayerda aks etishini bilishimiz kerak. Yana shuni yodda tutish kerakki, kelajakda bir-biriga o'xshagan kechiktirilgan to'lovlar kelib chiqishi mumkin va ular hozirgi kechiktirilgan soliq to'lovlarni o'rnini bosib keta oladilar.

Chegirmani baholash boshqaruv daromadlarida ancha ommabop jihoz hisoblanadi. Shu sababdan tahlilchilar chegirmani baholashdagi har qanday o'zgarish va pasayishni tekshirishlari kerak, chunki u daromadlarni boshqarishdagi sa'yi-harakat bo'lishi mumkin.¹

Umuman olganda, tahlilchilar daromad sifatini aniqlash uchun GAAP va soliqlanishi mumkin bo'lgan daromadlarni taqqoslaydilar. Katta soliq qarzlarning

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 307 page.

borligi oldingi GAAP daromadini, soliq solinishi mumkin bo'lgan daromaddan katta (yoki kichik) bo'lganini bildiradi. Shu sababli katta kechiktirilgan soliq mulklariga ega kompaniyalar ko'proq aggressiv buxgalteriya amaliyoti moslashuvi bilan to'qnashadilar.

Kompaniyaning daromadliligi va boshqariladigan ishlarini o'rganish va baho berishda har bir aktsiyadan keladigan daromadni qo'llash ancha keng miqyosda ishlatiladi. Har bir aktsiyadan keladigan daromadni hisoblashdagi javob kaliti bu qisqartirish amaliyotining (dilution) ta'siridir. Qisqartirish bu odatiy aktsiyalarga aylantirilgan ishlarning tanlovlari va kafolatlari yoki qo'shimcha shartnomalarning sug'urtalanishining qisqartirilishidan har bir aktsiyadan keladigan daromadning qisqartirilishidir. Shu yomon ta'sirlar tufayli har bir aktsiyaga keladigan zararlar ulkan bo'lishi mumkin va har bir aktsiyadan keladigan foydani hisoblashda kompaniyaning mablag' strukturasiidagi qisqartirish ta'sirlariga e'tiborni qaratish kerak.

Oddiy mablag' strukturasi faqat odatiy aktsiyalarni o'z ichiga olib, qisqartirilish ehtomoli bor hech qanday aktsiya unga kiritilmaydi. Oddiy mablag' strukturali kompaniyalar uchun har bir aktsiyadan keladigan foydani topish formulasi:

Har bir aktsiyadan keladigan asosiy daromadlar = Sof Foyda – Afzal ko'rilgan dividendlar / odatiy ulushlarning qiymatlangan o'rtacha raqami.

Bu hisoblashning sur'atida to'plangan katta mulk aktsiyalarining dividendlari, ular ishlangan yoki ishlanmagan bo'lsa, sof foydadan ayriladi yoki sof zararga qo'shiladi. Maxrajdagi odatiy ulushlarning qiymatlangan o'rtacha raqami bu har kungi aktsiyalarning yig'indisini o'sha muddatdagi kunlarning soniga bo'linishidir.

Qisqartirishga qarshi aktsiyalar ular bilan ish olib borilgandan o'sadigan aktsiyalar hisoblanadi.

Mukammal strukturali kompaniyalardagi har bir aktsiyadan keladigan daromad oddiy strukturali kompaniyalardagi har bir aktsiyadan keladigan daromad bilan bir xil.

EPS (earnings per share/har bir aktsiyadan keladigan foyda) buxgalteriyadagi talablari ko'pincha tanqid ostida bo'ladi, chunki ular asosan faqat buxgalteriya sohasida va faqat buxgalteriya uchun kengaytirilgan. Buxgalteriyada EPS bozordagi katta miqdordagi tebranishlar tomonidan ta'sir o'tkazilishga suyanadi va EPS moliyaviy tahlillarda ham keltiriladi. Qanday tanqid ostida bo'lmasin, EPS buxgalteriya ishida hurmat bilan qabul qilinishi shart. EPS ni hisob kitob qiladigan vaqt ishlatiladigan omillar bir-biridan juda farq qiladi va boshqaruv va auditorlik tekshiruv vaqtida juda ham sinchkovlik bilan tartib bilan keltirilgan ma'lumotlar orqali ishlanishi kerak. Biz kerakli xulosani chizishimiz uchun bizning tahlil batafsil tarzda qaysi EPS hisolanayotganini tushunchasini keltirishi kerak.

EPS dagi oshkor qilish va hisoblashdagi o'sishlarga qaramay, kuchli tahlil uchun to'sqin bo'ladigan to'siqlar haligacha qolmoqda:

• Asosiy EPS hisoblashlari qisqartirilishdan keladigan potensial ta'sirlarning kafolat va tanlovlarni ra'd etadi. Bu yangi aktsiyalarda kuzatiladigan tushunarsiz potensial risklardan kora, kompaniyaning EPS sini 10%, hatto 20% ga ko'tara

oladi. Bizning tahlillar qisqartirilgan EPS ni(Diluted) o'rganishi kerak va bunday falokatlarini oldini olishi kerak.

• Agar ba'zi investitsiyalarni sarmoyadorlarning mulki emas, balki umumiy sarmoyaga ekvivalent qilib ishlanganda bu yerda paydo bo'ladigan nomuvofiqliklar bor. Shu sababli EPS ga yo'naltirilgan va investitsiya (qarz miqdori)ga aloqador pul miqdorlarini hisoblashda katta qiyinchiliklar paydo bo'ladi.

• Qisqartirilgan tanlovlar va kafolatlarning ta'siri kompaniyaning umumiy sarmoyasining narxiga bog'liq. Buni biz dumaloq ta'sirni keltirib chiqara oladi, EPS aktsiya narxiga ta'sir eta oladi va aktsiya narxi EPS ga tasir o'tkazadi. Shu sababli kiritilgan EPS aktsiya tomonidan ta'sir o'tkazilgan bo'ladi faqat kompaniyaning iqtisodiy poydevori tomonidan emas. Bu bizga, bizning bayon etilgan EPS proyektimiz faqat kelajakdagi ishlanadigan pul miqdorini emas, balki kelajakdagi aktsiya narxlarini ham ko'rsatishini bildiradi.

4. Mahsulot ishlab chiqarish hajmini taxlili

Mahsulot ishlab chiqarish hajmi – korxonalar faoliyatini tavsiflovchi asosiy ko'rsatkichlardan biri sanaladi. Mahsulot sotish hajmi uning miqdoriga bog'liq bo'ladi. Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga, shuningdek, tannarx darajasi, foyda miqdori, rentabellik darajasi, korxonaning moliyaviy ahvoli, uning to'lov qobiliyati va boshqa iqtisodiy ko'rsatkichlar bog'liq bo'ladi.

Mahsulot ishlab chiqarish tahlili maqsadi raqobatchilarga nisbatan mahsulot sotish hajmini oshirish yo'llarini topish, ishlab chiqarish quvvatlaridan maksimal darajada foydalangan holda bozordagi ulushni kengaytirish va buning natijasi sifatida – korxonada foydasini oshirish hisoblanadi.

Mahsulot ishlab chiqarishni kompleks maqsadli tahlil qilishning asosiy vazifasi korxonaning raqobat pozitsiyasini va bozor kon'ekturasi o'zgaranda resurslar bilan o'zgaruvchan manyovr qilish qobiliyatini tahlil qilish hisoblanadi. Mazkur umumiy vazifa quyidagi xususiy analitik vazifalarni hal qilish yo'li bilan bajariladi:

- Mahsulot ishlab chiqarishning prognoz hajmi bajarilishi va dinamikasi o'zgarishi ustidan tizimli nazorat;
- Hajm bo'yicha bitimlar bajarilishini baholash, yetkazib berishlar maromiyligi, mahsulotlar butligi;
- Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga omillar ta'sirini aniqlash;
- obyektiv va subyektiv omillarni hisobga olgan holda mahsulot ishlab chiqarishni oshirish imkoniyatlaridan foydalanish bo'yicha korxonada faoliyatini baholash;
- Mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish bo'yicha aniqlangan zaxiralarni o'zlashtirish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqish.

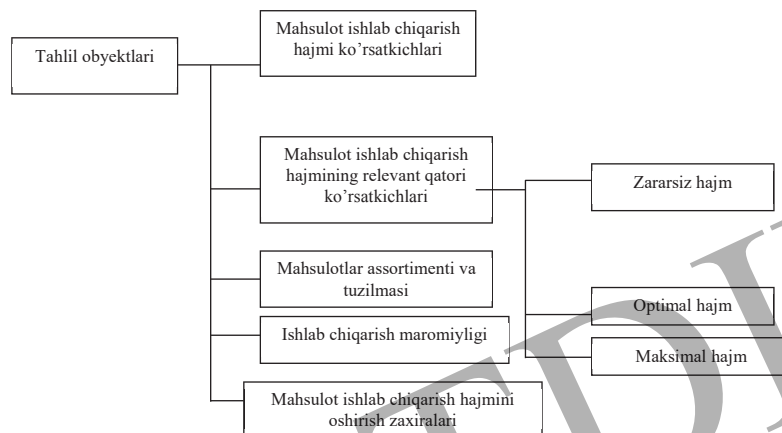
Ishlab chiqarish hajmini o'rganish ish faolligining muayyan diapazonida, ya'ni relevant qator taqdim etuvchi min-max chegarasida amalga oshiriladi. Tahlil nafaqat mutlaq min-max chegarasida, balki o'zgarimas doimiy xarajatlar

chegarasida ham amalga oshirilishi mumkin. Relevant qator minimal mumkin, maksimal mumkin, optimal va haqiqatdagi mahsulot ishlab chiqarish hajmini tashkil qiladi.

Mahsulot ishlab chiqarishning minimal hajmi – mavjud ishlab chiqarish shart-sharoitlari hamda mahsulot uchun narxlarda daromadlar va xarajatlar tengligiga erishiladigan hajm hisoblanadi.

Maksimal hajm ishlab chiqarish omillarining maksimal yuklamasini ta'minlaydi.

Optimal sifatida shunday ishlab chiqarish hajmi e'tirof etiladiki, bunda mavjud ishlab chiqarish shart-sharoitida muayyan narx diapazonida maksimal foyda olish ta'minlanadi. Optimallashtirish vazifasi amaliydan ko'ra ko'proq nazariy sanalsa-da, biroq mahsulot ishlab chiqarishni rejalashtirishda bilish zarur bo'lgan mo'ljal hisoblanadi.

1-rasm. Mahsulot ishlab chiqarish hajmi tahlil obyektlari

Mahsulot ishlab chiqarish va sotish tahlili uchun **axborot manbalari** sifatida tashkilotlar biznes-rejasi, operativ reja-grafiklar, 1-S shakli (yillik) - "Sanoat mahsuloti ishlab chiqarish to'g'risida", 1-S shakliga ilova - "Sanoat korxonalarining 2014 yilda mahsulot yetkazib berish va moddiy resurslarni olishga shartnomalar tuzishining borishi yuzasidan so'rov", 1-korxonalar shakli - "Tashkilot xo'jalik faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari to'g'risida", 2-shakl "Moliyaviy natijalar to'g'risida hisobot", Tayyor mahsulot harakati haqida ma'lumotnoma va birlamchi hisobga olishning ayrim ma'lumotlari hamda mahsulot yetkazib berish bo'yicha shartnomalardan foydalaniladi.

5. Strukturaviy o'zgarishlarni mahsulot hajmiga ta'sirining tahlili

Mahsulot strukturasi - ayrim mahsulot turlarini jami ishlab chiqarishda tutgan ulushidir.

Mahsulot ishlab chiqarish strukturasi o'zgarishi barcha iqtisodiy ko'rsatkichlar: qiymat bahosida ishlab chiqarish hajmi, material sig'imi, tovar mahsulot tannarxi, foyda, rentabellikka ulkan ta'sir ko'rsatadi. Agar qimmatroq mahsulotning ulushi ortsa, u holda uni ishlab chiqarish hajmi qiymat ifodasida o'sadi va aksincha. Yuqori rentabelli mahsulotning ulushi oshganda va mos ravishda past rentabelli mahsulot ulushi kamayganda ham foyda miqdorida xuddi shunday holat sodir bo'ladi.

Struktura o'zgarishining asosiy sabablari:

- har xil kategoriyadagi iste'molchilarning mahsulotga bo'lgan talabini o'zgarishi;

- korxonani uskuna va moddiy resurslar bilan yetarli ta'min etilmagani;

- zarur malakali mutaxassislarni yetishmasligi;

- korxonani kam mehnat sig'imli, yuqori rentabellikka ega mahsulot turlarini ko'proq ishlab chiqarishga intilishi.

Ishlab chiqarish strukturasi sanab o'tilgan ko'rsatkichlar darajasiga ta'sirini hisoblashni zanjirli o'rin almashtirish usulida amalga oshirish mumkin bo'lib, u mahsulot strukturasi tashqari barcha omillarni mavhumlashtirishga imkon beradi:

$$V_{\text{haq}} = \sum Q_{\text{haq}} * D_{i \text{ haq}} * P_{i \text{ reja}} = 35755 \text{ mln. so'm}$$

$$V_{\text{shartli}} = \sum Q_{\text{haq}} * D_{i \text{ reja}} * P_{i \text{ reja}} = 36656,4 \text{ mln. so'm}$$

$$\Delta V_{\text{str.o'zg.}} = V_{\text{haq}} - V_{\text{shartli}} = 67000 - 61750 = -901,41 \text{ mln. so'm}$$

Bu erda,

V_{haq} – haqiqatda ishlab chiqarilgan jami mahsulot hajmi;

V_{shartli} – haqiqatda ishlab chiqarilgan jami mahsulot hajmi reja strukturada;

$\sum Q_{\text{haq}}$ – haqiqatda ishlab chiqarilgan jami mahsulot natural miqdori;

$D_{i \text{ haq}}, D_{i \text{ reja}}$ – i- turdagi mahsulotning strukturasi haqiqatda va rejada;

$P_{i \text{ reja}}$ – i- turdagi mahsulotning rejadagi bahosi.

$$V_{\text{shartli(Kaptiva)}} = \sum Q_{\text{haq}} * D_{i \text{ reja}} * P_{i \text{ reja}} = 800 * 12,82 * 85000 = 8717,95 \text{ mln.so'm}$$

$$V_{\text{shartli(Epika)}} = \sum Q_{\text{haq}} * D_{i \text{ reja}} * P_{i \text{ reja}} = 800 * 15,38 * 70000 = 8615,38 \text{ mln.so'm}$$

$$V_{\text{shartli(Lasetti)}} = \sum Q_{\text{haq}} * D_{i \text{ reja}} * P_{i \text{ reja}} = 800 * 17,95 * 48000 = 6892,31 \text{ mln.so'm}$$

$$V_{\text{shartli(Neksiya)}} = \sum Q_{\text{haq}} * D_{i \text{ reja}} * P_{i \text{ reja}} = 800 * 25,64 * 32000 = 6564,10 \text{ mln.so'm}$$

$$V_{\text{shartli(Damas)}} = \sum Q_{\text{haq}} * D_{i \text{ reja}} * P_{i \text{ reja}} = 800 * 28,21 * 26000 = 5866,67 \text{ mln.so'm}$$

1-jadval

Tovar mahsuloti strukturasi tahlili

Mahsulot	Mahsulot birligining ulgurji narxi, so'm	Mahsulot i/ch hajmi, dona		Mahsulot strukturasi		Reja narxida mahsulot i/ch, mln. so'm			Strukturaviy o'zgarishlarning mahsulot hajmiga ta'siri, ming so'm
		Reja	Haqiqatda	Reja	Haqiqatda	Reja	Haqiqiy mahsulot reja strukturada	Haqiqatda	
Kaptiva	85000	100	95	12,82	11,88	8500	8717,95	8075	-642,95
Epika	70000	120	110	15,38	13,75	8400	8615,38	7700	-915,38
Lasetti	48000	140	145	17,95	18,13	6720	6892,31	6960	67,69
Neksiya	32000	200	220	25,64	27,50	6400	6564,10	7040	475,90
Damas	26000	220	230	28,21	28,75	5720	5866,67	5980	113,33
jami		780	800	100	100	35740	36656,41	35755	-901,41

Agar ishlab chiqarish hajmi barcha turdagi mahsulotlar bo'yicha rejalashtirilgan struktura bo'yicha bo'lganda, umumiy mahsulot hajmi reja narxida 36656,41 mln. so'mni tashkil qiladi.

Haqiqatdagi strukturada u 901,41 mln. so'mga kam. Bu esa umumiy ishlab chiqarish hajmida arzonroq mahsulot ulushi ortganligidan darak beradi.

6. Mahsulotlar nomenklaturasi va assortimenti tahlili

Umumiy mahsulot hajmi bo'yicha reja bajarilishi yoki ortig'i bilan bajarilishi mumkin. Lekin bu hali ishlab chiqarish rejasini barcha mahsulotlar, ya'ni mahsulotlar assortimenti bo'yicha bajarilganligini anglatmaydi. Mahsulot hajmi bo'yicha rejaning bajarilishi yoki ortig'i bilan bajarilishi bir mahsulotni rejadan tashqari ishlab chiqarish va ayni vaqtda boshqa mahsulot ishlab chiqarish rejasini bajarish natijasi ham bo'lishi mumkin.

Ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyot sharoitida reja bajarilishi tahlili yuqori turuvchi organlar orqali davlat tomonidan korxonalar faoliyati ustidan nazorat shakli hisoblangan. Hozirgi vaqtda, ya'ni tovarlar yetkazib berish, davlat buyurtmasi, bozor kon'yunkturasini o'rganish, asosida korxonalar mustaqil ravishda reja ishlab chiqayotgan bir paytda reja bajarilishi tahlili quyidagilarni baholashga imkon beradi:

- shartnoma majburiyatlarini bajarilish darajasi;
- rejalashtirish sifati;
- menejment sifati.

Ayni vaqtda umumiy hajmda va assortiment bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish rejasini xom ashyo, materiallar, butlovchi qismlar bilan ta'minlash,

uskunalar bilan jihozlash, shtat jadvalini tuzish va boshqa rejalar tuzish uchun boshlang'ich baza hisoblanadi.

Yo'riqnoma va amaliyotda ko'pincha aralash qo'llaniladigan nomenklatura hamda assortiment tushunchalarini farqlash talab qilinadi.

Nomenklatura – bu mahsulotlar nomlari va ularning mutanosib turlari uchun belgilangan kodlar ro'yxatidir.

Assortiment – har bir tur bo'yicha ishlab chiqarish hajmi ko'rsatilgan holda mahsulot nomlari ro'yxatidir.

U to'liq, guruhli va guruh ichida bo'lishi mumkin.

To'liq assortiment – tayyorlanadigan mahsulotlarning barcha turlari va ko'rinishlarining tugal ro'yxati; guruhli assortiment turdosh guruhdagi mahsulotlarni birlashtiradi. Guruhga kiruvchi mahsulotlar uning guruh ichidagi assortimentini tashkil qiladi.

Assortiment va mahsulot ishlab chiqarish tarkibini shakllantirishda korxonalar, bir tomondan, mazkur mahsulot turiga talabni, boshqa tomondan – mehnat, xom ashyo, texnik, texnologik, moliyaviy va tasarrufida mavjud boshqa resurslardan samaraliroq foydalanishni hisobga olishi lozim. Assortimentni shakllantirish tizimi quyidagilarni tashkil qiladi:

- xaridorlarning joriy va istiqboldagi ehtiyojlarini aniqlash;
- ishlab chiqarilayotgan yoki ishlab chiqarish rejalashtirilayotgan mahsulotning raqobatbardoshlik darajasini baholash;
- mahsulotning hayot tsiklini o'rganish, yangi, yanada mukammal mahsulot turlarini joriy qilish va ishlab chiqarish dasturlaridan ma'naviy eskirgan hamja iqtisodiy samarasiz mahsulotlarni chiqarib tashlash bo'yicha o'z vaqtida chora-tadbirlar qo'llash;
- mahsulotlar assortimentida o'zgarishlarning iqtisodiy samaradorligi va risk darajasini baholash.

Mahsulotlar assortimenti bo'yicha ishlab chiqarish rejasining bajarilishini baholash odatda ayni nomli koeffitsient yordamida hisoblanib, u assortiment bo'yicha ishlab chiqarish rejasining bajarilishiga kiritilgan umumiy haqiqatdagi mahsulot ishlab chiqarishni uning umumiy rejayi ishlab chiqarishga bo'lish yo'li bilan hisoblanadi (rejadan tashqari tayyorlangan mahsulot assortiment bo'yicha ishlab chiqarish rejasining bajarilishida hisobga olinmaydi).

2-jadval

Assortiment bo'yicha reja bajarilishi tahlili

Mahsulot nomi	Mahsulot birligining ulgurji narxi, so'm	Naturada ishlab chiqarish, dona		Qiymat ifodasida ishlab chiqarish, ming so'm		Assortiment hisobida ishlab chiqarish
		reja	haq.	reja	haq.	
1	2	3	4	5	6	7
A	7779	4255	4630	33100	36019	33100
B	14251	1486	1701	21175	24240	21175
V	2282	4735	4045	10806	9230	9230
G	14826	6451	5760	95641	85400	85400

D	23348	1195	1550	27900	36190	27900
E	x	x	x	31766	63471	31766
Jami	x	x	x	220388	254550	208571

Assortiment bo'yicha reja bajarilishining o'rtacha foizi 94,6%

$$\frac{(208571 * 100)}{220388}$$

Assortiment bo'yicha reja bajarilmasligining sabablari:

Tashqi: bozor kon'yunkturasi, mahsulotlarning alohida turlariga talab o'zgarishi, moddiy-texnik ta'minot holati, korxonaning ishlab chiqarish quvvatlarini o'z vaqtida ishga tushirmaslik.

Ichki: ishlab chiqarishni tashkil qilishdagi kamchiliklar, asbob-uskunalarining texnik holati yomonligi, uning turib qolishi, avariya, elektr energiyasi etishmasligi, ishlab chiqarish madaniyati pastligi va boshqalar. Assortiment bo'yicha reja bajarilishini aniqlashning boshqa usullari ham mavjud. *Eng kam foiz usuli* sodda usullardan biri sanaladi. Mazkur usul qo'llanilganda haqiqatdagi miqdor rejalashtirilgan kam bo'lgan majburiy assortimentlar pozitsiyalari bo'yicha rejaning bajarilish foizi aniqlanadi. Olingan foizlarning eng kichigi assortiment bo'yicha reja bajarilishining jamlanma ko'rsatkichi sifatida qabul qilinadi, lekin u 100% dan ziyod bo'lmasligi lozim bo'lgan darajaga nisbatan alohida mahsulotlar bo'yicha ushbu darajaning og'ishi aniqlanadi;

- tayyorlash va yetkazib berish sifatini tavsiflovchi parametrlar bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish tarkibi tahlil qilinadi;
- mahsulotlar texnik darajasini sekinlashtiruvchi omillar aniqlanadi;
- mahsulot sifatini oshirish, yaroqsiz mahsulot ishlab chiqarish va yo'qotishlarni qisqartirish imkoniyatlari asoslanadi.

Mahsulot sifatini tahlil qilish uchun foydalaniladigan axborot tahlil qilinayotgan obyektning deyarli barcha jihatlarini qamrab oladi (konstruksiyalar haqida ma'lumotlar, mehnat vositalari va predmetlarida qo'llaniladigan texnologik jarayonlar, ishlab chiqarish va sotish natijalari, reklama haqida ma'lumotlar va boshqalar)

Axborot manbalari sifatida sinov hujjatlari, fizik-kimyoviy ko'rsatkichlarning laboratoriya nazorati ma'lumotlari, texnik nazorat bo'limi (TNB) ma'lumotlari va boshqalar xizmat qiladi.

Mahsulot sifati bo'yicha rejaning bajarilishini umumlashtirma baholash uchun turli usullar, jumladan ball usuli qo'llaniladi. Baholashning ball usuli mohiyati shundan iboratki, mahsulot sifatining o'rtacha tortilgan bali aniqlanadi hamda uning haqiqatdagi va rejadagi darajasini taqqoslash yo'li bilan sifat bo'yicha reja bajarilishining foizi topiladi.

Sifat nav bilan tavsiflanadigan mahsulotlar bo'yicha har bir navning umumiy ishlab chiqarishdagi ulushi, o'rtacha navlilik koeffitsienti, taqqoslama shartlarda mahsulotning o'rtacha tortilgan narxi hisoblanadi. Birinchi ko'rsatkich bo'yicha

reja bajarilishini baholashda mahsulotning umumiy hajmida har bir navning haqiqatdagi ulushi rejadagi bilan, sifat dinamikasini o'rganish uchun esa – o'tgan davrlar ma'lumotlari bilan taqqoslanadi.

O'rtacha navlilik koeffitsienti barcha navdagi mahsulotlar qiymatining yuqori nav bahosi bo'yicha qiymatiga nisbati sifatida aniqlanadi.

3-jadval

Mahsulot (un mahsuloti) sifati tahlili

Nav	Birlik uchun ulgurji narx, so'm.	Naturada ishlab chiqarish, dona		Reja bajarilishi, %	Solishtirma og'irlik, %		Qiymat ifodasida ishlab chiqarish, ming so'm	
		Reja	Haq.		Reja	Haq.	Reja	Haq.
Oliy	2500	1420	1490	104,9	56,35	59,84	3550	3725
Birinchi	2200	1100	1000	90,9	43,65	40,16	2420	2200
Jami	X	2520	2490	98,8	100	100	5970	5925

3-jadvalga ko'ra reja 98,8 % bajarilgan, yuqori navli mahsulot ishlab chiqarish 104,9 % , birinchi navli – 90,9 %. Biroq bu navlilik bo'yicha reja bajarilganligini tavsiflamaydi. O'rtacha navlilikning rejadagi va haqiqatdagi koeffitsientlarini, shuningdek, mahsulot birligining o'rtacha sotilgan bahosini aniqlash talab qilinadi.

3. O'rtacha navlilik koeffitsienti:

$$\text{Reja bo'yicha } \frac{5970 \text{ ming so'm}}{2500 * 2520} = 0,948$$

$$\text{Hisobot bo'yicha } \frac{5925 \text{ ming so'm}}{2500 * 2490} = 0,952$$

4. Mahsulot birligining o'rtacha sotilgan bahosi:

$$\text{Reja bo'yicha } \frac{5970 \text{ ming so'm}}{2520} = 2369,03 \text{ so'm.}$$

$$\text{Hisobot bo'yicha } \frac{5925 \text{ ming so'm}}{2490} = 2379,5 \text{ so'm.}$$

Sifat ortishi hisobiga o'rtacha narx 10,47 so'mga oshgan. (2379,5 – 2369,04)

Sifatning mahsulotlar hajmiga ta'siri:

$$(2379,5 - 2369,04) * 2490 = +26,045 \text{ ming so'm.}$$

Mahsulotlarning navli tarkibining uni ishlab chiqarish hajmiga qiymat ifodasida ta'sirini hisoblash uchun mahsulot ishlab chiqarish tarkibi tahlilida qo'llaniladigan usullardan ham foydalanish mumkin.

4-jadval ma'lumotlari bo'yicha ushbu hisoblashni mutlaq farqlar usulida bajaramiz. Hisoblash natijalari 4-jadvalda keltirilgan.

4-jadval

Mahsulot nav tarkibining mahsulot ishlab chiqarishga ta'siri (qiymat ifodasida un mahsuloti)

Mahsulot navi	Mahsulot birligi uchun ulgurji narx, so'm	Mahsulot tarkibi, %			Struktura o'zgarishi hisobiga o'rtacha narx o'zgarishi, so'm.
		Reja	Haq.	Og'ish, (+,-)	
Oliy	2500	56,35	59,84	+3,49	87,25
Birinchi	2200	43,65	40,16	-3,49	-76,78
Jami	X	100	100	-	10,47

Nav belgilangan mahsulotlarning barcha turlari bo'yicha shunga o'xshash hisoblash bajariladi, natijalar umumlashtiriladi.

Mahsulot sifatini oshirishning muhim shartlaridan biri detallar, yarimfabrikatlar va tayyor mahsulotlar yaroqsiz bo'lib qolishiga yo'l qo'ymaslik hisoblanadi. Yaroqsizga chiqarishdan yo'qotish odatda mahsulot tannarxi tahlili

Nazorat savollari:

1. Mahsulot nomenklaturasi va assortimenti qanday tahlil etiladi?
2. Qanday axborot manbalaridan foydalaniladi?
3. Mahsulot hajmini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimini ifodalab bering?
4. Yalpi va tovar mahsuloti deganda nimani tushunasiz?
5. Mahsulot ishlab chiqarish rejasining bajarilishi va uning dinamikasi qanday tahlil etiladi?

12-bob. XARAJATLAR TAHLILI VA BUDJETLASHTIRISH

Reja:

1. Xarajatlar turlari.
2. Xarajatlar tahlili.
3. Budjetlashtirish.

Tayanch so'zlar:

Xarajatlarning maqsadi, muqobil xarajatlar, marjinal xarajatlar, xarajatlarni tahlil qilish afzalliklari, xarajatlarni tahlil qilish afzalliklari, o'zgaruvchan xarajatlar, doimiy xarajatlar.

1. Xarajatlar turlari

Xarajatlar – ma'lum maqsadlarda foydalanilgan resurslar hajmining puldagi ifodasi.

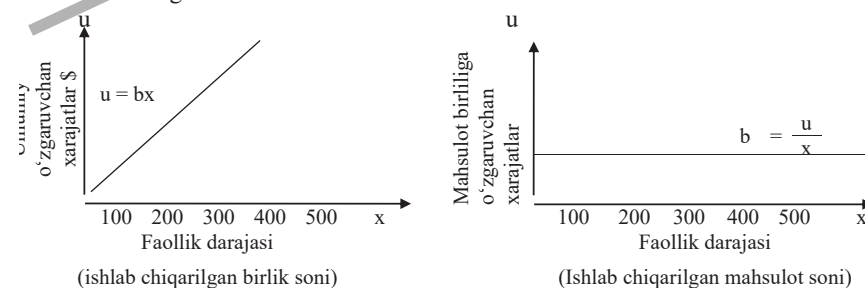
Xarajatlarning maqsadi - xarajatlari alohida o'lchanadigan har qanday faoliyatdir.

Xarajatlarning o'zgarishi deganda faoliyat darajasi o'zgarganda xarajatlarning qanday o'zgarishi tushuniladi.

O'zgaruvchan xarajatlar ishlab chiqarish hajmiga bog'liq. O'zgaruvchan xarajatlar miqdori ishlab chiqarish hajmining (ish bilarmanlik faollik darajasining) o'zgarishiga mutanosib o'zgaradi va mahsulot birligiga hisoblaganda doimiy miqdor bo'ladi. Xom ashyo, asosiy ishchilarning mehnati, komission xarajatlar bunga misol bo'la oladi.

Misol:

Kompaniya charm poyabzal ishlab chiqaradi; xar juft poyabzal bir xil xom ashyoni talab qiladi, shu sababli xarajatlarning bu turi ishlab chiqarilgan miqdorga mutanosib o'zgaradi.

1-rasm. O'zgaruvchan xarajatlar

a) umumiy; b) mahsulot birligiga

b – mahsulot birligiga o'zgaruvchan xarajatlar

Doimiy xarajatlar miqdori faollik darajasi o'zgargan paytda ham o'zgarmay qolaveradi, ular nisbatan doimiydir, lekin ishlab chiqarish darajasi o'zgarganda mahsulot birligiga hisoblangan doimiy xarajat ham o'zgaradi: amortizatsiya, ijara xarajatlari va aktivlar sug'urtasi, ma'muriy xarajatlar bunga misol bo'la oladi.

Muqobil xarajatlar – bu foydalanilmagan imkoniyatlarga qilingan sarf xarajatlardir. Ular bir harakatni tanlash boshqa harakatning vujudga kelishini istisno qiladigan paytdagi boy berilgan foydani bildiradi. Masalan, sport sumkalarini ishlab chiqaradigan korxonada chemodan tayyorlashga buyurtma oldi. Agar korxonada buyurtmani qabul qilsa, sport tovarlarini sotadigan magazinlarning butun bir tarmog'ini uchun odatdagi miqdorda sport sumkalarini ishlab chiqarish uchun ishlab chiqarish imkoniyatlari (mashina va ish vaqti) yetishmaydi. Bu buyurtmani qabul qilishning muqobil xarajatlari sport sumkalarini ishlab chiqarish imkoniyati qolmagani sababli boy berilgan foydadir. Bu boy berilgan foydani sport sumkalarini sotishdan olinadigan potentsial daromaddan ularni ishlab chiqarishga ketadigan xarajatlarni chiqarib tashlash yo'li bilan hisoblanishi mumkin. Muqobil xarajatlar har bir kishi qabul qilgan qarorida ham mavjud bo'ladi. Muqobil xarajatlarga talabani universitetda o'qitish uchun sarflangan xarajatlar ham ish haqiga qo'shiladi. Lekin talaba bu vaqtda ishlamagan va ish haqi hisoblanmagandir.

Muqobil xarajatlar harakatning tanlash chojida harakatlarning boshqa variantlaridan voz kechish natijasida yo'qotilgan yoki qurbon qilingan potentsial naf sifatida aniqlanadi.

Relevant xarajatlar va daromadlar kelgusida kutilayotgan va hozirgi va kelgusidagi har qanday harakat o'zgartira olmaydigan xarajatlar va tushumlar (yoki kelgusi davrdagi xarajatlar va tushumlar, yoki ahamiyatli xarajatlar va tushumlar) bu qaror qabul qilinishi natijasida o'zgaradigan xarajatlar va tushumlardir. Qabul qilinayotgan qaror ta'sir qilmaydigan xarajatlar va tushumlar norelevant ya'ni unga tegishli bo'lmagan (ahamiyatsiz) xarajatlar va tushumlardir.

Ko'payadigan xarajatlar (ular qo'shimcha yoki tabaqalashtirilgan xarajatlar ham deyiladi) – bu ikki muqobil qarorni ko'rib chiqish chog'ida xarajatlar farq qiladigan miqdordir. Ko'payib boradigan xarajatlar va tushumlar – bu tahlil qilinadigan har bir variantda mahsulotning ko'rib chiqilayotgan turlari uchun qilingan sarflar va tushumlar o'rtasidagi farqlar hamda harakatning bir variantida mavjud bo'lgan, lekin boshqa harakat variantida to'la yoki qisman mavjud bo'lmagan har qanday xarajatlardir. Ko'payadigan xarajatlar ham doimiy, ham o'zgaruvchan bo'lishi mumkin.

Marjinal xarajalar (tushumlar) bir qo'shimcha ishlab chiqarilayotgan mahsulot birligiga qilingan qo'shimcha xarajatlar (tushumlar)dan iboratdir.

Xarajatlarni to'la taqsimlab tannarxni kalkulyatsiya qilish (absorpshen-kosting) – bu mahsulot tannarxini sotilgan mahsulotlar va omborda mahsulot qoldiqi o'rtasidagi barcha ishlab chiqarish xarajatlarini taqsimlab kalkulyatsiyalash usulidir, ya'ni bu usuldan foydalanganda doimiy ishlab chiqarish sarflari zaxira sig'imi bo'ladi. Kalkulyatsiyadan tashqi foydalanuvchilar uchun foyda va zarar to'g'risida hisobot tayyorlash maqsadida foydalaniladi.

Me'yoriy (standart) xarajatlar tizimidan ayrim xodimlarning va umuman boshqaruvning faoliyatini baholash uchun byudjetlarni va turli farazlarni tayyorlash

uchun foydalaniladi va u haqiqiy narxni belgilash yuzasidan qaror qabul qilishga yordam beradi¹.

Normativ xarajatlar (standard costs) oldindan puxta aniqlangan haqiqiy xarajatlar bo'lib, odatda tayyor mahsulot birligini hisoblashda ifodalanadi. Ular ishlab chiqarish xarajatlarining barcha uch elementini – bevosita moddiy xarajatlarni, bevosita mehnat xarajatlarini va umumiy ishlab chiqarish sarflarini o'z ichiga oladi.

2. Xarajatlar tahlili

Xarajatlar tahlilini baholashning uch xil turi: Xarajatlarni tan olish, xarajatlar samaradorligi tahlili va xarajatlar-foйда tahlili. Ular oddiy dasturdan yuqori texnik va maxsus usullar daraja usullarigacha farq qiladi. Biroq barchasi maxsus va texnik jihatlarni bor. Agar siz allaqachon bu usullari va ishlatiladigan til bilan tanish bo'lmasangiz, siz maslahatchi bilan ishlash yoki o'qishni rejalashtirishingiz kerak.

Bundan tashqari byudjet ma'lumotlari birlik xarajatlarini aniqlash imkoniyatiga mijozlari va natijalari haqida to'g'ri ma'lumotga ega bo'lish qanday yig'ish kerak degan ma'noni anglatadi. Ko'p idoralarda xizmat yozuvlar axborot baholash uchun foydalidir. Klinika xodimlari oddiygina jins tomonidan xizmat ko'rsatilayotgan mijozlar soni hisobot bo'lsa, masalan faqat 157 qiz mart oyida xizmat qilgan deb bilish mumkin. Ammo turli xil yo'llar bilan bu raqamni yiqitish imkoniyatiga ega bo'lish mumkin. Misol uchun yosh onalar odatda keksa ayollarda ko'proq tashrifga talabi bormi? Bir necha bolalar bilan yolg'iz onalar yoki ayollar ko'proq uchrashuvlarni o'tkazib yuboradimi? Qishloq joylarda istiqomat qiladigan ayollar uchun bir muammo transport emasmi? Tez-tez chaqaloqning tug'ilgan og'irligi sifatida muhim natijalari bilan bog'liq har qanday mijoz xususiyatlari bor?

Xarajatlar samaradorligi va xarajatlar-foйда faoliyatlarini.

Xarajatlar samaradorligi tahlili: xarajatlar samaradorligi tahlili muayyan foyda yoki natija kerakli deb ta'kidlaydi va unga erishish uchun bir necha muqobil yo'llari bor. Asosiy savol "shu bilan bir qatorda bu foyda olish uchun arzon yoki eng samarali yo'li qaysi?". Xarajat-foйда tahlil odatda, bir vaqtning o'zida faqat bitta dasturni hisoblaydi, xarajatlar samaradorligi tahlil qilish qiyosiy hisoblanadi. Yana bir muhim farq xarajat-foйда tahlili har doim bir dasturning pul xarajatlarini va foydani solishtiradi.

Xarajat-foйда tahlili g'oyasi oddiy: bir taklif muqobil barcha kirishlar va natijalari ta'siri ya'ni dollar) bir umumiy birligi uchun kamaytirilishi mumkin bo'lsa, ular birlashtiriladi va taqqoslanishi mumkin. Odamlar bir narsaga dollar to'lashga tayyor bo'ladigan bo'lsa, taxminan bir foyda bo'ladi; ular uni oldini olish uchun to'lamoqchi bo'lsa, uning qiymati hisoblanadi. Lekin amalda ijtimoiy dasturlarga pul yozuvlari qadriyatlar va natijalarini tayinlash kamdan-kam hollarda juda oddiy bo'lib, u har doim shunday qilish o'rinni emas.

Xarajatlarni tahlil qilish afzalliklari:

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 377 page.

- dasturlarida moliyaviy mas'uliyatini targ'ib etadi. Ko'pincha dastur rahbarlari osonlik bilan xizmatlar ko'rsatish yoki ular muntazam mijozlar haqida zarur ma'lumotlarni yig'olmaydi, chunki ba'zi natijalarga erishishda xarajatlarni aniqlash mumkin emas.

- resurslar cheklanganligini inobatga olsak.

Xarajatlarni tahlil qilish kamchiliklari:

- texnik mahorat va bilim katta talab qiladi.

- tanqidchilar ko'p qiymati tahlil haddan tashqari sodda deb hisoblaydilar.

- bozor narxlar har doim "haqiqiy" ijtimoiy xarajatlarni aks ettirmaydi.

- ba'zida bir necha raqobatchi bor .

- ba'zida xarajati va pul qiymatlari boshqa.

Xarajatlarning maqsadi - xarajatlari alohida o'lchanadigan har qanday faoliyatdir.

Xarajatlarning o'zgarishi deganda faoliyat darajasi o'zgarganda xarajatlarning qanday o'zgarishi tushuniladi.

O'zgaruvchan xarajatlar ishlab chiqarish hajmiga bog'liq. O'zgaruvchan xarajatlar miqdori ishlab chiqarish hajmining (ish bilanlik faollik darajasining) o'zgarishiga mutanosib o'zgaradi va mahsulot birligiga hisoblaganda doimiy miqdor bo'ladi. Xom ashyo, asosiy ishchilarning mehnati, komission xarajatlar bunga misol bo'la oladi.

Doimiy xarajatlar miqdori faollik darajasi o'zgargan paytda ham o'zgarmay qolaveradi, ular nisbatan doimiydir, lekin ishlab chiqarish darajasi o'zgarganda mahsulot birligiga hisoblangan doimiy xarajat ham o'zgaradi: amortizatsiya, ijara xarajatlari va aktivlar sug'urtasi, ma'muriy xarajatlar bunga misol bo'la oladi.

Muqobil xarajatlar – bu foydalanilmagan imkoniyatlarga qilingan sarf xarajatlardir. Ular bir harakatni tanlash boshqa harakatning vujudga kelishini istisno qiladigan paytdagi boy berilgan foydani bildiradi. Masalan, sport sumkalari ishlab chiqaradigan korxonada chemodan tayyorlashga buyurtma oldi. Agar korxonada bu buyurtmani qabul qilsa, sport tovarlarini sotadigan magazinlarning butun bir tarmog'i uchun odatdagi miqdorda sport sumkalari ishlab chiqarish uchun ishlab chiqarish imkoniyatlari (mashina va ish vaqti) etishmaydi. Bu buyurtmani qabul qilishning muqobil xarajatlari sport sumkalarini ishlab chiqarish imkoniyati qolmagani sababli boy berilgan foydadir. Bu boy berilgan foydani sport sumkalarini sotishdan olinadigan potentsial daromaddan ularni ishlab chiqarishga ketadigan xarajatlarni chiqarib tashlash yo'li bilan hisoblanishi mumkin. Muqobil xarajatlar har bir kishi qabul qilgan qarorida ham mavjud bo'ladi. Muqobil xarajatlarga talabani universitetda o'qitish uchun sarflangan xarajatlar ham ish haqiga qo'shiladi. Lekin talaba bu vaqtda ishlamagan va ish haqi hisoblanmagandir.

Muqobil xarajatlar harakatning tanlash chojida harakatlarning boshqa variantlaridan voz kechish natijasida yo'qotilgan yoki qurbon qilingan potentsial naf sifatida aniqlanadi.

Relevant xarajatlar va daromadlar kelgusida kutilayotgan, hozirgi va kelgusidagi har qanday harakat o'zgartira olmaydigan xarajatlar va tushumlar (yoki kelgusi davrdagi xarajatlar va tushumlar, yoki ahamiyatli xarajatlar va tushumlar)

bu qaror qabul qilinishi natijasida o'zgaradigan xarajatlar va tushumlardir. Qabul qilinayotgan qaror ta'sir qilmaydigan xarajatlar va tushumlar norelevant ya'ni unga tegishli bo'lmagan (ahamiyatsiz) xarajatlar va tushumlardir.

Ko'payadigan xarajatlar (ular qo'shimcha yoki tabaqalashtirilgan xarajatlar ham deyiladi) - bu ikki muqobil qarorni ko'rib chiqish chog'ida xarajatlar fare qiladigan miqdordir. Ko'payib boradigan xarajatlar va tushumlar - bu tahlil qilinadigan har bir variantda mahsulotning ko'rib chiqilayotgan turlari uchun qilingan sarflar va tushumlar o'rtasidagi farelar hamda harakatning bir variantida mavjud bo'lgan, lekin boshqa harakat variantida to'la yoki qisman mavjud bo'lmagan har qanday xarajatlardir. Ko'payadigan xarajatlar ham doimiy, ham o'zgaruvchan bo'lishi mumkin.

Marjinal xarajatlar (tushumlar) bir qo'shimcha ishlab chiqarilayotgan mahsulot birligiga qilingan qo'shimcha xarajatlar (tushumlar)dan iboratdir.

Xarajatlarni to'la taqsimlab tannarxni kalkulyatsiya qilish (abzorpshen-kosting) – bu mahsulot tannarxini sotilgan mahsulotlar va omborda mahsulot qoldiqi o'rtasidagi barcha ishlab chiqarish xarajatlarni taqsimlab kalkulyatsiyalash usulidir, ya'ni bu usuldan foydalanganda doimiy ishlab chiqarish sarflari zaxira sig'imi bo'ladi. Kalkulyatsiyadan tashe' foydalanuvchilar uchun foyda va zarar to'g'risida hisobot tayyorlash maqsadida foydalaniladi.

Tannarxni o'zgaruvchi xarajatlar bo'yicha kalkulyatsiyalash (direkt- yoki veribl-kosting). Bu usulda faqat o'zgaruvchi ishlab chiqarish xarajatlari mahsulotga xarajat sifatida talqin qilinadi (zaxira sig'imli xarajatlar), doimiy ishlab chiqarish xarajatlari esa davr xarajatlari tegishli hisoblanadi. Direkt-kostingdan foydalanib tayyorlangan foyda va zararlar to'g'risidagi hisobot ichki hisobot sifatida qo'llaniladi. Bu hisobotda marjinal daromad ko'rsatiladi, bu daromad barcha o'zgaruvchi xarajatlar bilan daromadlar o'rtasidagi tafovutdan iborat.

Direkt-kosting:

- Qaror qabul qilish uchun foydali axborot bilan ta'minlaydi.

- Xarajatlarni o'zgaruvchi va doimiy xarajatlarga ajratish ishlab chiqarish yoki komponentlarni xarid qilishga doir qarorlar qabul qilish uchun, mahsulot turlarini aniqlash uchun axborot olish imkonini beradi.

• Foydani zaxiralar o'zgarishi ta'siridan holi qiladi.

Direkt-kostingdan foydalanilganda foyda mahsulotni sotish hajmiga bog'liq bo'ladi, abzorpshen-kostingdan foydalanilganda foydaga sotilgan mahsulot hajmi ham, ishlab chiqarish hajmi ham ta'sir qiladi. Shu sababli direkt-kosting zaxiralar bilan nayrang qilishga yo'l qo'ymaydi va menejerlar ishini baholashga juda mos keladi.

Abzorpshen-kosting:

- Doimiy ishlab chiqarish xarajatlari yetarli e'tibor beradi.

- Xalqaro moliyaviy hisobot standarti (XMIS) doimiy ishlab chiqarish xarajatlari zaxiralar qiymatiga e'kishni talab qiladi. Tashqi maqsadlar uchun abzorpshen-kostingdan foydalanish moliyaviy ko'rsatkichlarni o'z hisobotlarini XMIS bo'yicha tuzadigan boshqa kompaniyalarning ko'rsatkichlari bilan taqqoslashni ta'minlashga imkon beradi.

- Hisobotda xaddan ortiq zararlar va foydani aks ettirishdan qochish imkonini beradi.

Mavsumiy biznesda zaxiralarni ko'paytirish davrida direkt-kostingdan foydalanilganda doimiy ishlab chiqarish xarajatlari davr xarajatlariga eo'shiladi. Shu sababli zaxiralarni ko'paytirish davrida katta zarar cayd etiladi, tovarlarni sotish davrida katta foyda qayd etiladi. Abzorpshen-kostingdan foydalanilganda zararlar va foyda ancha barobarlashadi.

«Standart-Kost» tizimi xarajatlarni rejalashtirish va ularni nazorat qilish uchun boshqaruvda foydalanadigan vositadir. Uning o'zi xarajatlarni hisobga olish tizimi bo'la olmaydi va tannarxni kalkulyastiyalashning ham jarayonli hamda buyurtmali usuli bo'yicha, shuningdek bu usullarning har qanday kombinastiyasida ham foydalanilishi mumkin. Kompaniya «Standart-Kost» tizimidan to'la hajmda foydalangan paytda zaxiralar va sotilgan mahsulot tannarxi schetlariga ta'sir qiladigan barcha xarajatlar yuz bergan haqiqiy xarajat tarzida emas, balki standart (me'yoriy) yoki oldindan aniqlangan xarajat sifatida ko'rsatiladi. Xarajatlar harakati va «xarajatlar-hajm-foйда» tahlili nisbati bilan birga hisob tizimiga me'yoriy xarajatlarni kiritish byudjetlarni nazorat qilish jarayoni uchun asosni ta'minlaydi.

Me'yoriy (standart) xarajatlar tizimidan ayrim xodimlarning va umuman boshqaruvning faoliyatini baholash uchun byudjetlarni va turli farazlarni tayyorlash uchun foydalaniladi va u haqiqiy narxni belgilash yuzasidan qaror qabul qilishga yordam beradi.

Normativ xarajatlar (standard costs) oldindan puxta aniqlangan haqiqiy xarajatlar bo'lib, odatda tayyor mahsulot birligini hisoblashda ifodalanadi. Ular ishlab chiqarish xarajatlarining barcha uch elementini – bevosita moddiy xarajatlarni, bevosita mehnat xarajatlarini va umumiy ishlab chiqarish sarflarini o'z ichiga oladi.

Me'yorlar (standartlar) bo'yicha xarajatlarni hisobga olish yaxlit konstepstiyadan iborat. Uni to'la qo'llanilganda haqiqatan qilingan ishlab chiqarish xarajatlari to'g'risidagi barcha ma'lumotlar ularning me'yoriy qiymati bilan almashtiriladi. «Materiallar zaxiralari», «Tayyor mahsulotlar zaxiralari» va «Sotilgan mahsulotning tannarxi» (debet bo'yicha va kredit bo'yicha) kabi schetlar haqiqatda bo'lgan sarflardan emas, me'yoriy xarajatlardan foydalanib yuritiladi. Buxgalter haqiqatda qilingan xarajatlarni alohida yozib boradi. Hisob davri oxirida haqiqiy hisob ma'lumotlari ularning me'yoriy qiymatiga qiyoslanadi.

Haqiqiy va me'yoriy (yoki byudjet) ko'rsatkichlari o'rtasidagi tafovut chetga chiqish (og'ish) deb ataladi. Agar chetga chiqish aniqlansa, buxgalter uning sababini aniqlashi kerak. Chetga chiqishlarni tahlil qilish sifatida ma'lum bo'lgan bu jarayon xarajatlarni va umuman boshqaruv tizimini nazorat qilishning samarali vositasidir.

Me'yoriy xarajatlar quyidagicha turkumlanishi mumkin:

1. Benuqson (ideal), nazariy. Bu me'yorlar uskunalarning buzilmay, sinmay, to'xtovsiz, samaradorlikning eng yuqori darajasida ishlashiga asoslangan. Ular

ishlab chiqarish quvvatining hozirgi darajasida ehtimoli bo'lgan xarajatlarning eng kam miqdorini ko'rsatadi.

2. Bazaviy. Bu kamdan-kam qayta qarab chiqiladigan taxminlar bo'lib, joriy o'zgarishlarga, narxlar darajasidagi o'zgarishlarga bog'liq emas.

3. Haqiqiy (real). Bu faoliyatning aniq ma'lum darajasida erishish mumkin bo'lgan va me'yoriy brak (yaroqsiz)ni, texnologik chiqimlarni, ishdagi uzilishlarni hisobga oladigan me'yorlashtirilgan xarajatlardir.

3. Budjetlashtirish

Byudjet (smeta) — bu ma'lum davrga qadar tayyorlangan va qabul qilingan, odatda erishish lozim bo'lgan daromadning yoki shu davr ichida qilinishi lozim bo'lgan sarf-xarajatlarning hamda ushbu maqsadga erishish uchun jalb etish zarur bo'lgan kapitalning rejalashtirilgan miqdorini pul bilan ifodalangan miqdoriy rejasidir.

Tafsillashtirilgan byudjetlar ko'pincha kelgusi cheklangan davrga, odatda uzog'i bilan bir yilga tuzilib, ancha qisqa davrlarga: uch oy, bir oy yoki to'rt haftalik davrlarga bo'linadi. Qisqa boshqaruvni nazorat qilish maqsadida qisqa muddatli davrga reja tuziladi. Nazorat davri oxirida joriy faoliyatni tahlil qilish va baholash uchun haqiqiy ma'lumotlar byudjetdagi ma'lumotlarga solishtiriladi. Shu munosabat bilan turli oylardagi kunlar sonidagi tafovut bo'lmasligi uchun bir oylik davrni emas, balki to'rt haftalik davrni qiyoslash afzaldir. Kunlar miqdoridagi farq qiyoslash chog'ida ma'lum qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin.

Amalda yillik byudjet ko'p hollarda yilning choraklari bo'yicha ishlab chiqiladi va faqat birinchi chorak oylar bo'yicha tafsillashtiriladi. Byudjetlar yil davomida vaziyatni hisobga olib o'zgartirilishi mumkin. Uzluksiz yoki davomli byudjetlar keng qo'llaniladi. Ularning mohiyati shundaki, oy yoki yil choragi tugallangan sari byudjetga navbatdagi tafsillashtirilgan byudjet qo'shiladi va shu tariqa uzluksiz ichki yillik rejalash ta'minlanadi. Umuman byudjetni ishlab chiqishning davriyligi rejalashtiriladigan ma'lumotlar hajmiga va muayyan korxonaning ehtiyojiga qarab belgilanadi.

Yangi mahsulot ishlab chiqarish, yangi texnika va yangi texnologiyani joriy etish kabi muhim o'zgarishlar bo'lgan qo'shimcha kapital sarflashni talab qiladigan hollarda byudjetlar besh yilga va undan ko'proq davrga tuziladi. Tobora ko'payib boradigan miqdordan byudjetda uzoq muddatli rejalashtirish vositasi sifatida foydalaniladi.

Byudjetlar umuman tashkilot uchun ham tarkibiy bo'linmalari yoki faoliyatning ayrim vazifalari uchun ham tuziladi.

Byudjetning vazifasi

Byudjetning vazifasi quyidagilardir:

1. Korxonaga maqsadiga erishishni ta'minlaydigan operastiyalarni rejalashtirish.
 2. Faoliyatning turli xillarini va alohida bo'linmalarni muvofiqlashtirish.
- Ayrim xodimlarning va tashkilot bo'yicha umumiy guruhining manfaatlarini kelishtirish.

3. Barcha darajadagi rahbarlar o'z ma'suliyat markazlarida maqsadga erishishlarini rag'batlantirish.

4. Joriy faoliyatni nazorat qilish, reja intizomini ta'minlash.

5. Ma'suliyat markazlari va ularning rahbarlari tomonidan reja bajarilishini baholash uchun asos.

6. Menedjerlarni o'qitish vositasi.

Rejalashtirish. Asosiy reja echimlari odatda dasturni tayyorlash jarayonida ishlab chiqiladi, byudjetni tayyorlash jarayonining o'zi ham mohiyat jihatidan bu rejalariga aniqlik kiritishdir. Bunda ayrim bo'linmalar bo'yicha yoki kompaniyaning vazifalari bo'yicha yaqin davrdagi operastiyalarga aniqlik kiritiladi.

Har bir ma'suliyat markazi boshqa ma'suliyat markazlariga ta'sir qiladi va o'zi ham ularning faoliyatiga bog'liq bo'ladi. Byudjetni ishlab chiqish jarayonida faoliyatning ayrim turlari tashkilotning barcha bo'linmalari korxonaning umumiy maqsadini amalga oshirib, o'zaro kelishib ishlaydigan tarzda muvofiqlashtiradi. Ishlab chiqarish rejalari marketing bo'limining rejasi bilan muvofiqlashtirilishi juda muhimdir, ya'ni rejalashtirilgan sotuv hajmiga va tayyor mahsulotning pirovard zaxiralarning istalgan darajasiga muvofiq mahsulot ishlab chiqarish muhimdir. Materiallarni xarid qilish rejasi ishlab chiqarish byudjetida belgilangan mahsulot miqdorini ishlab chiqarishga asoslanishi kerak va xokazo.

Rahbariyat rejalari barcha ijrochilar bu rejalarning mazmunini tushunmagunlaricha bajarilmaydi. Ularda qancha xizmat va tovarlarni ishlab chiqarish zarur, qanday odamlardan, qanday usullardan foydalanish zarur; qancha xom-ashyo va materiallarni sotib olish zarur, sotish uchun qanday narx belgilash, kelgusida qanday siyosatga va qanday cheklashlarga amal qilish kerak? - shu kabi aniq bandlar bo'ladi. Bunday axborotga reklamaga, texnik xizmat ko'rsatishga sarflanishi mumkin bo'lgan eng ko'p summa, ma'muriyat sarflari, ish haqi stavkasi va ish vaqti miqdori, mahsulot sifatining zarur darajasi misol bo'la oladi. Tasdiqlangan byudjet bu rejalaridagi miqdor axborotini va mavjud cheklashlarni muvofiqlashtirish uchun eng muhim vositadir.

Rag'batlantirish. Byudjet tuzish jarayoni ma'suliyat markazlarining rahbarlarini shu markazlarning maqsadlarini amalga oshirishga, demak umuman korxonaga maqsadini amalga oshirishga rag'batlantirish uchun qudratli vositadir. Har bir rahbar o'zlarining ma'suliyat markazidan nimalarni kutishayotganini yaxshi bilishi lozim.

Agar menejerlar o'z bo'linmalari byudjetini ishlab chiqishda faol ishtirok etsalar, byudjetning rag'batlantiruvchi ahamiyati yanada ortadi. Bo'linmalar va vazifalar bo'yicha byudjetlarni ishlab chiqishda hamda kelgusi davr uchun asosiy umumiy byudjetni tayyorlashda boshqaruvning barcha darajalarining bevosita ishtirok etishi ijrochilar ishtirokida rejalashtirish deb ataladi.

Nazorat. Byudjet uni shakllantirish paytida istakdagi natijalar to'g'risidagi hisobotdir. Puxta tayyorlangan byudjet eng yaxshi standart bo'lib, haqiqatda erishilgan natijalar unga qiyoslanadi, chunki unda byudjetni ishlab chiqish chojida faraz qilingan barcha o'zgarishlar mujassamlashadi.

Yaqin vaqtgacha joriy natijalarni o'tgan davrning natijalari bilan yoki o'tgan yilning shu davri natijalari bilan qiyoslash umumiy tajriba edi. Ayrim tashkilotlarda bunday tartib hozirga qadar taqqoslashning asosiy usulidir. Lekin bunday tarixiy standartlarning muhim kamchiligi bor, chunki ular bilan taqqoslaganda faoliyat yo'nalishlaridagi va joriy yilga rejalashtirilgan dasturlardagi o'zgarishlar hisobga olinmaydi.

Haqiqiy natijalarni byudjetdagi ma'lumotlarga taqqoslash boshqaruvchilarning e'tiborini birinchi navbatda nimalarga qaratish zarurligini va zarur boshqaruv harakatlarini ko'rsatadi. Haqiqatda erishilgan natijalar va byudjetdagi ma'lumotlarning o'rtasidagi chetga chiqishlarni tahlil qilish:

1) birinchi navbatda e'tibor berishni talab qiladigan muammoli soiani aniqlashda yordam beradi;

2) byudjetni ishlab chiqish jarayonida ko'zda tutilmagan yangi imkoniyatlarni aniqlash imkonini beradi;

3) dastlab tuzilgan byudjet ma'lum darajada real emasligini ko'rsatishi mumkin.

Baho. Har oyda byudjetdan chetga chiqish (og'ish)larni aniqlash butun yil davomida nazorat maqsadlariga xizmat qiladi. Bir yillik haqiqiy va byudjet ma'lumotlarini qiyoslash har bir ma'suliyat markazi va ularning rahbarlarining ishiga yil oxirida baho berishning asosiy omilidir. Ba'zi kompaniyalarda menejerlarga mukofot uning ma'suliyat markaziga ijobiy og'ishdan ma'lum foiz sifatida hisoblanadi. (Masalan, tejalgan materiallar, mehnatga haq to'lash fondidan foiz sifatida)

O'qitish. Byudjet menedjerlarni o'qitishning eng yaxshi vositasi sifatida ham xizmat qiladi. Byudjetlarni tuzish o'z bo'linmalarining faoliyatini va o'z ma'suliyat markazining boshqa markazlar va umuman tashkilot bo'yicha o'zaro munosabatlarni batafsil o'rganishga yordam beradi. Bu esa ma'suliyat markazi rahbari lavozimiga yangi tayinlangan shaxslar uchun juda muhimdir. Yillik byudjetni yoki o'z ishi byudjetini ishlab chiqishda tajribasi bor har qanday odam bu jarayonning ta'lim tabiatini tushunishi mumkin.

Umumiy (asosiy) byudjet. Umumiy byudjet umuman tashkilot uchun barcha bo'linmalar bo'yicha yoki vazifalar bo'yicha muvofiqlashtirilgan ish rejasidir. U ikki asosiy byudjetdan - operativ va moliyaviy byudjetdan iborat.

Operativ byudjet. U yana joriy, davriy byudjet deyiladi. Operativ byudjet kompaniyaning segmenti uchun yoki alohida vazifasi uchun kelgusi yilga rejalashtirilayotgan operastiyalarni ko'rsatadi. Uni tayyorlash jarayonida faraz (prognoz) qilinayotgan sotuv va ishlab chiqarish hajmlari kompaniyaning ishlab turgan har bir bo'linmasi uchun daromadlar va xarajatlarning miqdoriy bahosiga aylanadi. Operativ byudjet foyda va zararlar to'g'risida byudjet (faraziy) hisobotini o'z ichiga oladi, o'z navbatida bu hisobot sotuv byudjeti (daromadlar byudjeti), ishlab chiqarish byudjeti (ishlab chiqarish xarajatlarining barcha asosiy elementlari bo'yicha ayrim byudjetlarda tafsillashtirilgan holda), tovar-moddiy zaxiralar byudjeti hamda tijorat va umumiy, ma'muriy sarflar byudjeti asosida tuziladi (shakllanadi).

A. Sotuv byudjeti. Sotuv hajmining farazi byudjetni tayyorlash butun jarayonining boshlanjich va eng nozik paytidir. Sotuv rejasi yuqori rahbariyat tomonidan marketing bo'limini tadqiq qilish asosida aniqlanadi. Ko'p hollarda sotuv hajmi mavjud ishlab chiqarish quvvatlari bilan cheklanadi. Sotuv hajmi byudjeti va uning tovar tuzilishi kompaniyaning butun faoliyati darajasini va xarakterini belgilash bilan birga boshqa byudjetlarning ko'piga ta'sir qiladi, chunki boshqa byudjetlar sotuv byudjetida belgilangan axborotga asoslanadi. Sotuv hajmi bahosini aniqlash va uning hajmiga ta'sir qiluvchi omillar bilan bog'liq muammolar keyinroq batafsil ko'rib chiqiladi.

B. Tijorat sarflari byudjeti. Bu byudjetda kelgusi davrda xizmat va mahsulotni sotish bilan bog'liq barcha taxminiy sarflar tafsillashtiriladi. Komission haq va transport xarajatlari kabi ba'zi sarflar o'zgaruvchan bo'lishi mumkin, reklama xarajatlari va katta nazoratchilarning ish haqi kabi ayrim sarflari doimiy sarflardir. Tijorat sarflari byudjetini tuzish va so'ngra uning ijrosi uchun sotuv bo'limi ma'suldir.

V. Ishlab chiqarish byudjeti. Sotuvning rejalashtirilayotgan hajmi natura ifodasida aniqlangandan so'ng rejalashtirilgan sotuvni va zaxiralarning zarur darajasini ta'minlash uchun ishlab chiqarish zarur bo'lgan mahsulot birligi va xizmat hajmini aniqlash mumkin bo'ladi. Rahbariyat avvalo tayyor mahsulotlar zaxirasi darajasi oldingidek qoladimi yoki u ko'paytirilishi, yoxud kamaytirilishi lozimligini aniqlashi lozim. Davr oxirida tayyor mahsulot zaxiralarning istalgan darajasi to'g'risidagi, byudjet davri boshlanishida mavjud mahsulot to'g'risidagi va sotuv birligi miqdori to'g'risidagi axborot asosida ishlab chiqarish jadvali ishlab chiqiladi.

G. Materiallarni xarid qilish, foydalanish byudjeti. Materiallarni xarid qilish va ulardan foydalanishning rejadagi ehtiyoji bir hujjatda yoki alohida mustaqil byudjetlarda tayyorlanishi mumkin. Ko'plar yagona hujjatni afzal ko'radi. Bu hujjatda ishlab chiqarish rejalarni amalga oshirish uchun xarid qilish lozim bo'lgan xom-ashyo, materiallar, yarim tayyor mahsulotlarning turlari miqdori, xarid muddati aniqlanadi. Materiallardan foydalanish ishlab chiqarish byudjetida va moddiy zaxiralarning taxmin qilingan darajasida aniqlanadi. Materiallar birligi miqdorini shu materiallarga xarid va sotuv narxlariga ko'paytirilib, materiallarni xarid qilish byudjeti olinadi.

D. Mehnat sarflari byudjeti. Bu byudjet rejalashtirilgan ishlab chiqarish hajmini bajarish uchun talab qilinadigan zarur ish vaqti soatlari mahsulot yoki xizmat birligi miqdorini mahsulot birligiga mehnat soatlari sarfini ko'paytirish yo'li bilan hisoblanadi. Shu hujjatda yoki alohida hujjatda mehnat sarfi zarur mehnat sarfini mehnatga haq to'lashning tegishli soat stavkalariga taqsimlab, pul bilan ifodasi aniqlanadi.

E. Umumiy ishlab chiqarish sarflari byudjeti. Bu byudjet materiallarning to'g'ri (bevosita) xarajatlaridan bevosita mehnat xarajatlaridan farq qiladigan nazarda tutilgan ishlab chiqarish xarajatlarining batafsil rejasi bo'lib, kelgusi

davrda ishlab chiqarish rejasini bajarish uchun shu xarajatlar qilinishi kerak. Bu byudjetning ikki maqsadi bor:

1) Ishlab chiqarish va unga xizmat qilish bo'yicha menejer, ishlab chiqqan barcha umumiy ishlab chiqarish sarflari byudjetlarini birlashtirish.

2) Bu axborotlarni to'plab, bu sarflarni kelgusi hisob davrida mahsulotning ayrim turlariga yoki xarajatlarni kalkulyastiyalashning boshqa obyektlariga taqsimlash uchun shu xarajatlar normativlarini hisoblash.

J. Umumiy va ma'muriy sarflar byudjeti. Bu ishlab chiqarish va sotish bilan bevosita bog'liq sarflardan farq qiladigan, kelgusi davrda umuman korxonada bo'yicha faoliyatni davom ettirish uchun zarur bo'ladigan joriy operatsiya sarflarining batafsil rejasidir. Bu axborot rejalashtirilayotgan davrda korxonada faoliyatining moliyaviy natijasini aniqlash uchun ham zarur bo'ladi. Bu byudjet elementlarining ko'pchiligi doimiy xarajatlarni tashkil etadi.

Z. Foyda va zararlar to'g'risida faraziy (prognozniy) hisobot. Byudjet tuzish bo'yicha bosh menejer yoki direktor tayyorlangan davriy byudjetlar asosida materiallardan foydalanish, mehnat sarfi va umumiy ishlab chiqarish sarflari byudjetlaridagi ma'lumotlardan foydalanib, sotilgan mahsulot tannarxi farazini ishlab chiqarish boshlashi mumkin. Daromadlar to'g'risidagi axborot sotuv byudjetidan olinadi. Kutilayotgan daromadlar va sotilgan mahsulot tannarxi to'g'risidagi ma'lumotlardan foydalanib va tijorat xarajatlari hamda umumiy va ma'muriy sarflar byudjetlaridagi axborotlarni qo'shib, foyda va zararlar to'g'risida taxminiy hisobotni tayyorlash mumkin.

Ta'kidlash lozimki, ayni shu hisobotni tuzish operativ byudjetni tayyorlash chog'idagi so'nggi qadamdir.

Moliyaviy byudjet. Moliyaviy byudjet - bu moliyaviy mablag'larning faraz qilingan manbalari va kelgusi davrda ulardan foydalanish yo'nalishlari aks etadigan rejadir. Moliyaviy byudjetga kapital xarajatlar byudjeti, kompaniyaning pul mablag'lari byudjeti, ularga asoslanib tayyorlangan foyda va zararlar to'g'risida byudjet hisoboti, buxgalteriya byudjet balansi va pul mablag'larining harakati to'g'risidagi hisobot kiradi. Umumiy byudjetni tashkil qiluvchi asosiy qismlar keltirilgan.

Kapital sarflar byudjeti. Kapital yotqizishga ehtiyojlarni aniqlash va ular uchun investitsiya resurslarini olish butun boshqaruv hisobining kompleks vazifasidir. Qanday uzoq muddatli aktivlarni sotib olishni hal qilish yoki investitsiyalar rentabelligini aniqlash bilan bog'liq shunday qaror qabul qilish uchun tanlangan mezon asosida byudjet tuzish muammosi paydo bo'ladi. Uzoq muddatli kapital yotqizish xususidagi axborot xarid qilishga yoki qurishga sarflar masalasiga hamda kredit uchun foiz to'lashga, foyda va zararlar to'g'risidagi faraziy hisobotga daxl qilib, asosiy vositalar schetidagi qoldiqni va boshqa uzoq muddatli aktivlarni o'zgartirib, pul mablag'lari byudjetiga ta'sir qiladi. Demak, kapital sarflar bo'yicha barcha qarorlar rejalashtirilishi va umumiy byudjetga qo'shilishi lozim.

Barcha joriy byudjetlar bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Sotuv hajmining farazi byudjet tuzishda dastlabki qadam bo'ladi. Shundan so'ng tijorat sarflari

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 354 page.

byudjeti tayyorlanishi mumkin. Ishlab chiqarish byudjeti asosida esa to'g'ri materiallarni xarid qilish va ulardan foydalanish byudjeti, mehnat byudjeti va ishlab chiqarish umumiy sarflari byudjeti ishlab chiqiladi. Ko'p hollarda umumiy va ma'muriy sarflar rejalari, kapital yotqizish rejasi boshqaruvning yuqori darajalarida qabul qilinadi. Biroq bunday axborotning ko'p qismi firma bo'linmalari darajasida ishlab chiqilishi va davriy byudjetlarga kiritilishi mumkin.

Pul oqimlari farazi / Pul mablag'lari byudjeti. Bu byudjet kompaniyaning umumiy faoliyatini rejalashtirish jarayonida eng muhim byudjet hisoblanadi, shu sababli uning asosiy maqsadlari va ishlab chiqish qoidalari keyinchalik alohida bo'limda ko'rib chiqiladi.

Moliyaviy natijalar to'g'risida farazli hisobot. Umuman kompaniya uchun moliyaviy ahvoldning farazini yoki buxgalteriya balansi loyihasini ishlab chiqish umumiy byudjetni tayyorlash jarayonidagi so'nggi qadamdir. Unda rejalashtirilgan faoliyat haqiqatda amalga oshishi nazarda tutiladi.

Byudjetlardagi ma'lumotlardan shu prognoz uchun foydalaniladi. Pul mablag'lari byudjeti tayyorlangandan so'ng byudjet davri oxirida pul mablag'larining prognoz qoldiqini bilib va sof foyda hamda zarur kapital yotqizish hajmini aniqlab, buxgalter prognoz balansini tayyorlash mumkin bo'ladi, bu balans asosiy byudjetni tuzish jarayonining qoldiq maisulidir.

Rahbariyat ayni shu nuqtada taklif etilgan umumiy byudjetni qabul qilish yoki rejalarni o'zgartirib, byudjetning ayrim qismlarini yana ko'rib chiqishni hal qiladi.

Byudjetning bajarilishi. Byudjetning bajarilishi uchun butun ma'suliyat byudjet tuzish bo'yicha direktorning zimmasiga tushadi. Bu jarayonning muvaffaqiyatini ikki muhim jihat belgilaydi. Birinchidan, kompaniyaning barcha ma'sul shaxslari nimalar kutilayotganini va maqsadlarni aniq va to'g'ri tushunishlari zarur. Kompaniyaning faoliyatiga jalb etilgan barcha shaxslar ulardan nimani kutishayotganini bilishlari va o'z maqsadlariga qanday erishish to'g'risida ko'rsatma olishlari lozim. Ikkinchidan, yuqori rahbariyat tomonidan qo'llab-quvvatlash va uni rag'batlantirish tizimi ham juda muhimdir. Byudjet tuzish jarayoni qanchalik murakkab bo'lmasin, o'rta va quyi darajadagi rahbarlar oliy rahbariyat qoldiq natijalardan haqiqatan manfaatdorligiga byudjetning rejalashtirilgan maqsadlari bajarilishini rag'batlantirishiga ishonch hosil qilsalargina bu jarayon muvaffaqiyatli bo'ladi.

Byudjetning ijrosini baholash haqiqatda erishilgan natijalar byudjetda rejalashtirilganidan chetga chiqqanligini tahlil qilishga asoslanadi. Chetga chiqishni (og'ishni) belgilash va ularning vujudga kelishining sabablarini aniqlash masalalari me'yoriy xarajatlarni hisobga olish va og'ishlarni (chetga chiqishni) tahlil qilish tizimiga bag'ishlangan navbatdagi bobda batafsil ko'rib chiqiladi.

Pul mablag'lari byudjeti. Pul mablag'larining harakatlari korxonada operatsiya stiklining eng muhim jihatlaridan biridir. Umumiy byudjetni tayyorlash doirasida pul mablag'lari byudjeti barcha davriy byudjetlar, kapital sarflar byudjeti, foyda va zararlar to'g'risidagi farazli hisobot tugallangandan keyingina ishlab chiqiladi.

Pul mablag'lari byudjeti (yoki pul oqimlari farazi) kelgusi davrdagi pul mablag'lari tushumi va to'lovlar rejasidan iborat. Unda umumiy byudjetning barcha

fazalarida rejalashtirilgan operatsiyalar natijasida vujudga keladigan barcha pul mablag'lari oqimini jamlaydi. Byudjet umuman byudjet davri oxirida pul mablag'lari schetidagi kutilayotgan pirovard qoldiqni va yilning har bir oyi uchun moliyaviy ahvolni ko'rsatadi va shuning uchun byudjet tuziladi.

Shu tariqa pul mablag'lari miqdori eng ko'p va eng kam bo'ladigan davrlar rejalashtirilishi mumkin. Pul mablag'lari schetidagi katta qoldiq moliyaviy vositalardan mumkin bo'lgan eng ko'p samaradorlik bilan foydalanilmaganini bildiradi. Past daraja esa korxonada joriy majburiyatlarini to'lashga qodir emasligini ko'rsatishi mumkin. Shu sababli pul mablag'larini puxta rejalash zarur.

Pul mablag'lari byudjetining tuzilishi va vazifalari. Pul mablag'lari byudjeti ikki qismdan kutilayotgan pul mablag'lari tushumi va kutilayotgan to'lovlardan iborat. Davr mobaynida kutilayotgan tushumlarni aniqlash uchun sotish byudjetidagi axborotdan, kreditga sotish yoki naqd pulga sotish to'g'risidagi ma'lumotlardan, olinishi lozim bo'lgan schetlar bo'yicha mablag' to'plash tartibi to'g'risidagi ma'lumotlardan foydalaniladi. Shuningdek aktsiyalarni sotish, aktivlarni sotish, qarz olish foiz va dividendlarni olish kabi boshqa manbalardan pul mablag'lari oqimi rejalashtiriladi.

Kutilayotgan to'lovlar summasi turli davriy byudjetlardan olinadi. Pul mablag'lari byudjetini tayyorlashga javobgar shaxs davrda materiallarga va ishchi kuchiga qanday xarajatlar ko'zda tutilganini, qanday tovarlar va xizmatlarni sotib olish zarurligini, shuningdek ularga darhol haq to'lanishi yoki to'lovni kechiktirish mumkinligini bilishi kerak. Shu munosabat bilan kompaniyaning to'lovlar siyosatini va to'lash muhlatlarini bilish juda muhimdir.

Doimiy joriy sarflardan tashqari pul mablag'laridan uskunalarni va boshqa aktivlarni sotib olishga, qarzlarni qaytarishga va boshqa uzoq muddatli majburiyatlarni to'lashga sarflanishi mumkin. Bu axborotlarning hammasi pul mablag'larining to'g'ri byudjetini tuzish uchun to'plash zarur bo'ladi.

Byudjet mablag'lari byudjeti ikki maqsadni ko'zlaydi. Birinchidan, u byudjet davri oxirida pul mablag'lari schetida pirovard qoldiqni ko'rsatadi. Bu qoldiq miqdorini buxgalteriya farazli (istiqbolli) balansi tugallanishiga qadar bilish zarur. Ikkinchidan, byudjet davri ichida har oyning oxirida pul mablag'lari qoldiqini faraz qilib, moliyaviy resurslar ortiqcha yoki etishmagan davrlarni aniqlaydi.

Nazorat savollari:

1. Xarajatlar elementlari bo'yicha qanday turkumlanadi?
2. Doimiy xarajatlar bilan o'zgaruvchan xarajatlar qanday farqlanadi?
3. Moddiy xarajatlarni izohlang.
4. Byudjetning qanday vazifai mavjud?
5. Pul mablag'lari byudjeti nima?

13-bob. BUXGALTERIYA BALANSINI TAHLILI

Reja:

1. Buxgalteriya balansi, uning tarkibiy tuzilishi
2. Buxgalteriya balansini o'qish va tahlil qilish orqali firma va kompaniyalar moliyaviy holatiga baho berishning mazmuni
3. Buxgalteriya balansini gorizontal va vertikal tahlili
4. Firma va kompaniyalarni mulki, kapitali va majburiyatlarini moliyaviy koeffitsientlardagi baholanishi.
5. Buxgalteriya balansini trend tahlili
6. Firma va kompaniyalar aktivlari va passivlarini tahlili

Tayanch so'zlar:

«Balans» atamasi, balans turlari, aktiv, passiv, uzoq muddatli aktivlar, aylanma mablag'lar, axborot hajmi bo'yicha balanslar, balans moddolari.

1. Buxgalteriya balansi, uning tarkibiy tuzilishi

Buxgalteriya balansi ma'lum sanaga korxonaning aktivlari, kapitali va majburiyatlarini holati haqida axborot beruvchi hisobot shaklidir.

«Balans» atamasi lotincha bis ikki marta, banx - tarozi pallasi so'zlaridan tarkib topgan bo'lib, ikkala palla degan ma'noni anglatadi. U tenglik, muvozanat tushunchasi sifatida ishlatiladi.

Buxgalteriya balansini turli tasnifiy belgilari (tuzilish vaqti, axborot hajmi, aks ettirish obyekt, tozalash usuli) bo'yicha turlarini tarkiblash mumkin. 1-jadvalga qarang

1-jadval

Buxgalteriya balansini turlari				
Buxgalteriya balansi tuzilish vaqtiga ko'ra				
Tashkil topish balansi	Joriy balanslar	Tugatish balansi	Bo'lish balansi	Birlashtirish balansi
Korxonaning tashkil topish vaqtida tuziladi.	Korxonaning uzluksiz faoliyatida, qonunda belgilangan muddatlarda tuziladi	Korxonada tugatilganda tuziladi	Yirik korxonalar bir necha mayda korxonalariga bo'linish vaqtida.	Bir necha korxonalar bir korxonaga birlashtirilganda tuziladi.
Axborot hajmi bo'yicha balanslar				
Bir martalik		Yig'ma balans		
Bir martalik balans faqat bitta korxonaga bo'yicha joriy hisob asosida tuziladi.		Yig'ma balans bir martalik balanslar asosida tuziladi va birlashtirish (vazirliklar, qo'mita va boshqarmalar va shu kabilar)ning xo'jalik mablag'larini aks ettiradi.		
Aks ettirish obyektiga ko'ra				
Mustaqil balans		Alohida balans		
Mustaqil balansni huquqiy shaxs bo'lgan barcha korxonalar tuzadi.		Alohida balansni korxonaning tarkibiy bo'linmalari (filiallar, bo'limlar, sho'ba va qaram xo'jaliklar va shu kabilar) tuzadi.		

Aks ettirish obyektiga ko'ra	
Balans-brutto	Balans-netto
Tartibga soluvchi moddalarini o'z ichiga oluvchi balansdir	Balansning umumiy qiymatidan tartibga soluvchi moddalar summasi chegiriladi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar uzluksiz faoliyatida iqtisodiy resurslar harakatga keltiriladi va ularning tuzilishi doimo o'zgarib turadi. Ushbu o'zgarishlarni buxgalteriya balansida to'rtta jihatini harakterlash lozim. Birinchi jihat o'zgarishlar aktiv va passiv tomonning o'sishini harakterlaydi, ikkinchi jihat o'zgarishlar har ikki tomonning kamayishini, uchinchi jihat o'zgarishlar faqat aktiv tomonning o'zgarishini, to'rtinchi jihat o'zgarishlar faqat passiv tomonning o'zgarishlarini harakterlaydi.

2-jadval

Buxgalteriya balansidagi o'zgarishlar			
Balansdagi o'zgarishlar			
A+X1=P+X1	A-X2=P-X2	A+X3-X4=P	A=P+X4-X4
Aktiv tomon ham passiv tomon ham ortadi	Aktiv tomon ham passiv tomon ham kamayadi	Ko'payish va kamayish aktiv tomonda kuzatiladi	Ko'payish va kamayish passiv tomonda kuzatiladi
Balans summasi ortadi	Balans summasi kamayadi	Balans summasi o'zgarmaydi	Balans summasi o'zgarmaydi

Buxgalteriya balansini moliyaviy tahlilga tayyorlash yuzasidan uning elementlari va moddalarini turli tasnifiy belgilari bo'yicha ko'rsatkichlar tizimiga jamlash talab etiladi. Bu tasnifiy belgilar ularning shakli, aylanuvchanlik darajasi, likvidligi bo'lishi mumkin.

3-jadval

Buxgalteriya balansi aktiv tomoni klassifikatsiyasi			
Aktivlar (A)			
Uzoq muddatli aktivlar (UMA)		Joriy aktivlar (JA)	
Moliyaviy bo'lmagan uzoq muddatli aktivlar (MBUMA)	Moliyaviy uzoq muddatli aktivlar (MUMA)	Moliyaviy bo'lmagan joriy aktivlar (MBAJA)	Moliyaviy joriy aktivlar (MJA)
Pul ko'rinishida bo'lmagan aktivlar (PKBM)			Pul ko'rinishidagi aktivlar (PKM)
Kiyin sotiladigan aktivlar (QSA)	Likvid aktivlar (LA)		

4-jadval

Buxgalteriya balansi passiv tomoni klassifikatsiyasi			
Passiv (P)			
Uz mablag'lari manbayi (UMM)		Majburiyatlar (M)	
Xususiy kapital	Uzoq muddatli kredit va qarzlilar (UM)	Qisqa muddatli kredit va qarzlilar (KM)	Kreditorlik majburiyati (K)
Doimiy passivlar (DP)	Majburiyatdagi passivlar (MP)		

Balansdagi ifodalar:**Umumiy ifodalar**

$$A=P \quad (2.1)$$

$$UMA+JA=O'MM+M \quad (2.2)$$

$$MBUMA+MUMA+MBJA+MJA=O'MM+UM+QM+K \quad (2.3)$$

$$PKBA+PKA=DP+MP \quad (2.4)$$

Birlik ifodalar

$$UMA=MBUMA+MUMA \quad (2.5)$$

$$JA=MBJA+MJA \quad (2.6)$$

$$PKBA=MBUMA+MUMA+MBJA \quad (2.7)$$

$$LA=MUMA+MBJA+MJA \quad (2.8)$$

Moliyaviy bo'lmagan uzoq muddatli aktivlar- asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, o'rnatiladigan uskunalar, kapital qo'yilmalarni o'z ichiga oladi.

Moliyaviy uzoq muddatli aktivlarga uzoq muddatli investitsiyalar kiritiladi.

Moliyaviy bo'lmagan joriy aktivlarga ishlab chiqarish zaxiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulot, tovarlar, kelgusi davr harajatlari, kechiktirilgan harajatlari va debitorlik majburiyatlari kiradi.

Moliyaviy joriy aktivlarga pul mablag'lari, qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalar va boshqa joriy aktivlar kiradi

5-jadval**Aktivlarning turli shakllari o'rtasidagi a'loqadorlik**

Aktivlar shakli	Moliyaviy bo'lmagan aktivlar	Moliyaviy avktivlar	Jami aktivlar
Uzoq muddatli aktivlar	MBUMA	MUMA	UMA
Joriy aktivlar	MBJA	MJA	JA
Jami aktivlar	MBA	MA	A

6-jadval**Aktivlarni mazmuni bo'yicha tarkiblanishi**

Aktivlarni manbalashni mazmuni		
Xususiy (XK)*	Qarzga olingan (QK)	
	Tashqi qarz (TQ)**	Ichki qarz (IQ)***
*-O'z mablag'lari manbasi	***-Uzoq va qisqa muddatli kreditlar va qarzar, kreditorlik majburiyatlarining tashqi qismi	***-Kreditorlik majburiyatlarini ichki qismi

Xususiy kapital-o'z ichiga ustav kapitali, ko'shilgan kapital, rezerv kapitali taqsimlanmagan foyda va uz mablag'alari manbayining boshqa tarkiblarini (maqsadli tushumlar, kelgusi davr harajatlari va to'lovlari zaxirasi) oladi.

7-jadval**Buxgalteriya balansini mulkiy egaligi bo'yicha tuzilishi**

	O'ziga tegishli mulk	Qarzga olingan mulk	Jami
Pul ko'rinishida bo'lmagan mulk	XK (PKB)	QK(PKB)	PKB

(PKB)=MBUMA+ MUMA+ MBJA			
Pul ko'rinishidagi mulk(PK)=MJA	XK(PK)	QK(PK)	PK
Jami mulk	XK	QK	A

8-jadval**Buxgalteriya balansini tuzilishidagi dinamik o'zgarishlar**

	Davr boshiga debet qoldik	Xususiy mulk	Qarzga olingan mulk	Davr oxiriga debet koldiq	O'sish darajasi
Davr boshiga kredit koldig'i	Ab	XKb	QKb	-	-
Pul shaklidagi bo'lmagan mulk (PSHBM)	PSHBMb	^XK (PKB)	^QK (PKB)	PSHBMo	^PSHBM
Pul shaklidagi mulk (PSHM)	PSHMB	^XK(PK)	^QK (PK)	PSHMo	^PSHM
Davr oxiriga kredit koldig'i	-	XKo	QKo	Ao	-
O'sish darajasi	-	^XK	^QK	-	^A

Moliyaviy hisobotlar tarkibida buxgalteriya balansini markaziy o'rinda turadi va undagi ko'rsatkichlarni tahlil etish va baholash orqali xo'jalik yurituvchi subyektning mulkiy va moliyaviy ahvolidan voqif bo'linadi.

Xo'jalik yurituvchi subyektning iqtisodiy axvolidagi o'zgarishlar albatta mulkiy va moliyaviy munosabatlar tufayli yuzaga keladi. Odatda, moliyaviy munosabatlarning klassik formulasi sifatida qo'yidagi bog'lanishdan foydalaniladi.

$$Pul1 \Rightarrow Tovar1 \Rightarrow Pul2^* \Rightarrow Tovar2^* \Rightarrow Pul3^* \dots \quad (2.9)$$

$$*tsikl natijasidagi yutuq: Pul1 < Pul2 < P3 < \dots$$

Ushbu formulani iqtisodiy jaroyonlarga nisbatan rasmiylashtirsak quyidagi ko'rinishga keladi.

$$PM \Rightarrow R \Rightarrow ICH \Rightarrow TF \Rightarrow XK \Rightarrow PM^* \dots \quad (2.10)$$

Bunda PM-pul mablag'lari

$$PM^* - TSikl natijasidagi yutuq: PM < PM^* < PM^{**} < PM^{***} < \dots$$

R-resurslar

ICH-ishlab chiqarish

TF-tijorat faoliyati

XK-hisob-kitoblar

Korxonalar aktivlari, xususiy kapital (sarmoya) va majburiyatlar buxgalteriya balansining elementlari hisoblanadi.

Korxonalar aktivlarlari va majburiyatlarini baholash quyidagi tartibda amalga oshiriladi.

Boshlang'ich qiymat. Aktivlar sotib olish vaqtida erishilgan tomonlarning o'zaro kelishuviga ko'ra belgilangan joriy qiymati bo'yicha aks ettiriladi. Majburiyatlar majburiyatni bajargunga qadar to'lanadigan pul mablag'lari summasi

bo'yicha majburiyatlarga almashib olingan mablag'lar summasida aks ettiriladi. Joriy qiymat. Aktivlar ana shu yoki shunga o'xshash aktiv endigina sotib olingan bo'lgandagi holatda to'lanishi kerak bo'lgan pul mablag'lari summasi bo'yicha hisobotda aks ettiriladi.

9-jadval

Buxgalteriya balans elementlari va ularning tasnifiy belgilari

Buxgalteriya balans elementlari	Tavsifi	Tarkiy tuzilishi
Aktivlar	Subyekt nazorat qiladigan, kelgusida ulardan daromad olish maqsadida avvalgi faoliyat natijasida olingan iqtisodiy resurslardir	Uzoq muddatli aktivlar:
		-Asosiy vositalar:
		-Nomoddiy aktivlar
		-Uzoq muddatli investitsiyalar
		-O'rnatiladigan asbob-uskunalar
		-Kapital qo'yilmalar
		Joriy aktivlar:
		-Tovar moddiy zaxiralar
		-Debitorlar
		-Pul mablag'lari
Xususiy kapital (sarmoya)	Subyektning majburiyatlarini chegirib tashlagandan keyingi aktivlaridir	-Qisqa muddatli investitsiyalar
		O'z mablag'lari manbasi:
		Ustav kapitali
		Ko'shilgan kapital
		Zaxira kapitali
		Taqsimlanmagan foyda
Majburiyatlar	Shaxsning (qarzdorning) boshqa shaxs (kreditor) foydasiga muayyan ishni amalga oshirish, masalan mol-mulkni topshirish, ishni bajarish, pul to'lash va boshqa majburiyatlaridir yoxud muayyan xatti harakatdan tiyilib turish majburiyatidir, kreditor esa qarzdordan o'z majburiyatlarini bajarishini talba qilishga xaqlidir	Maqsadli tushumlar
		Kelguzi davr to'lovlar zaxirasi
		Uzoq muddatli majburiyatlar
		Joriy majburiyatlar

Sotish qiymati. Aktivlar sotishdan olinishi mumkin bo'lgan pul mablag'lari summasi bo'yicha aks ettiriladi. Majburiyatlar ularni to'lash qiymati bo'yicha aks ettiriladi, bunday qiymat esa majburiyatlarni to'lash uchun talab etiladigan pul mablag'larining diskontlanmagan summasidir.

Diskontlangan qiymat. Aktivlar xo'jalik yurituvchi subyektning oldingi faoliyati davomida aktivlarni ko'paytirishi lozim bo'lgan bo'lg'usi pul mablag'lari tushumining diskontlangan qiymati bo'lgan joriy qiymat bo'yicha aks ettiriladi.

Majburiyatlar kelgusida o'tkaziladigan pul mablag'larining diskontlangan qiymatidan iborat bo'lgan, xo'jalik yurituvchi subyektning oddiy faoliyati

davomida majburiyatlarni to'lash uchun foydalanilishi mumkin bo'lgan joriy qiymat bo'yicha aks ettiriladi¹.

Balans qiymati - hisobot sanasida buxgalteriya balansida aktivlar va majburiyatlarni aks ettirish qiymatidir.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyaviy hisobotlarni tayyorlashda boshlangich qiymatni baholash uchun asos qilib oladilar. Undan odatda baholashning boshqa asosiy tushunchalari bilan birgalikda foydalaniladi.

2. Buxgalteriya balansini o'qish va tahlil qilish orqali firma va kompaniyalar moliyaviy holatiga baho berishning mazmuni

Moliyaviy hisobotni va uning shakllarini "o'qish"ga olimlar tomonidan turlicha tavsiflar beriladi.

O'qish deganda adabiy tilda matnni o'qish va tovushlarda ifoda etish tushuniladi. moliyaviy hisobotda esa bir yondashuv biroz murakkablashadi. Moliyaviy hisobotda matn yo'q, unda faqat ko'rsatkichlar, qatorlar va ularga tegishli raqamlar mavjud.

"O'qish" so'zi moliyaviy hisobotlar va ularning shakllariga nisbatan ishlatishning mohiyati shundaki ushbu hisobotlar faqat rakamlar ifodasidagi ko'rsatkichlarni tartibli joylashtirishdan iborat matnga o'xshaydi. Matni o'qish mumkin faqat undagi raqamlar nimani ifoda etishini bilgan holdagina. Sodda qilib aytganda korxonalar moliyaviy ahvolini moliyaviy hisobot shakllarida raqamlarda yashiringan so'zlar orqali bilib olishni xarakterlaydi.

Moliyaviy hisobotni "o'qish"ni mazmunini nima tashkil etadi. Bizningcha moliyaviy hisobotni o'qish deganda ko'rsatkichlarni arifmetik hisob-kitoblarisiz uni mantiqiy tavsiflash tushuniladi.

"Moliyaviy hisobotni o'qish va tahlil qilish yo'llari" deb nomlangan o'quv adabiyotida ham "Kak chitat balans" o'quv adabiyotida ham kitobning nomlanishida o'qish so'ziga urg'u berilgani bilan uning ichida "o'qish"ga tasnifiy jihatdan izoh berilmaydi.

Moliyaviy hisobotni tahlil etish deganda - korxonaning muayyan sanaga bo'lgan moliyaviy ahvoli, faoliyati, moliyaviy ahvolidagi o'zgarishlar haqidagi axborotlarni analitik qayta ishlash jarayonlar tizimi tushuniladi.

Yuqoridagi manbalarda keltirilishicha buxgalteriya balansini o'qish va tahlil etish mazmunini quyidagilar tashkil etadi.

- korxonaning mulki, kapitali va majburiyatlarini baholash;
- kompaniya va firmalar to'lovga qobilligi va likvidlilik ko'rsatkichlarini aniqlash;
- korxonaning iqtisodi va moliyaviy salohiyati, uning smaradorligini baholash;
- korxonaning moliyaviy barqarorligi, bozor va ish aktivligi ko'rsatkichlarini baholash;

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 167 page.

▪ korxonaning iqtisodiy nochorligi va uni sog'lamloshtirish yo'llarini belgilash;

▪ korxonaning moliyaviy axvoli va uni yaxshilash yuzasidan muhim takliflar hozirlash tashkil etadi.

Bu bilan buxgalteriya balansini "o'qish", tahlil etish bilan bir qatorga ko'yilmoqda. Ya'ni, turli nomlanishdagi bir hil jihatlarni xarakterlovchi so'zga aylanib qolgan. YUqoridagi tarkiblashda uqish va tahlil qilish kabi so'zlarning ishlatilishida ularni bir mazmunda qarash ustunlik qiladi.

Moliyaviy hisobotni o'qishda, bir xil holatning har xil jihatlarni aks ettiruvchi hisobot shakllaridagi ma'lumotlarning o'zaro mosligiga ham ahamiyat qaratiladi. Masalan buxgalteriya balansida ayrim qatorlar boshqa moliyaviy hisobot shaklining tegishli qatorlari bilan mos kelishi lozim. Bu jihat moslikni, buxgalteriya balansining asosiy vositalar moddasini, asosiy vositalar harakati to'g'risidagi hisobot shakli ma'lumotlariga mosligida, pul mablag'lari to'g'risidagi qatorini pul oqimi to'g'risidagi hisobot shaklining tegishli qatorlariga mosligida, xususiy kapital to'g'risidagi moddalarini xususiy kapital to'g'risidagi shaklning tegishli qatorlariga mosligida ko'rish mumkin.

Buxgalteriya balansini o'qish va tahlil etish orqali korxonada moliyaviy holatiga baho berishda o'rganiladigan masalalar kengligi sababli ularni bir tizimga solib olish talab qilinadi.

Bu holatni quyidagi o'rganiladigan boblar bo'yicha tuzib chiqish mumkin.

10-jadval

Korxonada moliyaviy holatini ifoda etuvchi birliklar

Buxgalteriya balansini tahlili				
1. Aktivlar tarkibi, tuzilishi va dinamikasi tahlili		2. Passivlar tarkibi, tuzilishi va dinamikasi tahlili		
3. To'lov layoqati tahlili	4. Likvidlik tahlili	5. Moliyaviy barqarorlik tahlili	6. Kreditga qodirlik tahlili	7. Moliyaviy va iqtisodiy salohiyat tahlili
Buxgalteriya balansini va moliyaviy natijalar hamda bir xil jihatning boshqa tomonlarini aks ettiruvchi hisobotlar asosida o'rganiluvchi boblar				
8. Bozor aktivligini tahlili	9. Ish aktivligini tahlili	10. Moliyaviy holatni bashoratlash	11. Majburiyatlar tahlili	12. Iqtisodiy nochorlik tahlili...
13. Reyting baholash				

Ushbu boblar bir xil holatning har xil jihatlarni aks ettiruvchi qolgan hisobot shakllari asosida o'rganiladigan boblar bilan to'ldiriladi va yakunida moliyaviy holatga to'liq baho beriladi.

Buxgalteriya balansini o'qish yuzasidan balans tuzuvchi korxonaga, uning mulkiy shakliga, faoliyat turiga, balans tuzilgan davriylikka, balans o'lehoivi va korxonada yuridik manziliga tavsif berish birinchi bosqichda bajarilgan ishlar ketma ketligini xarakterlaydi.

Uqishning keyingi bosqichida korxonaning jami aktivlari va ularning tashkil topish manbalariga, korxonada aktivlarning asosiy kapitalga va joriy kapitalga

yo'naldirilgan qismiga, malaglar manbasida qaysi manba turining (o'z va qarz) ustunligiga, moliyaviy faoliyat natijasi va uning qaysi shakllarda (pullik va pulsiz ko'rinishlarda) mavjudligiga, asosiy va nomoddiy aktivlarning holatiga, majburiyatlar va ularning nisbatiga, pul mablag'lari va ularning qo'proq qaysi shaklda turganligiga ahamiyat beriladi.

11-jadval

Buxgalteriya balansini aktivini passivini o'qish

Mol-mulk tarkibi	Yil boshiga	Yil oxiriga	Mablag'lar manbasi	Yil boshiga	Yil oxiriga
Uzoq muddatli aktivlar	30 091 481	28 121 979	O'zlik mablag'lari manbalari	39 599 947	40 863 356
Joriy aktivlar	73 711 147	101 200 268	Majburiyatlar	64 202 681	88 458 891
SHu jumladan:			SHu jumladan:		
-Zaxira va harajatlar (140+190+200)	49 294 661	42 807 962	-Uzoq muddatli kredit va qarzarlar (570+580+590)	517 465	178 714
-Debitorlik majburiyatlari (210+310)	20 511 076	53 776 535	-Qisqa muddatli kredit va qarzarlar (730+740)	17 328 092	9 160 674
-Pul mablag'lari va qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalar(320+370+380)	3 905 410	4 615 771	-Kreditorlik qarzlari	46 357 124	79 119 503
Balans aktivining JAMI	103 802 628	129 322 247	Balans passivining JAMI	103 802 628	129 322 247

Korxonada jami aktivlar summasi yil boshida 103802628 sumni tashkil etgan va shundan uzoq muddatli aktivlar summasi 30091481 sumni, joriy aktivlar sumasi esa 73711147 sumni tashkil etgan. Joriy aktivlar tarkibida zaxira va harajatlar davr boshida 49294661 davr oxirida 42807962 so'ni tashkil etgan biroq kamaygan, pul mablag'lari davr boshida 3905410 sumni davr oxirida esa 4615771 sumni, debitorlik majburiyatlari davr boshida 20511076 sumni, davr oxirida 53776535 sumni tashkil etgan.

Aktivlarning manbalash yuzasidan korxonada passivlari quyidagi tarkibda shakllangan. Davr boshiga 39599947 o'zlik mablag'lari manbasiga va 64 202 681 sum majburiyatlarga, davr oxiriga kelib esa 129322247 so'm o'zlik mablag'lari manbasiga va 40863356 sum majburiyatlar summasiga ega bo'lingan

4. Buxgalteriya balansini gorizonttal va vertikal tahlili

Buxgalteriya balansini gorizonttal (bo'ylamasiga) va vertikal (yonlamasiga) tahlili bo'yicha olimlar tomonidan turlicha qarashlarni mavjudligi uquvchini albatta e'tiborini tortadi. Masalan; prof. M.K. Pardaev o'zining «Moliyaviy tahlil» o'quv qo'llanmasida moliyaviy tahlilning asosiy shakllari sifatida gorizonttal, vertikal, dinamik, makon, nisbiy ko'rsatkichlar, omilli tahlilni keltirgan holda, shu erda gorizonttal va vertikal tahlilga izoh beradi.

«Gorizonttal tahlil - hisobot davrini o'gan yil ko'rsatkichlari bilan solishtirish»

tahlilidir.

Vertikal tahlil - tarkibiy tahlil bo'lib tahlil qilinayotgan obyektning barcha qismlari bo'yicha o'rganish» dan iborat deyiladi.

Boshqa bir manbada gorizontaal tahlil- moliyaviy holat tahlilida ko'rsatkichlarni davriy va dinamik o'zgarishlarini aniqlashni nazarda tutadi.

E'tibor bergan bo'lsangiz, gorizontaal tahlil solishtirish, taqqoslash usulining o'zidan iborat bo'lib qolmoqda.

Bizningcha, moliyaviy hisobotni gorizontaal tahlili deganda-moliyaviy hisobot elementlari va moddalarini mutlaq va nisbiy ifodalarda, hisobot davri boshiga yoki o'tgan yilga nisbatan qiyosiy o'rganishga aytiladi.

Vertikal tahlil deganda - moliyaviy hisobot elementlari va moddalarini mutlaq va nisbiy ifodalarda tarkibiy o'rganishga aytiladi.

Tahlilda har ikkala usul eng ko'p qo'llaniladigan usul hisoblanadi. Ushbu usullar orqali kompaniya va firmalarni mulki, kapitali, majburiyatlarini umumiy va tarkibiy o'zgarishlariga baho beriladi. Umumiy o'zgarishlar buxgalteriya balansi ma'lumotlari asosida olinsa, tarkibiy o'zgarishlar buxgalteriya yoki moliyaviy hisobotga «tushuntirish xati» da beriladi.

Gorizontaal va vertikal tahlil turlarini bir biridan ajratgan holda tasavvur qilish kiyin. negaki ular birgalikda foydalanilgandagina mazmun kasb etadi. SHu sababli gorizontaal va vertikal tahlil turlari doimo bir butunlikda olib boriladi. Sodda qilib aytganda gorizontaal tahlil yonlamasiga darajalarni, vertikal tahlil esa bo'ylamasiga darajalarni haraterlaydi.

Buxgalteriya balansi aktivining gorizontaal va vertikal tahlili

1-jadval

Mol-mulkning tarkibi	Yil boshiga		Yil oxiriga		O'zgarishi (+,-)		
	ming so'm	%	ming so'm	%	ming so'm	%	Yb nisbatan %
1	2	3	4	5	6=4-2	7=5-3	8
1.Uzoq muddatli aktivlar	30 091 481	29,0	28 121 979	21,7	- 1 969 502	-7,2	-1,9
2.Joriy aktivlar	73 711 147	71,0	101 200 268	78,3	27 489 121	7,2	26,5
SHu jumladan							
2.1.-Tovar moddiy zaxiralar (140+190+200)	49 294 661	47,5	42 807 962	33,1	- 6 486 699	-14,4	- 6,2
2.2.-debitorlar (210+310)	20 511 076	19,8	53 776 535	41,6	33 265 459	21,8	32,0
2.3.-pul mabag'lar va qisqa muddatli qo'yilmalar (320+370+380)	3 905 410	3,8	4 615 771	3,6	710 361	- 0,2	0,7
Balans aktivining JAMI	103 802 628	100,0	129 322 247	100,0	25 519 619	0,0	25

Korxonada aktivlar summasi davr boshiga nisbatan 25519619 sumga yoki 25 %

ga ortgan. Tarkibiy tuzilishi bo'yicha jami aktivlar tarkibida uzoq muddatli aktivlar, davr boshiga nisbatan 1969502 sumga yoki 7.2 % ga kamaygan. Joriy aktivlarning summasi esa 27489121 so'mga yoki 7.2 % ga o'sgan.

Joriy aktivlar tarkibida TMZ summasi davr boshiga nisbatan 6486699 so'mga, % da 14,4 ga kamaygan. Debitorlik majburiyatlarini summasi esa 33265459 so'mga yoki 21,8 % ga ortgan. Pul mablag'lari summasi davr boshiga nisbatan 710361 so'mga ortgan, lekin foizdagi ulushi -0.2 ga kamaygan.

Yil boshiga nisbatan joriy aktivlarning nisbiy o'sish darajasi 26.5 % ni, shu jumladan debitorlik majburiyatlarining o'sishi 32 foizga, pul mablag'larining o'sishi 0.7 % ga ortganligini ko'rish mumkin. Uzoq muddatli aktivlarning yil boshiga nisbatan 1.9 % ga kamayishi, shuningdek joriy aktivlar tarkibiga kiruvchi tovar moddiy zaxiralarning yil boshiga nisbatan 6.2 %ga kamayishi kuzatilgan.

2-jadval

Buxgalteriya balansi passivining gorizontaal va vertikal tahlili

Mol-mulkning tarkibi	Yil boshiga		Yil oxiriga		O'zgarishi (+,-)		
	ming so'm	%	ming so'm	%	ming so'm	%	Yb nisbatan %
1	2	3	4	5	6=4-2	7=5-3	8
1.O'zlik anbalari	39 599 947	38	40 863 356	32	1 263 409	- 7	1
2.Majburiyatlar	64 202 681	62	88 458 891	68	24 256 210	+7	23
SHu jumladan							
2.1.-uzoq muddatli kredit va qarzlari 570+580+590	517 465	0	178 714	0	-338 751	- 0	- 0
2.2.-qisqa muddatli kredit va qarzlari 730+740	17 328 092	17	9 160 674	7	-8 167 418	- 10	- 8
2.3.-kreditorlik qarzlari	46 357 124	45	79 119 503	61	32 762 379	17	71
Balans passivining JAMI	103 802 628	100	129 322 247	100	25 519 619	-	25

Korxonada passivlari summasi yil boshiga nisbatan 25519619 sumga yoki 25 % ga ortgan. Tarkibiy tuzilishi bo'yicha jami passivlar tarkibida uz mablag'lari manbasi, davr boshiga nisbatan 1263409 sumga ortgan, balans jamida tugan ulushi esa 7 % ga kamaygan. Majburiyatlarining summasi yil boshiga nisbatan 24256210 so'mga yoki balans jamida to'tgan ulushi esa 7 % ga o'sgan.

Majburiyatlar tarkibida uzoq muddatli kreditlar va qarzlari summasi 338751 sumga kamaygan, qisqa muddatli kreditlar va qarzlari summasi ham yil boshiga nisbatan -8167418 so'mga kamaygan. Kreditorlik majburiyatlarini summasi esa yil boshiga karaganda 32762379 so'mga ortgan, balans jamidagi salmog'i esa 17 % ga ortgan.

Yil boshiga nisbatan o'z mablag'larining manbasi 1 % o'sishiga, majburiyatlar sumasining 23 % ga o'sishiga erishilgan.

Majburiyatlar tarkibida qisqa muddatli kreditlar va qarzar summasi 7 % ga kamaygan, kreditorlik majburiyatlari hajmi esa yil boshiga nisbatan 71 % ga ortgan.

3-jadval

4. Firma va kompaniyalarni mulki, kapitali va majburiyatlarini moliyaviy koeffitsentlardagi baholanishi

Korxonada mulki, kapitali va majburiyatlarini moliyaviy koeffitsentlar orqali o'rganish uning moliyaviy holatiga baho berishni yanada asonlashtiradi. Moliyaviy koeffitsentlar moliyaviy hisobot ko'rsatkichlarini va birlik elementlarini o'zaro nisbatlash asosida aniqlanadi. Uning umumiy va birlik ko'rsatkichlarini tarkiblash mumkin. Ushbu ifodada koeffitsent, indeks va foizlarda aniqlanadi.

Moliyaviy koeffitsentlarni aniqlash va uning o'zgarishlarini qiyosiy taqqoslash asosida xo'jalik yurituvchi subyektlari moliyaviy axvolini aniqroq o'rganish, bilish imkoni tug'iladi.

Moliyaviy koeffitsentlarni aniqlash moliyaviy holat tahlilida tahliliy amallarni yakunida amalga oshiriladigan ish emas, balki tahlilning boshlanishidir.

Moliyaviy koeffitsentlar xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyaviy ahvolini oynada aniq ko'rsatib beruvchi vosita emas, balki bir necha ko'rsatkichlarni jamlash va nisbatlash asosida mazmunga ega bo'lgan ifodaga erishish usulidir.

«Koeffitsentlar - mulkning nisbiy darajasini tavsiflaydi» deyiladi Tomas P. Karlin, Albert M.Maklinni «Analiz finansovyx otchetov (na asnove GAAP)» kitobida. Bizningcha, moliyaviy koeffitsentlar o'zaro bog'liqlik va o'laqadorlikdagi (nisbatlash mezonlari buzilmagan holda) moliyaviy hisobot elementlari va moddalarini umumiy va individual birliklarda nisbatlash orqali aniqlanadigan ifodadir.

Moliyaviy koeffitsentlar moliyaviy hisobot elementlari yoki birliklarini mutlaq va nisbiy farqlanishlarda aniqlash mumkin bo'lmagan qirralarni ochib beradi.

Jahon amaliyotida moliyaviy koeffitsentlarning 100 dan ortiq ko'rsatkichi hisob-kitob qilinadi. Ularni bir tizimga solish ushbu ko'rsatkichlarni tushunish va amaliyotda qo'llashni asonlashtiradi¹.

Analitik maqsadga erishish yuzasidan ingliz olimlari Tomas P.Karlin va Albert R.Maklin moliyaviy koeffitsentlarni uchta guruhini tarkiblaydilar.

1. Likvidlik ko'rsatkichlari;
2. Leverage ko'rsatkichlari;
3. Foydalilik ko'rsatkichlari.

Tahlil etishda ushbu koeffitsentlarni to'liq o'rganish talab etilmaydi. Balki qo'yilgan maqsaddan kelib chiqqan holda alohida tur koeffitsentlar o'rganiladi.

Korxonada mulki, kapitali va majburiyatlari bilan bog'liq bo'lgan moliyaviy koeffitsentlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Uzoq muddatli aktivlarga baho berishni nisbiy ifodalari: asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, kapital qo'yilmalar, uzoq muddatli investitsiyalarning nisbiy ifodalari. (1-ildavda hisob kitoblari keltirilgan)

Uzoq muddatli aktivlarga baho berishning nisbiy ifodalari (moliyaviy koeffitsentlar)

Koeffitsentlar	Aniqlanishi	Belgilar izohi
Asosiy vositalarning yaroqlilik koeffitsenti	Aqq/Bq	Aqq- Asosiy vositalar qoldiq qiymati Bq-Asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati
Asosiy vositalarning eskirish koeffitsenti	Aeq/Bq	Aeq- Asosiy vositalarning eskirish qiymati
Asosiy vositalarni o'z va qarzar mablag'lari hisobiga manbalanishi koeffitsenti	O'mm+Umq/A	O'mm-O'z mablag'lari manbasi Umq-Uzoq muddatli kreditlar va qarzar A-Asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati
Nomoddiy aktivlar yaroqlilik koeffitsenti	NAqq/NAbq	NAqq-Nomoddiy aktivlarning qoldiq qiymati NAbq-Nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati
Nomoddiy aktivlar eskirish koeffitsenti	NAeq/NAbq	NAeq-Nomoddiy aktivlarning eskirish qiymati NAbq-Nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati
Nomoddiy aktivlarni o'z va qarzar mablag'lari hisobiga manbalanishi	O'mm+Umq/NA	
Kapital qo'yilmalarni o'z va qarzar mablag'lari hisobiga manbalanishi	O'mm+M/KQ	M-majburiyatlar KQ-kapital qo'yilmalar
Uzoq muddatli investitsiyalarning o'z va qarzar mablag'lari hisobiga manbalanishi	O'mm+Umq/Umi	Umi-uzoq muddatli investitsiyalar
Uzoq muddatli investitsiyalarning qoplanish koeffitsenti	ST/Umi	St-sotishdan sof tushum
Uzoq mudatli aktivlarning aylanish koeffitsenti	ST/Uma	Uma-uzoq muddatli aktivlar
Uzoq muddatli aktivlarning rentabelligi	Stqf,Sf/Uma	Stqf-Soliq to'loviga qadar foyda Sf-sof foyda
Asosiy kapital rentabelligi	Stqf, Sf/Ak	Ak-asosiy kapital
Nomoddiy aktivlar rentabelligi	Stqf, Sf/NA	
Kapital qo'yilmalar rentabelligi	Stqf, Sf/KQ	
Uzoq muddatli aktivlar jami mulk tarkibidagi salmog'i koeffitsenti	Uma/BJ	BJ-balans jami
Asosiy vositalarning uzoq muddatli aktivlar tarkibidagi salmog'i koeffitsenti	A/Uma	

2. Joriy aktivlarga baho berishning nisbiy ifodalari: joriy aktivlarning o'z va qarzar mablag'lari hisobiga manbalanishi, tovar moddiy zaxiralari, ishlab chiqarish zaxiralari, tovarlar, tayyor mahsulotlar aylanuvchanligi, to'lovga qobillik koeffitsentlari, debitorlik qarzarlarini aylanuvchanligi, joriy aktivlarning jami aktivlardagi salmog'i, pul mablag'lari, debitorlik majburiyatlari va tovar moddiy

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 400 page.

zaxiralarning joriy aktivlardagi va balans jamidagi salmog'i va h.k. ko'rsatkichlar kiradi. (2-ilovada hisob kitoblari keltirilgan)

4-jadval

Joriy aktivlarga baho berishning nisbiy ifodalari (moliyaviy koeffitsentlar)

Koeffitsentlar	Aniqlanishi	Belgilar izohi
Joriy aktivlarning jami aktivlardagi salmog'i koeffitsenti	JA / BJ	JA-Joriy aktivlar BJ-Balans jami
Pul mablag'larining joriy aktivlardagi va jami aktivlardagi salmog'i koeffitsenti	PM / JA, BJ	PM-Pul mablag'lari
Debitorlik majburiyatlarining joriy aktivlardagi va jami aktivlardagi salmog'i koeffitsenti	DM / JA, BJ	DM-Debitorlik majburiyatlari
Tovar moddiy zaxiralarning joriy aktivlardagi va jami aktivlardagi salmog'i koeffitsenti	TMZ / JA, BJ	TMZ-Tovar moddiy zaxiralar
Ishlab chiqarish zaxiralarning tovar moddiy zaxiralardagi salmog'i koeffitsenti	Ichz / JA	Ichz-Ishlab chiqarish zaxirlari
Joriy aktivlarning o'z va qarz mablag'lari hisobiga manbalanishi koeffitsenti (sof oborot aktivlar)	O'mm+Umqq-Uma / JA	O'mm-O'z mablag'lari manbasi Umqq-uzoq muddatli kreditlar va qarzlar Uma-Uzoq muddatli aktivlar
Joriy aktivlarning aylanuvchanlik koeffitsenti	ST/JA	St-Sotishdan tushum
TMZ aylanuvchanlik koeffitsenti	ST/TMZ	TMZ-Tovar moddiy zaxiralar
Ishlab chiqarish zaxiralarning aylanuvchanlik koeffitsenti	ST/Ichz	Ichz-Ishlab chiqarish zaxiralari
Tovarlarning aylanuvchanlik koeffitsenti	ST/T	T-Tovarlilar
Tayyor mahsulotlarning aylanuvchanlik koeffitsenti	ST/TM	TM-Tayyor mahsulot
Debitorlik majburiyatlarining aylanuvchanlik koeffitsenti	ST/DM	DM-Debitorlik majburiyatlari
Joriy aktivlarni rentabellik koeffitsenti	Stqf, Sf/JA	Stqf-Soliq to'loviga qadar foyda Sf-Sof foyda
Joriy aktivlarni joriy majburiyatlarga nisbati koeffitsenti(umumiy to'lovga qobillik)	JA/JM	JM-Joriy majburiyatlar
Joriy majburiyatlarining joriy aktivlarga nisbati koeffitsenti (karamlik koeffitsenti)	JM/JA	JM-Joriy majburiyatlar JA-Joriy aktivlar
Joriy aktivlarning uz mablag'lari manbasi bilan qoplanishi koeffitsenti	O'mm/JA	O'mm-O'z mablag'lari manbasi

3. O'z mablag'lari manbai bilan bog'liq bo'lgan nisbiy ifodalarga:moliyaviy mustaqillik koeffitsenti, moliyaviy karamlik koeffitsenti, moliyaviy barqarorlik koeffitsenti, jalb qilingan sarmoyaning jamlanganlik koeffitsenti, manevrlik

koeffitsenti, o'z sarmoyasi harakatchanligi koeffitsenti, qarz va o'z mablag'lari nisbati koeffitsenti, o'z mablag'larini uzoq muddatli aktivlar va zaxira, harajatlarni manbalashdagi holat va boshqa ko'rsatkichlar kiradi. (3-ilovada hisob kitoblari keltirilgan)

5-jadval

O'z mablag'lari manbasi bilan bog'liq bo'lgan nisbiy ifodalari (moliyaviy koeffitsentlar)

Koeffitsentlar	Aniqlanishi	Belgilar izohi
Moliyaviy mustaqillik koeffitsenti	O'mm/BJ	O'mm- O'z mablag'lari manbai BJ- Jami mablag'lar
O'z va qarz mablag'lari nisbati koeffitsenti	O'mm/M	M-majburiyatlar
Moliyaviy qaramlik koeffitsenti	BJ/O'mm	BJ-balans jami O'mm-o'z mablag'lari manbasi
Jalb qilingan sarmoyaning jamlanganlik koeffitsenti	JQK/JK	JQK-Jalb qilingan kapital JK-jami kapital (BJ)
-O'z sarmoyasi harakatchanligi koeffitsenti	XK/O'mm	XK-Xususiy kapital
-O'z mablag'lari va uzoq muddatli jalb qilingan mablag'larni zaxira, harajatlarni manbalashdagi holat ko'rsatkichlari	O'mm+Umqq-Uma/ZX	Umqq-uzoq muddatli kreditlar va qarzlar Uma-uzoq muddatli aktivlar Zx-Zaxira va harajatlar
Moliyaviy barqarorlik koeffitsenti	O'mm/Jqs	Jqs-jalb qilingan sarmoya (M)
Uzoq muddatli aktivlarning o'z mablag'lari va uzoq muddatli qarzga olingan mablag'lar bilan manbalanishi koeffitsenti	O'mm+O'mkq/Uma	Uma-uzoq muddatli aktivlar Umqq-uzoq muddatli kreditlar va qarzlar O'mm-o'z mablag'lari manbai
Xususiy kapital rentabeligi	Sf/XK	XK-xususiy kapital Sf-Sof foyda

4. Qarz mablag'lari (majburiyatlar) holati bilan bog'liq bo'lgan koeffitsentlarga: qarz kapitali va o'z mablag'lari nisbati koeffitsenti, qarz kapitalini barcha kapital tarkibidagi salmog'i, uzoq muddatli majburiyatlarining jami mablag'lar va majburiyatlar tarkibidagi salmog'i koeffitsenti, qisqa muddatli majburiyatlarining jami mablag'lar va majburiyatlardagi salmog'i koeffitsenti, kreditorlik majburiyatlarining jami mablag'lar va majburiyatlardagi salmog'i koeffitsenti, kreditorlik majburiyatlarining aylanuvchanlik koeffitsentlari va boshqa koeffitsentlarni o'z ichiga oladi. (4-ilovada hisob kitoblari keltirilgan)

6-jadval

Majburiyatlar bilan bog'liq bo'lgan nisbiy ifodalari (moliyaviy koeffitsentlar)

Koeffitsentlar	Aniqlanishi	Belgilar izohi
Qarz kapitali va o'z mablag'lari nisbati koeffitsenti	M/O'mm	M-majburiyatlar O'mm-O'z mablag'lari manbasi
Qarz kapitalini barcha kapital tarkibidagi salmog'i,	M/BJ	M-majburiyatlar BJ- jam mablag'lar
Uzoq muddatli majburiyatlarining jami	Umm/M, BJ	Umm-uzoq muddatli majburiyatlar

mablag'lar va majburiyatlar tarkibidagi salmog'i koeffitsenti		M-majburiyatlar jami
Qisqa muddatli majburiyatlarining jami mablag'lar va majburiyatlardagi salmog'i	Qmm/M, BJ	Qmm-qisqa muddatli majburiyatlar
Kreditorlik majburiyatlarining jami mablag'lar va majburiyatlardagi salmog'i koeffitsenti	Km/M, BJ	Km-kreditorlik majburiyatlari
Kreditorlik majburiyatlarining aylanuvchanlik koeffitsentlari	SMicht/Km	SMicht-sotilgan mahsulot ishlab chiqarish tannarxi

Prof. E.Akramov nazariy jihatdan moliyaviy koeffitsentlarni 2ta guruhga tarkiblashni tavsiya qiladi. Ya'ni:

- tarkibiy koeffitsentlar;
- nisbat koeffitsentlari koeffitsentlari.

Prof. M. To'laxodjaeva tomonidan moliyaviy koeffitsentlarni quyidagi beshta guruhga ajratgan holda o'rganish tavsiya etiladi.

1. Likvidlik darajasini xarakterlovchi moliyaviy koeffitsentlar:

- Joriy likvidlik;
- muhlatli likvidlik;
- absolyut likvidlik;
- sof aylanma aktivlar.

2. Ish aktivligini xarakterlovchi moliyaviy koeffitsentlar:

- aktivlar aylanishi
- debitorlik qarzlarning aylanishi;
- kreditorlik qarzlarning aylanishi;
- ishlab chiqarish zaxiralarining aylanishi;
- aylanish davriyligi.

3. Rentabellik koeffitsentlari:

- aktivlar rentabelligi;
- sotish rentabelligi;
- korxonaga tegishli mablag'lar rentabelligi.

4. Kapitalning tarkibiy koeffitsentlari:

- moliyaviy bog'liqlik koeffitsenti;
- mulk koeffitsenti;
- kreditni muxofaza qilish koeffitsenti;
- bitta aksiyaning foydalilik koeffitsenti.

5. Bozor aktivligini xarakterlovchi moliyaviy koeffitsentlar:

- aktsiya bahosi va foyda nisbati;
- aktsiyaning daromadligi;
- aktsiyaning balansdagi qiymati;
- to'langan dividendlar salmog'i.

Moliyaviy koeffitsentlarni statik, dinamik, va o'rtacha ko'rsatkichlarga nisbatan o'rganishning ham bir qator kamchiliklari mavjud. Ya'ni, moliyaviy koeffitsentlar korxonaga moliyaviy holatini to'la ochib berolmasligi, nisbiy ifodada o'lchanishi,

davomiylikka amal etmaslik hollari shular jumlasidandir.

Moliyaviy koeffitsentlarning asosiy qismi buxgalteriya balansi va moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot shakllarini ko'rsatkichlaridan aniqlanadi. To'g'ri, asosiy vositalarning holati va harakati, pul oqimi va xususiy kapital tug'risidagi hisobot shakllaridagi birliklar ham moliyaviy koeffitsentlarni aniqlashda qatnashadi. Ammo, ushbu birliklarning buxgalteriya balansida aks etgan umumiy holati ko'rsatkichlarni aniqlashga va baholashga yetarli hisoblanadi.

Moliyaviy hisobotlarning boshqa shakllari bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlar qatoriga operatsion daromadlar, operatsion harajatlar, bozor aktivligi ko'rsatkichlarini kiritish mumkin.

Operatsion daromad ko'rsatkichlariga: yalpi tushum, yalpi daromad, operatsion foyda, sof foyda koeffitsenti ko'rsatkichlarini kiritish mumkin.

Operatsion harajatlar ko'rsatkichlariga: sotilgan mahsulot ishlab chiqarish tannarxi, sotish harajatlari, ma'muriy harajatlar koeffitsenti ko'rsatkichlarini kiritish mumkin.

5. Buxgalteriya balansini trend tahlili

Trend tahlili moliyaviy hisobot elementlari va ko'rsatkichlarini joriy davrga bo'lgan holatini bazis yili yoki asos yili ko'rsatkichi bilan o'rganishni xarakterlaydi. Trend tahlili-bu moliyaviy holat ko'rsatkichlarini bazis davri va oldingi yillarga nisbatan o'zgarishlarni o'rganishni xarakterlaydi.

Buxgalteriya balansini trend tahlili inflyatsiya ta'siri kuchli bo'lgan hollarda aniq o'zgarishlarni ifoda eta olmaydi. SHu sababli ko'pincha uzoq davriylikdagi o'zgarishlarni baholash samarasiz natijalarni keltirib chikaradi. Ko'rsatkichlarni bunday hollarda nisbiy ifodalar asosida baholashga o'tish samarali vosita hisoblanadi. Negaki nisbiy ifodalar bir o'lchamli (1 eki 100 ga nisbatan) ifoda bo'lganligi sababli sigimiylik darajasi bo'yicha qayta hisoblashlarni talab etmaydi.

Trend tahlili asosida buxgalteriya balansini tarkibiy tuzilishini qayta tuzib chiqish talab etilmaydi, faqat uning taqqoslash qatorlari kengaytiriladi xalos. Trend tahlilini ko'pincha asos tahlili ham deb yuritishadi. Mazmun jihatdan bu nomlash to'g'ri hisoblanadi.

Trend tahlilining o'ziga hos xususiyatlari sifatida quyidagilarni tarkiblash mumkin:

- -trend tahlili uzoq davriylikni qamrab oladi va yaqin kelajakni moliya rejasini tuzishda muhim ahamiyat kasb etadi;
- -trend tahlili moliyaviy korxonaga moliyaviy faoliyatining barcha jihatlarini to'la ochib berishga imkon beradi;
- -Trend tahlil qisqa davriylikda namoyon qilib bo'lmaydigan jihatlarni ham ochib beradi;
- -trend tahlili axborotlarning bir necha yillik bazasidan foydalanadi;
- -moliyaviy hisobot elementlari, moddalari, ko'rsatkichlarini taqqoslash oralig'i mustaqil belgilanadi.

1-jadval

Buxgalteriya balansini trend tahlili

Aktivlar tarkibi	2009- yil 1-yanvar		2010- yil 1-yanvar		2011- yil 1-yanvar		2012-yil 1-yanvar		Farqi					
	summa	%	summa	%	summa	%	summa	%	2009- yilga nisbatan		2010- yilga nisbatan		2011- yilga nisbatan	
									summa	%	summa	%	summa	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
UMA	1243	25.4	1456	34.4	2145	21	2564	21	1321	-4.4	1108	-13.4	419	-
JA	3654	74.6	4768	65.6	8123	79	9711	79	6117	+4.4	4943	+13.4	1588	-
Aktiv jami	4897	100	4224	100	10268	100	12275	100	7438	-	6051	-	2007	-
O'MM	2732	55.7	1564	37	4168	40.5	5175	42.1	2443	-13.6	3611	+4.9	1007	+1.6
M	2165	44.3	2660	63	6100	59.5	7100	57.9	4935	+13.6	4440	-4.9	1000	-1.6
Passiv jami	4897	100	4224	100	10268	100	12275	100	7378	-	8051	-	2007	-

Belgilar izohi:

UMA-Uzoq muddatli aktivlar, JA-Joriy aktivlar, O'MM-o'z mablag'lari manbasi, M-majburiyatlar

Jadval ma'lumotlaridan shuni xulosa qilish mumkinki joriy davrda korxonalar aktivlari va passivlarining tarkibiy tuzilishida uzoq muddatli aktivlarning salmog'i 21 foizni unga mos ravishda joriy aktivlarning salmog'i 79 foizni tashkil etgan. Malbag'lar manbasining tuzilishi bo'yicha 42.1 foiz mablag' o'z mablag'lari manbasi qatoriga, 57.9 foizi majburiyatlar qatoriga to'g'ri kelgan. Joriy davrda bazis yiliga nisbatan o'zgarish uzoq muddatli aktivlar qatori bo'yicha +419 ming so'mga, joriy aktivlar qatori bo'yicha o'sish esa +1588 ming so'mga teng bo'lgan. Aktivlarni manbalash qatori bo'yicha bazis yilga nisbatan o'zgarishlari mos ravishda o'z mablag'lari manbasi bo'yicha +1007 ming so'mga, majburiyatlar qatori bo'yicha +1000 ming so'mga teng bo'lgan.

Korxonaning moliyaviy mustaqillik darajasi bazis yiliga nisbatan juda tushib ketgan. Keyingi yillar bo'yicha esa bir oz ko'tarilish kuzatilgan.

6. Firma va kompaniyalar aktivlari va passivlarini tahlili

Aktivlar- subyekt nozarat qiladigan, kelgusida ulardan daromad olish maqsadida avvalgi faoliyat natijasida olingan iqtisodiy resurslardir.

Aktivlar- xo'jalik yurituvchi subektlar qiymat bahosiga ega bo'lgan moddiy va nomoddiy resurslari, pul mablag'lari va debitorlik majburiyatlaridan iborat tarkibiy tuzilishga ega bo'lgan resurslardir.

Aktivlar- xo'jalik yurituvchi subyektning avvalgi bitimlari va boshqa voqealarining natijasidir. Aktivlar- sotib olish, o'zida yaratish va qurish, shuningdek boshqa bitimlar va voqealar asosida egalik qilish yo'llari bilan shakllantiriladi.

Kelgusida kutiladigan bitimlar va boshqa voqealar aktivlarni paydo bo'lishiga olib kelmaydi. Xo'jalik yurituvchi subyektlari o'z aktivlaridan mulkni, tovarlarni, tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarishni va xizmatlar ko'rsatishni boshqarish uchun foydalanadilar¹.

Aktivlarda aks ettirilgan bo'lg'usi iqtisodiy foyda xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan turli yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkin.

Masalan: aktivlardan tovarlar ishlab chiqarishda foydalanish, majburiyatlarni bajarishda foydalanishi, boshqa aktivlarga almashtirish va h.k. tartibda.

Aktivlar turli shakllarda ya'ni jismoniy ko'rinishga ega bo'lishi, nomoddiy ko'rinishda bo'lishi, majburiyat shaklida, biologik aktiv ko'rinishida ham bo'lishi mumkin.

Korxonalarining moliyaviy holati ko'pincha korxonalar qanday aktivlarga va ularning qaysi darajasiga ega ekanligi bilan belgiladi. SHu sababli moliyaviy holat tahlilida aktivlarni shakllantirish va ularni moliyalash manbalariga ega bo'lish tahlilda alohida bob sifatida o'rganiladi.

Aktivlarni moliyavlashtirish albatta korxonaning mulkiy va tashkiliy tuzilishiga karab tubdan farq etishi mumkin².

O'z o'zini mablag' bilan ta'minlash darajasini ifoda etuvchi va korxoaning moliyaviy mustaqilligini belgilab beruvchi xususiy kapitalning qiymati aktivlarni manbalashda asosiy manba hisoblandi.

Aktivlarni shakllantirishning o'ziga tegishli manbalari va qarzga olingan mablag'lari tarkiblanadi Aktivlarni moliyalashtirishning o'ziga tegishli manbalariga quyidagi manbalar kiritiladi.

2-jadval

Aktivlarni moliyalashtirishning o'ziga tegishli manbalari

O'ziga tegishli manbalar		
Xususiy kapital:	Maqsadli tushumlar	Kelgusi davr harajatlari va to'lovlar uchun zaxiralalar
▪ Ustav kapitali		
▪ Qo'shilgan kapital		
▪ Rezerv kapitali		
▪ Sotib olingan xususiy aksiyalar		
▪ Taqsimlanmagan foyda		

3-jadval

Aktivlarni moliyalashtirishning qarzga olingan manbalari

Qarzga olingan manbalar			
Kreditorlari bo'yicha	Jalb etish mexanizmi bo'yicha	Shakli bo'yicha	Muddati bo'yicha
Banklar	Kredit	Pul mablag'lari shaklida	Uzoq muddatli
Boshqa moliya institutlari	Qarz	Mulk shaklida	O'rta muddatli*
Tashkilotlar	Kreditorlik majburiyati	Qo'shma shakllarda	Qisqa muddatli

² Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 421 page.

Davlat		Huquq sifatida	
Jismoniy shaxslar			
Xorijiy manbalar			

*-o'rtta muddat amaldagi tartiblar bo'yicha rasmiy jihatdan belgilanmagan

Korxonalar aktivlari uzoq muddatli va joriy aktivlarga tarkiblanadi.

Uzoq muddatli aktivlar tarkibida sosiy vositalar, nomoddiy aktivlar qiymati uzoq muddatli investitsiyalar, o'rnatiladigan uskunalar va kapital qo'yilmalar, uzoq muddatli debitorlik qarzlari va muddati kechiktirilgan harajatlar summaları aks etadi.

Joriy aktivlar qatorida tovar moddiy zaxiralar, kelgusi davr harajatlari, muuddati kechiktirilgan harajatlarning joriy qismi, debitorlik qarzlari, pul mablag'lari, qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalar va boshqa joriy aktivlar aks etadi.

Aktivlarni moliyaviy manbalashda o'zlik mablag'lari, xususiy kapital muhim manba hisoblandi. Shu sababli oborot mablag'lar nakdligini baholashda o'z mablag'lari manbalari summasidan uzoq muddatli aktivlar summasi chegiriladi. Farqlanishda ijobiy jihat joriy aktivlarni moliyalashtirishga yunaltiladi.

4-jadval

Korxonalar aktivlari va ularning tarkiblanishi

Balansdagi aktivlar		Joriy aktivlar	
Uzoq muddatli aktivlar	satr	Joriy aktivlar	satr
Asosiy vositalar	010	Tovar-moddiy zaxiralar	140
Nomoddiy aktivlar	020	Kelgusi davr harajatlari	190
Uzoq muddatli investitsiyalar	030	Kechiktirilgan harajatlar	200
O'rnatiladigan asbob-uskunalar	090	Debitorlar	210
Kapital qo'yilmalar	100	Pul mablag'lari	320
Uzoq muddatli debitorlik qarzlari	110	Kisqa muddatli investitsiyalar	370
Uzoq muddatli kechiktirilgan harajatlar	120	Boshqa joriy aktivlar	380
Balansdan tashqari aktivlar			
Operativ ijaraga olingan asosiy vositalar			001
Mas'ul saqlashga qabul qilingan tovar-moddiy qiymatliklar			002
Qayta ishlashga qabul qilingan materiallar			003
Komissiyaga qabul qilingan tovarlar			004
O'rnatish uchun qabul qilingan uskunalar			005
Qat'iy hisobot blankalari			006
To'lovga qobiliyatsiz debitorlarning zararga hisobdan chiqarilgan qarzi			007
Olingan majburiyat va to'lovlarning ta'minoti			008
Berilgan majburiyat va to'lovlarning ta'minoti			009
Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha berilgan asosiy vositalar			010
Ssuda shartnomasi bo'yicha olingan mulklar			011
Kelgusi davrlarda soliq solinadigan bazadan chiqariladigan harajatlar			012
Vaqtinchalik soliq imtiyozlari (turlari bo'yicha)			013
Foydalanishdagi inventar va xo'jalik jihozlari			014

Odatda, uzoq muddatli aktivlarni moliyalashtirishda uzoq muddatli kreditlar va qarzlardan foydalaniladi.

Qisqa muddatli kreditlar va qarzlars esa joriy aktivlarni moliyalashtirish uchun yo'naltiriladi.

Aktivlarni moliyalashtirish manbalari o'z mablag'lari manbasi va majburiyatlar kiritiladi. Balans moddalari bo'yicha ularni quyidagicha tarkiblash mumkin.

5-jadval

Aktivlarni moliyalashtirish manbalari yoki korxonalar buxgalteriya balansini passiv moddalari

Buxgalteriya balansini passivi	
Uz mablag'lari manbasi	Majburiyatlar
Ustav kapitali	Uzoq muddatli majburiyatlar
Qo'shilgan kapital	-Ajratilgan bo'linmalarga uzoq muddatli qarz* ¹
Rezerv kapitali	Joriy majburiyatlar
Sotib olingan xususiy aksiyalar	-Ajratilgan bo'linmalarga qarz* ²
Taqsimlanmagan foyda	
Maqsadli tushumlar	
Kelgusi davr harajatlari va to'lovlari uchun zaxiralar	

Buxgalteriya balansining klassik formulasi.

$$\text{Aktiv} = \text{Kapital} + \text{Majburiyat} \quad (2.12)$$

Buxgalteriya balansini aktiv va passivlari tahlilida uning umumlashgan va birlik ko'rsatkichlariga hamda ularning o'zgarishlariga baho beriladi. Taqqoslash bazasi sifatida yil boshi yoki o'tgan yil ma'lumotlari olinadi.

Buxgalteriya balansini aktivi va passivi, ularni maqsadli joylashtirish tadbirkorlik faoliyatining muhim omili hisoblanadi. Korxonalar faoliyatining birinchi kunida uz biznesini yulga ko'yar ekan albatta dastlabki kapitalni o'zoq muddatli va oborot aktivlarni shakllantirish uchun mos qiymatda shakllantirishga ahamiyat beradi va uni moliyalashtirishga yo'naltiradi. Lekin doimo ham tadbirkor uz biznesni tulik moliyalashtirish byuzasidan uz kapitaliga ega bo'lavermaydi. Ana shunday xollarda garov evaziga kredit va qarz munosabatlariga o'tiladi.

Aktivlarni joylashtirishda aniq meyoriy nisbat belgilanmaydi. Lekin ularni moliyalashtirish manbalari yuzasidan bu nisbatni qaysidir jihatdan aniq belgilab olish mumkin. masalan jam manbalar tarkibida doimo korxonalar ulushi, xususiy mablag'lar ulushi 50 foizdan kam bo'lmasligi lozim. Bu mablag' uzoq muddatli aktivlarni va joriy aktivlarni to'la moliyalashtirishga etmaydi albatta. SHu sabab ham ushbu manbani qaysi qismi uzoq muddatli aktivga, qaysi qismi joriy aktivga yunaltilganligini balans ma'lumotlari asosida aniqlab bo'lmaydi. Bunda faqat umumiy jihatlarga hisobga olinadi halos. Aktivlarni to'g'ri joylashtirish va ularni

moliyalashtirishni to'g'ri tashkil etish korxonada moliyaviy faoliyatini va uning natijaviyligini belgilab beruvchi omil hamdir. SHu sababli aktivlarni joylashtirishda albatta samaradorlik, natijaviylik, majburiyatlarning qoplanishi, mablag'larning aylanuvchanligini tezlashishi kabi jihatlarni hisobga olish talab etiladi.

Aktivlarni joylashtirishning eng muhim jihatlarni quyidagi qatorlarini tuzib chiqish lozim

-Aktivlarni joylashtirishda asosiy etibor ishlab chiqarishni ilg'or texnika va texnologiya bilan kurollantirishga karatilmog'i lozim;

-aktivlarni joylashtirishda ishlab chiqarish zaruriyatidan kelib chiqqan holda iqtisodiy resurslarni eng maqbul normasini shakllantirish lozim;

aktivlarni joylashtirishda joriy aktivlar tarkibida likvid mablag'larning harakatchanligini ta'minlash yuzasidan ularning javobgarlik markazlarini tashkil etish;

-aktivlarni joylashtirishda ularning samara berish omiliga muhim ahamiyat karatish lozim;

-Aktivlarni joylashtirishda ularning nazoratligini kuchaytirishga imkon beruvchi usullardan foydalanish va.x.k.

Buxgalteriya balansini aktivi va passivi moddalarini joylashtirish holati va ularning ahamiyatli jihatlarni quyidagi jadval ma'lumotlari asosida ko'rib chiqishimiz mumkin.

6-jadval

Buxgalteriya balansini aktivining tahlili								
№	Mol-mulkning tarkibi	Yil boshiga		Yil oxiriga		O'zgarishi (+,-)		
		ming so'm	%	ming so'm	%	ming so'm	%	Yil boshiga nisbatan %
1	2	3	4	5	6=4-2	7=5-3	8	
1	Uzoq muddatli aktivlar	30091481	29,0	28121979	21,7	-1969502	-7,2	-1,9
2	Oborot aktivlar	73711147	71,0	101200268	78,3	27489121	7,2	26,5
	SHu jumladan							
a)	Zaxira va harajatlar (140+190+200)	49294661	47,5	42807962	33,1	-6486699	-14,4	-6,2
b)	Debitorlar (210+310)	20511076	19,8	53776535	41,6	33265459	21,8	32,0
v)	Pul mabaglari va kimmatli kogoslar (320+370+380)	3905410	3,8	4615771	3,6	710361	-0,2	0,7
	Balans aktivining JAMI	103802628	100,0	129322247	100,0	2551919	0,0	25

Jadval ma'lumotlaridan shuni xulosa qilish mumkinki korxonada jami aktivlar summasi davr boshiga nisbatan 2551919 so'mga ortgan. Jami aktivlar tarkibida uzoq muddatli aktivlar davr boshida 30091481 so'mni, davr oxirida esa 28121979 so'mni tashkil etgan holda mutlaq o'zgarish -1969502 so'mga teng bo'lgan. Uzoq muddatli aktivlarning jami aktivlardagi salmog'i ham mos ravishda 29 foizdan 21.7 foizga tushib ketgan.

Joriy aktivlarning summasi davr boshiga nisbatan +27489121 so'mga ortgan. Jami aktivlardagi salmog'i esa 71 foizdan 78.3 foizga ko'tarilgan.

Joriy aktivlar tarkibida davr boshiga nisbatan zaxira va harajatlar summasi -6486699 so'mga kamaygan, debitorlar summasi 33265459 so'mga, pul mablag'lari summasi esa 710361 so'mga ortganligini kuzatish mumkin. Joriy aktivlar qatorida eng qori salmoq zaxira va harajatlar va debitorlik majburiyatlari qatoriga to'g'ri kelgan.

7-jadval

Buxgalteriya balansini passivining tahlili

№	Mol-mulkning tarkibi	Yil boshiga		Yil oxiriga		O'zgarishi (+,-)		Yil boshiga nisbatan %
		ming so'm	%	ming so'm	%	ming so'm	%	
1	2	3	4	5	6=4-2	7=5-3	8	
1	O'zlik mablag'lari manbalari	39599947	38	40863356	32	1263409	-7	1
2	Majburiyatlar	64202681	62	88458891	68	24256210	7	23
	SHu jumladan							
a)	uzoq muddatli kredit va qarzlari (570.580.590)	517465	0	178714	0	-338751	-0	-0
b)	qisqa muddatli kredit va qarzlari 730.740	17328092	17	9160674	7	-8167418	-10	-8
v)	kreditorlik qarzlari (770)	46357124	45	79119503	61	32762379	17	71
	Balans passivining JAMI	103802628	100	129322247	100	25519619	-	25

Jadval ma'lumotlaridan shuni xulosa qilish mumkinki korxonada kapital va majburiyatlar summasi davr boshiga nisbatan 2551919 so'mga ortgan. Jami mablag'lar manbasi tarkibida o'z mablag'lari manbasi davr boshida 39599947 so'mni, davr oxirida esa 40863356 so'mni tashkil etgan holda mutlaq o'zgarish +1263409 so'mga teng bo'lgan. O'z mablag'lari manbasini balans jamidagi salmog'i mos ravishda 38 foizdan 32 foizga tushib ketgan.

Majburiyatlar summasi davr boshiga nisbatan +24256210 so'mga ortgan. Ularning jami mablag'lar manbasidagi salmog'i esa 62 foizdan 68 foizga ortgan.

Jami majburiyatlar tarkibida uzoq muddatli aktivlar summasi davr boshiga nisbatan -8167418 so'mga jami kapital tarkibidagi salmog'i esa 10 darajaga kamaygan. Kreditorlik majburiyatlari summasi esa 46357124 so'mdan 79119503

so'mga ortgan. Balans jamiga nisbatan o'zgarishlar mos ravishda 45 foizdan 61 foizga ko'tarilgan.

O'z mablag'larining davr boshiga nisbatan o'sishi 1 foizni, majburiyatlarning o'sishi esa 23 foizni tashkil etgan. Majburiyatlar tarkibida kreditorlik qarzlari o'sishi eng yuqori darajani ya'ni 71 foiz o'sishiga erishilgan.

Aktivlar va passivlar tahlili yuzasidan quyidagi muammoli jihatlarni qarab chiqish va ularning nazariy va amaliy echimini topish lozim deb o'ylaymiz:

Birinchidan; aktivlarni tarkiblanishida muammo mavjud. Rivojlangan mamlakatlar buxgalteriya balansini kuzatadigan bo'lsak (Angliya, Amerika, Frantsiya, Germaniya va h.k.) aktivlar likvidlik darajasi bo'yicha ya'ni avval likvid va tez likvid mablag'lar, oxirida uzoq muddatda pulga aylanuvchi aktivlar joylashtiriladi.

Kinchidan; aktivlar qatoriga kiruvchi zararlar passiv tomonni kamaytiruvchi qator sifatida beriladi. Zarar summasini passiv tomonda chegiriluvchi qator sifatida berilishi va uning xususiy kapital summasini aniqlashda chegiriluvchi qator sifatida olinishi ziyon summasini yo'q qilmaydi.

Aktivlar qatoridagi aylanma aktivlar bo'yicha aniq fikrlar yo'q. Negaki aylanma aktivlar, joriy aktivlar, oborot aktivlar, aylanma mablag'lar, joriy mablag'lar, oborot mablag'lar kabi so'zlar bitta mazmunda ishlatiladi.

Nazorat savollari:

1. Buxgalteriya balansini tahlil qilishning mazmuni nimalardan iborat?
2. Moliyaviy holat tahlilida qanday usullardan foydalaniladi?
3. Mol-mulk tarkibini tahlilida nimalar o'rganiladi?
4. Zaxira va xarajatlarni qoplashga o'zlik manbalarining yetarliligi yoki etishmasligini qanday aniqlash mumkin?
5. Mol-mulkning harakatchanligi qanday tahlil qilinadi?
6. Qarz majburiyatlarining tarkibi nimalardan iborat?
7. Aylanma mablag'larning aylanishi qanday aniqlanadi?
8. Aylanma mablag'larning aylanishini tezlatish uchun qanday tadbirlar zarur?
9. Balansning tarkibi qanday nisbatda bo'lgani maqsadga muvofiq?

14-bob. LIKVIDLIK VA TO'LOV LAYOQATINI TAHLILI

Reja:

1. Korxonalarda likvidlik va aylanma aktivlar tushunchasi.
2. Korxonaning to'lov qobiliyatini tahlili
3. Likvidlikda aylanma kapital o'lchovi
4. Aylanma mablag'larning aylanishini tahlili
5. Joriy likvidlik koeffitsientining maxraji
6. Korxonaning tolov layoqatini baholash ko'rsatkichlari.
7. Korxonaning to'lov layoqati ko'rsatkichlari va ularni hisoblash tartibi.

Tayanch so'zlar:

To'lov qobiliyati, pul mablag'lari, jo'natilgan tovar va mahsulotlar qiymati (hali pul kelib tushmagan), debitor qarz, sotishdagi tushum, pul mablag'lari, jo'natilgan tovar va mahsulotlar qiymati (hali pul kelib tushmagan), debitor sotishdagi tushum.

1. Korxonalarda likvidlik va aylanma aktivlar tushunchasi

Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida balans ma'lumotlari asosida korxonalar aktivlarining holatini o'rganishda ularning pulga aylanuvchanligiga baho berish tahlilning muhim vazifasi hisoblanadi. Bunday tahlilning zaruriyati bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarda qattiq moliyaviy cheklanishlarning paydo bo'lishi va olingan qarzlarni qaytarish imkoniyatlarini o'z vaqtida hisoblab baho berishda ko'rinadi. Ayniqsa, to'lov majburiyatlarining muddati korxonalar mulki faoliyat natijasida pulga aylanish muddatiga mos kelishi moliyaviy holatni yaxshilanishiga ta'sir ko'rsatadi. SHu bois korxonalar aktivlarining harakatchanligini tahlil qilgan holda qarzlarni qaytarishga yetarli yoki etishmasligi muntazam o'rganilishi lozim¹.

Likvidlik bu aktivlarning pulga aylanishi qobiliyati yoki qisqa muddatli majburiyatlarni qondirish maqsadida pulga ega bo'lish demakdir. Qisqa muddat odatda bir yilgacha bo'lgan davr sifatida qaralsada, u ma'lum bir korxonaning faoliyat tsikliga tenglashtiriladi (xom-ashyo sotib olib, mahsulot ishlab chiqarish, uni sotib, sof tushum kelib tushguncha bo'lgan davr sifatida qaraladi).

Likvidlikning ahamiyati kompaniyaning qisqa muddatli majburiyatlarini qondirishga qurbi yetmasligi oqibatida namoyon bo'ladi. Likvidlik darajani ko'rsatib beruvchi indikator hisoblanadi. Likvidlikning past darajasi kompaniya qulay chegirmalar va foyda olishida to'sqinlik qiladi. Likvidlik muammolarining ko'pi joriy majburiyatlarni qoplashga qurbi yetmasligida namoyon bo'lyapti. Bu esa o'z navbatida sarmoyalarini va boshqa aktivlarini noiljlikdan past narxda sotishga olib keladi va ko'pgina hollarda esa bankrotlik bilan yakunlanadi.

Kompaniya aksiyadorlariga esa likvidlik yetishmasligi ularning xo'jayinlik nazoratini yoki investitsiya kapitalarini yuqotayotganligidan bashorat aytishi mumkin. Agar kompaniya egalari hamma javobgarlikni o'z zimmasiga olgan

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 406 page.

bo'lsa, ya'ni xususiy yoki sheriklik firmasi bo'lsa, likvidlilik yetishmasligi ularning shaxsiy mol-mulklariga ham xavf uyg'otadi. Kompaniya kreditorlari uchun likvidlilik yetishmasligi foizlar yig'ishni yoki asosiy to'lovlarni kechiktirish orqali ko'rilgan zararda namoyon bo'ladi. Shuningdek, kompaniya xaridorlari va ta'minotchilari ham qisqa muddatli likvidlilik muammolaridan aziyat chekadir. Bular shartnoma majburiyatlari bajarilmaganida yoki xaridor va ta'minotchilar va kompaniya o'rtasidagi munosabatlar buzilganida namoyon bo'ladi.

Yuqoridagi holatlar bir kompaniya tahlilida likvidlilik chora tadbirlari qanchalik muhim ekanligini ko'rsatib beradi. Agar kompaniya o'z joriy majburiyatlarini qoplashga qurbi yetmasa, uning bundan keying faoliyati shubha ostiga olinadi. Garchi buxgalteriya hisob-kitoblari kompaniyaning abadiy mavjudligini taxmin qilsada, bizning tahlil esa likvidlik va to'lov qobiliyati ko'rsatkichlari orqali bu taxmin haqiqiylikini baholaydi.

Balans likvidligi bu – balansning aktiv tomonidagi bir davrga borib naqd pulga aylangan mablag'lar bilan shu davrda qaytariladigan majburiyatlarni solishtirish demakdir.

Pulga aylanish tezligiga qarab, korxonada aktivlari quyidagi guruhlariga ajratiladi ya'ni: doimiy harakatdagi aktivlar; tez sotiluvchi aktivlar; sekin sotiluvchi aktivlar hamda qiyin sotiluvchi aktivlarga.

Doimiy harakatdagi aktivlar guruhiga balansdagi barcha pul mablag'lari va qisqa muddatli moliyaviy quyilmalar, ya'ni qimmatli qog'ozlari kiradi. Bunday aktivlar doimo qarz majburiyatlarni to'lash uchun tayyor turgan mablag' hisoblanadi va pul mablag'i ko'p bo'lgan korxonalar bilan iqtisodiy aloqalarni o'zaro hisob-kitoblarni kelishilgan muddatlarda bajarish imkonini beradi.

Tez sotiluvchi mulklarga balansning II bo'lim aktividagi debitor qarzlari va boshqalarni ko'rsatish mumkin. Bu mablag'lar ham zurur bo'lgan hollarda to'lov vositasi bo'lib xizmat qiladi. Sekin sotiluvchi aktivlarga balansning «Tovar-moddiy zahiralari» jami tushunilib, naqd pul mablag'lari etishmagan hollarda to'lov majburiyatlarni qoplashga sarflanishi mumkin. Qiyin sotiluvchi guruhlariga esa «Asosiy vositalar va boshqa oborotdan tashqari aktivlar» kiradi. Bu mulk turli ishlab chiqarishda uzoq muddat qatnashib, o'z qiymatini asta-sekin yaratilayotgan mahsulotlarga o'tkazib beradi. SHuning uchun ham asosiy vositalarning pulga aylanib, to'lov vositasi va majburiyatlarni uzishga manba bo'lishi ko'p vaqt talab etadi.

Mablag'larning aylanish holatini tahlil qilishda joriy va kelgusi davrda kutiladigan harakatchanlik ko'rsatkichlarini o'rganish zarur. Mablag'larning joriy harakatchanligi doimiy va tez sotiluvchi aktivlar bilan muddati etgan to'lov majburiyatlar va qisqa muddatli passivlarni taqqoslash orqali aniqlanadi. Kelajakda kutiladigan harakatchanlik ko'rsatkichi esa sekin sotiluvchi aktivlar bilan o'rta va uzoq muddatli passivlarni solishtirish orqali o'rganiladi. Bunda korxonaning kelgusida muljallangan har xil tushumlar bilan kelajak to'lovlarini oldindan bashorat qilish mumkin.

Korxonada balansning likvidlilik darajasiga har xil omillar, korxonada aktivlarining, passivlarining tarkibiy o'zgarib turishlari ta'sir ko'rsatadi. Bu

omillarning ta'sirini bilish uchun balans likvidligini tahlil qilishda yana bir guruh ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

Kapital likvidlilikning keng ishlatiladigan o'lchovidir. **Aylanma kapital** joriy aktivlarning joriy majburiyatlardan ortiqchiligini ifodalaydi. Likvidli aktivlar kreditorlar uchun xavfsizlik yostiqchasini ta'minlab berganligi uchun ham juda muhim hisoblanadi. Asosiy kapital, shuningdek, naqd pul kirim-chiqimi bilan bog'liq kontengensiya va mavhumliklarini qoplash uchun mavjud bo'lgan likvidlik.

Yuqoridagi jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, biz tahlil qilayotgan korxonada balans likvidligiga qo'yilgan to'rtta shartdan birinchisi yil boshida ham, yil oxirida ham bajarilmagan. Ya'ni, korxonaning doimiy harakatdagi aktivlari uning muddati kelgan to'lov majburiyatlarini qoplashga etishmas ekan. Bu esa korxonada balansning tez likvidlikka ega emasligidan dalolat beradi. qolgan shartlar esa yil boshiga ham, yil oxiriga ham bajarilgan. Bundan ko'rinadiki, korxonada balansi mutloq likvidlikka ega bo'lib hisoblanadi. Bundan tashqari ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, korxonada balansning likvidligi yil boshiga nisbatan yil oxirida bir qadar yaxshilangan. Bunday natijalarni ijobiy baholsak ham bo'ladi.

Umuman olganda, quyidagi shartlarga amal qilinsa, korxonada mablag'i harakatchan deb baholanadi:

- a) doimiy harakatdagi aktivlar > muddati kelgan to'lov majburiyatlar;
- b) tez sotiluvchi aktivlar > qisqa muddatli passivlar;
- v) sekin sotiluvchi aktivlar > o'rta va uzoq muddatli passivlar;
- g) qiyin sotiluvchi aktivlar < doimiy passivlar

Balans aktiv va passiv moddalarining harakatchanligini (likvidligini) tahlili

Aktiv	Yil boshiga	Yil oxiriga	Passiv	Yil boshiga	Yil oxiriga	To'lash uchun mablag'larning yetariligi (+) yoki etishmasligi (-)	
						yil boshiga	yil oxiriga
1	2	3	4	5	6	7=2-5	8=3-6
1. Doimiy harakatdagi aktivlar	7657	9491	1. Muddati kelgan to'lov majburiyatlari	249458	127554	-241801	-118063
2. Tez sotiluvchi (pulga aylanuvchi) aktivlar	53266	148125	2. Qisqa muddatli passivlar	8589	35593	+44677	+112532
3. Sekin sotiluvchi (pulga aylanuvchi) aktivlar	470833	531450	3. Uzoq muddatli passivlar	-	-	+470833	+531450
4. Qiyin sotiluvchi (pulga aylanuvchi) aktivlar	186790	203491	4. Doimiy passivlar	460499	729410	-273709	-525919
BALANS	718546	892557	BALANS	718546	892557	0	0

2. Korxonalarining to'lov qobiliyati tahlili

Korxonalar ko'p turdagi iqtisodiy aloqalarni, jumladan, xom-ashyo va materiallar sotib olish, tayyor mahsulotlarni sotish bilan bog'liq bo'lgan hisob-kitoblarni bajarishadi. Shuningdek, davlat byudjeti, moliya, bank, sug'urta va kreditorlar bilan munosabatda bo'linadi. Ularga hisob berishni belgilangan muddatda amalga oshirish, moliyaviy tartib intizomiga rioya qilish katta ahamiyatga ega.

To'lov qobiliyati deyilganda, xo'jalikning muddati kelgan to'lov majburiyatlarini bajarish uchun zurrur bo'lgan mablag'larni yetarli yoki kamchiligi aniqlash tushuniladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarining to'lov qobiliyatiga ega bo'lishi muhim va bu uning o'z vaqtida zarur bo'lgan qarzlarni qaytarish imkoniyatlarini belgilaydi. Korxonalar balans ma'lumotlariga asoslanib, to'lov qobiliyatining qay ahvoldagi hisoblanadi. Buning uchun korxonaning to'lov uchun zarur bo'lgan mablag'lari bilan qarz majburiyatlarini solishtirish mumkin.

To'lov mablag'lari bilan mablag'lari, jo'natilgan tovar va mahsulotlar qiymati (hali pul kelib tushmagan), debitor sotishdagi tushum va boshqalar kiradi. Shuningdek qisqa muddatga olingan ssudalar ham vaqtincha to'lov majburiyatlarini amalga oshirish uchun manba bo'lishi mumkin. Qiymatli qog'oz, aksiya, obligatsiya sotishdan olingan mablag' va qo'shimcha korxonalarda qatnashishdan kelgan daromadlar ham to'lov majburiyatlarini bajarishdagi manba bo'lishi kerak. To'lov majburiyatlariga mol yetkazib beruvchi va pudratchilarga, byudjet va sug'urtaga, mehanat haqi, turli xil kreditorlarga bo'lgan va boshqa turdagi qarzlarni kiradi. Korxonaning ma'lum bir kundagi to'lov qobiliyatini aniqlash uchun shu muddatdagi to'lov majburiyatlarini bilan mablag'lar solishtiriladi.

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, biz tahlil qilayotgan korxonalarida joriy davrda to'lov qobiliyatiga ega hisoblanadi. YA'ni, korxonaning jami to'lov mablag'lari 337089 ming so'm bo'lgani holda, jami to'lov qarzlari 163147 ming so'mni tashkil qilgan. Bundan ko'rinadiki korxonada to'lov qarzlari nisbatan to'lov mablag'lari 173942 ming so'mga ko'p bo'lgan. Bu esa korxonaning mutloq to'lov qobiliyatiga ega ekanligidan dalolat beradi. Bundan tashqari to'lov mablag'lari tarkibiga e'tibor qiladigan bo'lsak, uning asosini tayyor mayusulotlar (167464 ming so'm) hamda debitorlik qarzlari (148125 ming so'm) tashkil qilmoqda. Bu shundan dalolat beradiki, korxonalar ayni vaqtda tez to'lov qobiliyatiga ega emas ekan. To'lov qarzlarning asosini esa mol yetkazib beruvchilardan bo'lgan qarzlarni hamda boshqa shu kabi majburiyatlar tashkil qilmoqda. Bu esa ushbu qarzlarni qisqa muddatlarda to'lab beish lozimligini bildiradi. Korxonalar ma'muriyati to'lov qobiliyatini yaxshilash uchun mavjud tayyor mahsulotlarini sotish choralarini ko'rishi hamda debitorlik qarzlarni undirib olish choralarini ko'rishi lozim bo'ladi. Aks holda, korxonaning to'lov qobiliyati bundanda yomonlashishi mumkin.

Korxonaning to'lov qobiliyatini tahlili

To'lash uchun mablag'lar	Satr raqami	Hisobot yili oxiriga summasi, ming so'm	To'lov qarzlari	Satr raqami	Hisobot yili oxiriga summasi, ming so'm
1	2	3	4	5	6
1. Pul mablag'lari, ya'ni kassadagi va hisob raqamidagi pul mablag'lari	330-340	9374	1. Mol yetkazib beruvchi va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar (qarzlari)	610	90387
2. Valyuta mablag'lari	350	117	2. Byudjetga to'lovlar bo'yicha qarzlari	680	400
3. Qisqa muddatli investitsiyalar, boshqa pul mablag'lari va joriy aktivlar	360-380	12009	3. soliq va majburiy to'lovlar bo'yicha kechiktirilgan majburiyatlar	650	-
4. Tayg'r mahsulot	170	167464	4. Mulkiy va shaxsiy sug'urta bo'yicha qarzlari	700	
5. Debitorlik qarzlari	210	148125	5. Maqsadli davlat jamg'armalariga to'lovlar bo'yicha qarzlari	690	6721
			7. Mexnatga haq to'lash bo'yicha qarzlari	720	5007
			8. qisqa muddatli kredit va qarzlari	730-740	35593
			9. Boshqa joriy majburiyatlar	-	25039
Jami to'lash uchun mablag'lar	xxx	337089	Jami to'lov qarzlari	xxx	163147
Qarz to'lov majbu-riyatlarining ko'pligi	xxx		To'lov qarzlardan to'lov mablag'larining ko'pligi (ortiqchalligi)	xxx	173942
Balans	xxx	337089	Balans	xxx	337089

Korxonaning to'lov layoqatini baholashda odatda quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

- Mutloq to'lov layoqati koeffitsienti;
- Oraliq to'lov layoqati koeffitsienti;
- Joriy to'lov layoqati koeffitsienti.

Mutloq to'lov layoqati ko'rsatkichi korxonaning joriy aktivlarida harakatchan aktivlarning to'lov majburiyatlarini qoplashiga yetarliligi yoki etishmasliligini; oraliq to'lov layoqati ko'rsatkichi joriy aktivlarda harakatchan va tez pulga aylanadigan aktivlarni to'lov majburiyatlarini qoplashga yetarliligi yoki etishmasliligini; joriy to'lov layoqati ko'rsatkichi esa joriy aktivlarda barcha aylanma aktivlarning to'lov majburiyatlarini to'lashga yetarliligi yoki etishmasliligini tasiflaydi.

Korxonaning to'lov layoqatiga baho berishda muqobillik variantlarini ham qo'llash lozim bo'ladi. YAngi ochilgan va hali faoliyat boshlamagan korxonalariga kredit berish yuzasidan qaror qabul qilishda, uning biznes reja ko'rsatkichlari va u bo'yicha aniqlangan to'lovga qodirlikning ehtimoligiga, korxonaga maqsadli, markazlashgan kredit resurslarining tushirilishiga, texnik loyihalar asosida kredit ajratilishi va hakovolarga ahamiyat berilishi muhimdir.

3-jadval

Korxonaning to'lov layoqati ko'rsatkichlari va ularni hisoblash tartibi

Ko'rsatkichlar	Aniqlash tartibi	Izoh
1	2	3
1. Mutloq to'lov layoqati koeffitsienti	PM + QQ KM= ----- QMM	PM- pul mablag'lari QQ- qimmatli qog'ozlar QMM- qisqa muddatli to'lov majburiyatlari
2. Oraliq to'lov layoqati koeffitsienti	PM + QQ + DM KO= ----- QMM	DM- debitorlik majburiyatlari
3. Joriy to'lov layoqati koeffitsienti	PM+QQ+DM+TMZ KJ= ----- QMM	TMZ- tovar-moddiy zahiralari

Korxonaning to'lov qobiliyatini tahlil etishda qisqa muddatga to'lov qobiliyati va uzoq muddatga to'lov qobiliyati ko'rsatkichlari ham o'rganiladi. SHunga ko'ra qisqa muddatli to'lov qobiliyat quyidagicha aniqlanadi:

$$\Rightarrow \text{Pul mablag'lari} + \text{Qisqa mud. qim. qog'ozlar} \\ \text{Qaytarish mud. etgan kreditor qarzlari} \\ \text{Uzoq muddatli to'lov qobiliyat esa:} \\ \Rightarrow \text{Oborot aktivlar} = 125152 = 3,4 \\ \text{Majburiyatlar} \quad 35772$$

Demak, korxonaga yuqori to'lov qobiliyatiga ega bo'lgan. Bu korxonaga faoliyati uchun ijobiy holat hisoblanadi.

Korxonaning mavjud pul mablag'lari doim to'lov majburiyatlarini qaytarishga tayyor bo'lgan manba bo'lganligi uchun hamda qimmatli qog'ozlar ham shu maqsadga ishlatilishi mumkinligini hisobga olinib, to'lov qobiliyatini belgilovchi koeffitsient hisoblaniladi. SHuningdek, turli aylanma mablag'larning pul shakllariga o'tish muddati har xilligini e'tiborga olinganda, tayyor mahsulot zahiralari

tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlar va yarim fabrikatlarning pulga aylantirish tezligini o'rganish zarur. Bundan tashqari to'lov qobiliyatining o'zgarishida debitorlik qarzlarning pulga aylanish tezligi, bankdagi to'lov hujjatlarini o'z vaqtida rasmiylashtirilishi va ularning tez harakat qilishiga bog'liqdir. Agarda debitor mablag'larni qarz majburiyatlarini uzishga yo'naltirilsa, oraliq to'lov qarzlarni qoplashlik koeffitsienti ko'rsatkichi hisoblanadi.

Demak, korxonaga qisqa muddatli to'lov majburiyatlarini qoplashga o'zining barcha aylanma mablag'larini, ya'ni, zahiralari, pul mablag'lari, hisob-kitoblar va boshqa aktivlarini jalb etishi lozim bo'ladi.

Kelgusi yilda korxonaning to'lov qobiliyatida yuz berishi mumkin bo'lgan o'zgarishlarni bilish uchun mahsulotlar sotishdan keladigan tushum hajmini tahlil qilish lozim. Jami tushum hisobiga sarflangan xarajatlar qoplanadi, majburiy to'lovlar bajariladi va ehtiyot rivojlantirish jamg'armalari yaratiladi. Sof tushum bevosita korxonaga oborotida qatnashadi, bunga asosiy vosita eskirishi va sof foyda kiradi.

Korxonaning to'lov qobiliyatini tahlil qilishda sof tushum koeffitsientini hisoblash muhimdir, bu ko'rsatkich quyidagicha aniqlanadi.

Sof foyda + asosiy vositalar eskirishi (amortizatsiya)

sof tushum

Hissadorlik, kooperativ, kichik va hamkorlikda ishlaydigan korxonalarda o'ziga qarashli mol-mulkni ko'paytirish ahamiyatli. Ayniqsa, hissadorlik va boshqa jamg'armalarni to'ldirib borish zarurdir. Bu hissadorlar, ustav fondi qatnashchilari va a'zolarining badallari hisobiga to'ldiriladi. SHuning uchun ham a'zolarining kelishuviga muvofiq, qonun bilan belgilangan ustav fondining hajmi kamaytirilmasligi va u to'ldirib borilishi zarur. Korxonaga balansini o'rganishda albatta Nizom jamg'armasining o'tgan yilga nisbatan o'zgarish sabablari tahlil qilinadi. Demak, ustav fondining ko'payishi ham moliyaviy barqarorlik yaxshilanganligi belgisi hisoblanadi¹.

Joriy aktivlar va majburiyatlar. Joriy aktivlar bu pul yoki pulga tez aylanuvchi boshqa aktivlar hamda bir yil mobaynidagi debitorlarimizdir. Odatda, balans hisobotida joriy aktivlar sifatida pul mablag'lari, keying moliyaviy yilda chiqariladigan tez sotiluvchi qimmatli qog'ozlar, debitorlik qarzlari, inventarlar va bo'nak to'lovlari kiradi. Joriy majburiyatlar bu nisbatan qisqa davr ichida, odatda bir yil, ichida qondirilishi kutilayotgan majburiyatlar hisoblanadi.

Joriy majburiyatlar kreditlik qarzlari, qisqa muddatli bank kreditlari, to'lanadigan soliqlar, hisoblangan xarajatlar va uzoq muddatli qarzlarning hozirda to'lanishi lozim bo'lgan foizi yoki ulushini o'z ichiga oladi. Bizning tahlil joriy majburiyatlar katta ehtimollik bilan oxirgi hisoblarga mos kelishini baholashi shart. Joriy majburiyatlarining istisno holatlari aylanma kapitalni tahlil qilishda xalal beradi. Ular quyidagilar:

Shartli majburiyatlar asosan kredit kafolatlari bilan bog'liq. Biz aylanma kapitalni hisoblagan bir paytda uning ushbu shartlarni qoplash ehtimolligini aniq baholashimiz zarur.

Bekor qilib bo'lmaydigan operatsion lizing shartnomalari asosidagi kelajakdagi minimum ijara to'lovlari.

Uzoq muddatli aktivlarni qurish yoki sotib olish tuziladigan shartnomalar ko'pincha yuqori narxlar talab etadi. Ushbu majburiyatlar balans hisobiga majburiyatlar sifatida kiritilmaydi, balki havola(snoska) qismida majburiyat sifatida beriladi. Qachonki aylanma kapitalni hisoblash paytida tahlil ushbu majburiyatlarini hisobga olishi kerak.

Biz, shuningdek, muddati kechiktirilgan soliq to'lovlar(debet)larine bundan buyon joriy aktiv sifatida emas, balki joriy majburiyat sifatida qarshimiz kerak. Joriy muddati kechiktirilgan soliq aktivlari har doim ham soliq qoplamalari shaklidagi kutilgan pul oqib kirishini ta'minlab bermaydi. Bu aktivlar odatda kelajakdagi daromad solig'ini kamaytirish uchun xizmat qiladi. Bu yerda istisno holatlarni kamomadlar majmuasi sifatida ko'rish mumkin. Shunga o'xshab joriy muddati kechiktirilgan soliqlar ham har doim kelajak pul chiqim oqimini tashkil etmaydi.

3. Likvidlikda aylanma kapital o'lchovi

Ko'p hollarda kredit va veksell shartnomalari ichida eng kam aylanma kapitalga bo'lgan talabni ham qurshab oladi. Moliyaviy tahlilchilar aylanma kapital hajmini investitsion qarorlar qabul qilish uchun baholaydilar. Davlat tashkilotlari esa kompaniya aylanma kapital agregatlarini uning siyosiy harakatlarini tartibga solish maqsadida baholaydi. Va nihoyat oshkor etilgan moliyaviy ma'lumotlar asosida joriy va joriy bo'lmagan aktivlar hamda javobgarlik majburiyati orasidagi farq taqqoslanadi. Biroq asosiy kapital miqdori sotish hajmi va umumiy kapital kabi boshqa moliyaviy o'zgaruvchilarga bog'liq qarorlar qabul qilishda ahamiyatlidir. Aylanma kapitalning yetarilishini baholash va to'g'ridan-to'g'ri qiyosiy maqsadlar uchun qiymat cheklangan.**(Misol 10.1)**

Misol 10.1: quyidagi ikki kompaniya bir xil miqdordagi aylanma kapitalga ega. Biroq joriy aktivlarning joriy majburiyatlarga nisbati orasidagi farq shuni ko'rsatadiki shuni ko'rsatadiki A kompaniyaning aylanma kapitali holati B kompaniyaniqidan ustunlik qiladi.

4-jadval

Ko'rsatkichlar	"A" kompaniya	"B" kompaniya
Joriy aktivlar	300,000 \$	1,200,000 \$
Joriy majburiyatlar	(100,000 \$)	(1,000,000 \$)
Aylanma kapital	200,000 \$	200,000 \$

Joriy likvidlik koeffitsienti. Yuqoridagi misol nisbiy aylanma kapitalga urg'u berish kerakligini ta'kidlaydi. Ya'ni 200.000\$ aylanma kapital joriy aktivi 300.000\$ bo'lgan kompaniyaga joriy aktivi 1.200.000\$ bo'lgan kompaniyaga qaraganda bo'lak xulosa chiqarishga undaydi. Ushbu umumiy nisbiylik o'lchovi amaliyotda **joriy likvidlik koeffitsienti** deyiladi. U quyidagicha izohlanadi:

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 52 page.

$$\text{joriy likvidlilik koefitsienti} = \frac{\text{joriy aktivlar}}{\text{joriy majburiyatlar}}$$

10.1-Jadval A kompaniyaning joriy likvidlilik koefitsienti 3:1 (300.000\$/100.000\$) va B kompaniya uchun esa 1.2:1 (1.200.000\$/1.000.000\$). Kompaniyalarni likvidlilik asosida taqqoslash uchun joriy likvidlilik koefitsientidan keng foydalaniladi.

Joriy likvidlilik koefitsientining ahamiyati.

Likvidlilik o'lchovi sifatida joriy likvidlilik koefitsientining keng ishatilishi sababi bu uning o'lchash aniqligidir.

Joriy majburiyat qoplamasi. Joriy aktivlar miqdori joriy majburiyatlar miqdoridan qanchalik katta bo'lsa, bizning joriy majburiyatlarni qoplashga bo'lgan ishonchimiz ham shuncha katta bo'ladi.

Zarar ko'rishga qarshi buffer(himoya). Bufferimiz qanchalik katta bo'lsa, riskimiz shunchalik kamayadi. Joriy likvidlilik koefitsienti majburiyatlarni qoplash payti kelganda ularni qoplash darajasidagi joriy aktivlarning xavfsizlik chegarasini ko'rsatadi.

Likvidli fondler rezervi. Joriy likvidlilik koefitsientining ahamiyati shundaki, u kompaniya pul oqimining kutilmagan va tasodifiy shoklarga qarshi xavfsizlik chegarasi miqdorini belgilab beradi. Bu kabi shoklar, masalan ish tashlashlar yoki favqulotda zararlar, pul oqimini vaqtincha hamda kutilmaganda sekinlatadi.

5-jadval

Ayrim mashhur kompaniyalarning joriy likvidlilik koefitsienti.	
Target Corp.	1.55
Pfizer Inc.	1.25
Coca-Cola Co.	1.07
Dell Inc.	0.98
Best Buy Co.	1.32
3M Co.	1.45

Joriy likvidlilik koefitsienti likvidlilik va qisqa muddatli to'lov qobiliyatining muhim va foydali o'lchovi bo'libgina qolmay, u biz xabardor bo'lishimiz zarur bo'lgan limitlarni ham belgilab beradi. Shunday ekan, oldin biz joriy likvidlilik koefitsientining afzalligini ifodalagan bo'lsak, endi biz uning kamchiliklarini muhokama qilamiz.

4. Aylanma mablag'larning aylanishini tahlili

Aylanma mablag'lar aylanuvchanligi deganda ularning pulga aylanish tezligi tushuniladi. Aylanma mablag'lar aylanuvchanligi koefitsienti joriy aktivlarning moddiy aktivlar va debitorlik qarzlariga bo'lgan nisbati bilan aniqlanadi. Bu ko'rsatkichlar bevosita korxonaning bozordagi faolligini tavsiflaydi. Aylanma mablag'larning aylanuvchanligi korxonada faoliyatining samaradorligini tavsiflovchi ko'rsatkich bo'lib, u asosda biznesni boshqarishda resurslar cheklanganligi va ulardan unumli foydalanish darajasi tahlil qilinadi va uning muhim yo'nalishlari

belgilanadi. Aylanma mablag'lardan samarali foydalanishning muhim yo'nalishlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- mahsulot (bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmat)lar ishlab chiqarish va sotish hajmini o'stirish;
- mahsulot (bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmat)larni iste'molchilarga etib borishi va ular bo'yicha hujjatlar aylanishini tezlashtirish;
- aylanma mablag'lar bo'yicha me'yoriy zahiralalar saqlanishiga amal qilish;
- aylanma mablag'larning me'yordan ortiqchaligini maqsadli boshqarishni yo'lga qo'yish (mollarni imtiyozli shartlarda sotish, ijaraga berish va hakoza);
- aylanma mablag'larni qayta baholashni balans tuzish sanasiga hisobga olish va to'g'ri belgilash;
- aylanma mablag'larni hisobdan chiqarishning xalqaro usullaridan foydalanish;
- korxonaning hisob siyosatini, shuningdek, aylanma mablag'larini baholash usulini belgilashda tarmoq rivoji va texnologik jarayonlarning murakkabligiga ahamiyat berish;
- tugallanmagan ishlab chiqarishni to'g'ri baholash;
- aylanma mablag'lar normativini belgilash;
- aylanma aktivlar aylanishini tezlashtirish maqsadida tovar va moddiy boyliklarni sotish bo'yicha hisob-kitoblarning zamonaviy shakllaridan foydalanish;
- mahsulotlarni markazlashgan holda sotib olish, sotuvchi va sotib oluvchining monopolligini cheklash;
- moddiy aylanma mablag'lardan samarali foydalanishda texnik va texnologik yangilanishni ta'minlash va hakoza.

Moliyaviy tahlilning muhim qismi aylanma mablag'lardan samarali foydalanilganlikni o'rganish egallaydi, bunda, aylanma mablag'lar ayniqsa ishlab chiqarish zaxiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulot, debitorlik qarzlari, pul va valyuta mablag'lari, qimmatli qog'ozlar harakatini o'rganish muhimdir.

Aylanma aktivlarning aylanishi va ularning samaradorligiga quyidagi omillar ta'sir qiladi:

- mahsulot (bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmat)larni sotishdan olingan sof tushum summasining o'zgarishi;
- moddiy aylanma mablag'larining o'rtacha yillik qiymatini o'zgarishi va hakoza.

Aylanma mablag'larning aylanishini tahlil qilganda quyidagi ko'rsatkichlar aniqlanadi:

$$\text{a) aylanish koefitsienti} = \frac{\text{mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan sof tushum}}{\text{tovar-moddiy zaxiralari}}$$

tovar-moddiy zahiralari * hisobot davr kuni

$$\text{b) aylanish kuni} = \frac{\text{mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan sof tushum}}{\text{tovar-moddiy zahiralari}} \quad (360)$$

$$\text{v) aylanish salmog'i koeffitsienti} = \frac{\text{mahsulot (ish,xizmat) lar sotishdan sof tushum}}{\text{tovar-moddiy zahiralari}}$$

Bu koeffitsientlardan tashqari aylanma mablag'larning samaradorligini aniqlash maqsadida har bir yoki ming so'mlik zahira va xarajatlar hisobiga olingan yalpi mahsulot, sof tushum va hisobot yilning sof foydasi kabi ma'lumotlar ham tahlil etiladi.

6-jadval

Korxonaning aylanma mablag'larini aylanishini tahlili

Ko'rsatkichlar nomi	O'tgan yili	Hisobot yili	Farqi (+,-)
1	2	3	4=3-2
1. Mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan olingan sof tushum, ming so'mda	1452513	3040381	+1587868
2. Jami tovar – moddiy zahiralari, ming so'mda	470833	531450	+60617
3. Tovar modddiy zahiralarning (aylanma mablag'larning) aylanish koeffitsienti (1g'2)	3,085	5,721	+2,636
4. Tovar moddiy zahiralarning (aylanma mablag'larning) aylanish davri, kun hisobida	116,7	62,9	-53,8
5. Aylanish salmog'i koeffitsienti (2g'1)	0,324	0,175	-0,149
6. Aylanishni tezlashishi g'ki sekinlashishidan mablag'larning bo'shshahganligi (-) g'ki qo'shimcha (+) jalb qilinganligi:			
a) kun hisobida	x	x	-53,8
b) summada, ming so'mda	x	x	-454368,02

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, biz tahlil qilayotgan "AVS" aksionerlik jamiyatida joriy yilda mahsulotlarni sotishdan olingan sof tushum miqdori 1587868 ming so'mga ortgan. Bunga mos ravishda tovar-moddiy zahiralarning qiymati ham 60617 ming so'mga o'sgan. Bularning natijasida tovar-moddiy zahiralarning aylanish koeffitsienti o'tgan yilgi 3,085 koeffitsientdan hisobot yiliga kelib 5,721 koeffitsientga ko'tatirilgan. Aylanish davri esa o'tgan yilga nisbatan 53,8 kunga qisqargan, ya'ni tezlashgan. Korxonaning tovar-moddiy zahiralarni aylanishini tezlashishi natijasida korxonada oborotidan mablag'larning bo'shshahishi 454368,02 ming so'mni tashkil etgan. Bunday natijalarni korxonada uchun ijobiy baholamoq lozim.

Joriy likvidlilik koeffitsientining kamchiliklari. Likvidlilikni tahlil etish vositasi hisoblangan joriy likvidlilik koeffitsientini hisoblashning birinchi qadami uning surat va maxrajini tekshirish hisoblanadi. Agar biz pul kirim va chiqim oqimi teng bo'lgan, kirim oqimi kamayishi yoki chiqim oqimi ortishi ehtimoligidagi likvidlilik ko'rsatkichini aniqlasak, shunda ushbu savolga o'rin tug'iladi: Joriy

likvidlilik koeffitsienti ushbu likvidlilik omillariga javob bera oladimi? Ayniqsa, joriy likvidlilik koeffitsienti:

Kelajak pul oqimi ko'rsatkichlarini aniq ko'rsatib bashorat qila oladimi?

Kelajak pul kirimini pul chiqimiga yetarliligini hisoblab bera oladimi?

Yuqoridagi ikki savolga ham javob albatta yo'q. Joriy likvidlilik koeffitsienti bu ma'lum bir paytdagi joriy majburiyatlarni qoplash uchun mavjud resurslarning static o'lchovidir. Joriy pul mablag'lari miqdorining kelajakdagi pul kirimi oqimiga hech qanday aloqasi yo'q. Biroq kelajak pul kirimi oqimi likvidlilikning asosiy indikator hisoblanadi. Bu pul kirimi oqimi joriy likvidlilik koeffitsientiga bog'liq bo'lmay, balki sotish hajmi, daromad va xarajatlarni, biznes shart-sharoitlarining o'zgarishi kabi omillarga bo'g'liq. Ushbu kamchiliklarni oydinlashtirish uchun biz joriy likvidlilik koeffitsientining alohida komponentlariga e'tibor qaratishimiz zarur.

Joriy likvidlilik koeffitsientining surati. Biz bu yerda joriy aktivlarning barcha komponentlarini o'rganib chiqamiz hamda ularning tahlil qilishda qo'llash mohiyatini muhokama qilamiz.

Pul va pul ekvivalentlari. Pul avvalo yaxshi boshqaruvga ega bo'lgan kompaniya tomonidan qisqa muddatli pul tanqisligiga qarshi ehtiyotkorlik rezervi sifatida ushlab turiladi. Masalan, sotish hajmi sarf-xarajatlarga nisbatan keskin tushib ketishi ortiqcha pul talab etadi. Pul mablag'lari daromad keltirmaydigan aktivlar va pul ekvivalentlari odatda kam daromad keltiruvchi qimmatli qog'ozlar bo'lganligi sababli, kompaniya bu aktivlardagi investitsiyalarini kamaytirishga harakat qiladi. Pul balansi ish faoliyatining mavjud darajasiga oz-moz aloqasi bor va kelajak uchun xulosa chiqarishga yetarli emas. Buning ustiga, ko'plab kompaniyalar hattoki joriy likvidlilik koeffitsientini hisobga olmay turib pul o'rmini bosuvchi ochiq kredit liniyalariga suyanib qolishgan.

Tez sotiluvchi qimmatbaho qog'ozlar. Rezerv kapitalidagi ortiqcha pul qayta pul ekvivalentiga tez aylanuvchi qimmatli qog'ozlar sarmoyasiga sarflanadi. Bu sarmoyalar joriy majburiyatlarni qoplashga yaroqli deb qaraladi. Qimmatli qog'ozlar ularning haqiqiy qiymatida hisoblanganligi sababli, ularning sof qiymati aniq baholanadi. Biz tahlilda shuni bilib olishimiz kerakki, tahlil sanasi hamda balans sanasi orasidagi farq qancha katta bo'lsa, ushbu sarmoyalar haqiqiy qiymatidagi yozilmagan o'zgarishlar ehtimoligi shuncha yuqori bo'ladi.

Debitorlik qarzlari. Debitorlik qarzlarning eng asosiysi bu mahsulot sotishdan keladigan debitorlardir. Ushbu debitor munosatlari kredit siyosati va pul tushumi usullari orqali tartibga solinadi. Garchi to'g'ri proporsional bo'lmasada, debitorlarning o'zgarishi sotish hajmining o'zgarishiga mutanosib. Debitorlarni tahlil qilganda biz uning aylanma tabiatli aktivligiga e'tibor qaratishimiz lozim. Ya'ni bir birlik debitorlikning oshishi bir birlik kreditorlikning oshishiga olib keladi. Shunga ko'ra, debitorlarni kelajakdagi pul tushumining aniq o'lchovi sifatida qarab bo'lmaydi.

Inventarlar. Debitorlarga o'xshab, inventarlarni ham asosiysi bu sotishdir. Savdo talab va taklif funksiyasi ekan, inventarizatsiyani boshqarish usullari inventarlarni ko'paytirishni talab darajasida emas balki undan pastroq darajada saqlab turadi. Inventarlar va savdo o'rtasidagi bog'liqlikka e'tibor qaratadigan bo'lsak,

savdo natijasida inventarlarni pulga aylantirish kuzatilgan. Inventarlarni sotishdan keladigan pul kiriminin asosiysi bu marjinal foyda bilan bog'liq. Joriy likvidlilik ko'rsatkichi sotish hajmini va marjinal foydani aniq ko'rsatib berolmaydi, lekin ular kelajak pul kirimini belgilab beruvchi muhim omil hisoblanadi.

Bo'naklar. Bo'naklar bu kelajakdagi foyda uchun qilingan xarajatlardir. Bu daromadlar korxonada faoliyatidagi butun yil davomida qo'lga kiritilishi sababli, u joriy fondlarni saqlab qoladi. Bo'naklar odatda boshqa joriy aktivlarga qaraganda kichik nisbatda bo'ladi. Biroq kompaniya o'zining oqsoqlanayotgan tomonlarining, ya'ni muddati kechiktirilgan xarajatlar va qaytish ehtimolligi past bo'lgan bo'naklarning tendensiyalaridan xabardor bo'lishi kerak. Biz aylanma kapital va joriy likvidlilik ko'effitsienti ko'rsatkichlarini hisoblash cho'g'ida bu kabilarni hisoblamasligimiz kerak.

5. Joriy likvidlilik ko'effitsientining maxraji

Joriy majburiyatlar joriy likvidlilik ko'effitsientining asosiy omili sifatida qaraladi. Ular ham inventarlar va debitorlar kabi bir xil pul manbaya hisoblanadi. Joriy majburiyatlar, birinchi navbatda, savdo orqali belgilanadi, ular o'z navbatida aylanma kapital miqdori bilan qoplanadi. Masalan, xaridlar kreditorlarimizni oshirishi savdo funksiyasi bo'lganligi sababli, ular savdo natijasida o'zgartirilgan. Madomiki sotish hajmi aynan bir xil miqdorni yoki o'sishni tashkil etsa, demak bu deganiqi joriy majburiyatlar to'lovi faol natijani ko'rsatadi. Shuningdek, joriy likvidlilik ko'effitsientida hisoblanuvchi joriy majburiyatlar ichiga kelgusidagi pul xarajatlari kiritilmaydi¹.

Yuqoridagi joriy likvidlilik ko'effitsienti haqidagi mulohazalardan biz quyidagi uch xulosaga kelishimiz mumkin:

1. Likvidlilik asosan kelgusidagi pul oqimlariga keng darajada va pul mablag'lari va ularning ekvivalentiga kamroq darajada bo'g'langan.

2. Bu yerda aylanma kapital balansi hisobo hamda kelgusidagi pul oqimlari yo'nalishlari orasida hech qanday to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjud emas.

3. Boshqaruv siyosatiga kelganda, debitorlar va inventarlar birinchi navbatda samarali va unumdor aktiv sifatida nazorat qilinsa, ikkinchi navbatda likvidli aktiv sifatida qaraladi.

Ushbu xulosalar joriy likvidlilik ko'effitsientini tahlil quroli sifatida qarashga yetarli emas va bu yerda "Nega u tahlilda keng qo'llaniladi" degan savol tug'ilishi mumkin. Buning sababini uni tushunarligi, hisoblanishi osonligi va ma'lumotlar mavjudligida deyish mumkin. Shuningdek, joriy likvidlilik ko'effitsienti kreditorlar (asosan, bankirlar) tomonidan ham keng ishlatiladi, ya'ni kreditni qaytarmaslik hodisalarini o'ylagan holda u oxirgi chora sifatida qaraladi. Ular o'zlaridan so'rashadi: agar pul kirimi oqimi butunligicha to'xtab qolsa, joriy aktivlar joriy majburiyatlarni qoplay oladimi? Ushbu ekstremal tahlil likvidlilikni baholashda har doim ham samarali hisoblanmaydi. Uni shuningdek yana ikki qulay usuli mavjud. Birinchidan, qisqa muddatli likvidlilik tahlili faqat joriy likvidlilik ko'effitsientiga e'tibor bermasdan kelgusidagi pul oqimi holatiga va so'nggi moliyaviy hisobotga

yuqori e'tibor qaratishi lozim. Bu tahlil faqatgina moliyaviy hisobotdagi tayyor ma'lumotlarni emas, yana qo'shimcha kelgusidagi mahsulot talabini ham talab etadi. Ikkinchidan, agar bizning tahlil joriy majburiyatlarini qondirish uchun joriy aktivlarni o'zgarimas o'lehov sifatida joriy likvidlilik ko'effitsientida qo'llasa, biz buni yuqorida ifodalangan likvidlilikdan boshqa tushuncha ekanligini bilishimiz zarur. Bizning fikrimizcha, likvidlilik bu joriy aktivlarning pulga aylanishga tayyorligi va tezligidir.

Joriy likvidlilik ko'effitsientini tahlilning quroli sifatida rad etish bizning niyatimiz emas. Ammo biz uni o'rinni ishlatishni bilishimiz muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, uning kamchiliklarini to'ldirib turuvchi qoidalar mavjud emas. Shunday ekan, nima sababdan biz joriy likvidlilik ko'effitsientiga murojaat qilamiz? Joriy likvidlilik ko'effitsientining maqbul ishlatilishi faqatgina joriy aktivlarning joriy majburiyatlarini qondirish qobiliyatini baholashda namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, biz bu bilan joriy aktivlarning ortiqcha qismini aniqlay olamiz, ya'ni mavjud ortiqcha qiymat yuzaga kelish ehtimoli bo'lgan pul mablag'lari oqimining nomutanosibliklarini har xil kontengensiyalarni bartaraf etishga qodirligini hisoblab ko'ra olamiz. Ushbu harakatlar bizning xabardorligimizda amalga oshiriladi, ya'ni ko'effitsient kompaniya qarzlarni yopishini belgilaydi.

Joriy likvidlilik ko'effitsientini asosiy ko'rsatkich sifatida qarash mumkin, ya'ni bu yerda joriy likvidlilik ko'effitsienti tahlil asisini samarali shakllantirishi uchun biz oldin ikki narsani baholab aniqlab olishimiz zarur:

1. Joriy aktivlar va joriy majburiyatlar sifati;

2. Joriy aktivlar va joriy majburiyatlarining aylanish darajasi – ya'ni, debitorlar va inventarlarni pulga aylantirib joriy majburiyatlarini qoplash uchun zarur bo'lgan vaqt.

Bir qancha qoidalar, ko'effitsientlar va boshqa tahlil qurollari ushbu baholashlarni amalga oshirishda va joriy likvidlilik ko'effitsienti kuchini oshirishda bizga yordam beradi.

Qiyosiy tahlil. Joriy likvidlilik ko'effitsientining trendini tahlil qilish bizga obyekt haqida ko'proq ma'lumot beradi. Vaqt davomida joriy likvidlilik ko'effitsientida bo'layotgan o'zgarishlar ehtiyotkorlik bilan talqin qilinishi kerak. Joriy likvidlilik ko'effitsientidagi ushbu o'zgarishlar albatta likvidlilik yoki faoliyat ko'rsatishdagi o'zgarishlar degani emas. Masalan, iqtisodiy inqiroz davrida kompaniya o'z majburiyatlarini to'lab kelgan bir paytda, uning debitor va kreditorlari yig'ilishi joriy likvidlilik ko'effitsientini oshishiga olib keladi. Aksincha, ma'lum bir muvaffaqiyatli davrda to'lanadigan soliqlarning oshishi ko'effitsient tushishiga olib keladi. Kompaniyaning kengayishidagi operatsion muvaffaqiyat kattaroq aylanma kapitalga ehtiyoj tug'diradi. Likvidlilikdagi ushbu pasayishlar joriy likvidlilik ko'effitsientini pasaytiradi va natija sifatida kompaniyani kengaytirish bilan aylanma kapitalni oshirishni birgalikda amalga oshirib bo'lmaydi. (Misol 10.2)

Misol 10.2 Technology Resources, Inc., joriy aktivlarning ikki baravar ortishi va joriy majburiyatlarining to'rt baravar ortishi aylanma kapitalga hech o'zgarish keltirmadi. Ushbu rivojlantirish joriy likvidlilik ko'effitsientining 50% tushishiga olib keldi.

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 78 page.

7-jadval

Technology Resources, Inc.	1-yil	2-yil
Joriy aktivlar	300,000 \$	600,000 \$
Joriy majburiyatlar	(100,000 \$)	(400,000 \$)
Aylanma kapital	200,000 \$	200,000 \$
Joriy likvidlilik koeffitsienti	3:1	1.5:1

Likvidlilik menejmenti. Bizning tahlil joriy likvidlilik koeffitsienti boshqaruvini ishlab chiqishi ham zarur, bu yana “oyna bezatish” (“window-dressing”) deb ham atash mumkin. Hisobot yili yopilishiga yaqin menejment goh-gohida debitorlarni yig‘ishga, normal darajadan past bo‘lgan inventarlarni kamaytirishga hamda xaridlarni kechiktirishga e‘tibor beradi. Ushbu tadbirlardan tushgan tushum keyinchalik joriy majburiyatlarni qoplash uchun ishlatiladi. Ushbu tadbirlar samarasi sifatida joriy likvidlilik koeffitsientini ko‘rish mumkin. (Misol 10.3)

Misol 10.3 Technology Resources, Inc. \$50,000 lik joriy majburiyatlarini vaqtidan oldin to‘lash orqali o‘z joriy likvidlilik koeffitsientini oshiradi.

8-jadval

Technology Resources, Inc.	To‘lovdan oldin	To‘lovdan keyin
Joriy aktivlar	200,000 \$	150,000 \$
Joriy majburiyatlar	(100,000 \$)	(50,000 \$)
Aylanma kapital	100,000 \$	100,000 \$
Joriy likvidlilik koeffitsienti	2:1	3:1

Bizning tahlil shuningdek yillik chora-tadbirlarni amalga oshirishda vaqtinchalik joriy likvidlilik koeffitsienti o‘lchovlidan foydalanadi. Vaqtinchalik tahlil menejment “window-dress”ni amalga oshirish uchun qiyinlik tug‘diradi va koeffitsientga ko‘rsatilgan mavsumiy ta’sirlarni o‘lchashga undaydi. Masalan, dekabr oyidagi joriy likvidlilik koeffitsientining yuqori darajasi aldanchi bo‘lishi mumkin, ya’ni kompaniya mavsumning o‘rtasi – iyul oyida kreditini so‘ndirishi kerak bo‘lganda.

Sof savdo davri. Kompaniya aylanma kapital ehtiyojiga ko‘zlangan inventarlarga sarmoyalar va xaridor va ta‘minotchilar qarz muddatlari o‘rtasidagi bog‘lanish ta’sir etadi. Bu mulohazalar kompaniyaning sof savdo davrini aniqlab beradi. Kompaniyaning sof savdo davri quyidagicha aniqlanadi. (Misol 10.4)

Misol 10.4 Quyida 2 Technology Resources, Inc.ning o‘tgan yildagi tanlangan moliyaviy ma‘lumotlari aks ettirilgan:

Sotish hajmi	360,000 \$
Debitorlar	40,000 \$
Inventarlar*	50,000 \$
Kreditorlar +	20,000 \$
Sotilgan mahsulot tannarxi (shu jumladan 30,000 \$ amortizatsiya)	320,000 \$
* boshlang‘ich inventarlar	100,000 \$.
+ ular sotilgan mahsulot tannarxi ichiga kiritilgan xarajatlar bilan bog‘liq	
Biz Technology Resources, Inc.ning bir kunlik xarajatlarini baholaymiz:	
Inventarlar tugatilishi	50,000 \$
Sotilgan mahsulot tannarxi	320,000 \$

370,000 \$	
Minus: boshlang‘ich inventarlar	(100,000)
Sotilgan va ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi	270,000 \$
Minus: tannarx ichidagi amortizatsiya	(30,000)
Xarajatlar	<u>240,000 \$</u>

$$\text{kunlik xarajatlar} = \$240,000 / 360 = \$666.67$$

Endi Technology Resources, Inc. uchun sof savdo davri hisoblanadi (kunlarda):

$$\text{inventarlar} = \frac{\$50,000}{\$320,000 \div 360} = 56.24 \text{ kunlar}$$

$$\text{debitorlar} = \frac{\$40,000}{\$360,000 \div 360} = 40 \text{ kunlar}$$

96.24 kunlar

$$\text{Minus: kreditorlar} = \frac{\$20,000}{\$240,000 \div 360} = 30 \text{ kunlar}$$

$$\text{sof savdo davri} = 66.24 \text{ kunlar}$$

Misol 10.4 dagi surat va maxrajlar izchil asosda tartiblangan. Xususan, debitorlar kunlik savdo hajmiga bo‘linadi, inventarlar kunlik sotilgan mahsulot tannarxiga bo‘linadi va kreditorlar kunlik xarajatlarga bo‘linadi. Natijada, kunlar o‘lchovi turli asosda ifodalansada, bizning sof savdo davri baholashimiz mantiqan asoslidir. Sof savdo davri qancha uzoq davom etsa, aylanma kapital ehtiyoji shuncha yuqori bo‘ladi. Aylanma kapital ehtiyoji sanoat holati va amaliyotiga qarab aniqlanadi.

TAHLIL QILING**... SIZ BANKIRSIZ**

International Machines Corporation (IMC) Buyuk Britaniyadagi faoliyatini kengaytirish uchun qisqa muddatli bir yillik \$2 millionlik kredit so‘rab sizga murojaat qilyapti. Kredit tahlili qismi sifatida, siz 4:1 joriy likvidlilik koeffitsientini \$1.6 millionlik joriy aktiv yordamida hisoblaysiz. Boshqa atrofda raqobatchilar koeffitsienti esa 1.9:1 ni tashkil etadi. Ushbu cheklangan ma‘lumotlardan foydalanib sizning IMC murojatiga javobingiz qanday bo‘ladi? Agar 10 yillik kredit so‘ralganda qaroringiz o‘zgaradimi?

koeffitsientlarini ko‘rib chiqamiz.

Pulning joriy aktivlarga nisbat koeffitsienti. Pulga yaqin aktivlarning umumiy aktivlarga nisbati joriy aktivlar likvidlilik darajasi o‘lchovi hisoblanadi. Bu o‘lchov pulning joriy aktivlarga nisbati pulning joriy aktivlarga nisbat koeffitsienti deb ataladi va quyidagicha hisoblanadi:

$$\frac{\text{pul} + \text{pul ekvivalentlari} + \text{qimmatli qog‘ozlar}}{\text{joriy aktivlar}}$$

Bu koeffitsient qanchalik katta bo‘lsa, joriy aktivlar likvidliliği shuncha yuqori bo‘ladi.

Pulning joriy majburiyatlarga nisbati koeffitsienti.

Bu quyidagicha hisoblanadi:

$$\frac{\text{pul} + \text{pul ekvivalentlari} + \text{qimmatli qog‘ozlar}}{\text{joriy majburiyatlar}}$$

Ushbu koeffitsient pul mablag'larining joriy majburiyatlarni qoplashga qodirligini aniqlab beradi. Bu boshqa tomondan qaraganda pulning joriy aktivlarga nisbat koeffitsientini hisoblashni to'ldiruvchi yondashuv hisoblanadi. Yuqori darajadagi bankrotliklar pulga yaqin bo'lmagan aktivlar hajmining ko'payib ketishi orqali sodir bo'ladi.

6. Korxonaning tolov layoqatini baholash ko'rsatkichlari

Korxonalar ko'p turdagi iqtisodiy aloqalarni, jumladan, xomashyo va materiallar sotib olish, tayyor mahsulotlarni sotish bilan bog'liq bo'lgan hisob-kitoblarni bajarishadi. Shuningdek, davlat budjeti, moliya,

bank, sug'urta va kreditorlar bilan munosabatda bo'inadi. Ularga hisob berishni belgilangan muddatda amalga oshirish, moliyaviy tartib intizomiga rioya qilish katta ahamiyatga ega.

To'lov qobiliyati deyilganda, xo'jalikning muddati kelgan to'lov majburiyatlarni bajarish uchun zarur bo'lgan mablag'larni yetarli yoki kamchiligini aniqlash tushuniladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarining to'lov qobiliyatiga ega bo'lishi muhim va bu uning o'z vaqtida zarur bo'lgan qarzlarni qaytarish imkoniyatlarini belgilaydi. Korxonalar balansi ma'lumotlarga asoslanib, to'lov qobiliyatining qay a'hdodaligi hisoblanadi. Buning uchun korxonaning to'lash uchun zarur bo'lgan mablag'lari bilan qarz majburiyatlarini solishtirish mumkin.

To'lov mablag'lariga pul mablag'lari, jo'natilgan tovar va mahsulotlar qiymati (hali pul kelib tushmagan), debitor sotishdagi tushum va boshqalar kiradi, shuningdek, qisqa muddatga olingan ssudalar ham vaqtincha to'lov majburiyatlarni amalga oshirish uchun manba bo'lishi mumkin. Qimmatli qog'oz, aksiya, obligatsiya sotishdan olingan mablag' va qo'shimcha korxonalarda qatnashishdan kelgan daromadlar ham to'lov majburiyatlarini bajarishdagi manba bo'lishi kerak. To'lov majburiyatlariga mol yetkazib beruvchi va pudratchilarga, budjet va sug'urtaga, mehnat haqi, turli xil kreditorlarga bo'Mgan va boshqa turdagi qarzlarni kiradi. Korxonaning ma'lum bir kundagi to'lov qobiliyatini aniqlash uchun shu muddatdagi to'lov majburiyatlari bilan mablag'lar solishtiriladi.

Korxonalar balansi aktividagi moddalarni pulga aylanishi aktiv likvidligi, to'lovga qodirlik (to'lov qobiliyati) esa muddatida va to'liq hajmda qarzlardan uzulishni ifodalaydi.

To'lovga qodirlikning zarur va muhim sharti likvidlikdir.

«To'lovga qodirlik» so'zi keng ma'noni anglatadi, chunki u aktivdagi moddalarni tez pulga aylanishidan tashqari, savdo, kredit va boshqa pul muomalalari bilan bog'liq majburiyatlarni muddatida va to'liq hajmda bajara olish qobiliyatini ham ifodalaydi.

1-jadval

Xo'jalik yurituvchi subyektning to'lov qobiliyati tahlili

To'lash uchun mablag'lar	Satr raqami	Hisobot yili oxiriga summasi, ming so'm	To'lov qarzlari	Satr raqami	Hisobot yili oxiriga summasi, ming so'm
--------------------------	-------------	---	-----------------	-------------	---

1. Pul mablag'lari, ya'ni kassadagi va hisob raqamdagi pul mablag'lari	330-340	9374	1. Mol yetkazib beruvchi va pudratchilarga to'lanadigan schotlar (qarzlari)	610	90387
2. Valyuta mablag'lari	350	117	2. Budjetga to'lovlar bo'yicha qarzlari	680	400
3. Qisqa muddatli investitsiyalar, boshqa pul mablag'lari va joriy aktivlar	360-380	12009	3. Soliq va majburiy to'lovlar bo'yicha kechiktirilgan majburiyatlar	650	-
4. Tayyor mahsulot	170	167464	4. Mulkiy va shaxsiy sug'urta	700	
5. Debitorlik qarzlari	210	148125	5. Maqsadli davlat jamg'armalariga to'lovlar bo'yicha qarzlari	690	6721
			6. Mehnatga haq to'lash bo'yicha qarzlari	720	5007
			7. Qisqa muddatli kredit va qarzlari	730-740	35593
			8. Boshqa joriy majburiyatlar	-	25039
Jami to'lash uchun mablag'lar	xxx	337089	Jami to'lov qarzlari	xxx	163147
Qarz to'lov majburiyatlarining ko'pligi	xxx	-	To'lov qarzlardan to'lov mablag'larining ko'pligi (ortiqchaligi)	xxx	173942
Balans	xxx	337089	Balans	xxx	337089

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, biz tahlil qilayotgan xo'jalik subyekti joriy davrda to'lov qobiliyatiga ega hisoblanadi. Korxonaning jami to'lov mablag'lari 337089 ming so'm bo'Mgani holda, jami to'lov qarzlari 163147 ming so'mni tashkil qilgan. Bundan ko'rinadiki korxonada to'lov qarzlari nisbatan to'lov mablag'lari 173942 ming so'mga ko'p bo'lgan. Bu esa korxonaning mutlaq to'lov qobiliyatiga ega ekanligidan dalolat beradi. Bundan tashqari to'lov mablag'lari tarkibiga e'tibor qiladigan bo'lsak, uning asosini tayyor mahsulotlar (167464 ming so'm) hamda

debitorlik qarzlari (148125 ming so'm) tashkil qilmoqda. Bu shundan dalolat beradiki, korxonaga ayni vaqtda tez to'lov qobiliyatiga ega emas ekan. To'lov qarzlarning asosini esa mol yetkazib beruvchilardan bo'lgan qarzlarning hamda boshqa shu kabi majburiyatlar tashkil qilmoqda. Bu esa ushbu qarzlarni qisqa muddatlarda to'lab beish lozimligini bildiradi. Korxonaga ma'muriyati to'lov qobiliyatini yaxshilash uchun mavjud tayyor mahsulotlarini sotish choralarini ko'rishi hamda debitorlik qarzlarni undirib olish choralarini ko'rishi lozim bo'ladi. Aks holda, korxonaning to'lov qobiliyati bundanda yomonlashishi mumkin¹.

Korxonaning to'lov layoqatini baholashda, odatda, quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

1. Mutlaq to'lov layoqati koeffitsiyenti.
2. Oraliq to'lov layoqati koeffitsiyenti.
3. Joriy to'lov layoqati koeffitsiyenti.

Mutlaq to'lov layoqati ko'rsatkichi korxonaning joriy aktivlarida harakatchan aktivlarning to'lov majburiyatlarini qoplashiga yetariligi yoki yetishmasligini; oraliq to'lov layoqati ko'rsatkichi joriy aktivlarda harakatchan va tez pulga aylanadigan aktivlarni to'lov majburiyatlarini qoplashga yetariligi yoki yetishmasligini; joriy to'lov layoqati ko'rsatkichi esa joriy aktivlarda barcha aylanma aktivlarning to'lov majburiyatlarini to'lashga yetariligi yoki yetishmasligini tasniflaydi.

Korxonaning to'lov layoqatiga baho berishda muqobillik variantlarini ham qo'llash lozim bo'ladi. Yangi ochilgan va hali faoliyat boshlamagan korxonalariga kredit berish yuzasidan qaror qabul qilishda, uning biznes-reja ko'rsatkichlari va u bo'yicha aniqlangan to'lovga qodirlikning ehtimoligiga, korxonaga maqsadli, markazlashgan kredit resurslarining tushirilishiga, texnik loyihalar asosida kredit ajratilishi va hokazolarga ahamiyat berilishi muhimdir.

Mutlaq likvidlik koeffitsiyenti to'lov qobiliyatining qat'iy me'yori qisqa muddatli majburiyatlarni darhol mavjud pul mablag'lari bilan qoplanishidir. Bu ko'rsatkich qancha yuqori bo'lsa, qarzni uzish kafolati shuncha yuqori bo'ladi. Oz miqdordagi mablag'ga ega bo'lib, pul mablag'larini kirimi va chiqimini muddati va miqdorini nazorat qilish orqali balans likvidligini ta'minlagan holda korxonaga doimiy ravishda to'lovga qodir bo'lishi mumkin. Mutlaq likvidlik koeffitsiyentining, ya'ni pul mablag'lari va qisqa muddatli investitsiyalarni qisqa muddatli majburiyatlarni qoplashning yil boshi va yil oxiridagi natijalari biroz tavsiya etilgan me'yorlarga yaqin.

Oraliqni qoplash likvidlik koeffitsiyenti joriy qarzlarni qancha qismi (zaxiralarsiz) debitorlik qarzlarni to'liq undirilgan holda qoplay olishini ifodalaydi. Ushbu ko'rsatkich darajasi 0,5 dan 1,0 gacha va undan yuqori bo'lishi korxonaning faoliyat turi, joriy aktivlarining strukturasi va debitorlik qarzlarni sifati va boshqa moliyaviy ko'rsatkichlarning nisbatiga: sotish hajmi bilan aylanma mablag'lar, sotish hajmi va debitorlik qarzlarning, oborot aktivlari va qisqa muddatli majburiyatlarga bog'liq. Debitorlik qarzlarni yuqori hajmda va jami mablag'larda salmoqli ulushga ega bo'lishi korxonaning to'lovga qodirlikni amalda pasayishiga olib keladi.

Likvidlikni tahlil etishda debitorlik qarzlarni miqdori va sifatiga katta e'tibor qaratiladi, chunki ularni to'lov manbalariga aylanishi uchun ketadigan vaqt uzoq muddatni tashkil etadi, inflyatsiya tufayli yana qo'shimcha yo'qotishlarga duch keladi. Bizning misolimizda oraliqni qoplash likvidlik koeffitsiyenti yil boshi va yil oxirida tavsiya etilgan me'yordan kichik. Ammo, korxonaga rahbariyati debitorlik qarzlarni ishlashni faollashtirib bu shakldagi oborot mablag'larni pul shaklida muomalaga kiritilishini tezlashtirish orqali mol yetkazib beruvchilarning bilan bo'ladigan hisoblashishni amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Joriy likvidlik (qoplash) koeffitsiyenti yoki umumiy qoplash koeffitsiyenti:

4. joriy qarzlarning qancha qismi joriy aktivlar bilan qoplanishini;
5. joriy majburiyatlarning har so'miga necha so'mlik joriy aktivlar (aylanma mablag'lar) qiymati to'g'ri kelishini;
6. joriy majburiyatlarni jami aylanma mablag'lari bilan qoplanish darajasini ifodalaydi.

Joriy likvidlik koeffitsiyenti korxonani chiqargan aksiyalari va obligatsiyalarini xarid etgan subyektlar va jismoniy shaxslar uchun muhim ko'rsatkich hisoblanadi. Aksiyadan olinadigan dividendlar miqdori, obligatsiyalardan foizlar joriy likvidlik koeffitsiyenti darajasiga bog'liqdir.

Joriy aktivlarni qisqa muddatli majburiyatlarga nisbatan yuqori bo'lishi rezerv zaxirasini hosil qiladi. Rezerv zaxirasi korxonaga zarar ko'rganda

qoplashga sarflanadi. Bu ko'rsatkichni qanchalik yuqori bo'lishi kreditorlarda qarzni uzishga bo'lgan ishonchini ta'minlaydi.

Joriy likvidlik koeffitsiyentining me'yori ko'rsatkichi 1 dan 2 gacha hisoblanadi, ammo, barcha tarmoqlar uchun yagona me'yori belgilanishi maqsadga muvofiq emas, chunki, bu ko'rsatkich darajasi korxonaning faoliyat turi, uning tuzilishi va balans aktivining sifati, operatsion jarayon davomiyligi, kreditorlik qarzlarni qoplash muddatlari va h.k. larga bog'liq. Joriy likvidlik koeffitsiyenti darajasining hisob-kitobiga ko'ra likvidlik yil boshi va yil oxirida me'yori darajasida, uning o'sish sur'ati 1,08 koeffitsiyentni tashkil etgan. Joriy likvidlik koeffitsiyentining darajasi ko'p jihatdan zaxiralarni tashkil etish manbalari uzoq muddatli majburiyat va korxonaning o'z kapitaliga bog'liq. Uning darajasini oshirish uchun o'z kapitalini manbalar bilan to'ldirish, aktivlar va debitorlik qarzlarni o'sishini turg'un holda saqlashdan iborat. Mazkur ko'rsatkichdan korxonaga aktivliklikni baholash va uzoq muddatli istiqbolda to'lovga qodirlikni aniqlashda foydalaniladi.

7. Korxonaning to'lov layoqati ko'rsatkichlari va ularni hisoblash tartibi

Oborot aktivlarini qisqa muddatli majburiyatlardan ikki marotaba ortiq bo'lishi korxonaning ishlab chiqarish va moliyaviy holatini barqaror o'sishi uchun zamin yaratadi. Buning natijasida ishchi kapitali yoki «sof oborot aktivlari» shakllanadi.

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 402 page.

2-jadval

Korxonaning to'lov layoqati ko'rsatkichlari va ularni hisoblash tartibi

Ko'rsatkichlar	Aniqlash tartibi	Izoh:
1. Mutlaq to'lov layoqati ko'effitsiyenti	$K_M = \frac{PM + QQ}{QMM}$	PM- pul mablag'lari QQ- qimmatli qog'ozlar QMM- qisqa muddatli to'lov majburiyatlari
2. Oraliq to'lov layoqati ko'effitsiyenti	$K_O = \frac{PM + QQ + DM}{QMM}$	DM- debitorlik majburiyatlari
3. Joriy to'lov layoqati ko'effitsiyenti	$K_J = \frac{PM + QQ + DM + TMZ}{QMM}$	TMZ- tovar-moddiy zaxiralar

Ishchi kapitali likvid rezervlari hisoblanib, kutilmagan hollarda vujudga keladigan pul tushumlari va qarz majburiyatlari o'rtasidagi uzilishlar tufayli vujudga keladigan xarajatlarni qoplashga sarflanadi. Sof ishchi kapitali sof aktivning bir qismi, bank-kreditorlar uchun bank kreditini korxonaga qaytara olmagan hollarda undan garov sifatida foydalanadilar.

Korxonaning to'lov qobiliyatini tahlil etishda qisqa muddatga to'lov qobiliyati va uzoq muddatga to'lov qobiliyati ko'rsatkichlari ham o'rganiladi.

Shunga ko'ra qisqa muddatli to'lov qobiliyati quyidagicha aniqlanadi:

$$\Rightarrow \text{Pul mabalag'lari} + \text{Qisqa mud. qim. qog'ozlar}$$

Qaytarish mud. yetgan kreditor qarzlari

Uzoq muddatli to'lov qobiliyati esa:

$$\Rightarrow \text{Oborot aktivlar} = 125152 = 3,4$$

Majburiyatlar 35772

Demak, korxonaga yuqori to'lov qobiliyatiga ega bo'lgan. Bu korxonaga faoliyati uchun ijobiy holat hisoblanadi.

Korxonaning mavjud pul mablag'lari doim to'lov majburiyatlarini qaytarishga tayyor bo'lgan manba bo'lganligi uchun hamda qimmatli qog'ozlar ham shu maqsadga ishlatilishi mumkinligini hisobga olib, to'lov qobiliyatini belgilovchi ko'effitsiyent hisoblaniladi, shuningdek, turli aylanma mablag'larning pul shakllariga o'tish muddati har xilligi e'tiborga olinganda, tayyor mahsulot zaxiralari tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari va yarimfabrikatlarning pulga aylantirish tezligini o'rganish zarur. Bundan tashqari to'lov qobiliyatining o'zgarishida debitorlik qarzlarning pulga aylanish tezligi, bankdagi to'lov hujjatlarini o'z vaqtida rasmiylashtirilishi va ularning tez harakat qilishiga bog'liqdir. Agarda, debitor, mablag'larni qarz majburiyatlarini uzishga yo'naltirilsa, oraliq to'lov qarzlari qoplashlik ko'effitsiyenti ko'rsatkichi hisoblanadi, demak, korxonaga qisqa muddatli to'lov majburiyatlarini qoplashga o'zining barcha aylanma mablag'larini, ya'ni zaxiralar, pul mablag'lari, hisob-kitoblar va boshqa aktivlarini jalb etishi lozim bo'ladi.

Kelgusi yilda korxonaning to'lov qobiliyatida yuz berishi mumkin bo'lgan o'zgarishlarni bilish uchun mahsulotlar sotishdan keladigan tushum hajmini tahlil qilish lozim. Jami tushum hisobiga sarflangan xarajatlari qoplanadi, majburiy to'lovlar bajariladi va ehtiyot rivojlantirish jamg'armalari yaratiladi. Sof tushum bevosita korxonaga oborotida qatnashadi, bunga asosiy vosita eskirishi va sof foyda kiradi.

Korxonaning to'lov qobiliyatini tahlil qilishda sof tushum ko'effitsiyentini hisoblash muhimdir, bu ko'rsatkich quyidagicha aniqlanadi.

Sof foyda + asosiy vositalar eskirishi (amortizatsiya)

sotishdan tushum

Hissadorlik, kooperativ, kichik va hamkorlikda ishlaydigan

korxonalarda o'ziga qarashli mol-mulkni ko'paytirish ahamiyatli hisoblanadi. Ayniqsa, hissadorlik va boshqa jamg'armalarni to'ldirib borish zarurdir. Bu hissadorlar, ustav fondi qatnashchilari va a'zolarining badallari hisobiga to'ldiriladi. Shuning uchun ham a'zolarining kelishuviga muvofiq, qonun bilan belgilangan ustav fondining hajmi kamaytirilmasligi va u to'ldirib borilishi zarur. Korxonaga balansini o'rganishda, albatta, nizom jamg'armasining o'tgan yilga nisbatan o'zgarish sabablari tahlil qilinadi. Ustav fondining ko'payishi ham moliyaviy barqarorlik yaxshilanganligi belgisi hisoblanadi.

Aylanma mablag'larning aylanishini tahlili

Aylanma mablag'lar aylanuvchanligi deganda ularning pulga aylanish tezligi tushuniladi. Aylanma mablag'lar aylanuvchanligi ko'effitsiyenti joriy aktivlarning moddiy aktivlar va debitorlik qarzlari bo'lgan nisbati bilan aniqlanadi. Bu ko'rsatkichlar bevosita korxonaning bozordagi faolligini tavsiflaydi. Aylanma mablag'larning aylanuvchanligi korxonaga faoliyatining samaradorligini tavsiflovchi ko'rsatkich bo'lib, u asosda biznesni boshqarishda resurslar cheklanganligi va ulardan unumli foydalanish darajasi tahlil qilinadi va uning muhim yo'nalishlari belgilanadi. Aylanma mablag'lardan samarali foydalanishning muhim yo'nalishlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- mahsulot (bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmat)lar ishlab chiqarish va sotish hajmini o'stirish;
- mahsulot (bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmat)larni iste'molchilarga etib borishi va ular bo'yicha hujjatlar aylanishini tezlashtirish;
- aylanma mablag'lar bo'yicha me'yoriy zahiralari saqlanishiga amal qilish;
- aylanma mablag'larning me'yordan ortiqchaligini maqsadli boshqarishni yo'lga qo'yish (mollarni imtiyozli shartlarda sotish, ijaraga berish va hakoza);
- aylanma mablag'larni qayta baholashni balans tuzish sanasiga hisobga olish va to'g'ri belgilash;
- aylanma mablag'larni hisobdan chiqarishning xalqaro usullaridan foydalanish;
- korxonaning hisob siyosatini, shuningdek, aylanma mablag'larini baholash usulini belgilashda tarmoq rivoji va texnologik jarayonlarning murakkabligiga ahamiyat berish;
- tugallanmagan ishlab chiqarishni to'g'ri baholash;
- aylanma mablag'lar normativini belgilash;
- aylanma aktivlar aylanishini tezlashtirish maqsadida tovar va moddiy

boyliklarni sotish bo'yicha hisob-kitoblarning zamonaviy shakllaridan foydalanish;

- mahsulotlarni markazlashgan holda sotib olish, sotuvchi va sotib oluvchining monopolligini cheklash;

- moddiy aylanma mablag'lardan samarali foydalanishda texnik va texnologik yangilanishni ta'minlash va hako'zolar.

Moliyaviy tahlilning muhim qismi aylanma mablag'lardan samarali foydalanganlikni o'rganish egallaydi, bunda, aylanma mablag'lar ayniqsa ishlab chiqarish zaxiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulot, debitorlik qarzlari, pul va valyuta mablag'lari, qimmatli qog'ozlar harakatini o'rganish muhimdir.

Aylanma aktivlarning aylanishi va ularning samaradorligiga quyidagi omillar ta'sir qiladi:

- mahsulot (bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmat)larni sotishdan olingan sof tushum summasing o'zgarishi;

- moddiy aylanma mablag'larining o'rtacha yillik qiymatini o'zgarishi va hako'zo.

Aylanma mablag'larning aylanishini tahlil qilganda quyidagi ko'rsatkichlar aniqlanadi:

$$\begin{aligned}
 & \text{a) aylanish koeffitsienti} = \frac{\text{mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan sof tushum}}{\text{tovar-moddiy zaxiralari}} \\
 & \text{b) aylanish kuni} = \frac{\text{tovar-moddiy zahiralari} * \text{hisobot davr kuni (360)}}{\text{mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan sof tushum}} \\
 & \text{v) aylanish salmog'i koeffitsienti} = \frac{\text{mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan sof tushum}}{\text{tovar-moddiy zahiralari}}
 \end{aligned}$$

Bu koeffitsientlardan tashqari aylanma mablag'larning samaradorligini aniqlash maqsadida har bir yoki ming so'mlik zahira va xarajatlar hisobiga olingan yalpi mahsulot, sof tushum va hisobot yilning sof foydasi kabi ma'lumotlar ham tahlil etiladi.

3-jadval

Korxonaning aylanma mablag'larini aylanishini tahlili

Ko'rsatkichlar nomi	O'tgan yili	Hisobot yili	Farqi (+,-)
1	2	3	4=3-2
1. Mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan olingan sof tushum, ming so'mda	1452513	3040381	+1587868
2. Jami tovar – moddiy zahiralari, ming so'mda	470833	531450	+60617

3. Tovar moddiy zahiralarning (aylanma mablag'larning) aylanish koeffitsienti (1g'2)	3,085	5,721	+2,636
4. Tovar moddiy zahiralarning (aylanma mablag'larning) aylanish davri, kun hisobida	116,7	62,9	-53,8
5. Aylanish salmog'i koeffitsienti (2g'1)	0,324	0,175	-0,149
6. Aylanishni tezlashishi g'ki sekinlashishidan mablag'larning bo'shahganligi (-) g'ki qo'shimcha (+) jalb qilinganligi:			
a) kun hisobida	x	x	-53,8
b) summada, ming so'mda	x	x	-454368,02

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, biz tahlil qilayotgan "AVS" aksionerlik jamiyatida joriy yilda mahsulotlarni sotishdan olingan sof tushum miqdori 1587868 ming so'mga ortgan. Bunga mos ravishda tovar-moddiy zahiralarning qiymati ham 60617 ming so'mga o'sgan. Bularning natijasida tovar-moddiy zahiralarning aylanish koeffitsienti o'tgan yilgi 3,085 koeffitsientdan hisobot yiliga kelib 5,721 koeffitsientga ko'tatirilgan. Aylanish davri esa o'tgan yilga nisbatan 53,8 kunga qisqargan, ya'ni tezlashgan. Korxonaning tovar-moddiy zahiralarni aylanishini tezlashishi natijasida korxonada oborotidan mablag'larning bo'shahishi 454368,02 ming so'mni tashkil etgan. Bunday natijalarni korxonada uchun ijobiy baholamoq lozim!

Joriy likvidlilik koeffitsientining kamchiliklari

Likvidlilikni tahlil etish vositasi hisoblangan joriy likvidlilik koeffitsientini hisoblashning birinchi qadami uning surat va maxrajini tekshirish hisoblanadi. Agar biz pul kirim va chiqim oqimi teng bo'lgan, kirim oqimi kamayishi yoki chiqim oqimi ortishi ehtimolligidagi likvidlilik ko'rsarkichini aniqlasak, shunda ushbu savolga o'rin tug'iladi: Joriy likvidlilik koeffitsienti ushbu likvidlilik omillariga javob bera oladimi? Ayniqsa, joriy likvidlilik koeffitsienti:

Kelajak pul oqimi ko'rsatkichlarini aniq ko'rsatib bashorat qila oladimi?

Kelajak pul kirimini pul chiqimiga yetarliligini hisoblab bera oladimi?

Yuqoridagi ikki savolga ham javob albatta yo'q. Joriy likvidlilik koeffitsienti bu ma'lum bir paytdagi joriy majburiyatlarni qoplash uchun mavjud resurslarning static o'lchovidir. Joriy pul mablag'lari miqdorining kelajakdagi pul kirimi oqimiga hech qanday aloqasi yo'q. Biroq kelajak pul kirimi oqimi likvidlilikning asosiy indikatorini hisoblanadi. Bu pul kirimi oqimi joriy likvidlilik koeffitsientiga bog'liq bo'lmay, balki sotish hajmi, daromad va xarajatlar, biznes shart-sharoitlarining o'zgarishi kabi omillarga bo'g'liq. Ushbu kamchiliklarni oydinlashtirish uchun biz joriy likvidlilik koeffitsientining alohida komponentlariga e'tibor qaratishimiz zarur.

Joriy likvidlilik koeffitsientining surati. Biz bu yerda joriy aktivlarning barcha komponentlarini o'rganib chiqamiz hamda ularning tahlil qilishda qo'llash mohiyatini muhokama qilamiz.

Pul va pul ekvivalentlari. Pul avvalo yaxshi boshqaruvga ega bo'lgan kompaniya tomonidan qisqa muddatli pul tanqisligiga qarshi ehtiyotkorlik rezervi sifatida ushlab turiladi. Masalan, sotish hajmi sarf-xarajatlarga nisbatan keskin tushib

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 99 page.

ketishi ortiqcha pul talab etadi. Pul mablag'lari daromad keltirmaydigan aktivlar va pul ekvivalentlari odatda kam daromad keltiruvchi qimmatli qog'ozlar bo'lganligi sababli, kompaniya bu aktivlardagi investitsiyalarini kamaytirishga harakat qiladi. Pul balansi ish faoliyatining mavjud darajasiga oz-moz aloqasi bor va kelajak uchun xulosa chiqarishga yetarli emas. Buning ustiga, ko'plab kompaniyalar hattoki joriy likvidlilik koeffitsientini hisobga olmay turib pul o'rnini bosuvchi ochiq kredit liniyalariga suyanib qolishgan.

Tez sotiluvchi qimmatbaho qog'ozlar. Rezerv kapitalidagi ortiqcha pul qayta pul ekvivalentiga tez aylanuvchi qimmatli qog'ozlar sarmoyasiga sarflanadi. Bu sarmoyalar joriy majburiyatlarni qoplashga yaroqli deb qaraladi. Qimmatli qog'ozlar ularning haqiqiy qiymatida hisoblanganligi sababli, ularning sof qiymati aniq baholanadi. Biz tahlilda shuni bilib olishimiz kerakki, tahlil sanasi hamda balans sanasi orasidagi farq qancha katta bo'lsa, ushbu sarmoyalar haqiqiy qiymatidagi yozilmagan o'zgarishlar ehtimolligi shuncha yuqori bo'ladi.

Debitorlik qarzlari. Debitorlik qarzlarning eng asosiysi bu mahsulot sotishdan keladigan debitorlardir. Ushbu debitor munosatlari kredit siyosati va pul tushumi usullari orqali tartibga solinadi. Garchi to'g'ri proporsional bo'lmasada, debitorlarning o'zgarishi sotish hajmining o'zgarishiga mutanosib. Debitorlarni tahlil qilganda biz uning aylanma tabiatli aktivligiga e'tibor qaratishimiz lozim. Ya'ni bir birlik debitorlikning oshishi bir birlik kreditorlikning oshishiga olib keladi. Shunga ko'ra, debitorlarni kelajakdagi pul tushumining aniq o'lchovi sifatida qarab bo'lmaydi.

Inventarlar. Debitorlarga o'xshab, inventarlarni ham asosiysi bu sotishdir. Savdo talab va taklif funksiyasi ekan, inventarizatsiyani boshqarish usullari inventarlarni ko'paytirishni talab darajasida emas balki undan pastroq darajada saqlab turadi. Inventarlar va savdo o'rtasidagi bog'liqlikka e'tibor qaratadigan bo'lsak, savdo natijasida inventarlarni pulga aylantirish kuzatilgan. Inventarlarni sotishdan keladigan pul kiriminin asosiysi bu marjinal foyda bilan bog'liq. Joriy likvidlilik ko'rsatkichi sotish hajmini va marjinal foydani aniq ko'rsatib berolmaydi, lekin ular kelajak pul kirimini belgilab beruvchi muhim omil hisoblanadi.

Bo'naklar. Bo'naklar bu kelajakdagi foyda uchun qilingan xarajatlardir. Bu daromadlar korxonada faoliyatidagi butun yil davomida qo'lga kirilishi sababli, u joriy fondlarni saqlab qoladi. Bo'naklar odatda boshqa joriy aktivlarga qaraganda kichik nisbatda bo'ladi. Biroq kompaniya o'zining oqsoqlanayotgan tomonlarining, ya'ni muddati kechiktirilgan xarajatlari va qaytish ehtimolligi past bo'lgan bo'naklarning tendensiyalaridan xabardor bo'lishi kerak. Biz aylanma kapital va joriy likvidlilik koeffitsienti ko'rsatkichlarini hisoblash cho'g'ida bu kabilarni hisoblamasligimiz kerak.

Nazorat savollari:

1. Joriy likvidlilik koeffitsientining surat va maxrajlarini nimalardan iborat?
2. Tahlilda likvidlilik menejmenti deganda nimani tushunasiz?
3. Tahlilda joriy likvidlilik koeffitsientini qo'llash va uning moliyaviy holatni

baholashdagi ahamiyatini izohlang.

4. Korxonaning tolov layoqatini baholashning qanday ko'rsatkichlarini bilasiz?.
5. To'lov layoqati ko'rsatkichlari qanday hisoblanadi?
6. To'lov qobiliyatini yaxshilash uchun qanday choralar zarur?
7. Mol-mulkning harakatchanligi qanday tahlil qilinadi?
8. Qarz majburiyatlarining tarkibi nimalardan iborat?

15-bob. MOLIVAVIY BARQARORLIK TAHLILI

Reja:

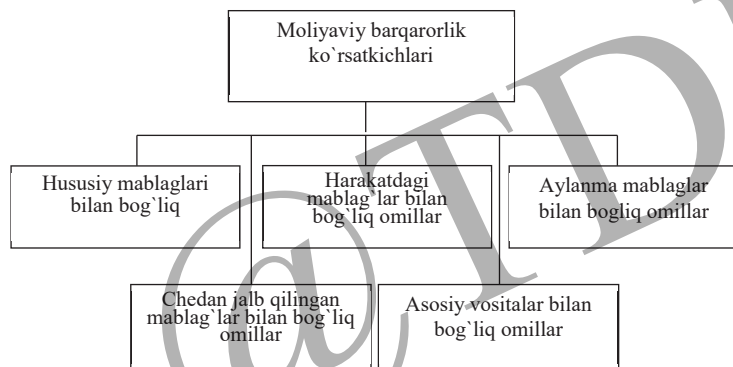
1. Moliyaviy barqarorlik tushunchasi va mohiyati.
2. Moliyaviy barqarorlik koeffitsientlari
3. Korxonaning moliyaviy barqarorligini belgilovchi eng muhim ko'rsatkichlar
4. Moliyaviy barqarorlikka ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar
5. Korxonona moliyaviy barqarorligini turlari.

Tayanch so'zlar:

Moliyaviy barqarorlik, taqqoslash, hisoblash tartibi, ko'rsatkichlar balans ma'lumotlari, ma'lumot manbai.

1. Moliyaviy barqarorlik tushunchasi va mohiyati

Iqtisodiy nochorlikka olib keluvchi asosiy sabablardan biri korxonadagi moliyaviy salohiyatni tushib ketishi bilan izohlanadi. Moliyaviy salohiyatni o'zgarish darajalariga muvofiq firma va kompaniyalarni moliyaviy jihatdan barqaror, moliyaviy xavf-xatari bor hamda moliyaviy jihatdan nobarqaror firma va kompaniyalarga ajratish mumkin.

1-rasm. Firma va kompaniyalarning moliyaviy barqarorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi

Moliyaviy barqarorlikni ko'rsatkichlar tizimini taqqoslaydigan bo'lsak ular orasida katta farqni sezish mumkin. Moliyaviy barqarorlikni ifoda etuvchi ko'rsatkichlarning har bir guruhiga bir nechta ko'rsatkich kiritiladi. O'z mablag'lari bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlar qatorida 3 ta, chetdan jalb qilingan mablag'lar bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlar qatorida 4 ta, harakatdagi mablag'lar bilan

bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlar qatorida 3 ta, Asosiy vositalar bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlar qatorida 4 ta, aylanma mablag'lar bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlar qatorida 5 ta ko'rsatkich tarkiblanadi.

1-jadval

Korxonona moliyaviy barqarorligini harakterlovchi ko'rsatkichlar hisob-kitobi

Ko'rsatkichlar nomi	Hisoblash yo'li	Nimani ifoda etishi
1	2	3
O'z mablag'lari bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlari		
O'z mablag'larining (O'm) to'planish koeffitsenti (Ko'tk)	$Ko'tk=O'meB$	Korxonaning jami mablag'larida o'ziga tegishli bo'lgan mablag'larining holatini ifodalaydi
Moliyaviy qaramlik koeffitsenti (Kmq)	$Qmq=BeO'm$	Bir so'mlik o'z mablag'iga qancha umumiy mablag' to'g'ri kelishi ifodalaydi
O'm. Ni harakatchanlik koeffitsenti (Km)	$Km=O'm+O'mp-AsoteO'm$	Xususiy kapitalning qancha oborotda ishtirok etayotganligini ko'rsatadi
Chetdan jalb qilingan mablag'lar bilan bog'liq ko'rsatkichlar		
CHJQM (chetdan jalb qilingan kapitalni to'planish koeffitsenti K chjqm)	$K\ chjqm=chjqme\ B$	Umumiy mablag'dan qancha qismi chetdan jalb qilinganini izohlaydi
Uzoq muddatli CHJQMni to'planish koeffitsenti (K umchjqm)	$Kumchjqm=U\ mchjqme\ O'm$	Xo'jalik faoliyatini Umchjqm bilan ta'minlanganlik darajasini ifodalaydi
CHJQM tarkibiy koeffitsenti (K um chjqm)	$K\ um\ chjqm=U\ mchjqme\ chjqm$	Umumiy chetdan jalb qilingan mablag'larda Uchjqmni xissasini ifodalaydi
O'mni CHJQMga qaramlik koeffitsenti (Kchjqm)	$Kchjqm=CHjqmeO'm$	Bir so'm o'z mablag'iga qancha chetdan jalb qilingan mablag' to'g'ri kelishini ifodalaydi
O'mni uzoq muddatli passivlarga (Ump) qaramlik koeffitsenti (Kumpq)	$Kumpq=UmpeO'm$	Uzoq muddatli passivlarni o'zmablag'laridagi ulushi
Harakatdagi mablag'lar bilan bog'liq ko'rsatkichlar		
Umumiy harakatchanlik koeffitsenti (Kux) yoki umumiy harakatdagi mablag'larni faollik koeffitsenti(Uxm)	$Kux=Uxm/B$	Harakatdagi mablag'larni umumiy mablag'lardagi xissasi
Sof harakatdagi mablag'larning faollik koeffitsenti(Kf)	$Kf=Sxm/O'xm$	Sof harakatdagi mablag'larning umumiy harakatdagi mablag'lardagi xissasini ifodalaydi
Asosiy vositalar bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlari		
Asosiy vositalarning umumiy mablag'lardagi xissasini ifodalovchi koeffitsent (Kavx)	$Kavx=Av/B$	Asosiy vositalarning umumiy xo'jalik mablag'laridagi xissasini ifodalaydi
O'z mablag'larining kapitallashuvi koeffitsenti (Kumk)	$Kumk=Av-Ump/O'x$	O'z mablag'larining qancha qismi asosiy vositalarga sarflanganligini ifodalaydi
Asosiy vositalar jamg'arilishini	$Kavju=Avue/Av$	Asosiy vositalarning qancha qismi

umumiy koeffitsenti (Kavju)	Avue-asosiy vositalarning joriy eskirish summasi	takror to'planganligini ifodalaydi
Asosiy vositalar jamg'arilishining intensivligi koeffitsenti	$Kin=Avje/Av$ Avje-Asosiy vositalarning joriy yildagi eskirish summasi	Bir yilda asosiy vositalar qiymatining qancha qismi jamg'arilganligini ifodalaydi
Aylanma mablag'lar bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlar		
Aylanma mablag'larning (Aym) oborotdagi o'z mablag'lari (O'xm) bilan ta'minlanganlik koeffitsenti (Kamt)	$Kamt=O'xm/Aym$	Har bir so'm aylanma mablag'ga qancha o'z mablag'I to'g'ri kelishini ifodalaydi
Aylanmamablag'larning qaramlik koeffitsenti (Kchjk)	$Kchjk=CHjkm/Aym$	CHetdanjalbqilingan mablag'larni aylanmamablag'lardagixissasini ifodalaydi
Aylanma mablag'larning qisqa muddatli bank kreditlariga (Kmbk) qaramlik koeffitsenti (Kbk)	$Kbk=Kmbk/Aym$	Qisqa muddatli kreditlarni aylanma mablag'lardagi xissasi
Aylanma mablag'larning tez harakatdagi (Pmba) Aym bilan ta'minlanish koeffitsenti (Kxmt)	$Kxmt=Pmba/Aym$	Aylanma aktivlarni qancha qismi tez likvid bo'ladigan aktivlar bilan qoplanligini ifodalaydi
Aylanma mablag'larni butun mulkdagi hissasi	$Kamx=Aym/B$	Aylanma mablag'larni barcha mulkdagi xissasini harkterlaydi

2. Moliyaviy barqarorlik koeffitsientlari

Bozor sharoitida moliyaviy barqarorlik va to'lovga qobiliyatlik, korxonaning muhim iqtisodiy ko'rsatkichi hisoblanadi. Moliyaviy barqarorlik balansdagi ma'lumotlar asosida o'rganiladi. Undagi ko'rsatkichlarini bir-biri bilan taqqoslab, mablag'lar o'rtasidagi nisbat va o'zaro bog'lanish aniqlanadi. Korxonaning moliyaviy barqarorligini belgilovchi eng muhim ko'rsatkichlar quyidagilardan iboratdir:

1. Jami mablag'dagi korxonaning o'ziga qarashli mablag' ulushini qanchaligini hisoblashdir yoki bu quyidagi tartibda topiladi:

(A) korxonaning o'ziga qarashli mablag'
jami mablag' (balans jami)

yil boshida $89035/124575=71,5\%$

yil oxirida $126582/162354=780,0\%$

Bunda o'ziga qarashli mablag' qanchalik ko'p bo'lsa, shunchalik moliyaviy barqarorlik yuqori bo'ladi.

2. Korxonadagi o'ziga qarashli mablag' bilan qarzg'a olingan mablag'lar o'rtasidagi nisbat yoki bu quyidagi tartibda topiladi:

(B) qarzg'a olingan mablag'
o'ziga qarashli mablag'

yil boshida $35540/89035=39,9$

yil oxirida $35772/126582=28,3$

3. Uzoq muddatli qarzlardan foydalanish koeffitsienti, ya'ni uzoq muddatli qarz mablag'larini korxonaning o'ziga qarashli va qarz mablag'lar summasining yig'indisiga bo'linadi yoki bu quyidagi tartibda aniqlanadi:

(V) $\frac{\text{uzoq muddatga olingan qarz mablag'}}{\text{korxoaning o'ziga + uzoq muddatga olingan}}$

qarashli maolag' qarz mablag'

4. Korxonaning o'ziga qarashli mablag'larning chaqqon harakatchanlik koeffitsienti yoki bu quyidagicha topiladi:

(V) $\frac{\text{o'ziga qarashli aylanma mablag'}}{\text{o'ziga qarashli jami mablag'}}$

5. Eskirishning jamlanish koeffitsienti yoki bu quyidagicha topiladi:

(D) $\frac{\text{asosiy vositalarning eskirish summasi asosiy vositalar}}{\text{+ nomaterial akziv}}$

bu ko'rsatkich balans ma'lumotlari bo'yicha topiladi: .

6. Korxonada mulki tarkibidagi asosiy vositalarning aniq qiymat koeffitsienti, bu ko'rsatkich balans ma'lumotlari asosida hisoblanadi va quyidagicha topiladi:

(E) $\frac{\text{asosiy vositalar (qoldiq bahoda)}}{\text{jami sof mulk}}$

7. Korxonadagi jami mulkning harakatchanligi (chaq-qonlik) koeffitsienti, buni hisoblash quyidagicha bo'ladi:

(YO) $\frac{\text{aylanma mablag'lar (zaxira va pul mablag'lari)}}{\text{jami mulk (balans jami)}}$

Yuqorida keltirilgan ko'rsatkichlarni taxlil qilish, korxonaning moliyaviy barqarorligini aniqlash va uning ahvolini baholashga yordam beradi.

2-j adval

Moliyaviy koeffitsientlar tahlili

Ko'rsatkichlar	Yil boshiga	Yil oxiriga	O'zgarishi (+, -)
1	2	3	4=3-2
1. Moliyaviy mustaqillik koeffitsienti	0,7	0,8	0,1
2. To'lov qobiliyatlik koeffitsienti	2,6	3,5	0,9
3. Qarz va o'zlik mablag'lar o'rtasidagi nisbat koeffitsienti	0,4	0,3	-0,1
4. Zaxira va xarajatlarni o'zlik manbalar bilan qoplanligi koeffitsienti	0,9	1,4	0,5
5. Mablag'larning chaqqon harakatchanlik koeffitsienti	0,7	0,7	—

Buxgalteriya balansi bo'yicha moliyaviy koeffitsientlar quyidagi satr ma'lumotlaridan topiladi:

1. O'zlik mablag'larning manbalari (390)

Balansning jami (550)

yil boshida $89035/124575=71,5\%$

yil oxirida $126582/162354=780,0\%$

Ma'lumotlarga ko'ra, korxonaning moliyaviy axvoliga to'g'ri baho berish uchun buxgalteriya balansiga asoslangan holda moliyaviy koeffitsientlardan foydalanamiz. SHunga ko'ra, korxonaning moliyaviy mustakillik koeffitsienti yil boshiga nisbatan 0,1% ga ko'paygan To'lov qobiliyatlilik koeffitsienti yil boshiga nisbatan 0,9% ga o'sgan. Korxonada zaxira va xarajatlarni o'zlik manbalar bilan qoplanganlik koeffitsienti yil boshiga nisbatan 0,5% ga ko'paygan. Korxonada faoliyati uchun bu ijobiy holatdir¹.

Korxonada qarz va o'zlik mablag'lar o'rtasidagi nisbat koeffitsienti 0,1 %ga kamaygan. Demak, bu holat korxonada o'zlik mablag'larning manbalari, majburiyatlarga nisbatan yil oxirida ko'proq summaga ko'payganligidan dalolat beradi. Mablag'larning chaqon hara-katchanlik koeffitsienti o'zgaragan. Korxonada faoliyati uchun bu ijobiy holatdir.

3-jadval

Moliyaviy barqarorlik koeffitsientlari

Ko'rsatkichlar	Aniqlanishi	Normal darajasi
Kapitallashuv darajasi	Qarz kapitali/Xususiy kapital	1.5 dan yuqori bo'lmagan xollarda
O'ziga tegishli mablag'lar bilan ta'minlanish koeffitsienti	Xususiy kapital-Oborotdan tashqari aktivlar*/Oborot aktivlar**	Kuyi darajasi 0.1 K>0.5
Moliyaviy mustaqillik koeffitsienti+++++	Xususiy kapital/Balans jami	Km>0.4+0.6
Moliyalashtirish koeffitsienti	Xususiy kapital/Qarz kapitali	Kk>0.7
Moliyaviy barqarorlik koeffitsienti	Xususiy kapital+Uzoq muddatli majburiyatlar/Balans jami	Kb>0.6

*-uzoqmuddatli aktivlar

**-joriy aktivlar

Firma va kompaniyanimoliyaviy jihatdan barqaror deyish mumkin qachonki, uning holatini ifodalovchiko'rsatkichlarnormal holatdanyuqoridarajada bo'lsa, firma va kompaniyalarimoliyaviy jihatdan hafv-xataribor deyish mumkin qachonki, ko'rsatkichlar darajasi normal darajada va undan tushib ketsa, moliyaviy nobarqaror deyish mumkin qachonki uning ko'rsatkichlar tizimini ifodasi normal darajadan keskin tushib ketsa. Uning chegaraviyligini har bitta ko'rsatkichlartizimiga nisbatan alohida belgilash lozim. Amaliyotda, moliyaviy barqarorlikni belgilashning eng muhim metodik jihati aktivlarni (uzoq muddatli aktivlar hamda zaxira va xarajatlarni) manbalashdagi holat ko'rsatkichlariga qarab belgilanadi.

4-jadval

Tovar moddiy zaxiralarni qoplashga tegishli manbalar (ming so'mda)

Ko'rsatkichlar	Yil boshiga	Yil oxiriga	Farqi (+,-)
1	2	3	4
1. O'z mablag'larining manbalari	383086	816216	433130
2. Uzoq muddatli aktivlar	517950	502316	-15634

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 402 page.

3. Tovar-moddiy zaxiralarni qoplashga tegishli o'z manbalari(1-2)	-134864	313900	448764
4. Uzoq muddatli kredit va qarzlarni	801520	427168	-374352
5. Tovar-moddiy zaxiralarni qoplashga tegishli o'zlik va uzoq muddatli qarz manbalari(3+4)	666656	741068	74412
6. Qisqa muddatli kredit va qarzlarni	588055	1200816	642761
7. Tovar-moddiy zaxiralarni qoplashga tegishli jami manbalar(5+6)	1254711	1941884	687173
8. Tovar-moddiy zaxiralarning jami	951735	1757145	805410

Jadval ma'lumotlari asosida Tovar moddiy zaxiralarni qoplash yuzasidan o'z va qarzga olingan mablag'larning yetarliligi yoki etishmasligini hisob kitob qilish lozim.

5-jadval

Tovar moddiy zaxiralarni man balashda o'z mablag'larining ortiqchaligi yoki etishmovchiligi

Manbalash turi	Davri	Hisob kitobi	Ortiqchalik yoki etishmovchilik
Tovar-moddiy zaxiralarni qoplashga o'z manbalarining yetarliligi (+) yoki etishmasligi (3-8)	Davr boshi	-134864-951735	-1086599
	Davr oxiri	313900-1757145	-1443245
	O'zgarishi		-356646
			Etishmovchilik ortgan

6-jadval

Tovar moddiy zaxiralarni man balashda o'z va uzoq muddatli qarzga olingan mablag'larining ortiqchaligi yoki etishmovchiligi

Manbalash turi	Davri	Hisob kitobi	Ortiqchalik yoki etishmovchilik
Tovar-moddiy zaxiralarni qoplashga o'z va uzoq muddatli qarz manbalarining yetarliligi (+) yoki etishmasligi (-) (5-8)	Davr boshi	666656-951735	-285079
	Davr oxiri	741068-1757145	-1016077
	O'zgarishi		-730998
			Etishmovchilik ortgan

7-jadval

Tovar moddiy zaxiralarni man balashda jami mablag'larining ortiqchaligi yoki etishmovchiligi

Manbalash turi	Davri	Hisob kitobi	Ortiqchalik yoki etishmovchilik
Tovar-moddiy zaxiralarni qoplashga jami manbalarining yetarliligi (+) yoki etishmasligi (-) (7-8)	Davr boshi	1254711-951735	+302796
	Davr oxiri	1941884-1757145	+184739
	O'zgarishi		-118057
			Ortiqchalik pasaygan

8-jadval

Tovar moddiy zaxiralarni man balashdagi yakuniy holat xulosasi

Darvi	Tovar-moddiy zaxiralarni qoplashga o'z manbalarining	Tovar-moddiy zaxiralarni qoplashga o'z va uzoq muddatli qarzga olingan	Tovar-moddiy zaxiralarni qoplashga jami manbalarining

	yetarliligi (+) yoki etishmasligi	mablaglarning yetarliligi (+) yoki etishmasligi (-)	yetarliligi (+) yoki etishmasligi
Davr boshi	-1086599	-285079	+302796
Davr oxiri	-1443245	-1016077	+184739
	Nobarqarorlik	Nobarqarorlik	Barqarorlik

Korxonalarda moliyaviy barqarorlikni ta'minlash yuzasidan quyidagi chora-tadbirlarni belgilab olish mumkin;

-xususiy kapitalni hajmini oshirish. Buning uchun firma va kompaniyalar ta'sisshilarini qo'shimcha badallarini jalb qilish shuningdek, faoliyatning keyingi davralari bo'yicha foyda summasini oshirish talab qilinadi.

-ko'p harajat talab qiladigan asosiy vositalar, texnika va texnologiyalar o'rni yangilarini olib kirish;

-bank kreditlarini aniq biznes reja va foydali loyihalar hisobiga jalb etish hamda ularni umumiy mablag'lar tarkibidagi hissasini kamaytirib borish, firma va kompaniyalarning moliyaviy qaram bo'lib qolmasligiga harakat qilish;

-firma va kompaniyalarda to'lov intizomiga, shartnomaviy shartlarga to'la amal etgan holda debitor va kreditor qarzlarning ko'payib ketmasligini oldini olish;

-oborot aktivlarni manbalash yuzasidan ijobiy farqlanishlarni ta'minlash;

-iqtisodiy resurslarni joylashtirish va boshqarishdagi optimallikni yo'lga qo'yish va.h.k.

Moliyaviy barqarorlik keng qamrovli ko'rsatkich bo'lib, korxonalar faoliyatining barcha tomonlari natijasi unda aks etadi. Moliyaviy barqarorlikka erishgan korxonalar quyidagi hususiyatlarga ega bo'ladi:

- bozor munosabatlarini har xil sharoitlarida ham faoliyat yurita olishi;
- korxonalar pul mablag'larini erkin harakat qilishi;
- moliyaviy resurslarni bozor talablariga mos kelishi;
- moliyaviy resurslar holati ishlab chiqarishni rivojlantirish va to'lov qobiliyati, kreditga layoqatligini ta'minlay olishi;

- ishlab chiqarish zahiralari va xarajatlarini manbalar bilan qoplanishi. Iqtisodiyotga oid adabiyotlarda moliyaviy barqarorlikka ta'aluqli ko'rsatkichlar, ularni hisoblash yo'llari va tahlili yetarlicha yoritilmagan.

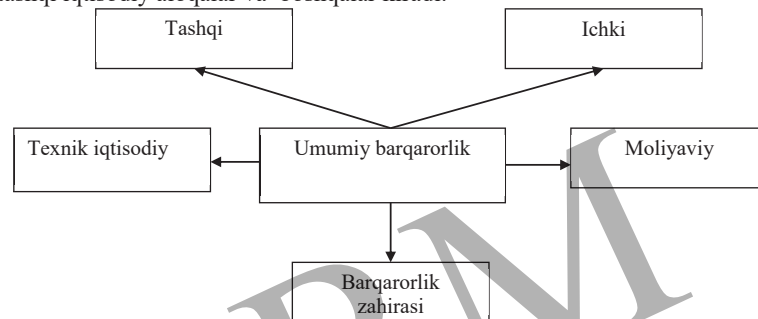
Moliyaviy barqarorlik mazmun jihatidan turlicha ta'riflanadi. To'lov qobiliyati, balans likvidligi, korxonani bozor faolligi ko'rsatkichlari, moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari sifatida ko'rilishi mutlaqo noto'g'ri.

Tahlil davomida moliyaviy barqarorlikka ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillarga e'tiborni qaratmoq lozim.

Ichki omillarga quyidagilarni kiritish mumkin.

- korxonalar faoliyatini tarmoq xususiyatiga mos kelishi;
- ishlab chiqarilayotgan mahsulot, ko'rsatilayotgan xizmat tuzilishi (strukturasi);
- ustav kapitaliga to'langan miqdor hajmi;
- xarajatlar miqdori, ularni daromadlarga nisbati dinamikasi;
- mol-mulk va moliyaviy resurslar holati, shu jumladan, zahira va rezervlar, ular tarkibi va tuzilishi.

Tashqi omillarga xo'jalikni yuritishning iqtisodiy shartlari, to'lovga qodirlik, xaridorlarning daromadlik darajasi, davlatning soliq va kredit bo'yicha siyosati, tashqi iqtisodiy aloqalar va boshqalar kiradi.

2-rasm. Korxonalar barqarorligining turlari

Umumiy barqarorlik chegarasini yuqori yoki past bo'lishi turli xil sabablarga bog'liq (-chizmaga qarang).

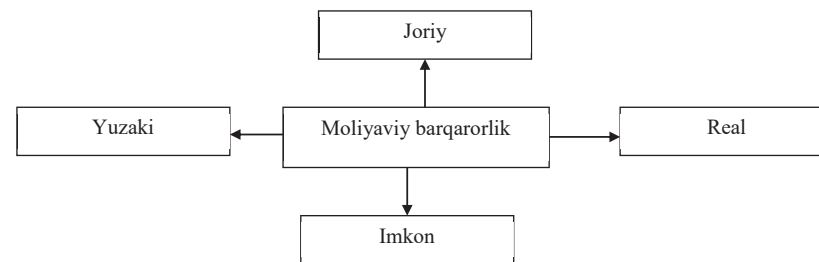
- "Barqarorlik zahirasi" - bir necha yillar davomida shakllangan moliyaviy zaxiralar miqdori tasodifiy va keskin tashqi kutilmagan o'zgarishlarni oldini olishga qaratilgan.

- texnik - iqtisodiy barqarorlik - investitsiya loyihalari samaradorligi, texnika bilan qurollanish darajasi, ishlab chiqarish, mehnat, boshqaruvni tashkillashtirish; pul oqimlarini harakati tufayli foydaga erishishni ifodalaydi.

- moliyaviy barqarorlik - daromadni harajatlarga nisbatan va resurslar holatini yuqori bo'lishi, pul mablag'larining erkin harakatini ta'minlaydi, mablag'lardan samarali foydalanish ishlab chiqarish uzluksizligi, uni kengaytirish va yangilanishi uchun zamin yaratadi.

Moliyaviy barqarorlik o'z va chetdan jalb etilgan kapitallar nisbati, joriy, investitsiya va moliyaviy faoliyat tufayli o'z kapitali jamg'armasini o'sish darajasi, harakatchan va immobilizatsiya qilingan resurslar nisbati, zahiralarni o'z mablag'lari manbai bilan ta'minlanishini ifodalaydi.

Demak, moliyaviy barqarorlik moliyaviy resurslar holati birinchidan, bozor talabiga mos kelishi, ikkinchidan, ishlab chiqarishni rivojlanishini ta'minlashi lozim. Moliyaviy barqarorlik tuzilishini quyidagicha ifodalash mumkin.

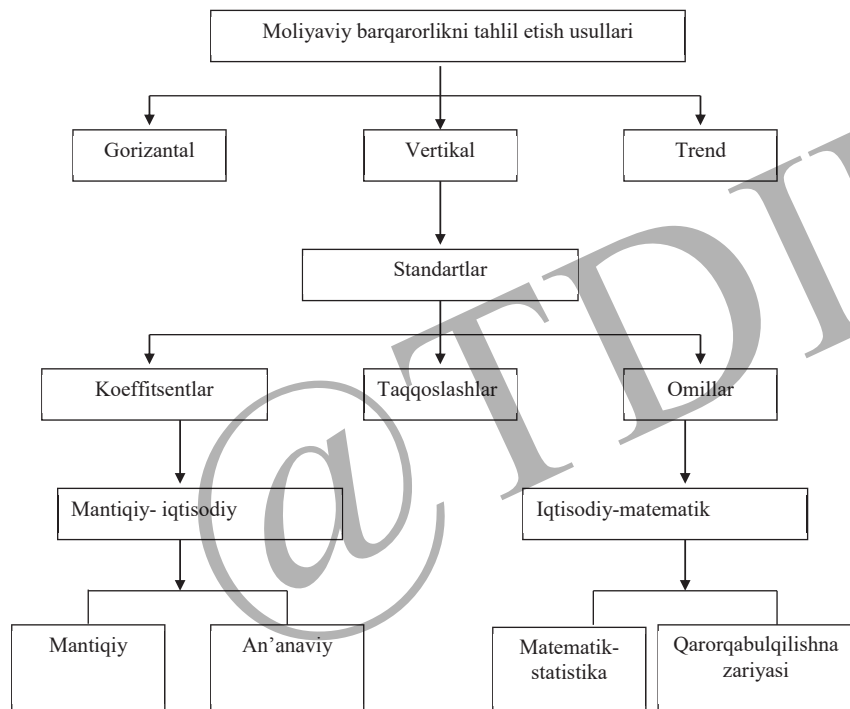

3-rasm. Korxonada moliyaviy barqarorligini turlari

- joriy – konkret (aniq) davr mobaynidagi moliyaviy barqarorlik;
- imkon – tashqi sharoit o'zgarishini hisobga olgan holdagi moliyaviy barqarorlik;
- yuzaki – davlat tomonidan qo'llab quvvatlanadigan, chetdan beriladigan yordam tufayli moliyaviy barqarorlik;
- real – raqobat sharoitida kengaygan takror ishlab chiqarish imkoniyatlarini hisobga olgan holdagi moliyaviy barqarorlik.

Professional so'z boyligida "moliyaviy barqarorlik" terminini ishlatilishi bir xil ma'noni anglatmaydi.

Chet el iqtisodiy adabiyotlari va jahon amaliyotida "moliyaviy barqarorlik" so'zini ifodalashdagi farqlanish korxonada balansni tahliliga ikki xildagi yondoshish, ya'ni, balans likvidligini an'anaviy va zamonaviy funksional usullarini qo'llash orqali yuzaga keladi.

4-rasm. Korxonada moliyaviy barqarorligini tahlil etish usullari

Moliyaviy barqarorlikni balans likvidligi tahlilining an'anaviy usuli orqali aniqlash quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- minimal moliyaviy tenglik qoidasi – ijobiy likvidlikka asoslangan bo'lib, bunda joriy aktivlar likvidligining o'sishi majburiyatlarga nisbatan yuqori bo'lishi shart;

- maksimal qarzdorlik qoidasi – an'anaviy me'yorlarga muvofiq korxonada qarzini o'z mablag'lari bilan qoplash chegarasi: uzoq va o'rta muddatli qarzlarda doimiy kapitalning yarmidan yuqori bo'lmasligi lozim.

maksimal moliyalashtirish qoidasi – oldingi qoidaga rioya qilingan holda qarz kapitali barcha qo'yilmalar uchun to'lanadigan foiz summalaridan ortib ketmasligi lozim.

Funksional balans likvidligini tahlili orqali moliyaviy barqarorlik quyidagi shartlarga rioya qilgan holda aniqlanadi:

- moliyaviy muvozanatni saqlanishi uchun stabil resurslar – doimiy kapital va unga tenglashtirilgan mablag'lar stabil joylashtirilgan aktivlarni 100 % qoplashi lozim. Nisbatni 100 % dan past bo'lishi stabil joylashgan mablag'lar stabilga ega bo'lmagan resurslar bilan, ya'ni qisqa muddatli majburiyatlar shaklida moliyalashtirilganligini ifodalaydi. Oborot aktivlariga bo'lgan talab qisqa muddatli moliyalashtirish tufayli hisobot davri mobaynida o'zgarib turadi va bu o'zgarishlar quyidagilarga olib keladi:

- oborot aktivlarini ortiqcha ta'minlanishiga, buning natijasida vaqtinchalik erkin harakatdagi oborot mablag'lari vujudga keladi;

- oborot aktivlari bilan yetarli darajada ta'min etilmasligiga, buning natijasida chetdan qarz mablag'larini jalb etilishiga;

- umumiy qarzdorlikni baholash – chetdan jalb etilgan qarz mablag'lari o'z mablag'lariga nisbat ko'rinishidagi ifodasidir.

Amaldagi iqtisodiy fan o'z tasarrufida moliyaviy ko'rsatkichlarni tahlil etishning ko'plab usullari va uslublarini jamlagan.

3. Korxonaning moliyaviy barqarorligini belgilovchi eng muhim ko'rsatkichlar

Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida moliyaviy barqarorlik va to'lovga qobiliyatlilik korxonaning muhim iqtisodiy ko'rsatkichi hisoblanadi. Moliyaviy barqarorlik balansdagi ma'lumotlar asosida o'rganiladi. Undagi ko'rsatkichlarni bir-biri bilan taqqoslab, mablag'lar o'rtasidagi nisbat va o'zaro bog'lanish aniqlanadi. Korxonaning moliyaviy barqarorligini belgilovchi eng muhim ko'rsatkichlar quyidagilardan iboratdir:

1. *Jami mablag'dagi korxonaning o'ziga qarashli mablag' ulushini qanchaligini hisoblashdir yoki bu quyidagi tartibda topiladi:*

(A) *korxonaning o'ziga qarashli mablag' jami mablag' (balans jami)*

Bunda o'ziga qarashli mablag' qanchalik ko'p bo'lsa, shunchalik moliyaviy barqarorlik yuqori bo'ladi.

2. Korxonadagi o'ziga qarashli mablag' bilan qarzga olingan mablag'lar o'rtasidagi nisbat yoki bu quyidagi tartibda topiladi:

qarzga olingan mablag'
(B) -----
o'ziga qarashli mablag'

O'ziga qarashli mablag' ulushi ortgan sari moliyaviy barqarorlik kuchaya boradi.

3. Uzoq muddatli qarzlardan foydalanish koeffitsienti, ya'ni uzoq muddatli qarz mablag'larini korxonaning o'ziga qarashli va qarz mablag'lar summasining yig'indisiga bo'linadi yoki bu quyidagi tartibda aniqlanadi:

uzoq muddatga olingan qarz mablag'
(V) -----
korxonaning o'ziga+uzoq muddatga olingan
qarashli mablag' qarz mablag'

4. Korxonaning o'ziga qarashli mablag'larning chaqqon harakatchanlik koeffitsienti yoki bu quyidagicha topiladi:

o'ziga qarashli aylanma mablag'
(V) -----
o'ziga qarashli jami mablag'

5. Eskirishning jamlanish koeffitsienti yoki bu quyidagicha topiladi: asosiy vositalarning eskirish summasi

(D) -----
asosiy vositalar + nomaterial aktiv

Bu ko'rsatkich balans ma'lumotlari bo'yicha topiladi:

6. Korxonada mulki tarkibidagi asosiy vositalarning aniq qiymati koeffitsienti, bu ko'rsatkich balans ma'lumotlari asosida hisoblanadi va quyidagicha topiladi:

asosiy vositalar (qoldiq bahoda)
(E) -----
jami sof mulk

7. Korxonadagi jami mulkning harakatchanligi (chaqqonlik) koeffitsienti, buni hisoblash quyidagicha bo'ladi:

aylanma mablag'lar (zaxira va pul mablag'lari)
(K) -----
jami mulk (balans jami)

Yuqorida keltirilgan ko'rsatkichlarni tahlil qilish korxonaning moliyaviy barqarorligini aniqlash va uning ahvolini baholashga yordam beradi.

4. Moliyaviy barqarorlikka ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar

Moliyaviy holat barqarorligini tahlili orqali ma'lum davr mobaynida moliyaviy resurslarni korxonada qanday boshqarganligiga baho beriladi. Avvalo, moliyaviy resurslar holati bozor va korxonada rivojlanishining talablariga mos kelishi kerak, chunki moliyaviy barqarorlikni talab darajasidan past bo'lishi korxonani to'lovga qobiliyatini zaiflashtiradi, ishlab chiqarishni rivojlanishi uchun mablag'ni yetishmasligiga olib keladi. Buning aksini bo'lgan holatlarda esa moliyaviy resurslarni ortiqchaligi ishlab chiqarishni rivojlanishiga to'sqinlik qiladi, ishlab chiqarish xazinalari va rezervlarini me'yordan ortib ketishiga sabab bo'ladi, demak, moliyaviy resurslarni samarali shakllanishi, taqsimlanishi va ulardan foydalanishi moliyaviy barqarorlik mohiyatini ifodalaydi.

Iqtisodiy adabiyotlarning ko'pchiligida moliyaviy mustahkamlikka (barqarorlikka) va balans likvidligiga bir xil ta'rif berishadi va aniqlanayotgan ko'rsatkichni moliyaviy mustahkamlik yoki balans likvidligi, ya'ni korxonalarining olingan qarzlarni qaytarib berish qobiliyatiga egalik deb tushuniladi. Moliyaviy mustahkamlik va balans likvidligi - bu o'z mazmuniga ega bo'lgan ikki xil moliyaviy ko'rsatkichlar bo'lib, korxonalar moliyaviy faoliyatini har xil nuqtayi nazardan ifodalaydi. Bu haqda respublikamizning eng yirik iqtisodchi olimlaridan bin hurmatli ustozimiz E.Akromovning «Korxonalarining moliyaviy holatini tahlili» deb nomlangan o'quv qo'llanmasida shunday deyiladi:

Moliyaviy mustahkamlik ko'rsatkichi ham picks sifatidagi ko'rsatkich bo'lib, u:

- Korxonalarining murakkab bozor munosabatlari davrida ishlab chiqarishni saqlanib qolish imkoniyatini;
- Korxonada mablag'laridan erkin ravishda foydalanish imkoniyati borligini;
- Ishlab chiqarishni to'xtatmasdan, mahsulot sotish imkoniyati borligini;
- Korxonalar faoliyatining umumiy mustahkamligini;
- Korxonalar faoliyatiga to'g'ri boshqaruvchilik qilinayotganligini;
- Korxonalarda mavjud moliyaviy resurslarni bozor munosabatlarining talablariga javob berishligini;
- Korxonalarining zaxira va xarajatlarga bo'lgan ehtiyojlarini qoplovchi manbalari borligi darajasini ko'rsatadi.

Moliyaviy mustahkamlik korxonalar moliyaviy resurslarining shakllanishi va ulardan foydalanish bilan aniqlanadi. Korxonaning moliyaviy barqarorligiga korxonalarining butun xo'jalik ishlab chiqarish faoliyatining hamma yo'nalishlari ta'sir ko'rsatadi. Unga ham ichki, ham tashqi omillar, shart-sharoitlar ta'sir etadi¹.

Ichki omillar sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- korxonada ishlab chiqarishning barqarorligi;
- ishlab chiqarishni tashkil qilish;
- ishlab chiqarishni boshqarish;

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Southern 204 page.

- korxonalar o'z faoliyati davomida boshqa xo'jalik subyektlari bilan iqtisodiy aloqalarda bo'lar ekan, *korxonalar moliyaviy barqarorligiga tashqi omillar ham ta'sir etadi.. bimday omillar tarkibiga quyidagilar- ni kiritish mumkin*:
- korxonaning tovarlar bozoridagi holati;
- korxonaning eksport va import aloqalari;
- korxonaning boshqa korxonalar bilan ishga doir aloqalarda aktivligi;
- bank organlari, debitor va kreditor korxonalar bilan aloqalar;
- respublikada amalga oshirilayotgan iqtisodiy siyosat, soliq, narx- navo va moliya, bank siyosati, texnika, texnologiya siyosati.

Moliyaviy mustahkamlikka korxonalar ichidagi va undan tashqaridagi vaziyat, omillar, shart-sharoitlar ta'sir ko'rsatadi, bundan ko'rinadiki, moliyaviy mustahkamlikning darajasi korxonalar hozirgi va kelgusidagi faoliyatiga katta ta'sir ko'rsatadi. Yuqoridagi fikr-mulohazalardan kelib chiqib talabalar oldiga shunday muammoli savolni qo'yish mumkin. *Korxonaning moliyaviy mustahkamlik (barqarorlik) ko'rsatkichlarining darajasiga binoan, korxonadagi qanday muammolarni yechish mumkin bo'adi?* Bu savolga talabalarning munosabat qanday?

Moliyaviy mustahkamlik bir qancha omillar, shart-sharoitlar ta'sirining yakuni bo'lib, u o'z navbatida, korxonalar faoliyatining ko'p tomonlariga ta'sirini ko'rsatadi. *Moliyaviy mustahkamlik tahlilini boshlamasdan oldin yana bir muammoni hal qilish lozim. Bu moliyaviy mustahkamlik atamasining mazmuni haqidagi muammodir.* Ushbu muammoli savolni yechish maqsadida quyida iqtisodchi olimlarning fikrlari bilan tanishish lozim.

Moliyaviy mustahkamlikning mazmuni shundan iboratki, moliyaviy mustahkamlikni oichash, baholash uchun foydalaniladigan ko'rsatkichlar tizimini chegaralab olish lozim.

Moliyaviy mustahkamlikning mazmuni shundan iboratki, moliyaviy mustahkamlikni oichash, baholash uchun foydalaniladigan ko'rsatkichlar tizimini chegaralab olish lozim.

Bunga ko'ra, V.G.Artemenko, M.V.Bellendirlarning fikricha moliyaviy mustahkamlik korxonalar moliyaviy resurslarini shakllanish, taqsimlanish va foydalanish samaradorligini ifodalaydi.

Ma'lumki, korxonalar moliyaviy resurslarining shakllanish, taqsimlanish va foydalanish samaradorligi ularning umuman moliyaviy holati bo'lsa, moliyaviy mustahkamligi korxonalar faoliyatini faqat bir shaklini, yo'nalishini ifodalaydi.

A.D.Sheremet, R.S.Sayfulmlarning fikricha moliyaviy mustahkamlik va to'lashga qodirlik bir mazmunga ega bo'lib, to'Mashga qodirlik moliyaviy mustahkamlikning tashqari ko'rinishini ifodalaydi deb ta'kidlanadi. A.N.Li va S.I.Shevchenkolar ham xuddi shu fikrga ega. Ular o'z maqolalarida moliyaviy mustahkamlik koeffitsiyentining tahlili to'g'risida to'xtalib, to'lashga qodirlik ko'rsatkichini tahlil etganlar.

Haqiqatda moliyaviy mustahkamlik va to'lashga qodirlik har xil mazmunga ega bo'lib, bu moliyaviy ko'rsatkichlar turli usulda aniqlanadi. Undan tashqari A.N.Li va S.I.Shevchenkolar moliyaviy mustahkamlikni moliyaviy barqarorlik deb qabul

qilishgan. Bu ham bizning fikrimizcha notug'ri. Moliyaviy barqarorlik bu - korxonalar moliyaviy holatini zaruriy bir xil darajada turishini, pasaymasligini ifodalaydi. Moliyaviy mustahkamlik to'g'risida gap borar ekan, yana ikkita narsaga e'tibor berish lozim. Bu moliyaviy mustahkamlikning kriteriyasi va moliyaviy mustahkamlikni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi. A.N.Li va S.I.Shevchenkolar fikricha, moliyaviy mustahkamlikning kriteriyasi aniqlanishi lozim va bu kriteriya sifatida korxonalar bankrot bo'lishi ehtimolligining past darajasi tavsiya etiladi. Bizningcha esa, avvalambor, moliyaviy mustahkamlikning darajasiga binoan korxonalar bankrot bo'lish ehtimolliigi aniqlanil- maydi. Moliyaviy ko'rsatkichlami, shu jumladan, moliyaviy mustahkamlik bo'yicha ham kriteriyalar emas, optimal yoki me'yoriy darajalari tasdiqlanishi kerak.

Iqtisodiy adabiyotlarda moliyaviy mustahkamlik darajasini o'lchash uchun har xil ko'rsatkich tizimlari tavsiya etiladi. A.N.Li va S.I.Shevchenkolar moliyaviy mustahkamlikni aniqlash uchun korxonalar kapitalining tarkibiy ko'rsatkichlari, V.G.Artemenko va M.V.Bellendir- lar esa moliyaviy mustahkamlikni tahlil etishda nisbiy ko'rsatkichlar bilan birga absolut ko'rsatkichlardan ham foydalanishgan.

Moliyaviy mustahkamlik albatta, nisbiy ko'rsatkichlar, zaxiralar va xarajatlar hamda ulami qoplovchi manbalar nisbati bilan aniqlanishi lozim. Zaxira va xarajatlar bilan ulami qoplovchi manbalar o'rtasidagi absolut farq esa - moliyaviy mustahkamlikni ko'rsatmaydi. Ulardan faqat moliyaviy mustahkamlikni aniqlash uchun axborot bazasi sifatida foydalaniladi. Shunday qilib, iqtisodiy adabiyotlarda moliyaviy mustahkamlikni tahlil qilishdagi eng asosiy muammo, uning iqtisodiy mazmuni bo'yicha iqtisodchi olimlar o'rtasida kelishuvchanlik hali mavjud emas ekan.

Moliyaviy barqarorlik keng qamrovli ko'rsatkich bo'lib, korxonalar faoliyatining barcha tomonlari natijasi unda aks etadi. Moliyaviy barqarorlikka erishgan korxonalar quyidagi xususiyatlarga ega bo'ladi:

- bozor munosabatlarini har xil sharoitlarida ham faoliyat yurita olishi;
- korxonalar pul mablag'larini erkin harakat qilishi;
- moliyaviy resurslarni bozor talablariga mos kelishi;
- moliyaviy resurslar holati ishlab chiqarishni rivojlantirish va to'lov qobiliyati, kreditga layoqatligini ta'minlay olishi;
- ishlab chiqarish zaxiralari va xarajatlarini manbalar bilan qoplanishi.

Iqtisodiyotga oid adabiyotlarda moliyaviy barqarorlikka taalluqli ko'rsatkichlar, ularni hisoblash yo'llari va tahlili yetarlicha yoritilmagan.

Moliyaviy barqarorlik mazmun jihatidan turlicha ta'riflanadi. To'lov qobiliyati, balans likvidligi, korxonalar bozor faolligi ko'rsatkichlari, moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari sifatida ko'rilishi mutlaqo noto'g'ri.

Tahlil davomida moliyaviy barqarorlikka ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillarga e'tiborni qaratmoq lozim.

Ichki omillarga quyidagilarni kiritish mumkin.

- korxonalar faoliyatini tarmoq xususiyatiga mos kelishi;
- ishlab chiqarilayotgan mahsulot, ko'rsatilayotgan xizmat tuzilishi (strukturasini);
- ustav kapitaliga to'langan miqdor hajmi;

- xarajatlar miqdori, ulami daromadlarga nisbati dinamikasi;
- mol-mulk va moliyaviy resurslar holati, shu jumladan, zaxira va rezervlar, ular tarkibi va tuzilishi.

Tashqi omillarga xo'jalikni yuritishning iqtisodiy shartlari, to'lovga qodirlik, xaridorlarning daromadlik darajasi, davlatning soliq va kredit bo'yicha siyosati, tashqi iqtisodiy aloqalar va boshqalar kiradi.

1-rasm. Korxonalar barqarorligini turlari

Umumiy barqarorlik chegarasini yuqori yoki past bo'lishi turli xil sabablarga bog'liq (-chizmaga qarang).

•«Barqarorlik zaxirasi» - bir necha yillar davomida shakllangan moliyaviy zaxiralarning miqdori tasodifiy va keskin tashqi kutilmagan o'zgarishlarni oldini olishga qaratilgan.

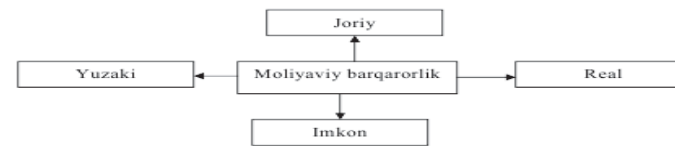
•Texnik - iqtisodiy barqarorlik - investitsiya loyihalari samara-dorligi, texnika bilan qurollanish darajasi, ishlab chiqarish, mehnat, boshqaruvni tashkillashtirish; pul oqimlarini harakati tufayli foydaga erishishni ifodalaydi.

•Moliyaviy barqarorlik - daromadni xarajatlarga nisbatan va re-surslar holatini yuqori bo'lishi, pul mablag'larining erkin harakatini ta'minlaydi, mablag'lardan samarali foydalanish ishlab chiqarish uzluksizligi, uni kengaytirish va yangilanishi uchun zamin yaratadi.

5. Korxonalar moliyaviy barqarorligini turlari

Moliyaviy barqarorlik o'z va chetdan jalb etilgan kapitalning nisbati, joriy, investitsiya va moliyaviy faoliyat tufayli o'z kapitali jamg'armasini o'sish darajasi, harakatchan va immobilizatsiya qilingan resurslar nisbati, zaxiralarni o'z mablag'lari manbasi bilan ta'minlanishini ifodalaydi. Demak, moliyaviy barqarorlik moliyaviy resurslar holati birinchidan, bozor talabiga mos kelishi, ikkinchidan, ishlab chiqarishni rivojlanishini ta'minlashi lozim.

Moliyaviy barqarorlik tuzilishini quyidagicha ifodalash mumkin.

2-rasm. Korxonalar moliyaviy barqarorligini turlari

-joriy - konkret (aniq) davr mobaynidagi moliyaviy barqarorlik;

-imkon - tashqi sharoit o'zgarishini hisobga olgan holdagi moliyaviy barqarorlik;

-vuzaki - davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan, chetdan beriladigan yordam tufayli moliyaviy barqarorlik;

-real - raqobat sharoitida kengaygan takror ishlab chiqarish imkoniyatlarini hisobga olgan holdagi moliyaviy barqarorlik.

Professional so'z boyligida «moliyaviy barqarorlik» terminini ishlatilishi bir xil ma'noni anglatmaydi.

Chet el iqtisodiy adabiyotlari va jahon amaliyotida «moliyaviy barqarorlik» so'zini ifodalashidagi farqlanish korxonalar balans tahliliga ikki xildagi yondoshish, ya'ni balans likvidligini an'anaviy va zamonaviy funksional usullarini qo'llash orqali yuzaga keladi.

Moliyaviy barqarorlikni balans likvidligi tahlilining an'anaviy usuli orqali aniqlash quyidagilarni o'z ichiga oladi:

— minimal moliyaviy tenglik qoidasi - ijobiy likvidlikka asoslangan bo'lib, bunda joriy aktivlar likvidligining o'sishi majburiyatlarga nisbatan yuqori bo'lishi shart;

— maksimal qarzdorlik qoidasi - an'anaviy me'yorlarga muvofiq korxonalar qarzini o'z mablag'lari bilan qoplanish chegarasi: uzoq va o'rta muddatli qarzlarning doimiy kapitalning yarmidan yuqori bo'lmashligi lozim.

— maksimal moliyalashtirish qoidasi - oldingi qoidaga rioya qilingan holda qarz kapitali barcha qo'yilmalar uchun to'lanadigan foiz summalaridan ortib ketmasligi lozim.

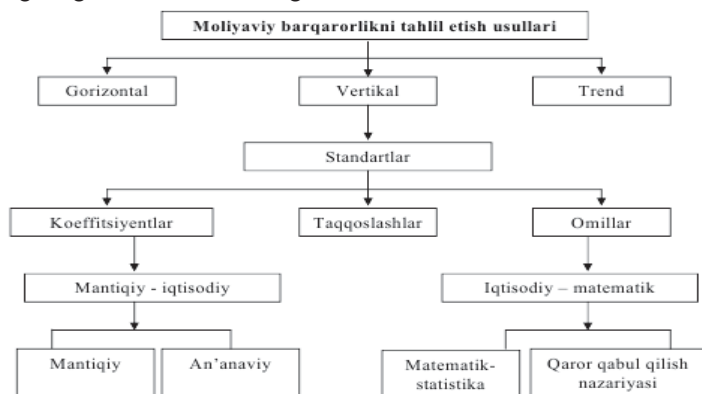
— Funksional balans likvidligini tahlili orqali moliyaviy barqarorlik quyidagi shartlarga rioya qilingan holda aniqlanadi:

— moliyaviy muvozanatni saqlanishi uchun stabil resurslar - doimiy kapital va unga tenglashtirilgan mablaglar stabil joylashtirilgan aktivlarni 100 % qoplashi lozim. Nisbatni 100 % dan past bo'lishi stabil joylashgan mablaglar stabilga ega bo'lmagan resurslar bilan, ya'ni qisqa muddatli majburiyatlar shaklida moliyalashtirilganligini ifodalaydi. Oborot aktivlariga bo'lgan talab qisqa muddatli moliyalashtirish tufayli hisobot davri mobaynida o'zgarib turadi va bu o'zgarishlar quyidagilarga olib keladi:

-oborot aktivlarini ortiqcha ta'minlanishiga, buning natijasida vaqtinchalik erkin harakatdagi oborot mablaglari vujudga keladi;

-oborot aktivlari bilan yetarli darajada ta'min etilmasligiga, buning natijasida chetdan qarz mablaglarini jalb etilishiga;

— **umumiv qarzdorlikni baholash** - chetdan jalb etilgan qarz mablag‘lari o‘z mablag‘lariga nisbat ko‘rinishidagi ifodasidir.

3-rasm. Korxonada moliyaviy barqarorligini tahlil etish usullari

Amaldagi iqtisodiy fan o‘z tasarrufida moliyaviy ko‘rsatkichlarni tahlil etishning ko‘plab usullari va uslublarini jamlagan.

Ular bozor munosabatlari sharoitida tahlil oldiga qo‘yilgan yangi talablar tufayli o‘zgarib boradi. Korxonada moliyaviy barqarorligini tahlil etishning usullari chizmada keltirilgan.

Korxonada faoliyati murakkab tizim va tizimlardan iborat bo‘lib, shu tufayli uning barqarorligini baholash kompleks tarzda yondoshgan holda moliyaviy barqarorlik ko‘rsatkichlari tizimidan foydalanish kerak. Ko‘rsatkichlar ikki guruhga bo‘linadi: mutlaq nisbiy

Moliyaviy barqarorlikni mutlaq ko‘rsatkichlar ishtirokida aniqlash uchun ishlab chiqarish zaxiralarini uni tashkil etuvchi manbalari, ya‘ni o‘z aylanma mablag‘lari, bankdan olingan uzoq muddatli va qisqa muddatli kredit va qarzlarning summalarini bilan taqqoslanadi. Nisbiy ko‘rsatkichlar foiz, koeffitsiyent, indekslar ko‘rinishida ifodalanadi.

Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida moliyaviy barqarorlik va to‘lovga qobiliyatlik korxonaning muhim iqtisodiy ko‘rsatkichi hisoblanadi. Moliyaviy barqarorlik balansdagi ma‘lumotlar asosida o‘rganiladi. Undagi ko‘rsatkichlarni bir-biri bilan taqqoslab, mablag‘lar o‘rtasidagi nisbat va o‘zaro bog‘lanish aniqlanadi. Korxonaning moliyaviy barqarorligini belgilovchi eng muhim ko‘rsatkichlar quyidagilardan iboratdir:

Jami mablag‘dagi korxonaning o‘ziga qarashli mablag‘ ulushini qanchaligini hisoblashdir yoki bu quyidagi tartibda topiladi:

korxonaning o‘ziga qarashli mablag‘* jami mablag‘ (balans jami)

Bunda o‘ziga qarashli mablag‘* qanchalik ko‘p bo‘lsa, shunchalik moliyaviy barqarorlik yuqori bo‘ladi.

Korxonadagi o‘ziga qarashli mablag‘ bilan qarzga olingan mablag‘lar

o‘rtasidagi nisbat yoki bu quyidagi tartibda topiladi:

qarzga olingan mablag‘
o‘ziga qarashli mablag‘

O‘ziga qarashli mablag‘ ulushi ortgan sari moliyaviy barqarorlik kuchayib boradi.

3. Uzoq muddatli qarzlardan foydalanish koeffitsiyenti, ya‘ni uzoq muddatli qarz mablag‘larini korxonaning o‘ziga qarashli va qarz

mablag‘lar summalarining yig‘indisiga bo‘linadi yoki bu quyidagi tartibda aniqlanadi:

uzoq muddatga olingan qarz mablag‘
korxonaning o‘ziga+uzoq muddatga olingan qarashli mablag‘ qarz mablag‘

4. Korxonaning o‘ziga qarashli mablag‘larning chaqqon harakatchanlik koeffitsiyenti quyidagicha topiladi:

o‘ziga qarashli aylanma mablag‘
o‘ziga qarashli jami mablag‘

5. Eskirishning jamlanish koeffitsiyenti yoki bu quyidagicha topiladi:

asosiy vositalarning eskirish summasi
asosiy vositalar + nomaterial aktiv

6. Korxonada mulki tarkibidagi asosiy vositalarning aniq qiymati koeffitsiyenti, bu ko‘rsatkich balans ta‘lumotlari asosida hisoblanadi va quyidagicha topiladi:

asosiy vositalar (qoldiq bahoda)
jami sof mulk

7. Korxonadagi jami mulkning harakatchanligi (chaqqonlik) koeffitsiyenti, buni hisoblash quyidagicha bo‘ladi:

aylanma mablag‘lar (zaxira va pul mablag‘lari)
jami mulk (balans jami)

Yuqorida keltirilgan ko‘rsatkichlarni tahlil qilish korxonaning moliyaviy barqarorligini aniqlash va uning ahvolini baholashga yordam beradi.

Nazorat savollari?

1. Korxonada moliyaviy barqarorligini tahlil etishning qanday usullarini bilasiz?
2. Moliyaviy barqarorlikning nechta turi mavjud?
3. Moliyaviy mustaqillik ko‘rsatkichlari qanday aniqlanadi?
4. Ichki omillarni izohlang.
5. Tashqi omillarni izohlang.

16-bob. MOLIYAVIY KOEFFITSIYENTLAR TAHLILI

Reja:

1. Moliyaviy koeffitsentlar tushunchasi va mohiyati.
2. Moliyaviy koeffitsentlar va ularning aniqlanishi
3. “Robert Morris Associates” koeffitsentlari tadqiqotlari

Tayanch soʻzlar:

Baholashda koʻrsatkichlari, moliyaviy koeffitsentlar, likvidlilik koʻrsatkichlari, moliyaviy barqarorlik koʻrsatkichlari,

1. Moliyaviy koeffitsentlar tushunchasi va mohiyati

Korxonada faoliyatiga baho berishda mutlaq ifodalar moliyaviy holatning barcha qirralarini ochib bera olmaydi. Shu sababli koʻp hollarda nisbiy ifodalardan ham foydalaniladi.

Nisbiy ifodalar fanda moliyaviy koeffitsentlar deb nomlanib ularning har biri korxonada moliyaviy holatining muhim jihatlari oʻzida ifoda etishi bilan farqlanadi.

Moliyaviy koeffitsentlarni aniqlashning quyidagi muhim jihatlari iharakterlash lozim:

-Moliyaviy koeffitsentlar- 2 yoki undan ortiq koʻrsatkichlarni oʻzaro nisbatlash orqali topiladi (nisbatlash oʻz mazmuniga va tasnifiga ega boʻlmogʻi va moliyaviy holatga baho berishda yangi bir koʻrsatkichni ifoda etishi lozim);

-Moliyaviy koeffitsentlar faqat rasmiy chop etiladigan moliyaviy hisobot maʼlumotlari asosida aniqlanadi (moliyaviy koeffitsentlar bitta yoki bir nechta moliyaviy hisobot qatorlarini, shuningdek ularning jamlangan birliklarini nisbatlash orqali hisoblanadi);

-Moliyaviy koeffitsentlar-bir hil jaryonning har xil jihatlari ifodalaydi (masalan korxonada toʻlov layoqatini baholashda, uning mutlaq, oraliq va umumiy koʻrsatkichlarini tarkiblanishi);

-Moliyaviy koeffitsentlarni aniqlashda alohida koʻrsatkichlarni jamlash imkoniyati mavjud (masalan, korxonada moliyaviy holatining reyting baholashda koʻrsatkichlarning jamlanishi yoki iqtisodiy nochorlikni aniqlashda koʻrsatkichlarning jamlanishi).

-Moliyaviy koeffitsentlar - bir xil oʻlchovga ega;

-Moliyaviy koeffitsentlar-korxonada faoliyat samaradorligini kompleks baholash imkonini beradi;

-Moliyaviy koeffitsentlar – har hil jarayonning bir xil jihatlari mazmunini harakterlaydi (Asosiy vositalarning eskirishi va yaroklilik koeffitsentlari har xil jihat, ularning birligi esa bitta jihat)

-Moliyaviy koeffitsentlar-mutlaq darajadagi qiymatning qanday boʻlishidan qatʼiy nazar barcha korxonada va tashkilotlar koʻrsatkichlarini qiyosiy taqqoslash imkonini beradi.

Moliyaviy koeffitsentlar aslida tahlilning oxirgi bosqichida aniqlanadigan koʻrsatkichlar emas. Balki, moliyaviy holatga baho berish ushbu koʻrsatkichlarni aniqlashdan boshlanadi.

Moliyaviy koeffitsentlarning odatda tarkibiy va muvofiqlashtiruvchi turlari harakterlanadi. Tarkibiy moliyaviy koeffitsentlar bir xil asosli jamlangan qatorlarda birlik qatorlarning salomogʻini harakterlasa, muvofiqlashtiruvchi koeffitsentlar esa har xil asosli koʻrsatkichlarni uzaro nisbatlash orqali hisoblanadi.

Tarkibiy koeffitsentlarga- korxonada mol mulki tarkibida uzoq muddatli va joriy aktivlarning salmogʻi, joriy aktivlar tarkibida likvid aktivlar (tovar moddiy zaxiralar, debitorlik majburiyatlari, pul mablagʻlari)ning salmogʻi, jami manbalar tarkibida oʻz va qarz mablagʻlari salmogʻi, majburiyatlar tarkibida uzoq va qisqa muddatli majburiyatlar salmogʻi va boshqa tarkibiy koeffitsentlar kiradi.

Muvofiqlashtiruvchi koeffitsentlarga moliyaviy mustaqillik, barqarorlik, rentabellik koʻrsatkichlari, toʻlov layoqati koʻrsatkichlari kiradi.

Moliyaviy koeffitsentlarni jamlangan qatori boʻyicha quyidagi tarkibini tuzib chiqish mumkin.

- toʻlov layoqati va likvidlilik koeffitsenti
- moliyaviy barqarorlik koeffitsentlari
- daromadlik (rentabellik) koeffitsentlari
- bozor aktivligi koeffitsentlari
- ish aktivligi koeffitsentlari

Moliyaviy koeffitsentlarni har bir guruhi oʻz ichiga bir nechta koʻrsatkichlarni oladi.

1. Toʻlov layoqati va likvidlilik koeffitsentlari qatoriga mutlaq; oraliq, umumiy toʻlov layoqati koʻrsatkichlari kiradi (ayrim manbalarda ushbu koʻrsatkichlar mutlaq, tez likvidlilik va joriy likvidlilik deb nomlanadi).

1-jadval

Toʻlov layoqati va likvidlilik koʻrsatkichlari

Koeffitsentlar	Aniqlanish formulasi	Birikliklar ifodasi	Izoh
Toʻlov layoqati koʻrsatkichlari			
Mutlaq toʻlov layoqati	PM+QMMQ/TM	PM-pul mablagʻlari QMMQ-qisqa muddatli moliyaviy qoʻyilmalar TM-toʻlov majburiyatlari	
Oraliq toʻlov layoqati	PM+QMMQ+DM/TM	DM-debitorlik majburiyatlari	Muddati oʻtgan majburiyatlari chegiriladi
Umumiy toʻlov layoqati	PM+QMMQ+DM+TMZ/TM	TMZ-tovar moddiy zaxiralar	
Likvidlilik koʻrsatkichlari			
Joriy	A1-P1 yoki A1/P1>=	A1=PM+QMMQ	P1=KM(kred.majb.)
Kikiska muddatli	A2-P1 yoki A2/P2>=	A2=DM	P2=KMKQ(qisqa muddatli kredit va qarzarlar)
Uzoq muddatli	A3-P3 yoki A3/P3>=	A3=TMZ	P3=UMKQ(uzoq mudd.)

Dimiy	P4-A4 yoki P4/A4>=	A4=UMA	kredit va qarzar P4=O'MM(O'z mabla.manbayi)
-------	--------------------	--------	---

Moliyaviy barqarorlik koeffitsentlari qatoriga moliyaviy mustaqillik koeffitsenti, o'z va qarz mablag'lari nisbati koeffitsenti, moliyaviy karamlik koeffitsenti, o'z sarmoyasining harakatchanlik koeffitsenti, qarz mablag'larining jamlanganlik koeffitsenti, qarz va o'z mablag'lari nisbati koeffitsenti.

2-jadval

Moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari

Koeffitsentlar	Aniqlanish formulasi	Birliklar ifodasi
Moliyaviy mutakillik koeffitsenti	O'MM/BJ	O'MM-uz mablag'lari manbasi BJ-balans (passiv) jami
O'z va qarz mablag'lari nisbati koeffitsenti	O'MM/Maj	Maj-majburiyatlar
Moliyaviy karamlik koeffitsenti	BJ/O'MM	
O'z sarmoyasining harakatchanlik koeffitsenti	O'MM+UMKQ- UMA/O'MM	UMKQ-uzoq muddatli kreditlar va qarzar UMA-uzoq muddatli aktivlar
Qarzar mablag'larining jamlanganlik koeffitsenti	Maj/BJ	
Qarzar va uz mablag'lari nisbati koeffitsenti	Maj/O'MM	

Moliyaviy natijaviylik koeffitsentlari qatoriga aktivlar daromadligi (rentabelligi), xususiy kapital daromadligi (rentabelligi), qarzar kapitali daromadligi (rentabelligi), sof aktiv daromadligi (rentabelligi) koeffitsentlari kiradi.

3-jadval

Moliyaviy natijalar bilan bog'liq ko'rsatkichlar

Koeffitsentlar	Aniqlanishi	Birlik ifoda
Balans aktiv daromadligi (rentabelligi) koeffitsenti	Dar(SF)/A	Dar-daromad SF-sof foyda A-aktivlar o'rtacha yillik qiymati
Xususiy kapital daromadligi (rentabelligi) koeffitsenti	Dar(SF)/XK	XK-Xussiy kapital
Qarzar kapitali daromadligi (rentabelligi) koeffitsenti	Dar (SF)/QK	QK-Qarzar kapitali
Sof aktivlarning daromadligi (rentabelligi) koeffitsenti	Dar(SF)/SA	SA-Sof aktivning o'rtacha yillik qiymati

G'arbiy kompaniyalarida (AKSH, Kanada, Buyuk Britaniya) ko'proqmoliyaviy koeffitsentlarning quyidagi turlaridan foydalanish amaliyoti kuzatiladi.

1-jadval

2. Moliyaviy koeffitsentlar va ularning aniqlanishi

Koeffitsentlar	Anqlanish forsulasi	Belgilar izohi
ROA koeffitsenti - Aktivlarning jami summatisiga to'g'ri keladigan foyda	$ROA = SF + F \times (1 - Ss) / JA$	SF-Sof foyda F- Foizlar

summasi ko'rsatkichi		Ss- Soliq stavkasi JA-Jami aktivlar
ROE koeffitsenti - xususiy kapital foydaligi ko'rsatkichi	$ROE = Sf / Ak \times 100$	Ak-Aksionerlik apitali
ROLC koeffitsenti - Investitsiyalangan kapital foydaligi ko'rsatkichi.	$ROLC = Sf + F \times (1 - Ss) / Umm + Ak$	Umm-uzoq muddatli majburiyat

Korxonaning bozor aktivligi ko'rsatkichlari qatoriga aksiyaning daromadligi, aksiyoning foydaligi, aksiyaning balansdagi qiymati, aksiya bahosi va foyda nisbati koeffitsentlari kiradi.

2-jadval

Bozor aktivligi ko'rsatkichlari va ularning aniqlanishi

Koeffitsentlar	Aniqlanishi	Birlik ifoda
Aksiyaning daromadligi	SFa/Abn	SF-bittaaksiyaga to'g'ri keladigan sof foyda Abn-bittaaksiyaning bozor narxi
Aksiyaning foydalilik koeffitsenti	Ad/Ann yoki Ad/Abq	Ad-Bittaaksiyaga to'g'ri keladigan dividend summasi Ann-bittaaksiyaning nominal qiymati (nominal foydalilik normasini aniqlashda) Abq-bittaaksiyaning bozor qiymati (haqiqiy foydalilik normasini aniqlashda)
Aksiya kurs bahosining o'zgarishi koeffitsenti	Asb-Aob/Ann	Asb-bittaaksiyaning bozor bahosi Aob-aksiyani sotib olish bahosi
Dividendlik koeffitsenti	D/SF	D-To'langan dividendlar summasi SF-korxonaga sof foydasi

Ish aktivligi koeffitsentlariga jami aktivlarning, uzoq muddatli aktivlarning, joriy aktivlarning, TMZ, tayyor mahsulot, tovarlar, debitorlik majburiyatlari, kreditorlik majburiyatlari aylanuvchanligi koeffitsentlari kiradi

3-jadval

Ish aktivligi ko'rsatkichlari va ularning aniqlanishi

Koeffitsent	Aniqlanishi	Birlik ifoda
Jami aktivlar aylanuvchanligi	MSST/A	MSST-Mahsulot sotishdan sof tushum
Uzoq muddatli aktivlar aylanuvchanligi	MSST/UMA	UMA-Uzoq muddatli aktivlar
Joriy aktivlar aylanuvchanligi	MSST/JA	JA-Joriy yaktivlar
TMZ aylanuvchanligi	MSST/TMZ	TMZ-tovar moddiy xazinalar
Tayyor mahsulot aylanuvchanligi	MSST/TM	TM-Tayyor mahsulot
Tovarlar aylanuvchanligi	MSST/T	T-Tovarlar
Debitorlik majburiyatlari aylanuvchanligi	MSST/DM	DM-Debitorlik majburiyatlari
Kreditorlik majburiyatlari aylanuvchanligi	SMICHT/KM	SMICHT-Sotilgan mahsulot ishlab chiqarish tannarxi

3. “Robert Morris Associates” koeffitsentlari tadqiqotlari

“Robert Morris Associates” (RMA) – bu banklar kredit mutaxasislari milliy uyushmasi. U 15 mingdan ziyod aʼzolarini birlashtiradi. Xaryili RMA oʻz aʼzolaridan banklar qarzi berayotgan kompaniyalarning aylanma va aktivlari miqdori, (sohalar standart klassifikatori) kodi koʻrsatilgan taxlilijadvalni soʻraydi. Soʻngra RMA oʻrtacha olti guruh firmalar aktivlari va savdo hajmlaridan kelib chiqib (1-jadval), xar bir kompaniya boʻyicha (100 mingdan ziyod) taqqosiy koʻrsatkichlar va koeffitsentlarni hisoblaydi.

4-jadval

Firmalarni guruxlash RMA asosida (ming.doll.)

Guruxlaraktivlarboʻyicha	Guruxlarsavdohajmiboʻyicha
0-500	0-1000
500-2000	1000-3000
2000-10000	3000-5000
10 000-50 000	5000-12 000
50 000-100 000	12 000-25 000
100 000-250 000	25 000 vaziyod.

RMA “yillik hisobot taxlili” (1990 y.) maʼlumotlar saxifasida ikkita misol “Dependable Doors” va “Engraph” kompaniyalari uchun aniq vaziyatlar keltirilgan, balkim boʻlim oxirida, siz ularni yana bir bor koʻrishni istarsiz. 1-jadvalda aktivlar miqdori chakana savdo qiluvchilarni versal magazinlar (kod № 5311) guruxlari boʻyicha RMA hisobotidan bir qisim taqdim etilgan. Bu hisobot “Carroll” tegishli boʻlgan sohani eslatadi. Keyingi taxlilda maʼlumotlar koʻrsatilgan misoldan foydalanilgan, u erda faqat toʻrtta oʻrta guruxlar keltirilgan.

Taqdim etilgan hisoblarga koʻra “Robert Morris Associates” ogoxlantiradi.

RMA “Taxlilni” faqat umumiy moʻljal, mutloqo sohaviy meʼyor sifatida karamaslikni ogoxlantiradi. Bu guruxlar ichidagi tanlovni chegaralanganligi, asosiy faoliyatiga qarab standart sohaviy klassifikator kodi gatayinlash, shuningdek kompaniyalarning bir soha doirasida turli operatsiyalarni bajarish uslubi bilan bogʻliq. Yuqoridagi sabablarga koʻra, RMA raqamlarni faqat boshqa uslublarni toʻldirishda umumiy moʻljal sifatida foydalanishni tavsiya etadi.

1-jadvaldan koʻrinadiki RMA (ga) baʼzida kam sonly kompaniyalardan (oʻndan ortiq) maʼlumotlar olish imkoniyati yoʻq statistiç oʻrtacha ahamiyatni taʼminlash uchun. Shu sababli, bunday kompaniyalar uchun joylar boʻsh qolayapti, lekin bunday kompaniyalar qator yillar taqqosiy qatoriga kiritiladilar, ular jadvalda keltirilganlar.

RMA nisbiybirliklari

RMA hisoboti yuqori qismida xar bir guruxga kiritilgan hisobotlar shakli va soni koʻrsatilgan. Keyinchalik tegishli birligi asosida balanslar taxlili boradi.

Aktivlar – umumiy aktivlardan, majburiyatlar va shaxsiy kapital – passivlar miqdorida foiz koʻrinishida taqdim etilgan. Foydalanuvchilar oʻzlari oʻrganishni istagan koʻrsatkichlarni tanlaydilar. Hisoblar klassifikatsiyasi RMA jadvalida koʻp qatorli jadvalga solishtirganda shunchalik yiriklashtirilganki, undan kreditorlar

foydalanishadi, taxlilchi uchun firmaning xar bir pozitsiyasini taxlil etish uchun koʻrsatkichlarini aylantirish talab etilishi mumkin.

RMA chiqargan u yoki bu jadvallar asosida ayrim kompaniyalarni solishtirib, balans yoki hisobotlardan daromadlarning qaysi qismlari umumiy qatordan tushib qolishini engil toppish mumkin. Koʻplab sohalarida kam daromadli kichik firmalar egalari firmaning daromadini kamaytirish uchun oʻzlariga katta maoshlar toʻlashadi. Aks holda mulkdorlar oʻzlarini ikki tomonlama soliqqa tortishga majbur etardilar. (boshqacha aytganda firma sof foyda uchun, mulkdorlar esa – olingan dividendlar uchun soliq toʻlaydilar).

Shuningdek kichik kompaniyalarda dastgoxlar nisbatan eski va yedirilgan. Bunga nisbiy birliklarga qarab ishonch hosil qilish mumkin. Nisbatan yirik firmalar koʻpincha xulosaga kelishadiki, zamonaviy dastgoxlar asosida ishlab chiqarishni oʻsishiga erishish mumkin. Shuning uchun nisbiy birliklar taxlili koʻrsatadiki jami aktivlarda asosiy vositalarning ulushi yuqori.

Yana bir xususiyat soha xarakteriga qarab firmalar katta yoki kichikligiga koʻproq bogʻliqligi – bu tijorat kreditga solishtirganda uzoq muddatli qarzdorlikning ulushidir. Koʻplab kichik korxonalar yirikroq raqobatchilariga qaraganda, koʻproq darajada tijorat kreditga qaramdir va ular tashqi kreditorlardan uzoq muddatli katta qarzlarni olishmaydi.

RMA koeffitsentlari

RMA hisobotida pastki (Uz) koeffitsentlar roʻyxatidan iborat. Xar bir koeffitsent uchta raqam bilan taqdim etilgan. Oʻrtadagison – bumediana (oʻrtadagi birlik) barcha kompaniyalar uchun.

Yuqoridagi son – bu mediana barcha kompaniyalar uchun yaxshi yarmidir. Pastkison – bu mediana yomon yarmi uchun. Nomlangan uchta mediana toʻrtta kvartil tashkil etilishiga olib keladi. Birinchi kvartil firmalari yuqori sonidan baland koeffitsentga egalari; ikkinchi kvartildagi firmalar yuqori va oʻrta sonlar orasidagi koeffitsentlarga egalari; uchinchi kvartildagi firmalar koeffitsentlari oʻrta va pastki sonlar orasida joylashgan; toʻrtinchi kvartildagi firmalar pastki sonidan eng kam koeffitsentga egalari.

Yuqorida aytilganlar bildiradiki, faqat 50% kompaniyalar yuqori va pastki birliklar oraligʻidagi koeffitsentlarga egalari. Koʻplab taxlilchilar bajargan kredit tahlili va hisobotlarida firmalarning u yoki bu kvartildagi holatini oʻrganishga murojat etadilar.

RMA koeffitsentlarni shunday joylashtiradiki, yaxshi firmalar yuqorik vartilda joylashishadi. Masalan, joriy va “tez” koeffitsentlarga aylanishiga qoʻllagan holda, debitorlik qarzdorlik va zaxiralar koeffitsenti qanchalik yuqori boʻlsa shuncha yaxshi. Sotuv hajmiga va aylanma kapitalga nisbatan qoʻllanilganda koeffitsent qancha past boʻlsa u “sezilarli”. Shuning uchun kichik birliklar yuqorida joylashishadi. Quyida baʼzi “yaxshi” koeffitsentlarga taʼluqli maʼlumotlar keltirilgan.

Ijoiylik (tugatladigan va operatsion turlari).

Joriyva “tez” koeffitsentlar orqali, aktivlarning tugatilishi yuz berganda ijoiylik bilan xarakterlanishi faoliyatning davom etishiga moʻljallangan koeffitsentlar keladi,

debitor qarzlari, zaxiralar aylanishi va hisoblarni to'lanishi. Chapdagi ustunda bir yilda o'rtacha kunlar aylanishi ko'rsatilgan, boshqa ustunda – bir yilda o'rtacha aylanishlar soni.

“Robert Morris Associates” universal magazinlar (kod 5311) bo'yicha ma'lumoti.

5-jadval

Aylanmaga qarab joriy ma'lumotlar hisobotlar turlari

3	17	39	15	So'zsiz
1		3		So'z bilan
4	i	5		Ko'rib chiqildi
I	14	2	1	Tuzildi
12	9	7	2	Turli
127 hisobotlar (1.10.89-31.03.90) 29 hisobotlar (30.06-30.09.89)				
500M—2MM	2-10MM	10-50MM	50—100MM	Aktivlar birligi
31	51	56	18	Hisobotlar soni
				AKTIV (%)
5,7	6,9	7,3	4,6	Naqd va teng. Mablal'lar
16,3	20,3	20,9	16,8	Debitorlar schetlari (sof)
53,1	48,7	36,0	33,9	Zaxiralar
2,0	1,0	2,4	3,0	Boshqa oborot aktivlar
77,1	76,8	66,5	58,3	Jami aktivlar
15,8	16,2	26,9	30,2	Asosiy vositalar
0,2			2,5	(sof)

Qarz mablag'lar nijaletish (tugatilish va operatsion turlar ko'effitsentlari).

“Asosiy mablag'lar / shaxsiy sarmoya” va “qarzdorlik /shaxsiy sarmoya” ko'effitsentlari tugatilish yo'li misoli sifatida qarz mablag'lar (leveredja) darajasini jalb etishda keltirilgan. “asosiy mablag'lar / shaxsiy sarmoya” ko'effitsenti sanoat va transport sohalar, asosiy vositalari sezilarli investitsiyalarga egaligi tufayli, ko'rib chiqish foydali. Yuqoridagi ko'effitsentlar ko'rsatadiki, bu investitsiyalar qanday darajada shaxsiy sarmoyalar hisobiga qoplanadi. “Qarzdorlik / shaxsiy sarmoya” ko'effitsenti yuqorida ko'rib chiqildi.

Xarajatlar foizlari niqoplash ko'effitsenti uzoq muddatli majburiyatlarga ega firmalar taxlilida alohida ahamiyatli. Shuningdek, qoplash darajasi mablag'lar oqim yo'lini (asosiy faoliyatdan) uzoq muddatli qarzlari bo'yicha joriy to'lovlariga taqsimlash yo'li bilan o'lchashadi. Biroq oxirgi ko'effitsent foydali, ba'zi kamchiliklarga ega, ushundan iboratki, uzoq muddatli qarzlarni to'lov jadvalidagi silkinish imkoniyatlarini ko'rsatmaydi. Shunga qaramasdan u kelgusi yilda qarzlari bo'yicha to'lov majburiyatlarini to'g'ri xarakterlaydi.

Faoliyat natijalari. Shaxsiy sarmoya ahamiyati, (material) qoluvchi shaxsiy sarmoya soliqni to'lashgacha foydani taqsimlash yo'li bilan hisoblanadi.

Ta'kidlangandek “qoluvchi shaxsiy sarmoya” tushunchasi xar bir alohida vaziyatda aniqlik kiritishni talab etadi, chunki ba'zi firmalar aktiv baholari kamaytirilgan. Bundan tashqari, jami aktivlar minus majburiyatlardan, qoluvchi shaxsiy sarmoya kichikligi sababli, nomaterial aktivlar qo'shilgan holatga qaraganda shaxsiy sarmoya ahamiyati foiz ko'rinishi yuqori bo'ladi.

Ahamiyat foizini sun'iy nomaterial aktivlarni olib tashlash yo'li bilan to'g'irlash maqsadga muvofiq emas¹.

Ammo o'rtacha ko'effitsent, sarmoya ahamiyati va ba'zi boshqa foydali ko'effitsentlarni hisoblash mumkin, agar nisbiy birliklar, savdolar umumiy yig'ini va aktivlardan foydalanilsa varaq oxirida ko'rsatilganidek. Masalan, 6-jadvalda birliklar umumiy yig'ini qanday shaxsiy sarmoya umumiy yig'ini qayta hisoblash uchun foydalanilganligi keltirilgan. 6.4 jadval uchinchi ustunda ko'ring.

6-jadval

Shaxsiy sarmoya umumiy yig'ini hisobi

Pozitsiya	Foizlar	Birlamchi birliklar
Sof savdo foyda	(beril) 2,8 (beril)	3 322 408 (beril)
Soliqgacha umumiy aktivlar umumiy shaxsiy sarmoya	(beril) ni 53,5 (beril)	93 027 (2,8% x 3 322 408) 1 373 491 (beril) 734 818 (53,5% x 1 373 491)

Endi 93 027 ni 734 818 ga taqsimlaymiz, soliq to'lashgacha umumiy shaxsiy sarmoya foizlari ko'rinishida foyda olish uchun. Natija 12,7% teng; bu 15,1% - mediandan kam RMA da keltirilgandan qoluvchi shaxsiy sarmoyaga berish uchun, chunki nomaterial aktivlar olib tashlanmagan, bu aktivlar miqdorini kamaytiradi. (biroq o'rtacha arifmetik undan ko'p bo'lishi mumkin, fikr o'z kuchida qoladi).

Jadvaldagi yana bir ko'effitsent – bu “umumiy aktivlar soliq to'lovigacha bo'lgan foyda”. U taqqosiy hisoblarga yaraydi, ammo aktivlar ahamiyatini aniq tasvirlamaydi. Yuqorida ta'kidlanganidek, ko'effitsentni bunday hisoblash shakli sarmoyalar tarkibida qarz mablag'lari ko'proq firmalarga qullanishi o'ta noqulay natijalarni beradi. Afsuski RMA jadvali daxarajatlar foizi alohida ko'rsatilmagan, shu sabab ushbu holatda ko'effitsentni to'g'irlashni imkoni yo'q.

So'ngi ikki ko'effitsent natija – bu “sof asosiy vositalarni sotish” (asosiy vositalarni aylanishi) va “umumiy aktivlarni sotish” (umumiy aktivlarni aylanishi). Aytilgan ko'effitsentlar yaxshi soha mo'ljali mavqeiga sazovar, chunki “E.I.Du Pont de Nemours” kompaniyasi moliya bo'limi, bo'limlar orasida taxlil va taqqoslash uchun ularni tavsiya etadi. Agar tegishli firma biroz yuqori yoki o'rtacha sohadan past ko'effitsentga ega bo'lsa, bu oqilona boshqaruv yoki yaqinlashayotgan jiddiy muommolardan dalolat beradi.

Ko'effitsentlar taxlili misoli.

Uchta asosiy ko'effitsentlar gruxlari hisoblab chiqilgandan so'ng – ijobiy (tugatilish va operatsion turlari), qarz mablag'larni jal betish (tugatilish va operatsion turlari), foydaliylik – taxlilga kirishish mumkin.

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 108 page.

“Carroll” kompaniyasiga qo‘llanilgan holda olingan koeffitsentlar avvalambor “Robert Morris Associates” chiqargan jadvallardagi soha koeffitsentlari bilan solishtiriladi universal magazinlar uchun “Yillik hisobotlar taxlili”, ular xaqida yuqorida qiyosiy taxlil bo‘limida aytilgan. “Carroll” umumiy aktivlari so‘ngi yillarda 1-10 mln. doll. guruxida joylashgan, shu sababli (6.4.) jadvalidagi ikkinchi ustun ma‘lumotlari bilan solishtirish zarur. Shu bilan birgalikda RMA jadvarlarida barcha koeffitsentlar bo‘lmaydi ushbu kitobda ko‘rilgan ba‘zi koeffitsentlarni hisoblash mumkin ular RMA da mavjud, lekin ushbu kitobda ko‘rilmagan, biz inkor etamiz.

Keyinchalik “Carroll” koeffitsentlari (tendensiya taxlili) dinamikasida taxlil qilinadi. Bunda barcha koeffitsentlar ko‘rib chiqiladi, biroq alohida “Carroll” kompaniyasi uchun ko‘proq ahamiyatligiga urg‘u beriladi.

7-jadval

Ijoiylik va aylanma aktivlarni boshqarish taxlili

Qiyosiy taxlil

Koeffitsient	“Carroll” 1991	Yuqori	Mediana	Past
Joriy	1,70	3,60	2,60	1,30
“Tez”	0,08	1,50	0,80	0,30

“Carroll” joriy koeffitsenti uchinchi kvartilda joylashgan – mediana va pastki mediananing boshlanish oralig‘ida. 1,3 koeffitsent bildiradi, aylanma aktivlarni tugatilishi – aukSIONDAULARNI 50% arzonlashishi – joriy majburiyatlarni so‘ndirish uchun mablag‘lar yetarli bo‘lmaydi. Bundan tashqari, “tez” koeffitsent eng past kvartilda joylashgan, chunki u pastki medianadan kichik. Tajribali kredit taxlilchisi ko‘radi, “Carroll” da “tez” koeffitsent ko‘pchilik o‘lchamlarda pastroq. Biroq bu koeffitsentni chakana sotuvchilar uchun qo‘llash ahamiyatsiz, chunki zaxiralar (joriy koeffitsentga to‘langan, ammo “tez” koeffitsent uchun emas) RMA ma‘lumotlariga kiritilgan barcha uchta kompaniyaning aylanma aktivlari bosh elementlarini tashkil etadi.

Bundan tashqari, ularda debitor qarzdorlik darajasi pastroq, chunki magazinlar asosan savdoni naqd yoki to‘lovga bank plastic kartochkalarini qabul qilishadi.

Kredit taxlilchisi xulosa qilishi mumkin, “Carroll” kompaniyasining joriy holati sohadagi boshqa kompaniyalardan aytarli ajralmaydi. Chakana savdo qiluvchi uchun past “tez” koeffitsent sanoat kompaniyasiga qaraganda balkim karoq xatarli. Chunki sotuvchida gap tayyor mahsulot xaqida boradi, magazindagi zaxiralarni tezda naqdga aylantirish mumkin, ko‘chmas mulk bilan savdo qiluvchidan farqli, uylar zaxirasi olib sitish maqsadida qurilgan. Oxirgi holatda tugallanmagan qurilish yuqoriroq bo‘ladi.

Shunga qaramasdan ba‘zi taxlilchilar barcha turdagi sotuvchilar to‘g‘risida teskari fikrda bo‘ladilar. Ular sotuvchilar ba‘zida eskirgan yoki modadan chiqqan tovarlarni sotib olishadi va xarajatlarini qoplaydigan narhlarda sota olishmaydi deb g‘amxo‘rlik bildirishadi.

Shu nuqtai nazardan sotuvchilar kreditorlarni katta hafga qoldirishadi, bunga shu yerda ko‘rsatilgan past “tez” tugatilish koeffitsenti dalolat beradi.

Istalgan koeffitsent asosida uzluksiz hulosa qilish qiyin, chunki uning asosiy belgilanishi – kutilayotgan muommoli vaziyatlar xaqida ogoxlantirish. Keltirilgan qarama-qarshiliklar bu shuning yorqin misoliqi, firma yoki sohani qanday tushunmoq kerak, chunki bir hil raqamlarni turli tarzda tushunish mumkin.

8-jadval

Tendensiyalar taxlili

“Carroll” koeffitsientlari	1989	1990	1991
Joriy koeffitsient	1,80	1,90	1,70
“Tez” koeffitsient	0,20	0,18	0,10

“Carroll” kompaniyasining joriy koeffitsenti 1989 -y. yanvarida 1,8 dan, 1990- y. 1,9 ga o‘tdi, keyinchalik esa 1991 y. 1,7 gacha kamaydi. Biroq “Carroll” balansidan ko‘rinadiki, 1991 moliyaviy yilda uzoq muddatli qarzdorlik 400 ming.doll. o‘sgan. Bu uning aktivlarini ta‘minlash uchun qisqa muddatli qarzlarga bo‘lgan extiyojni qisqartirdi va 1991 moliyaviy yil uchun joriy koeffitsentlarni oshishiga olib keldi. Agarda kompaniya uzoq muddatli qo‘shimcha mablag‘larni jalb etmaganda, 1989 va 1990 yy. joriy koeffitsent yana past bo‘lar edi.

1989 – 1990 moliyaviy yillarda “Carroll” kompaniyasining “tez” koeffitsenti 0,2 dan 0,1ga kamaydi, bu naqd qoldig‘ini kamayishi va qarzdorlikni o‘sishi bilan bog‘liq. Bu naqdni boshqarish agressiv dasturi, naqd harakatlanish jarayonida muommolarni yuzaga kelishi yoki vaqtinchalik naqdni kamayish natijasi bo‘lishi mumkin.

9-jadval

Qarz mablag‘larni jalb etish va boshqarish taxlili

Qiyosiy taxlil

Koeffitsient	“Carroll” 1991	Yuqori	Mediana	Past
Qarzdorlik/sarmoya	1,70	0,40	1,10	2,10
Qarzdorlik/sarmoya	0,40		0,20	
Lizatsiya				
Foyda/foizlar	2,20	9,40	2,6	1,20
Tushum/joriy	7,23	3,30	1,5	0,40
To‘lovlar				
Dividendlar/foйда	53%	yo‘qsv.	yo‘qsv.	yo‘qsv.

“Carroll” kompaniyasi “qarzdorlik / sarmoya” koeffitsenti 1,7 teng, bu bildiradiki tugalish holatida aktivlar 50% arzonlashganda, empirik qoidaga asosan kreditorlar bilan hisoblashishga ular etishmaydi. Bundan tashqari, bu koeffitsent soha uchun mediana birligidan past¹.

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 406 page.

Koeffitsent “qarzdorlik / sarmoya” 1,7 bildiradiki, mazkur kompaniya kreditorlarining qiymatiga aksionerlariga qaraganda 1,7 barobar ko‘p ishonishgan. Bu shunday hajmli chakana firmalar uchun belgilangan medianadan farqlanadi va sanoat kompaniyalari uchun ham pastroq ko‘rsatkich hisoblanadi.

Afsuski RMA koeffitsentida “qarzdorlik / sarmoyalashtirish” yo‘q, shu sababli u quydagicha hisoblangan:

Jadval statyalari Ftrmalar guruxi aktivlar
 Nisbiy birliklar 2—10 mln. doll.
 Uzoq muddatli qarzdorlik 13,4 (berilgan)
 Kechiktirilgan soliq to‘lovlari 0,9 (berilgan)
 Boshqa joriy bo‘lmagan majburiyatlar 2,7 (berilgan)
 Shaxsiy sarmoya 49,5 (berilgan)
 Jami sarmoyalashtirish 66,5 (hisoblangan)
 Qarzdorlik / sarmoyalashtirish 0,2 (hisoblangan)

“Carroll” kompaniyasi “qarzdorlik / sarmoyalashtirish” koeffitsenti soha o‘rtacha birligidan ancha yuqori. Kompaniya bir necha yilga hisoblangan kreditlash yo‘lidan foydalanadi shunday tushuntirish mumkin. Bu kompaniyaga qarz olish va pulni qaytarish imkonini beradi, qisqa muddatli kreditga o‘xshash.

Shu tufayli kompaniya mablag‘larga qisqa muddatli yo‘lni ta‘minlaydi, shu vaqtda balansda bu mablag‘larni uzoq muddatli qarzdek ko‘rsatadi, bu bilan sohadagi turdosh firmalarga solishtirganda koeffitsentni ko‘tarib yuborishadi.

Agar qoplash koeffitsentiga murojat qilinsa, unda ko‘ramiz “Carroll” ning “foйда / foiz” koeffitsenti soha bo‘yicha medianadan biroz past. Bu shuni bildiradiki “Carroll” ko‘proq darajada qarz mablag‘lariga suyanadi, boshqa kompaniyalarga qaraganda shu bois yuqori foiz yukni oladi (bunday gipoteza tasdiqlanadi va “qarzdorlik / sarmoya” yuqori koeffitsenti bilan). Bu ikkikoeffitsentni ko‘rib chiqib kredit taxlilchi xulosaga kelishi mumkin “Carroll” sohadagi raqobatchilardan qolayapti. Biroq kredit taxlilchi bunday baholardan extiyot bo‘lishi zarur, chunki bu koeffitsentga boshqa omillar ta‘sir qilishi mumkin, masalan kredit qiymati.

Koeffitsent “mablag‘lar tushumi / joriy to‘lovlar uzoq muddatli qarzlarni bo‘yicha” bildiradiki, bu ko‘rsatkich bo‘yicha “Carroll” sohadagi boshqa firmalardan ancha oldinda. Uzoq muddatli qarzlarni “Carroll” ga uzoq muddatlarga berilgan, shu bois keying yilda qarzning 3% to‘lash muddati keladi- bu esa bildiradiki qarzni to‘liq yopish muddati 33 yilga teng. Kredit bozorida bunday shartlarni to‘g‘ri kelmasligi, bu ma‘lumot taxlilchi uchun ogohlantirish bo‘lib xizmat qilishi zarur kompaniyaning qarzlari mavjud, qaysidir qismlar so‘ndirilmayapti (“birmarotali” qarz). Agar bunday qarzning so‘ndirilishi yaqin yoki uzoq muddatli qarzni qisman so‘ndirish muddati atrofida bo‘lsa, taxlilchi kompaniya bilan yirik qarzni qaytarish uchun zarur naqdlikni olish rejasini muxokama qilish kerak.

Koeffitsent “dividentlar / foyda” teng 53%, taxlil ko‘rsatadiki shaxsiy sarmoyani o‘shini uning o‘ta zarur davrida qiyinlashtiradi. Ammo bu koeffitsent ikkita boshqa kompaniyalarga qo‘llash mumkin mos guruxlar mavjud emas, bunday solishtirishga baho berish qiyin. Bundan tashqari, dividentlar to‘lash – mulkegalarining firmadan mablag‘lar olishning ko‘plab yo‘llaridan biridir.

Shuningdek taxlilchi raxbar xodimlarga / mulk egalari to‘lanadigan yuqori maoshlar va qo‘shimcha to‘lovlar, asosiy vositalari jarasi va boshqalarga e‘tibor qaratishi zarur.

Tendensiya taxlili

“Carroll” kompaniyasi “qarzdorlik / sarmoya” va “ qarzdorlik / sarmoyalashtirish” koeffitsentlar hisobi oxirgi uch yili quydagilarni ko‘rsatdi:

10-jadval

Koeffitsient	1989	1990	1991
Qarzdorlik/sarmoya	1,6	1,6	1,7
Qarzdorlik/sarmoyalashtirish	0,4	0,5	0,5
Foyda/foizlar	4,7	3,0	2,2
Tushumlar/joriyto‘lovlar	7,9	5,9	5,2
Dividentlar/foйда (%)	29,0	43,0	53,0

“Qarzdorlik / sarmoya” koeffitsenti o‘shini ko‘rsatadiki, “Carroll”da taqsimlanmagan foydalar yetarli emas shu darajadagi o‘shini oldingi yillardagidek moliyalashtirish uchun. Bunday holat raxbariyatning ongli qarori natijasi bo‘lishi mumkin, qarz mablag‘larni faoljalbetish, soliqlar to‘lovidan keyin foyda taxlili moliyaviy 1989, 1990 va 1991yy (358, 261 va 220 ming.doll.) va uning dividentlar siyosati (tegishli koeffitsenteng 29, 43, 53%) taqsimlanmagan foyda etishmasligi xaqidagi xulosani oqlaydi.

“Qarzdorlik / moliya” koeffitsentini yaxshilash uchun “Carroll” sarmoya o‘shiga nisbatan aktivlarni o‘shini sekinlashtirishi yoki sarmoya o‘shini aktivlar ko‘payishiga nisbatan o‘shini tezlashtirishi mumkin.

Kompaniya aktivlar o‘shini ulardan samarali foydalanish, tushum o‘shini sur‘atini pasaytirish va savdo joylarini kengaytirish yo‘li bilan nazorat qilishi mumkin, bu operatsion aktivlar extiyojini kamaytiradi. Shuningdek kompaniya shaxsiy sarmoyasini o‘shini tezlashtirishi mumkin foydani ko‘paytirish, dividentlar va aksionerlar qo‘shimcha vzoslarni pasaytirish yo‘li bilan. “Carroll” da “qarzdorlik / sarmoyalashtirish” koeffitsenti unchalik katta emas, 0,4 dan 0,5, uni katta hisoblab tanolish mumkin emas. Shunga qaramasdan bu o‘sh ko‘rsatadiki, kompaniyaning doimiy qarzi, uning shaxsiy sarmoyasiga qaraganda tez sur‘atda o‘sgan.

So‘ngi uch yilda “Carroll” ni barcha qoplama ko‘rsatkichlari yomonlashdi. Biroq “foйда / foizlar” (2,2) va “tushum / joriy to‘lovlar” (5,2) koeffitsentlari qoniqarli doirada bo‘lsada, ko‘rsatkichlarni yomonlashishi kredit xodimini bu masalani qo‘shimcha o‘rganishga e‘tiborini qaratishi kerak.

“Dividentlar / foyda” koeffitsenti ham tashvishga soladi, u 29 dan 53% ko‘tarilgan. Bu vaqtda “Carroll”da naqd to‘lovlar ko‘paygan, soliqlarni to‘lagandan so‘ng foydalar qisqargan. Taxlilchilar kompaniyaning oshkoraligiga e‘tibor qaratishlari lozim, ular aksiyalari narhini qo‘llab quvatlash, dividentlarni doimo to‘lash yoki aksiyalarni bozordan sotib olish ular narhlarini oshirish maqsadida va

shu bilan birgalikda aksiyadorlarni qisqa muddatli hisoblarini qondirishga kompaniyaning uzoq muddatli man'fatiga ziyonet saham qaror qildilar.

11-jadval

Foydaliylik taxlili
Qiyosiy taxlil

Koeffitsient	"Carroll" 1991	Yuqori	Mediana	Past
Foyda/savdo	1,3		1,3	
Foyda/aktivlar	6,3	9,8	3,8	0,6
Foyda/sarmoya	9,2		7,9*	

*Yuqorida aytilgan usul yordamida hisoblangan.

Keltirilgan koeffitsentlardan ko'rinadiki, "Carroll" kompaniyasi past savdo ustamasi hisobiga savdo hajmini oshirish strategiyasiga tayanadi. Aktivlar medianaga solishtirganda yuqori foydaliyligi dalolat beradiki, o'rtacha soha ko'rsatkichlariga qaraganda foyda olish uchun, kompaniya ulardanunumli foydalanadi. Balkimbukompaniyaraqobatchilariga qaraganda interernibezashgamablag'larnikamsarflar. Aksiyadorliksarmoyaniahamiyatigakelganda, buerdaham "Carroll" sohauchunhisoblangana'loko'rsatkichlarga gamedianadano'tuvchi.

Tendensiyalartaxlili

"Carroll" foydaliylik koeffitsenti ishlarini tijasiyomonligidan aytdi.

12-jadval

Koeffitsient	1989	1990	1991
Foyda/savdo	2,8	1,8	1,3
Foyda/aktivlar	8,7	6,7	6,3
Foyda/sarmoya	17,5	11,5	9,2

Ikki yil ichida kompaniya foydasi tovar aylanmasidan 2,8 dan 1,3%ga, aktivlarning foydaliyligi -8,7 dan 6,3%, shaxsiy sarmoya esa 17,5 dan 9,2% kamaydi.

Uch ko'rsatkichning barchasi soha medianasi darajasida yoki yuqori joylashgan, bu biroq tinchlantiradi. Biroq ko'rsatkichlar pasayishi dalillari strategiyani o'zgarishi foyda me'yorini kamaytirish bilan tovar aylanmasini kengaytirish foydasiga isbotlaydi. Faqat shuni o'zi taxlilehini ko'rsatkichlar yomonlashishi sabablarini aniqlash maqsadida chuqur taxlil qilishga yo'naltiradi.

Foydani pastligi kuchli raqobat yoki xarajatlar bo'yicha nazoratni yo'qligidir. Aktivlar foydaliylik pastligi "savdolar / aktivlar" (operatsion koeffitsentlarda xarakterlangan) koeffitsentlar pastligi va tovar aylanmasining foydasi yuqori emasligi bilan bog'liq. "Carroll" kompaniyasi raxbariyati siyosatini taxlil qilish zaruriyati belgilandi.

Qisqacha asosiy tushunchalar

Katta ro'yxatli koeffitsentlarni hisoblash qiyin bo'lmasada, agarda ularni ajratib taxli letilsa, ular kam mazmunga ega va chalg'itishga olib boradi. Koeffitsentlar taxlili – bu kompaniyaning moliyaviy hisobotining umumiy taxlili bir qismi, o'z-o'zidan u qandaydir kredit qarorlariga asos bo'lib xizmat qilishi kerak emas.

Shunga qaramasdan koeffitsentlar kompaniya moliyaviy ma'lumotini mazmuniy, taxliliy ko'rinishda tasavvur qilishga yordamlashadi. Turli o'lchamli kompaniyalar, avvalam bor bir soha doirasida solishtirishda koeffitsentlar alohida foydaliydir. Shuningdek ular tendensiyalar taxlili engillashtiradi, qator yillar koeffitsentlarini ko'rib chiqishni tasavvur etadi. Keng tarqalgan koeffitsentlar kompaniyaning foydaliyligini (tugatilish holatida va faoliyatni davom ettirishda), qarz mablag'larni jalb etishda (aktivlarni tugatish pozitsiyasida, qarzdorlikni qoplashda) va foydaliylik darajasini taxlil qilishga yordam beradi.

Foydaliylik koeffitsentlar (tugatilish turi)- joriy koeffitsent va "tez" koeffitsent kompaniyaning tugatilish holatida moliyaviy imkoniyatlarini ko'rsatadi. Ular bu holatda barcha aktivlar majburiy sotilishi yuz beradi, barcha majburiyatlar esa qoniqtiriladi taxminiga asoslangan. Foydaliylik koeffitsentlari (operatsion turi) faoliyat yuritayotgan korxonaga taxlili uchun o'ta muhim, ular kompaniya joriy majburiyatlarini bajarishi, faoliyatini davom ettirishi va aylanma aktivlarni naqdlikka aylantirish pozitsiyasidan qarashga asoslanadi. Asosiy operatsion koeffitsentlar daromadlar hisoboti bandlariga tegishliyligi (sotilgan tovarlarning savdosi va tannarhi) aktivlar aylanishi balans bandlarini aniqlash, debitor qarzdorlik, xazinalar va kreditor qarzdorlikka asoslangan. Ko'rsatilgan aylanma koeffitsentlar kunlarda, masalan debitorlik qarzdorlik inkassatsiyasi davri ko'rinishida, xazinalar va yetkazib beruvchilar schetlarini to'lash kunlari soni bilan belgilanadi.

(tugatilish turidagi) mablag'larni jalb qilish "qarzdorlik / sarmoya" va "qarzdorlik / sarmoyalashtirish" koeffitsentlari yordamida kompaniyalar kreditorlari ular tugatilishi holatida havflarni baholashga harakat qiladilar. (operatsion turdagi) "foyda / foiz xarajatlari", "tushumlar / qarzar bo'yicha joriy to'lovlar" va "dividentlar / foyda" mablag'larni jalb qilish koeffitsentlari, kompaniyalarni uzoq muddatli majburiyatlarini operatsiyalardan tushadigan mablag'lar (naqdliklar) ijro etish imkoniyatlarini xarakterlaydi.

Foydaliylik koeffitsentlari "foyda / savdo", "foyda / aktivlar" va "foyda / sarmoya" kompaniyalarning sof foydasi va tegishli ko'rsatkichlar o'rtasidagi aloqani yoritadi¹.

Moliyaviy hisobotlar turli hisob uslublariga, turli tizimli korporatsiyalar va raxbarlar siyosatiga asoslanishi mumkin, shu sababli koeffitsentlarni solishtirish kam hollarda aniq bo'ladi. Shu sababli ulardan kelib chiqadigan hulosani kompaniyalarning umumiy ko'rsatkichlari natijalari, mutlaqo aniq ma'lumot emas sifatida ko'rish zarurdir.

Aniqlik kiritilivchi asosiy terminlar

"Annual Statement Studies" (RMA) koeffitsent "mablag'lartushumi (naqdliklar) uzoq muddatli qarzar bo'yicha joriy to'lovlar" joriy koeffitsent aylanma sarmoya;

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 207 page.

“oldi” o‘rtacha davr inkasatsiyasi foydaliylik koeffitsenti zaxira kunlari soni; “tez” mablag‘larni jalb etish koeffitsenti.

“qarzdorlik / sarmoya” debitorlik qarzdorlikni aylantirish koeffitsenti; “foйда / foizlar” kreditorlik qarzdorlikni aylantirish koeffitsenti, doimiy xarajatlarni qoplovchi kengaytirilgan koeffitsent; qoplash koeffitsenti “foйда / savdo” koeffitsent; “dividentlar / foйда” koeffitsent; koeffitsent “foйда/aktivlar” foydaliylik, foizlar xarajatlarini qoplash, aktivlar aylanishi koeffitsenti; koeffitsent “foйда / sarmoya”.

“Dependable Doors”- aniq vaziyatini o‘rganish

“Dependable Doors” oxirgi uch yillik foydaliylik va aylanma koeffitsentini hisoblang. Aylanma koeffitsentni kunlarda hisoblang.

Foydaliylik va aylanma tendensiyasini “Dependable Doors” da oxirgi uch yilda nimalar bo‘lganligi asosida xarakterlang.

“Dependable Doors” oxirgi uch yilda jalb qilgan qarз mablag‘lar koeffitsentlarini hisoblang va ular ahamiyatini muxokama eting.

“Dependable Doors” oxirgi uch yillik qoplama koeffitsentini hisoblang va ularning ahamiyatini sharxlang.

“Dependable Doors” foydaliylik koeffitsentini hisoblang va oxirgi uch yillik tendensiyasini tushuntiring.

“Dependable Doors” ko‘rsatkichlari qanday ko‘rinishda sohadagi o‘rtacha bilan solishtirganda? M‘eyordan mavjud chiqishni tushuntiring.

Bu savollarga javoblar “Dependable Doors” bo‘yicha ilovada joylashgan.

“Engraph” – aniq vaziyatini o‘rganish

Ushbu bobda keltirilgan formulalardan foydalanib, “Engraph” oxirgi ikki yillik foydaliylik va joriy aktivlar aylanishi koeffitsentlarini hisoblang. Koeffitsentni debitor, kreditor qarzdorlik va zaxiralarga qo‘llanilgan holda kunlarda hisoblang.

Foydaliylik va aylanma koeffitsentlarni ahamiyatini “Engraph” da oxirgi ikki yilda bo‘lgan ishlar asosida muxokama eting.

Qarз mablag‘larni jalb etish va boshqarish koeffitsentlari ahamiyatini “Engraph” da oxirgi ikki yilda bo‘lgan ishlar asosida muxokama eting.

“Engraph” oxirgi ikki yillik foydaliylik koeffitsentini hisoblang va taxlil qiling.

Naqd tushumlar va xarajatlar smetasi (moliyaviy smetalar) o‘rganishdan maqsad bu bobni o‘rganib, Siz bilasiz: moliyaviy smetalardan (“naqdlik smetasi”) foydalanish asosiy yo‘nalishlarini aytish; naqdlik moliyaviy smetasini tuzish;

Moliyaviy hisobotni keng taxlil doirasida smetani taxlil qilish;

Nima uchun naqdlik smetasi mavsumiy yoki vaqtinchalik mablag‘larga extiyojni aniqlashda foydali.

Kirish

Naqdlik smetasi –bu kompaniyani kelgusidagi qisqa muddatli moliyalashtirishni taxmin etishda yordam beradi. 5 bobda tushuntirilgan, soffoyda, foydalar hisobotida o‘rin olgan, hisoblash prinsipida tuzilgan, paydo bo‘lgan naqdlik birligini yoritmaydi. Shuning uchun kredit taxlilchisi qisqa muddatli qarз yuzasidan qaror qabul qilishda, qarз oluvchini naqd olish va qarzni qaytarish imkoniyatlarini aniqlashda qiyinchilik sezadi.

Moliyaviy smeta xar bir prognoz davrga naqdlik holatini baholash va moliyalashtirishga extiyoj imkonini beradi, ukompaniyalarning kredit extiyojlari operatsiyalarni mavsumiy silkinishi aniqlash uchun alohida foydali. Naqdlik smetasi hisobotlardagi bo‘shliqlarni to‘ldiradi, kompaniyalar hisobotida kerakli vaqt ichida naqdlik harakatini xarakterlaydi. Kredit taxlilchilari qarз berish va uni so‘ndirish davrlar oralig‘idan aqdliklar smetasini taxliliga ko‘proq qiziqadilar; kompaniyalar esa naqdlikni nazorat qilish maqsadida moliyaviy smetani kunlik, xaftalik yoki oylik asosida tuzishga qiziqadilar. Shunday asosda mablag‘lar tushumi va xarajatini taxmin qilib, taxlilchi kompaniyaga mablag‘larni jalb etish muddatlari, maksimal extiyoji va uni qaytarish imkonlari sabablarini aniqlashga qodir.

Nazarda tutish va prinsiplar

Ko‘plab kompaniyalar naqdlik smetasidan ichki moliyaviy rejalashtirish doirasida foydalanishadi, ideal holatda qarз oluvchi bunday smetani kredit buyurtmasiga kiritadi. Bu holatda kredit taxlilchi kompaniya prognozlari asosida, nazarda tutishlarni batafsil ko‘rib chiqish bilan chegaralanishi mumkin. Ammo ko‘p hollarda kredit taxlilchiga smetani tuzish, keyin uni taxlil qilishga to‘g‘ri keladi. Unda taxlilchi hisoblangan prinsipida tuzilgan hisobotdan ma‘lumotni olish va uning ma‘lumotini naqdlik harakati bazasiga aylantirish holatida bo‘lishi kerak.

Naqdlik smetasi hisoblangan summa bazasida naqdlik tushumi va chiqishini xarakterlaydi. Undan aqdlik harakati muddatlari va kompaniya xaqiqiy extiyoji hisobga olingan. Bu shuni bildiradiki, kompaniya daromadlar hisobotida savdo tovar berilgan vaqtida hisoblanadi, smetadan aqdliklar debitor qarzni inkassatsiya qilgandan so‘ng hisoblanadi. Shu sababli, agar kompaniya to‘lovga 30 kun kechiktirish belgilasa, smetada savdo naqdliklar 30 kundan keyin hisoblanadi, tovar berilgan vaqtdan emas.

Daromadlar hisobotida xarajatlar sotib olingan tovar kelgan vaqtida yoki (sotilgan tovarlar tannarhi xaqida so‘z borganda) u sotilganda hisobga olinadi. Naqdlik smetasi uchun, teskarisi, qachon xaqiqiy to‘lov amalga oshirilgan. Agar sug‘urta mukofoti xar oyda emas, yilda to‘lansa, smetada to‘langan oy ko‘rsatiladi.

Taxlilchi smeta tuzishda daromadlar hisobotidan nisbiy birliklar taxlilidan, shuningdek GAAP mos debitorlik, kreditorlik qarзlar va zaxiralalar aylanmasi koeffitsentlarini aniqlash maqsadida moliyaviy hisobotlardan foydalanadi. Shuning uchun naqdlik smetasida bosh nazarda tutish, bu elementlarni aylanishi kompaniyada ilgari yuzaga kelgan maromda qoladi. Taxlilchi turli bandlar joriy aktivlar, passivlar va savdolar farqiga suyanishi kerak. Agarda bu farqlarda qanday o‘zgarishlar kutilsa, masalan qarзlar bo‘yicha inkassatsiya muddatlarini o‘zgartirish taxlilchi smetani to‘g‘ri tuzish uchun ulardan xabardor bo‘lishi kerak.

Bundan tashqari naqdlik smetasi dastgoxlar sotib olishdagi harakat, uzoq muddatli qarзlarni so‘ndirish, boshqa kompaniyalarni sotib olish va asosiy vositalarni sotish to‘g‘risidagi batafsil ma‘lumotga asoslanadi. Shunday xarajatlar muddatlari, masalan foizlar to‘lovi va kredit asosiy summasi, oyigacha aniqlikda ma‘lum bo‘lishi kerak.

Umumlashtirib aytamizki naqdlik smetasi –bu naqdlikni tushumi va to‘lovi muddatlar bo‘yicha taxminidir, asosan oylar qirqimida. Tushumning sezilarli manbai

bo'lib debitorlik qarzi inkassatsiyasi xizmat qiladi, naqdan foydalanish yo'nalishi esa –kreditorlar shetlarini to'lash (zaxiralar), to'langan foizlar, soliqlar, ish xaqi va asosiy vositalarni sotib olish. Smeta barcha kutiladigan naqqlik tushumlarni qamraydi (ssuda olish, naqdga sotish va debitorlik qarzi inkassatsiyasi) va barcha potentsial to'lovlar (sotib olish, ish xaqi, savdo xarajatlari, qarzi xizmati, kommunal xizmatlar va asosiy vositalar sotib olish).

Nazorat savollari:

1. Moliyaviy koeffitsentlar va ularning aniqlanishi?
2. Tarkibiy koeffitsentlarga qanday ko'rsatkichlar kiradi?
3. Muofiqlashtiruvchi koeffitsentlarga qanday ko'rsatkichlar kiradi?
4. Ish aktivligi ko'rsatkichlari va ularning aniqlanishi?
5. Bozor aktivligi ko'rsatkichlari va ularning aniqlanishi?

17-bob. FOYDA VA RENTABELLIK TAHLILI

1. Foyda va rentabellik tahlilining ahamiyati va vazifalari
2. Foydaning shakllanishi va ularning turlari
3. Foyda va unga ta'sir etuvchi omillar tahlili
4. Rentabellik ko'rsatkichlari va ularga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Tayanch so'zlar:

Mahsulot sotishdan olingan yalpi foyda, asosiy faoliyatdan olingan foyda, xo'jalik faoliyatidan olingan foyda, soliq to'lagungacha olingan foyda, yilning sof foydasi, foydaga ta'sir ko'rsatuvchi omillar.

1. Foyda va rentabellik tahlilining ahamiyati va vazifalari

Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida har bir xo'jalik yurituvchi subyektning oldiga qo'ygan asosiy maqsadi bu - foyda olishdir. Foyda ijtimoiy ishlab chiqarishni hamma bosqichlarining iqtisodiy kategoriyasidir. Foyda iqtisodiy kategoriya va moliyaviy yakun sifatida o'zining eng yuqori ahamiyatiga bozor munosabatlari, bozor iqtisodiyoti davrida ko'tariladi. Foydani barpo etish, uni realizatsiya qilish bu kengaytirilgan qayta ishlab chiqarishni, qiymat qonunini va xo'jalik yuritish usuli sifatida foydalanadigan xo'jalik hisobining obyektiv talabidir. Kengaytirilgan qayta ishlab chiqarish ishlab chiqarishning doimo kengayishini, uning texnikaviy darajasini muntazam ko'tarib turishni talab etadi. Buning uchun ishlab chiqarishda hamma vaqt foydaga erishilishi, realizatsiya qilinishi va undan ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun foydalanish lozim.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish va boshqa faoliyatlarning natijasi sifatida foyda olish asosiy maqsad hisoblanadi. Foyda olishni ko'paytirish jamiyat manfaatiga ham mos keladi. Chunki, iqtisodiy faoliyatning yuqori foydaliligi individual foydaning ko'payishi bilan mamlakat milliy daromadining ortishiga olib keladi. Aytish mumkinki, foyda miqdori va uning darajasi bozor ishtirokchilarining, ayniqsa investorlarni harakatga keltiruvchi kuchdir. Bozor ishtirokchisining manfaatdorligi foyda miqdori bilan belgilanadi. Korxonalar, tashkilotlar hamda tadbirkorlar qaysi tarmoq va faoliyat foydani ko'proq keltiradigan bo'lsa, sarmoyani shu yerga joylashtirib, barcha imkoniyatlarini ishga solib shu faoliyatni rivojlantirish, rentabellik darajasini oshirib, ko'proq foyda olishga intiladilar. Agar mazkur sohada kapital o'zini oqlamas, foyda keltirmasa va bozorda o'z o'rnini topa olmasa investorlar kapitalni bu tarmoq yoki faoliyat turidan olib, boshqa yanada daromadliroq bo'lgan tarmoqqa yo'naltiradilar.

Foyda (daromad) iqtisodiy harakatning zaruriy sharti maqsadi sifatida qaraladi. Jahon amaliyotida foyda deyilganda ko'pincha biznes samaradorligining tadbir vositasi sifatida qaraladi. Foyda bu daromadlar va xarajatlar farqlanishidagi yuqori o'zgaruvchanlikdir. Ular orasidagi quyi o'zgaruvchanlik esa zararni ifodalaydi.

Daromadlar - bu hisobot davrida iqtisodiy foydaning aktivlarning oqimi yoki ko'payishi shaklida o'sishi yoki passivlarning qatnashchilarning kapitaldagi omonatlaridan farq etuvchi o'sishiga olib keluvchi kamayishidir.

Xarajatlar – hisobot davrida iqtisodiy foydaning aktivlarning chiqib ketishi yoki ulardan foydalanish shaklida kamayishi, shuningdek, qatnashchilar o'rtasida kapitalning kamayishiga olib keluvchi majburiyatlarning yuzaga kelishidir.

Daromad va xarajatlarni aniqlash ularning asosiy xususiyatlarini belgimlaydi, ammo ularni moliyaviy natijalar hisobotida aks ettirishda talab qilinadigan mezonlarni aniqlashni maqsad qilib qo'ymaydi.

Moliyaviy natijalar tahlilida daromad va xarajatlarning o'zaro farqlanishidagi holatga baho beriladi. Moliyaviy natijalar foyda va zararlarining shakllanish qatorlari bo'yicha o'zgarishlari o'rganiladi. Foyda va zararlarining omilli tahlili olib boriladi. Korxonada moliyaviy natijaviylikni yaxshilash yuzasidan ichki imkoniyatlarning mavjudligi va ularni yo'lga qo'yishning chora va tadbirlari belgilanadi. Korxonaning foydalilik darajasini xarakterlovchi rentabellik ko'rsatkichi va uning omilli tahlili o'tkaziladi.

Moliyaviy natijalar tahlilida qo'llaniladigan asosiy ko'rsatkichlar qatoriga esa korxonada foydaliligi yoki natijaviyligi ko'rsatkichlari, bozor aktivligi ko'rsatkichlari kiritiladi. Korxonada foydaliligi xarakterlovchi asosiy ko'rsatkichlar sifatida rentabellik ko'rsatkichlari olinadi. Bozor aktivligi ko'rsatkichlariga aksiyalar, qimmatli qag'ozlarning foydalilik darajasini xarakterlovchi ko'rsatkichlar kiritiladi. Ular qatoriga bitta aksiyaga to'g'ri keladigan hisob foydasi (soliq to'loviga qadar bo'lgan foyda), bitta aksiya to'g'ri keladigan sof foyda, bitta aksiyaga to'g'ri keladigan dividend summasi, aksiyaning bahosi va foydasi orasidagi nisbat koeffitsientlari kiradi.

Moliyaviy natijalar tahlil tashqi va ichki subyektlar tomonidan olib boriladi. Ichki subyektlar tomonidan olib boriladigan tahlil ichki moliyaviy tahlil qatoriga kiritilib faqat shu korxonaning xodimlari tomonidan olib boriladi.

Moliyaviy hisobotning betarafligi shundaki, undan ham ichki ham tashqi axborot foydalanuvchilarning manfaatlari mujassamlashgan. Ichki moliyaviy tahlilda korxonada ko'proq moliyaviy natijalarni yuzaga chiqish o'rni, shakli bo'yicha o'zgarishlariga ahamiyat beriladi. Ya'ni, ularning analitik qatoriga ko'proq ahamiyat beriladi.

Tashqi tahlil subyektlariga esa soliq organlari, bank tashkilotlari, aksionerlar, mulk egalari, investorlar, shuningdek, korxonada faoliyati bilan bilvosita qiziquvchi uchinchi shaxslar, erkin soxibkorlar kirishi mumkin. Ularni ko'proq korxonaning foydalilik darajasi va uning yillar bo'yicha o'zgarishlari qiziqtiradi. Agar aksiya egasi bo'ladigan bo'lsa, sof foyda va dividend to'loviga tortiladigan foyda summasi, soliq idorasini soliq to'loviga qadar bo'lgan foyda va unga qayta qo'shiladigan xarajat moddalari, qarshi tomon, xaridor va buyurtmachilar yoki sheriklarni korxonaning yil yakuni bo'yicha iqtisodiy foydasi va h.k.

Foyda va rentabellikni tahlil etishda moliyaviy tahlilning eng asosiy vazifalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- xo'jalik yurituvchi subyektlarning foydalilik darajasiga baho berish;
- xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy natijalarini tarkibi, tuzilishi va dinamik o'zgarishlariga baho berish;

- biznes rejada belgilangan foydalilik darajasiga erishilganligi va unga ta'sir etgan omillarni o'rganish hamda baho berish;

- foydaning shakllanishi va ishlatilishining asoslanganligini tekshirish;

- foydaning ko'paygan yoki kamayganligiga mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan va boshqa faoliyatlardan erishilgan natijaning ta'sir etishini aniqlash;

- xo'jalik yurituvchi subyektlarning yalpi foydasi va unga ta'sir etuvchi omillarga baho berish;

- soliqqa tortilgunga qadar bo'lgan foydaning shakllanishiga va unga ta'sir etuvchi omillarga baho berish;

- xo'jalik yurituvchi subyektlarning sof foydasi va unga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish hamda baho berish;

- sof foydani ko'paytirish yo'nalishlarini belgilab berish;

- xo'jalik yurituvchi subyektlarning rentabellik ko'rsatkichlarini o'rganish va ularga ta'sir etuvchi omillarga baho berish;

- xo'jalik yurituvchi subyektlarning umumiy rentabellik darajasini oshirish chora-tadbirlarini ishlab chiqish va hako'zolar.

Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy natijalarini tahlil etishda asosiy axborot manbalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- xo'jalik yurituvchi subyektlarning biznes reja ma'lumotlari;

- xo'jalik yurituvchi subyektlarning «Moliyaviy natijalar to'g'risida»gi hisobot (2-shakl) ma'lumotlari;

- buxgalteriya hisobining moliyaviy natijalarni aks ettiruvchi tegishli schyot ma'lumotlari.

2. Foydaning shakllanishi va ularning turlari

Moliyaviy natijalarning bu tarkib turkumlanishini xalqaro hisob andozalariga nisbatan berilgan deyish mumkin. Bunda asosiy faoliyat moliyaviy natijalar qatoriga korxonaning mahsulot sotishdan oladigan natijasi, asosiy vositalarni sotishdan oladigan natijasi va boshqa aktivlarni sotishdan oladigan moliyaviy natijasi aks etadi. Davr xarajatlari ulardan chegiriluvchi qator sifatida olinadi. Nizomda keltirilgan xarajatlar tasnifi eng avvalo buxgalteriya hisobida xarajatlarni to'g'ri va to'liq aks ettirishga, shuningdek xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy hisobotini tuzish uchun uning faoliyati moliyaviy natijalarini (foйда yoki zararni) aniqlashga yo'naltirilgandir.

Xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatining moliyaviy natijalari foydaning kuyidagi ko'rsatkichlari bilan tavsiflanadi:

- mahsulotni sotishdan olingan yalpi foyda, bu sotishdan olingan sof tushum bilan sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi o'rtasidagi tafovut sifatida aniqlanadi:

$$YaF = SST - IT$$

bunda,

YaF - yalpi foyda;

SST - sotishdan olingan sof tushum;

IT - sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi;
- asosiy faoliyatdan ko'rilgan foyda, bu mahsulotni sotishdan olingan yalpi foyda bilan davr xarajatlari o'rtasidagi tafovut, va plyus asosiy faoliyatdan ko'rilgan boshqa daromadlar yoki minus boshqa zararlar sifatida aniqlanadi:

$$AFF = YaF - DX + BD - BZ$$

bunda,

AFF - asosiy faoliyatdan olingan foyda;

DX - davr xarajatlari;

BD - asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar;

BZ - asosiy faoliyatdan ko'rilgan boshqa zararlar;

- xo'jalik faoliyatidan olingan foyda (yoki zarar), bu asosiy faoliyatdan olingan foyda summasi plyus moliyaviy faoliyatdan ko'rilgan daromadlar va minus zararlar sifatida hisoblab chiqiladi:

$$UF = AFF + MD - MX$$

bunda,

UF - umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda;

MD - moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar;

MX - moliyaviy faoliyat xarajatlari;

- soliq to'languncha olingan foyda, u umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda plyus favqulodda (ko'zda tutilmagan) vaziyatlardan ko'rilgan foyda va minus zarar sifatida aniqlanadi:

$$STF = UF + FP - FZ$$

bunda,

STF - soliq to'languncha olingan foyda;

FP - favkulodda vaziyatlardan olingan foyda;

FZ - favkulodda vaziyatlardan ko'rilgan zarar;

- yilning sof foydasi, u soliq to'langandan keyin xo'jalik yurituvchi subyekt ixtiyorida qoladi, o'zida daromad (foyda)dan to'lanadigan soliqni va minus qonun xujjatlarida nazarda tutilgan boshqa soliqlar va to'lovlarni chiqarib tashlagan xolda soliqlar to'langunga qadar olingan foydani ifodalaydi:

$$SF = STF - DS - BS$$

bunda,

SF - sof foyda;

DS - daromad (foyda)dan to'lanadigan soliq;

BS - boshqa soliqlar va to'lovlar.

Moliyaviy faoliyatdan olingan daromad va xarajatlar qatoriga korxonaning moliya bozoridagi faolligidan oladigan daromadlari va mulkiy munosatlardagi ishtirokidan olinadigan daromadlari, erkin almashtiriladigan valyuta resurslarini boshqarishdan oladigan daromadlari, korxonaning moliyaviy faoliyatidan kelib chiqadigan turli xarajatlar kiritiladi. Ularning korxonaga hisob foydasidagi salmog'i so'nggi yillarda tobora oshib bormoqda¹.

Favqulodda kutilmagan holatlardan daromadlar va xarajatlar qatoriga korxonaning asosiy va moliyaviy faoliyatidan tashqari, tasodifiy holatlar bo'yicha

oladigan daromad va xarajatlari kiritiladi. Ularning tarkibiga kiritiladigan aniq ko'rsatkichlar yangi Nizomda ifoda etilmagan. Faqat ularning farqlanishiga ta'rif berilgan xolos. Bu tarif esa yuqorida bayon etilgan edi. Ya'ni, korxonaga uchun yaqin uch yillik oraliqda odatiy hol yoki faoliyat turi hisoblanmagan holatlardan oladigan daromadlari yoki yo'qotishlar ushbu qatorga kiritiladi. Shuningdek, tasodifiy holatlar ham.

3. Foyda va unga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Bozor munosabatlari sharoitida har bir xo'jalik subyektining o'z faoliyati natijasida sof foydaga erishishni ko'zlaydi. Shu sababli ham sof foyda miqdorini o'rganish va unga ta'sir etuvchi omillarga baho berish korxonaga samaradorligini oshirishga olib keladi. Korxonaga ixtiyorida qoladigan va uning erkin tasarrufidagi foyda sof foyda deyiladi. Ushbu ko'rsatkich soliq to'loviga qadar bo'lgan foyda summasidan foyda (daromad)dan soliq va boshqa soliqlar va ajratmalar summasini chegirish asosida aniqlanadi. Sof foyda tahlilida uning o'tgan yillarga, shuningdek, korxonaga biznes rejasi ko'rsatkichlariga nisbatan o'zgarishlari o'rganiladi. Moliyaviy natijaviylikning ushbu yakuniy qatori barcha ichki va tashqi axborotdan foydalanuvchilar e'tiboridagi masala hisoblanadi.

Tashqi axborotdan foydalanuvchilar korxonaning foydalilik darajasiga, o'z aktivlarini maqsadli boshqarishning shartlarini belgilashga ham jiddiy ahamiyat berishadi. Masalan, korxonaga mulkida hissali qatnashuvchilar aktsiya egalari kelishuviga yoki xususiy kapitaldagi ulushiga qarab taqsimlanadigan hisob foydasining holatiga korxonaga ixtiyorida qoladigan sof foyda bilan qiziqsalar, investitsiya homiylari esa korxonaga faoliyatining barqarorligi va o'sish darajalariga ko'proq qiziqadilar.

Bugungi kunda korxonaga sof foydasining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

- mahsulot, ish va xizmatlarni sotish hajmining o'zgarishi;
- mahsulot, ish va xizmatlar bahosining o'zgarishi;
- mahsulot, ish va xizmatlar ishlab chiqarish xarajatlarining o'zgarishi;
- davr xarajatlarining o'zgarishi;
- moliyaviy faoliyatdan olinadigan foyda va zararlarining o'zgarishi;
- favqulodda foyda va zararlar o'zgarishi;
- foydadan olinadigan soliqlar va soliqli to'lovlarning o'zgarishi va hokozolar.

Tahlil etishda har bir omilning sof foyda o'zgarishidagi mutloq qiymatlari aniqlanadi. Ularning o'zgarishlariga baho berish orqali korxonada foydani o'stirish yuzasidan ichki imkoniyatlarning mavjudligi o'rganiladi.

4. Rentabellik ko'rsatkichlari va ularga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Korxonaga faoliyat natijaviyligiga baho berishning asosiy ko'rsatkichlaridan biri rentabellik ko'rsatkichi hisoblanadi.

Rentabellik - korxonaga foydalik darajasini xarakterlaydi. Odatda uning bir necha turlari hisob kitob qilinadi. Bu bevosita mulkning shakli bo'yicha daromadlarning yuzaga chiqish o'rni yoki bazasi bo'yicha, foydaning o'zgarishiga ta'sir etuvchi birliklar bo'yicha yoki mustaqil birliklar bo'yicha aniqlanishi mumkin.

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 406 page.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiyot tarmoqlarida rentabellikning quyidagi turlari aniqlanadi:

1. Ishlab chiqarish xarajalariga nisbatan rentabellik;
sof foyda

$$R = \frac{\text{Ishlab chiqarish xarajatlari}}{\text{Ishlab chiqarish xarajatlari}} \times 100\%$$

Ushbu ko'rsatkich bir so'mlik ishlab chiqarish xarajati hisobiga olingan foyda summasini xarakterlaydi.

2. Asosiy vositalar rentabelligi. Asosiy vositalar rentabelligi har bir so'mlik yoki ming so'mlik asosiy vosita hisobiga to'g'ri keladigan foyda summasini xarakterlaydi. Ushbu ko'rsatkich sof foyda summasini asosiy vositalarning o'rta yillik qiymatiga bo'lish asosida aniqlanadi.

$$R = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Asosiy vositalarning o'rta yillik qiymati}} \times 100\%$$

3. Sotish bo'yicha rentabellik. Sotish bo'yicha rentabellik sotilgan mahsulotlarning foydalik darajasini xarakterlaydi. Ushbu ko'rsatkich sotishdan olingan yalpi foyda summasini mahsulotlarni sotishdan olingan tushumga bo'lish asosida aniqlanadi. Ya'ni

$$R = \frac{\text{Sotishdan olingan foyda}}{\text{Sotishdan olingan tushum summasi}} \times 100\%$$

4. Oborot aktivlar rentabelligi. Ushbu ko'rsatkich oborot aktivlarning har bir sumiga to'g'ri keladigan foyda, sof foyda summasini xarakterlaydi. Oborot aktivlar rentabelligi olingan sof foyda summasini oborot aktivlarning o'rta yillik qiymatiga bo'lish asosida aniqlanadi.

$$R = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Oborot aktivlar o'rta yillik qiymati}} \times 100\%$$

5. Jami mulk rentabelligi. Ushbu ko'rsatkich korxonaning foydalilik darajasini xarakterlovchi asosiy ko'rsatkich hisoblanadi. Bu ko'rsatkich har bir so'mlik mulkka to'g'ri keladigan sof foyda summasini ifodalaydi.

$$R = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Korxonaning mulki jami}} \times 100\%$$

6. O'z mablag'lari rentabelligi. Ushbu ko'rsatkich korxonaning o'ziga tegishli bo'lgan mablag'larning foydalilik darajasini xarakterlaydi. Korxonaning sof foydasini uning o'zlik mablag'lari manbaiga bo'lish asosida o'zlik kapitalining foydalilik darajasi o'rganiladi.

$$R = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Korxonaning o'zlik mablag'lari}} \times 100\%$$

7. Qarz mablag'lari rentabelligi. Ushbu ko'rsatkich korxonaning sof foydasini qarzga olingan mablag'lari nisbati asosida aniqlanadi. Bu ko'rsatkich har bir so'mlik qarz mablag'iga to'g'ri keladigan foyda summasini ifodalaydi.

$$R = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Qarz mablag'lari jami}} \times 100\%$$

8. Asosiy vositalar va moddiy oborot mablag'lari rentabelligi. Ushbu ko'rsatkich sof foyda summasini korxonaning asosiy vositalari va moddiy oborot mablag'lari o'rta yillik qiymatiga bo'lish asosida aniqlanadi. U har bir so'mlik asosiy va oborot mablag'iga to'g'ri keladigan foyda summasini xarakterlaydi.

$$R = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Asosiy va oborot mablag'lari o'rta yillik qiymati}} \times 100\%$$

Bugungi kunda amaliyotda keng tarqalgan rentabellik ko'rsatkichlarining ayrimlarini quyidagi jadval misolida tahlil qilib chiqamiz.

Daromadlik yoki balans aktivining harajatliligi; xususiy va qarz kapitali; sof aktiv, investitsiya, sotish, harajat va boshqa ko'rsatkichlardan foydalanishni umumlashtiruvchi sifat ko'rsatkichlari daromad, harajat va moliyaviy natijalarga asoslangan holda hisob-kitob ishlari amalga oshiriladi. Yuqorida nomlari keltirilgan daromadlik (d) ko'rsatkichlarini hisoblash uchun jami daromad summalari, umumiy aktiv qiymati, sof aktiv, xususiy kapital va qarz kapitaliga nisbatan aniqlanadi.

Daromadlik ko'rsatkichlarini sotish hajmining har so'miga, ishlab chiqarish tannarxiga hamda daromadlikni umumlashtiruvchi ko'rsatkich - korxonaning jami daromadlarini uning harajatlilariga nisbat ko'rinishida ham aniqlash mumkin. Jami daromad summasini jami xarajatdan yuqori bo'lishi korxonaning sof foydasini ifodalaydi.

$$R \text{ sof foyda} = \text{Daromad} - \text{Harajat}$$

Bu ko'rsatkichlarni aksi bo'yicha ham hisob - kitob ishlari amalga oshirish tavsiya etiladi.

Jami harajatlarni jami daromaddan yuqori bo'lishi korxonaning faoliyatini zarar bilan yakunlaganligini ifodalaydi. Daromadlikning umumiy ko'rsatkichlari qatori korxonaning daromadi va harajatlari bo'yicha yakka koeffitsientlarini ham aniqlash maqsadga muvofiqdir.

- sotishdan ko'rilgan daromadni jami daromaddagi ulushi
- sotilgan mahsulot tannarxini jami xarajatdagi ulushi
- jami to'liq harajatlarni sotishdan kelgan tushumdagi ulushi

Moliyaviy hisobotlarni tayyorlash va taqdim etishning kontseptual asosiga va "Asosiy xo'jalik faoliyatidan olinadigan daromadlar" nomli 2-son BHMS da belgilanishiga, daromadlar, hisobot davri mobaynida, aktivlarning ko'payishi yoki majburiyatlarini qisqarishi ko'rinishida iqtisodiy foydalarning ko'payishidir, ular o'z kapitalining ko'payishiga olib keladi, bundan o'z kapitali egalari tomonidan qo'yilmalar bilan bog'liq ko'payishlar mustasno.

Daromadlar turli aktivlarning ko'payishi ko'rinishida yuzaga keladi; bular nafaqat pul mablag'lari, balki, realizatsiya qilinayotgan tovarlar va xizmatlarning

o'rniga olingan tovarlar va xizmatlar ham bo'lishi mumkin; agar tovarlar va xizmatlar haqi xaridor tomonidan to'liq to'lanmagan bo'lsa, bunday xollarda, debitorlik qarzlari ham bo'lishi mumkin. Daromadlar, shuningdek, majburiyatlarni kamaytirish ko'rinishida olinishi mumkin, bu esa korxonaning kapitaliga aktivlarning ko'payishi kabi ta'sir ko'rsatadi. Korxonaning daromadlari va harajatlari hisobi, moliyaviy natijalarni shakllantirish va ulardan foydalanish hisobvaraqlar rejasining so'nggi, to'qqizinchi bo'limida, 9000-9900 - son hisobvaraqlarda amalga oshiriladi.

Mazkur hisobvaraqlar tranzit (vaqtinchalik) hisob varaqlardir, hisobot oyining oxiriga borib ularning barchasi (bundan 92 – hisobvaraqlar mustasno) yakuniy moliyaviy natijani aniqlash 9910-hisobvaraqlar bilan yopiladi, uning saldosi keyin 8710- "Hisobot davrining taqsimlangan foydasi (qoplanmagan zarari)" hisobvarag'iga o'tkaziladi. Buxgalteriya hisobotida aks etgan quyidagi harajat ma'lumotlariga e'tibor qaratilmog'i lozim.

Hisobotlarda odatdagi xo'jalik faoliyatining borishi chog'ida yuzaga keluvchi harajatlardan tashqari, kelgusida biror bir iqtisodiy manfaatlarini hosil qilmaydigan harajatlardan tashkil topgan zararlar ham bo'lishi mumkin. Ularga quyidagi uchchala mezonlardan biriga javob beruvchi harajatlar kiritiladi:

- kelgusida ma'lum bir daromadlarni keltirib chiqarmaydigan;
- aktivlar sifatida tan olib bo'lmaydigan (kelgusi davrlar daromadlari yoki oldindan to'langan boshqa harajatlarga o'xshash);
- tashkilot balansida mol-mulkning o'sishiga kiritish mumkin bo'lmagan.

Daromadlik, foydalilik bir xil ma'noga ega emas. Ayrim iqtisodga oid manbalarda daromadlik, foydalilik mazmun jihatdan bir deb qaraladi. Masalan, korxonaning ma'lum davrdagi jami daromadi, sof foydasini balans aktiviga nisbati bir xilda nomlanmaydi.

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Bozor munosabatlari sharoitida foyda deb nimani tushunasiz?.
2. Korxonani foydasi qanday ko'rsatkichlarda, shakllarda ifodalanadi?
3. Korxonada foyda ko'rsatkichlari qanday tahlil etiladi?
4. Korxonada foydasiga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi va bu ta'sir qanday tahlil etiladi?
5. Rentabellik deb nimani tushunasiz?
6. Rentabellik qanday shakllarda ifodalanadi?
7. Qanday ko'rsatkichlar orqali rentabellik tahlil etiladi?
8. Rentabellikning asosiy va qo'shimcha ko'rsatkichlari.
9. Korxonalarining iqtisodiy nochorligi deb nimani tushunasiz?
10. Korxonalarini sanatsiya qilish va bankrot deb e'lon qilish.
11. Korxonalarini iqtisodiy nochorligini qanday ko'rsatkichlar orqali tahlil etiladi?

18-bob. DIVIDEND TAHLILI

Reja:

1. Dividendning iqtisodiy mohiyati va uning tahlili.
2. Korxonada dividend siyosatining asosiy yo'nalishlari va tahlili.
3. Firma va kompaniyalar bozor aktivligini tahlili.

Tayanch so'zlar:

Dividend siyosati, dividendlarni to'lash koeffitsienti, dividendlarni to'lashning afzalliklari, institutsional mulohazalar, aksiyalar bilan to'lanadigan dividendlar, dividend siyosatini shakllantirish, dividend to'lash koeffitsienti.

1. Dividendning iqtisodiy mohiyati va uning tahlili

Dividend siyosati – korporativ moliyaviy siyosatning tarkibiy qismi sifatida mulkdorlar (kompaniya ta'sischilari) manfaatlarini qanoatlandirishga qaratilgan siyosatdir. Bunda aksiyalar bo'yicha to'lanadigan dividend miqdori korxonaning taqsimlanmagan foyda ko'rsatkichiga bevosita bog'liq. Bunda olingan foyda biznesni moliyalashtirish manbai sifatida qoldirilishi ham mumkin. Biroq, qanchalik ko'p joriy daromad (foyda) firmani rivojlantirishga yo'naltirilsa, kutilayotgan dividendlarni to'lashga shunchalik kam pul qoladi. SHu tariqa, firma dividend siyosatining eng muhim jihati – olingan daromadni dividend to'lovlari va firmani rivojlantirish uchun qoldiriladigan mablag'lar o'rtasida eng maqbul ravishda taqsimlay bilishdan iborat bo'ladi. Biroq, firmaning umumiy dividend siyosatiga taluqli boshqa masalalar ham juda muhim. Bular qatorida quyidagilarni sanab o'tish joiz: huquqiy masalalar, likvidlik va nazorat masalalari; dividendlar barqarorligi; aksiyalar bo'yicha to'lanadigan dividendlar, aksiyalarni bo'lish; aksiyalarni qaytarib sotib olish va ma'muriy mulohazalar.

Dividendlarni to'lash koeffitsienti.

Yillik foydaga bo'lingan yillik pul dividendlari (yoki, boshqacha aytganda, bitta aksiyaga to'g'ri keladigan daromadga bo'lingan bitta aksiyaga to'g'ri keluvchi dividend). Mazkur koeffitsient aksiyadorlarga pul bilan to'lanadigan kompaniya daromadidan foiz to'lovlari bildiradi.

Passiv (sust) va aktiv (faol) dividend siyosatini taqqoslash.

Dividendlar ishlatilmagan daromadning passiv (sust) qoldig'i sifatida.

Avvalo e'tiborimizni ikkita qismdan iborat savolga qarataylik. Pul dividendlarini to'lash aksiyadorlarning turmush farovonligiga ta'sir ko'rsata oladimi, agar shunday bo'lsa, dividendlarni aynan qanday foizda to'lash aksiyadorlarning farovonligini maksimal darajada oshiradi? Moliyaviy "richag" ta'sirini o'rganganimizda ta'kidlab o'tilganidek, biz bu safar ham, ishbilarmon tavakkal (xavf) darajasi o'zgarimasdan qoladi deb tahmin qilamiz. Dividendlarni to'lash koeffitsienti chindan ham aksiyadorlarning farovonligiga ta'sir qilishini aniqlash uchun, avvalo firmaning dividend siyosatini moliyalashtirish borasidagi muhim qaror sifatida tahlil qilishimiz kerak bo'ladi. Chunki bu qaror firmani rivojlantirish ehtiyojlari uchun daromadni saqlab qolishga bevosita daxldor bo'ladi. Har safar firma rahbariyati daromadni boricha firmada qoldirish yoki uning bir qismini (yoki hatto butun daromadni) aksiyadorlarga dividend ko'rinishida berish masalasini hal

qilishga to'g'ri keladi (hozircha biz aksiyalarni qaytarib sotish olish masalalarini chetlab o'tamiz). Gap daromadlilikning talab etilayotgan stavkasidan oshuvchi foydani ta'minlaydigan investitsion loyihalar haqida ketganda (masalan, NRU ko'rsatkichi ijobiy bo'lgan loyihalar), firma bu loyihalarni moliyalashtirish uchun o'z daromadi va bunga qo'shimcha ravishda yana o'z kapitali o'sishiga mos keluvchi katta (to'ng'ich) obligatsiyalar hajmini chiqarishdan olinadigan foydani ishga soladi. Agar barcha maqbul investitsion imkoniyatlarni moliyalashtirgandan so'ng firmaning qo'lida qandaydir daromad qoladigan bo'lsa, uni aksiyadorlarga dividend ko'rinishida berish mumkin bo'ladi. Agar bunday daromad qolmasa, dividendlar ham bo'lmaydi. Agar maqbul investitsion imkoniyatlar soni taqsimlanmagan daromad va katta obligatsiyalarni chiqarishdan tushgan foyda yig'indisidan ortadigan bo'lsa, unda firma o'zining ortiqcha ehtiyojlarini oddiy aksiyalar va katta obligatsiyalarni yana bir bora chiqarish hisobidan moliyalashtiradi. Firmaning dividend siyosatini faqat kompaniya biznesini moliyalashtirish borasidagi qaror sifatida ko'rib chiqqanimizda, pul dividendlarini to'lash passiv (sust) qoldiq sifatida talqin etiladi. Dividend ko'rinishida to'lanadigan daromad foizi turli davrlarda xar – xil bo'ladi. Bu ko'rsatkich maqbul investitsion imkoniyatlar hajmining o'zgarishiga bog'liq. Agar firma bunday imkoniyatlarda etishmovchilik sezmasa, unda to'lanadigan daromad foizi nolga teng bo'lishi mumkin. Boshqa tomondan, agar firma o'zi uchun daromadli investitsion imkoniyatlarni topishga qodir bo'lmasa, unda butun daromad dividendlarni to'lashga ketishi ehtimoldan holi emas. Mana shu ikki chegara o'rtasidagi vaziyatlarda dividendlarni to'lash koeffitsienti noldan birgacha oraliqda o'zgarib turadi. Dividend siyosatini faqat firmada maqbul investitsion imkoniyatlar bor – yo'qligi bilan aniqlanadigan daromad qoldig'ini passiv (yakuniy) to'lash sifatida talqin etilishi, dividendlarni ahamiyatsiz bir narsa sifatida ko'rib chiqilishini nazarda tutadi. Dividendlarni kompaniya tomonidan ishlatilmagan mablag'larni taqsimlash vositasi sifatidagina ko'rib chiqish mumkinmi? YOki, aksincha, dividendlarni to'lashni rahbariyat qarorlaridagi muhim omil deb, firmaning o'zida qoldirgan foydasini qandaydir bir qoldiq sifatida ko'rib chiqish kerakmi? Bu savollarga javob berish uchun, biz dividendlar o'ynaydigan rol ahamiyatsiz ekanligi haqidagi fikrni tahlil qilishimizga to'g'ri keladi. Ushbu fikr shundan iboratki, unda (doimiy investitsion imkoniyatlar borligi sharoitida) dividendlarni to'lash koeffitsientining o'zgarishi aksiyadorlar farovonligiga ta'sir ko'rsatmaydi, deb ta'kidlanadi.

Dividendlar o'ynaydigan rolning ahamiyatsizligi.

Modilyani va Miller (M&M) dividendlar o'ynaydigan rolning ahamiyatsiz ekanligi borasida eng ishonchli dalillarni keltirganlar. Unga ko'ra, firmada investitsion imkoniyatlar borligi sharoitida dividendlarni to'lash koeffitsienti – faqat rasmiy bir "tafsilot" bo'lib, aksiyadorlar farovonligiga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi. M&Mlarning fikricha, firmaning qiymati faqat uni aktivlarining daromad keltirish qobiliyati bilan belgilanadi va daromadni dividendlarga taqsimlash mana shu qiymatga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi¹. Avvalgi bobda, kapital tuzilishi bilan bog'liq qarorlarni ko'rib chiqqanimizda aytib o'tganimizdek, M&M o'z

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 201 page.

mulohazalarini kompaniya qammatbaho qog'ozlarini joylashtirish uchun soliqlar, tranzaksion xarajatlar va boshqa chiqimlar bo'lmaydigan "ideal kapital bozori" tushunchasi asosiga quradilar. Inchinun, firmaning bo'lajak daromadi ham ma'lum ko'rsatkich hisoblanadi (keyinchalik mana shu tahmin qayta ko'rib chiqilgan).

"Joriy dividendlar to'lashmi yoki daromadni yana investitsiya sifatida istiqbolli loyihalarga kiritish zarurmi?" Bu savolga javob topishda M&Mlarning asosiy dalili, dividend to'lovlarining aksiyadorlar farovonligiga ta'siri moliyalashtirishning boshqa imkoniyatlari bilan to'liq qoplanadi, degan g'oyadan iboratdir. Avval daromadni qayta investitsiya sifatida kiritish o'rniga o'z kapitalini oshirish maqsadida oddiy aksiyalarni qo'shimcha ravishda sotish usulini ko'rib chiqamiz. Firma rahbariyati investitsion qarorni tanlaganidan keyin, u quyidagi masalalar borasida bir to'xtamga kelishi kerak: 1) daromadni qayta investitsiya sifatida kiritish kerakmi yoki 2) dividendlarni to'lab, ularning summasiga yangi aksiyalarni sotgan holda kerakli investitsiyalarni moliyalashtirish zarurmi. M&Mlarning tahminicha, bitta oddiy aksiyaning diskontlangan qiymati summasi yangi aksiyalarni chiqarish va joriy dividendlar hisobidan moliyalashtirilganidan so'ng bitta oddiy aksiyaning kutilgan dividendlarni to'lashgacha bo'lgan qiymatiga tengdir. Boshqacha aytganda, oddiy aksiyalar qiymatining yangi aksiyalarning chiqarilgani sababli pasayishi dividendlarni to'lash bilan aniq qoplanadi. SHu tariqa, aksiyadorlarga dividend olish yoki daromadni qayta investitsiyalashga yo'naltirish baribir ekanligi ta'kidlanadi.

"Suyultirish" – qo'shimcha aksiyalarni chiqarish oqibatida aksiyadorlarning daromadlardagi ishtirokining kamayishi.

SHunday so'ng o'quvchida "Bulardan hammasining avvalgi boblarga qanday aloqasi bor? Axir u erda dividendlar oddiy aksiyalarni baholash uchun asos bo'lib xizmat qiladi, deyilganku?" degan haqli savol tug'iladi. Buni ziddiyat deb hisoblash mumkinmi? Oddiy aksiyaning bozor qiymati barcha kutilayotgan kelgusi dividendlarning keltirilgan qiymatiga teng, degan fikrning haqqoniy ekanligiga hech qanday shubha bildirilmasada, dividendlar kattaligi va ularni to'lash jadvali o'zgarishi mumkin. Avvalgidek, umuman dividendlar kutilmayotgan kompaniyaning investor uchun qiymati nolga teng, degan fikr kuchda qoladi. Dividendlar o'ynaydigan rolning ahamiyati kamligi haqidagi fikr, dividend siyosati ularning kattaligi va to'lash jadvaliga ta'sir qilishidan qat'i nazar, o'zgarmay qoladi. Aksincha, oddiy aksiyalarning bozor qiymati haqida gap ketganida, dividendlarni to'lashning kechiktirilishi ahamiyatga ega emasligi ta'kidlanadi, xalos.

Qiyamatning saqlanishi. Agar M&Mlarning kapitalning to'liq aniqligi va ideal bozorlar haqidagi tahminlaridan kelib chiqadigan bo'lsak, dividendlarning roli ahamiyatsizligi haqida xulosaga kelishimiz tabiiy. Biz avvalgi bobda keltirgan korporativ moliyaviy "richag" borasidagi misolda bo'lgani kabi, firmaning jamlama qiymati doimiyliigi tamoyili har tomonlama bir xil bo'lgan ikkita firmada (dividendlarni to'lash koeffitsientidan tashqari) aksiyalar va joriy dividendlar summasi bir xil bo'lishini kafolatlaydi.

Investorlarda korporatsiya to'lashi mumkin bo'lgan, lekin hozirda to'lamayotgan dividendlarning har qanday oqimini mustaqil ravishda tiklash imkoniyati bor. Dividendlar talab etilganiga nisbatan pastroq bo'lib chiqsa,

sarmoyadorlar kerakli pullarga ega bo'lish uchun aksiyalarning ma'lum qismini sotishlari mumkin. Agar dividendlar talab etilganidan baland bo'lib chiqsa, investorlar dividendlarni tegishli kompaniyadan qo'shimcha aksiyalarni sotib olishga ishlatishlari mumkin. SHu tariqa, sarmoyadorlar firma kapitalining joriy tuzilishi ma'qul kelmaganida "uychi" moliyaviy "richag"ni ishlab chiqa olganlaridek, "uychi" dividendlarni ham "ishlab chiqarish"ga qodirlar. Korporatsiyaning dividendlarga doir qarori ahamiyatli bo'lishi uchun, unda aksiyadorlar uchun ularning o'zlari bajara olmaydigan bir ishni qilish imkoniyati bo'lishi kerak. Investorlar korporativ dividendlar o'rnini bosishi mumkin bo'lgan "uychi" dividendlarni tayyorlashga qodir bo'lganliklari sababli (yuqorida bildirilgan tahminlarni hisobga olgan holda), dividend siyosati alohida ahamiyatga molik emas, deyishimiz mumkin. Boshqacha aytganda, bir dividend siyosati boshqasidan yaxshiroq yoki yomonroq deb bo'lmaydi. Firma birgina dividendlar va qayta investitsiyalarga yo'naltiriladigan daromad nisbatini o'zgartirish orqali aksiyadorlar boyligini o'zgartirishga qodir emas. Kapital nazariyasida bo'lgani kabi, bunda "qiymat saqlanishi" qonuni ta'sir ko'rsatadi. Buning natijasida qismlar yig'indisi doimo o'zgarimas bo'lib qoladi. Pirogni qanday kesmang, uning umumiy kattaligi avvalgidek bo'lib qoladi.

Dividendlarni to'lashni yoqllovchi dalillar.

Shunga qaramay, yuqorida aytilganlarning aksi bo'lgan nuqtai nazarni qo'llab quvvatlab bildirilgan bir qator dalillar keltirilganki, bularning tarafdorlari dividendlarni to'lash mavhumlik (noaniqlik) sharoitida ma'noga ega, deya ta'kidlaydilar. Boshqacha aytganda, foydani dividend daromadi ko'rinishida oladilarni, yoki aksiyalar narxi oshishi ko'rinishidami- investorlarga farqi bor. Ushbu dalillarni mavhumlik (noaniqlik) sharoitida tahlil qilib ko'ramiz.

Dividendlarni to'lashning afzalliklari.

Ma'lum sarmoyadorlar kapital ortishi o'rniga dividendlarni afzal ko'rishlari mumkin. Dividendlarni to'lash ularning kompaniyaning daromadliligi bilan bog'liq shubhalarini tarqatishi mumkin. Dividendlar joriy tartibda to'lanadi, vaholanki, kapital ortishi kelajakka tegishli narsadir. SHu tariqa, dividendlar to'lovchi kompaniya aksiyadorlari, uni to'lamaydigan kompaniyaga sarmoya kiritganlarga nisbatan tezroq o'z shubhalaridan qutuladilar. Hissadorlarning kompaniyaning daromadliligiga ishonch hosil qilish istagi qanchalik katta bo'lsa, ular kattaroq dividend va'da qilayotgan aksiyalar uchun (boshqa shart – sharoitlar teng bo'lgan holatda) ko'proq pul to'lashga rozi bo'ladilar. Agar investorlar amalda "uychi" dividendlar chiqarishga qodir bo'lsalar, unda bunday afzallik o'rinli emas. SHunga qaramay, bu dalilni hisobga olmaslik uchun aksiyadorlar tomonidan e'tirozlar yetarli. Ehtimol, psixologik yo boshqa sabablarga ko'ra, sarmoyadorlar uy sharoitlarida dividendlar chiqarish bilan shug'ullanmaslikni afzal biladilar.

Dividend siyosatining empirik tekshiruvi.

Dividendlarning firma aksiyalarini baholashga ta'sirini tushuntirishi mumkin bo'lgan bir qator omillarning mavjudligiga qaramay, ularning ko'pini tekshirish qiyin. Empirik tekshiruv asosan soliqlar ta'sirini baholash va moliyaviy signallarni etkazishdan iborat bo'ladi. Dividendlarni afzal ko'rish, joylashtiruv harajatlari,

tranzaksion chiqimlar va institutsional cheklovlar kabi omillar xech qanday ta'sir ko'rsatmaydi, deyishdan yiroqmiz. Biz faqat shuni atmoqchimizki, ushbu omillar ta'sirining natijasi qanday bo'lmasin, bu soliqlar ta'siri va moliyaviy signalizatsiya bilan to'liq qoplanadi.

Soliqlar ta'siri haqida gapiradigan bo'lsak, dividend daromadi foyda ortishiga nisbatan yuqoriroq soliqqa tortilishi holatlarida unda aksiyalar narxi va daromadlilik stavkasi (soliqlarni to'lashdan avval) buni aks ettirishi lozim. Empirik natijalarda haqiqatdan ham investorga soliqlar ta'sirini qoplash uchun baland dividendlar beriladigan aksiyalar past dividendlar to'lanadigan aksiyalarga nisbatan kattaroq soliqdan avvalgi daromadlilikni ta'minlashi borasida chalkashlik kuzatiladi. Biroq, so'nggi yillarda dividendlarning "neytralligini" tasdiqlovchi dalillar ko'paymoqda.

Soliqlar ta'siri borasidagi chalkash natijalardan farqli o'laroq, moliyaviy signallarning berilishini tekshirish "dividendlar yordamida e'lon" qilish foydasiga dalil beradi. Dividendlarning ortishi aksiyalarning daromadliligining ijobiy o'zgarishiga olib keladi. Dividendlarning kamayishi esa daromadlilikning pasayishiga olib keladi. SHu tariqa, dividendlar yordamida ma'lum axborotni berish mumkin ekan. Aytilganlardan kelib chiqib, korporatsiyaning dividend siyosati borasida qanday xulosalarga kelish mumkin?

Korporativ siyosatga doir xulosalar¹.

Kompaniya shunday bir dividend siyosatini yurgazishi kerakki, u aksiyadorlarning farovonligini oshirsin. Agar kompaniya yetarli darajada daromadli investitsion imkoniyatlarga ega bo'lmasa, u har qanday ortiqcha mablag'larni o'z aksiyadorlariga yo'naltirishi kerak ekanligi barchaga ayon. Biroq, firma har safar daromadning ishlatilmagan qismini dividend shaklida to'lashga majbur emas. Yanada qulay variant sifatida firma uzoq muddat davomida muntazam ravishda barqaror dividendlarni to'lashni tanlashi mumkin. Biroq, taqsimlanmagan daromad va kompaniya o'z kapitalining o'sishi bilan ta'minlangan katta (to'ng'ich) obligatsiyalarni chiqarish hisobiga jalb etilgan mablag'lar yangi daromadli investitsion imkoniyatlar hajmiga mutanosib bo'ladi. Dividend siyosati avvalgidek investitsion imkoniyatlar hajmi bilan belgilanadigan passiv natija bo'lib qoladi.

Firma barcha maqbul investitsion imkoniyatlarni amalga oshirganidan keyin qoladigan daromad qoldig'idan ko'proq dividendlarning to'lanishi oqlangan bo'lishi uchun, bozorda qandaydir bir dividendlarni afzal ko'rish imkoniyatlari kuzatilish lozim. Biroq, "quuruq qoldiqda" biz aytib o'tgan dalillardan har birini keltirib, ular asosida qandaydir yakuniy natijaga kelish oson bo'lmaydi. Faqat ayrim investorlarning institutsional cheklovlari va nimanidir afzal bilishlari dividendlarning to'lanishi yoqlaydi. Boshqa dalillar yo neytral natijani nazarda tutadi, yoki daromadni firmada qoldirish foydasiga ishlaydi. SHunday bo'lsada, dividendlarni umuman to'lamagandan ko'ra, ularni ma'lum bir cheklangan miqdorda to'lab turish foydali deb hisoblanadi. Bunday fikr institutsional cheklovlar va moliyaviy signalizatsiya effekti bilan izohlanishi mumkin. Qolgan hammasi sirligicha saqlanadi. Ayrimlarning ta'kilashicha, hatto o'rtamiyona dividendlar ham firma qiymatini baholashga ta'sir ko'rsatmaydi. Ayrim mutaxassislar esa passiv siyosat

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 304 page.

bilan buyurilgan darajadan ortiq dividendlar aksiyalar narxining oshishiga olib keladi, deya ta'kidlaydilar. Individual soliqlar va joylashtirish xarajatlarini hisobga olgan holda, kompaniya dividend to'lash uchun aksiyalar chiqarganida aksiyadorlar puldan yutqazadilar. YAkuniy xulosa chiqarishdan avval, dividend siyosatiga doir qarorni ishlab chiqishda hisobga olish lozim bo'lgan bir qator amaliy mulohazalarni ko'rib chiqamiz.

Dividend siyosatiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar.

Shu paytgacha biz faqat dividend siyosatining nazariy jihatlarini muhokama qildik. Shunga qaramay, kompaniya dividend siyosatini ishlab chiqqanida, u boshqa bir qator omillarni ham hisobga oladi. Mana shu qo'shimcha mulohazalarni dividendlarni to'lash va firma qiymatini aniqlashga doir nazariy qarashlar bilan o'zaro nisbatini aniqlash joiz. Quyida biz bir qator amaliy omillarni ko'rib chiqamizki, ular dividend siyosatiga doir qaror qabul qilishda firma rahbariyati tomonidan tahlil qilinishi kerak bo'ladi.

Yuridik me'yorlar.

Firmaning yuridik shaxs sifatida ro'yxatga olinishiga doir qonunlar oddiy aksiya egalari to'langan har qanday mablag'larning qonuniy ekanligini asoslaydi. Quyida muhokama qilinadigan yuridik me'yorlar firma rahbariyati tomonidan ishlab chiqilgan dividend siyosatining yakuniy varianti amalga oshirilishi mumkin bo'lgan huquqiy chegaralarni belgilash uchun juda muhimdir. Ushbu yuridik normalar kapitalning "yomonlashuvi", bankrotlik va daromadni ushlab turishni suiiste'mol qilishga doir bo'lishi kerak.

2. Korxonada dividend siyosatining asosiy yo'nalishlari va tahlili

Dividend siyosatining biz ko'rib chiqqan nazariy jihatlarini muxokamasini hisobga olgan holda, firma rahbariyati, uning pul ehtiyojlarini qondirish, shu jumladan maqbul investitsion loyihalarni moliyalashtirishdan so'ng uning qo'lida biror narsa qoldimi, yoki yo'qligini aniqlashni xohlaydi, albatta. SHu munosabat bilan firma o'z vaziyatini bir necha kelgusi yillarga oldindan tahlil qilib olishi kerak bo'ladi. Firmaning ma'lum dividendlarni to'lash borasidagi ehtimoliy qolibiyatini kelgusi pul oqimlari va kassa qoldiqlari nuqtai nazaridan tahlil qilish lozim. Mana shu tahlil asosida kompaniya o'zining ehtimoliy kelgusi qoldiq fondlarini aniqlashi mumkin bo'ladi.

Dividendlarning barqarorligi. To'lanadigan dividendlarning barqarorligi – ko'pgina sarmoyadorlarni jalb qiladigan xususiyatdir. Barqarorlik deganda biz firma tomonidan o'z dividend to'lovlarining qo'llab quvvatlanishini nazarda tutamiz. Bunda ma'lum bir (iloji bo'lsa tepaga yo'naltirilgan) trend liniyasiga bevosita yaqinlik bo'lishi kerak.

Dividendlar barqarorligini baholash. Aksiyadorlarning barqaror dividendlar borligi uchun aksiya narxiga "mukofot" to'lashga tayyorligi quyidagi omillar ta'siri bilan asoslangan bo'lishi mumkin: dividendlarning ma'lumot jihatdan to'ldirilishi, sarmoyadorlarning joriy daromad olish istagi, shuningdek, ma'lum institutsional mulohazalar bilan.

Dividendlarning ma'lumot jihatdan to'ldirilganligi.

Kompaniya daromadi pasaysayu, biroq u aksiyadorlarga to'lanadigan dividendlar kattaligini kamaytirmasa, bozorda ushbu kompaniya aksiyalariga nisbatan katta ishonch paydo bo'ladi. Bu ishonch dividendlar pasaytirilgan hollarga nisbatan kattaroq bo'ladi. Barqaror dividendlar kompaniya rahbariyatining o'z kelajagiga ishonchi kuchli va asoslanganligidan dalolat beradi. SHu tariqa, kompaniya rahbariyati dividendlarning ma'lumot beruvchi mohiyatidan foydalanib, investorlarga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuni ham aytish kerakki, rahbariyat bozorni doimiy ravishda aldab kelolmaydi. Agar daromadning kamayishi davom etsa, barqaror dividendlar juda uzoq vaqt "porloq" kelajakni aks ettira olmaydi. Inchinun, agar firma daromadi o'zgaruvchan bo'lgan beqaror biznes bilan shug'ullansa, barqaror dividendlar bu biznesni ishonchli qilib ko'rsata olmaydi.

Biroq dividendlar faqat agar daromad oshishi bunga yo'l qo'ysagina, oshiriladi.

Sarmoyadorlarning joriy daromad olish istagi. Bu – investorlarning barqaror daromad hisobiga tanlovni amalga oshirishga undovchi ikkinchi omildir. Ma'lum darajada muntazam daromad olishga intiluvchi aksiyadorlar beqaror dividendlarni to'lovchi kompaniyani emas, balki barqaror dividendlar bilan ta'minlovchi kompaniyani tanlaydilar. Hatto agar mazkur ikki kompaniyaning daromad va dividend summasi bir xil bo'lib chiqsa ham. Daromad olishni istagan sarmoyadorlar xar doim aksiyalarni sotib yuborishlari mumkin bo'lsada, agar to'lanayotgan dividendlar o'lehami ularni qoniqtirmasa, boshqa kompaniyani tanlashlari mumkin. chunki ko'pgina investorlar o'zlarining asosiy kapitali deb hisoblagan aksiyalarini sotib yubormasdan, ulardan muntazam daromad olib turishni istaydilar. Inchinun, kompaniya dividendlarni to'lashni kamaytirsas, uning daromadi ham odatda kamayadi. Kompaniyaning oddiy aksiyaladaning bozor narxi bilan ham xuddi shu jarayon sodir bo'ladi. Umuman joriy daromad olish imkoniyatini o'ylagan investorlar o'z aksiyalarining bir qismini sotish orqali ehtiyojlarini qondirish imkoniyati bo'lsada, barqaror dividendlar olishni afzal ko'radilar.

Institutsional mulohazalar. Barqaror dividendlar yuridik nuqtai nazardan afzalroq bo'lishi mumkin. Chunki muayyan institutsional investorlarda oddiy aksiyalarni sotib olish imkoniyati bor – yo'qligi munosabati bilan turli davlat idoralari mansiya fondlari, jamg'arma banklari, ishonchli mulkdorlar, sug'urta kompaniyali va boshqa muassalar o'z mablag'larini kiritishi mumkin bo'lgan qimmatbaho qohozlarning tasdiqlangan (yoki qonuniy) ro'yxatlarini tuzadilar. Bunday ro'yxatga kirish huquqiga ega bo'lish uchun, kompaniyaga ko'pincha u tomonidan uzoq muddat davomida uzluksiz dividendlar to'lanishi haqida guvohlik keltirish talab etiladi. Dividendlarni to'lash jarayonidagi uzilishlar uning bunday ro'yxatdan chiqarilishiga olib kelishi mumkin.

Barqaror dividendlar aksiyaning bozor narxiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini yoqlab keltirilgan dalillar ko'proq tahminlarga asoslanadi. Ushbu dalillar foydasiga keltirish mumkin bo'lgan amaliy tasdiq juda kam. Alohida aksiyalar tadqiqoti barqaror dividendlar kompaniya daromadi tushgan paytlarda buning aksiyalarning baland narxlari bilan qoplanishini tasdiqlasada, dividendlar barqarorligi va firma qiymati o'rtasidagi bog'liqlikni o'rnatishga harakat qilib o'tkazilgan tadqiqotlar ham biz ma'lum (buncha ancha keng doirada aksiyalar

tanlangan edi). Shunga qaramay, aksariyat kompaniyalar o'z dividend to'lovlarining barqarorligini ta'sinlashga harakat qilishadi. Bu esa barqaror dividendlar firma qiymatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, degan umumiy fikrga mos keladi.

Dividend to'lovlarining rejali koeffitsientlari.

Shunday taassurot tug'iladiki, ayrim kompaniyalar "dividendlar to'lashning rejali koeffitsientlari" bilan bog'liq siyosatni amalga oshiradilar va uni ancha uzoq vat davomida amalga oshirishga harakat qiladilar. Jon Lintnerning ta'kidlashicha, dividendlar daromad o'zgarishiga mos ravishda korreksiyalanadi. Bunda faqat biroz kechikish kuzatiladi. Daromad yangi darajagacha oshganida, kompaniya faqat dividendlarni yangi pog'onada saqlab qolishga ishonchi komil bo'lganidagina, ularni oshiradi. Shuningdek kompaniyalar o'zlarining dividendlarining mutlaq (absolyut) kattaligini qisqartirishga ham salbiy munosabatda bo'ladilar. Mana shu ikki omil nima uchun dividend o'zgarishi vaqt jihatidan daromad o'zgarishidan ortda qolishini izohlaydi. Iqtisodiy yuksalish davrlarida ushbu kechikish sezilarli bo'lib qoladi, chunki ushlab qolingani daromad dividendlarga nisbatan ortadi. Pasayish davrlarida esa ushlab qolinayotgan daromad dividendlarga nisbatan kamayadi.

Muntazam va qo'shimcha dividendlar.

Qo'shimcha dividendlar – mutazam dividendlardan tashqari aksiyadorlarga to'lanadigan bir martalik ajratmalardir. Qo'shimcha dividendlarni to'lash alohida vaziyatlar bilan izohlanadi.

Muntazam dividendlar – firma tomonidan muntazam, "kutilgan" asosda to'lanadigan dividendlar.

Kompaniya o'zi uchun qulay bo'lgan davrda aksiyadorlarga yo'naltirilgan pul oqimini ko'paytirishning usullaridan biri har chorak yoki yarim yilda to'lanadigan muntazam dividendlardan tashqari qo'shimcha dividendlarni e'lon qilishdan iboratdir. Qo'shimcha dividendlar to'lanishini e'lon qilar ekan, kompaniya sarmoyadorlarni bu hol muntazam to'lovlar hajmining oshishini bildirmasligi to'g'risida ogohlantiradi. Bu usul ayniqsa daromadi chayqalib turuvchi kompaniyalarga juda ko'l keladi. Qo'shimcha dividendlardan foydalanish kompaniyaga muntazam dividendlarning barqarorligini saqlab turish imkonini beradi va bundan tashqari aksiyadorlarga firma ishi yurishayotganligini sezish uchun sharoit yaratadi. Biroq, agar kompaniya doimiy ravishda qo'shimcha dividendlarni to'layversa, ularning ma'nosini yo'qqa chiqaradi. Bunda qo'shimcha dividendlar kutilayotgan to'lovlarga aylanadi. Agar qo'shimcha (maxsus) dividendlardan to'g'ri foydalana bilsa, ular firmaning hozirgi va kelgusi ahvoli haqida ijobiy axborotni bozorga uzatishga qodirdir.

Aksiyalar bilan to'lanadigan dividendlar va aksiyalarning bo'linishi.

Aksiyalar bilan to'lanadigan dividendlar va aksiyadorlar o'rtasida bepul taqsimlash uchun yangi aksiyalarning chiqarilishi (yoki, oddiyroq qilib aytganda – aksiyalarning bo'linishi) ko'pincha turli tuman maqsadlar uchun ishlatiladi. Iqtisodiy ma'noda ushbu ikki tushuncha o'rtasida katta farq yo'q. Muhim farq faqat buxgalteriya hisoboti nuqtai nazaridan mavjud.

Aksiyalar bilan to'lanadigan dividendlar.

Ko'shimcha aksiyalarni kompaniya aksiyadorlariga berish ko'pincha pul dividendlari o'rniga (yoki, ulardan tashqari) qo'llaniladi.

Aksiya bilan to'lanadigan dividendlar – bu qo'shimcha oddiy aksiyalarni kompaniya aksiyadorlariga berishdir. Bu bir oddiy buxgalterlik usuli bo'lib, aksiyadorlik kapitalini firma balansi moddalariga o'rtasida qayta taqsimlashdan iborat. Har bir aksiyadormaning firma mulkidagi ulushi o'zgar olmay qoladi. Nazorat qiluvchi moliyaviy idoralar aksiyalarning kichik foizi bilan to'lanadigan dividendlar va aksiyalarning katta foizi bilan to'lanadigan dividendlar o'rtasida muayyan farqni ko'radilar.

Aksiyalarning salmoqli (katta) foizi bilan to'lanadigan dividendlar.

Bunday dividendlar odatda avval muomalaga chiqarilgan aksiyalarning 25% yoki undan ortiqni tashkil qilib, boshqacharoq hisobga olinishi kerak. Aksiyalarning kichik foizi bilan to'lanadigan dividendlar bir aksiyaning bozor narxiga katta ta'sir o'tkazmasligi tahmin qilinsa, katta foiz bilan to'lanadigan dividendlar aksiyaning bozor narxini sezilarli darajada pasaytiradi, deb hisoblanadi. Bunda konservativ yondashuv qo'shimcha aksiyalarni o'z nominali buyicha "Oddiy aksiyalar" moddasida hisobga olinishidan iborat bo'ladi.

Aksiyalar bilan to'lanadigan dividendlar va aksiyalarning bo'linishi: hissadorlar uchun nazarda tutiladigan foyda.

Agar investor joriy daromadga ega bo'lish uchun bir necha aksiyasini sotish niyatida bo'lsa, unda aksiya bilan to'lanadigan dividend va aksiyalarning bo'linishi uning vazifasini birmuncha engillash tiradi. Albatta, aksiyalar bilan to'lanadigan dividendlar bo'lmagan holda ham aksiyadorlar qo'llaridagi aksiyalarning bir nechtasini sotib, joriy daromadga ega bo'lardilar. Qanday bo'lganida ham, aksiyalarni sotish kapitalni sotish degani va kapital ortishiga solinadigan soliqqa tortiladi. Balki, ayrim sarmoyadorlar aksiya bilan to'lanadigan dividendlar yoki aksiyalarni bo'lish orqali kelgan qimmatbaho qog'ozlarni sotishni kapitalni sotish deb qabul qilmaslar. Ular uchun aksiyalar bilan to'lanadigan dividendlar va aksiyalarning bo'linishi bor yo'g'ri tasodifiy omad bo'lib qoladi. Ular qo'shimcha aksiyalarni sotishlari va bunda aksiyalarning birlamchi paketini saqlab qolishlari mumkin. Bunday hissadorlarga aksiya bilan to'lanadigan dividendlar va aksiyalarning bo'linishi ijobiy psixologik ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ba'zan aksiyalar bilan to'lanadigan dividendlar kompaniya pul resurslarini saqlab qolish uchun qo'llaniladi. Pul dividendlarini daromad oshgani sayin ko'paytirish o'rniga firma o'z daromadining katta qismini qoldirishni afzal ko'rish va aksiyalar bilan to'lanadigan o'rtamiyona dividendlar berilishini e'lon qilishi mumkin. Bunday qaror pirovardida dividendlarni to'lash koeffitsientini kamaytirishga olib keladi: daromad oshgani sayin va dividendlarning tahminan bir xil darajada saqlanishi sari ularni to'lash koeffitsienti pasayaveradi. Bunday xatti – harakatlar natijasida aksiyadorlarning farovonligi oshadimi, yo'qmi, yuqorida keltirilgan omillarga bog'liqdir. Albatta, firmada daromadning katta qismini olib qolish borasidagi qarorni boshqa yo'llar bilan ham amalga oshirish mumkin. Aksiyalar bilan to'lanadigan dividendlar ayrim aksiyadorlarni (avvalo, psixologik ta'sir natijasida) qoniqtirishiga qaramay, pul dividendlarining aksiyalar bilan almashtirilishi sezilarli ma'muriy

xarajatlar bilan bog'liq. Dividendlarni aksiya ko'rinishida to'lash pul to'lovlariga nisbatan ancha qimmatga tushadi. Bu xarajatlar esa aksiya bilan to'lanadigan dividendlarning "jozibasini" oshirmasligi tayin¹.

Narx intervali deb ataluvchi usul bundan ancha qulayroq bo'ladi. Aksiyalarni bo'lish va kamroq darajada aksiyalar bilan to'lanadigan dividendlar aksiyalarni yanada pastroq (va demakki, yanada ommaboproq) narx intervaliga joylashtirish uchun qo'llaniladi. Bu esa ko'proq aksiyadorlarni jalb etib, individual aksiya egalari ko'payib, institutsional investorlar kamaygani sayin aksiyadorlar tarkibiga ham ta'sir etadi.

Aksiyalarni qayta sotib olish dividend siyosatining bir qismi sifatida.

Agar firma ortiqcha pul mablag'lariga ega bo'lsa va bu mablag'dan samarali foydalanish uchun daromadli investitsion imkoniyatlar etishmovchiligini sezsa, unda ularni firma aksiyadorlariga yo'naltirish mumkin. Buni yo aksiyalarni qaytarib sotib olish, yoki orttirilgan dividendlar ko'rinishida amalga oshirish mumkin. Individual daromadlarga soliqlar bo'lmagani va tranzaksiyon xarajatlar yo'qligida ko'rsatilgan ikki variant aksiyadorlar uchun mutlaqo bir xil bo'ladi. Aksiyalarni sotib olish holatida muomalada ularning soni kamayadi; natijada bir aksiyaga daromad qiymati kamayadi va pirovard natijada bir aksiya uchun to'lanadigan dividendlar qiymati oshadi. Nazariy jihatdan, aksiyalarni qayta sotib olishning natijasi bo'lgan kapital ortishi aks holda to'lanishi mumkin bo'lgan dividendlarga teng bo'lishi lozim.

Dividendlarni reinvestitsiyalash (qayta investitsiyalash) dasturlari. Bu aksiyadorlarga avtomatik tarzda dividend to'lovlarini tegishli kompaniyaning qo'shimcha aksiyalariga qayta kiritish imkonini beruvchi ko'ngilli dasturdir. Bir qator yirik kompaniyalar tomondan dividendlarni reinvestitsiyalash dasturlari ishlab chiqilgan. Ularga muvofiq aksiyadorlar o'z pul dividendlarini tegishli kompaniyaning qo'shimcha aksiyalariga qayta kiritish imkoniga ega bo'ladilar.

Reinvestitsiyalash dasturining boshqa turi firma tomonidan yangi oddiy aksiyalarni chiqarilishi bilan bog'liq. Faqat shu holdagina firmada yangi pul mablag'larini jalb etishning real imkoniyati paydo bo'ladi. Investitsiyalarni qayta kiritishning ushbu dasturi qurilish va ishlab chiqarishni takomillashtirish uchun mablag'larni jalb qilishga muhtoj kompaniyalar orasida ayniqsa ommabop bo'lib ketdi. Mohiyatan olganda, bunday dastur firma tomonidan pul dividendlarining to'lanishining kamaytirilishiga olib keladi. Deylik, yangi oddiy aksiyalarni chiqarishga asoslangan reinvestitsiyalash dasturini qo'llayotgan firma hozirgi paytda dividendlar to'lashning 60% lik koeffitsientini ta'minlaydi. Biroq, yangi oddiy aksiyalarga qayta kiritilayotgan barcha pul dividendlari chiqarib tashlanganidan keyin, "amaldagi" to'lovlar 40% gacha tushishi mumkin. Yirik kompaniya uchun bunda tejalgan mablag'lar miqdori bema'lol bir necha million dollarni tashkil etishi mumkin. bunday dasturda ushbu jarayonlarning bevosita manbai kompaniya bo'lib, xech qanday brokerlik xarajatlari ham bo'lmaydi. Yangi aksiyalar chiqarishga asoslangan ana shu dasturlardan ayrimlari hatto o'z ishtirokchilariga joriy bozor narxidan chegirma bilan sotib olish imkonini beradi. Odatda bunday chegirma 3-5%ni tashkil etadi va qayta investitsiyalash uchun qo'shimcha rag'bat bo'lib xizmat

qiladi. Dividendlarning qayta sarmoya sifatida kiritilishiga qaramay, ular baribir aksiyadarning oddiy daromadi sifatida soliqqa tortiladi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan davlatlarda dividend siyosatini shakllantirishga ko'pgina nazariy tadqiqotlar bag'ishlangan bo'lib, eng keng tarqalgan nazariyalar qo'yidagilardir:

1. Dividendlar mustaqilligi nazariyasi (mualliflar F.Modilyani va M.Miller);
2. Dividendlarning ma'qulligi nazariyasi (yoki «yaqindagi o'pka yaxshi», mualliflari M.Gordon, D.Linter);
3. Dividendlarni minimallashtirish nazariyasi (yoki «soliqni nazarda tutish nazariyasi»);
4. Dividendlarning signalli nazariyasi (yoki «xabar berish nazariyasi»);
5. Aksiyadorlar tarkibiga dividend siyosatining mos kelishi dividend siyosati nazariyasi (yoki «mijozlar nazariyasi»).

Dividendlar to'lash nazariyasini amaliyotda qo'llash dividend siyosatini shakllantirishning uch xil yondashuvini tanlash imkonini beradi.

1-jadval

Dividend siyosatini shakllantirishda hal qiluvchi yondashuv	Dividend siyosatida foydalaniladigan variantlar
1. Konservativ yondashuv	1. Dividentni to'lashda qoldiq siyosati, ya'ni dividendlarni investitsiya qarorlariga bog'liq ravishda to'lash siyosati. Ushbu siyosatni investitsiyaviy imkoniyatlari barqaror bo'lmagan kompaniyalar qo'llashadi. 2. Barqaror dividend to'lovlar siyosati yoki dividendlar bo'yicha qat'iy belgilangan miqdor to'lovi siyosati. Ushbu siyosat aksiyalarning kurs qiymati o'zgarishiga qaramay belgilangan muddatda bir aksiya uchun doimiy o'zgaragan miqdordagi dividendlar to'lovini nazarda tutadi. Bunday siyosat aksiyadorlar uchun past tavakkalchilikni, dividendlar bo'yicha olinadigan daromadning doimiyligini, qimmatli qog'ozlarning yuqori likvidligini ta'minlaydi.
2. Mo'tadil yondashuv	3. Alohida davrlarda qo'shimcha to'lov bilan dividendlarning minimal barqarorlik miqdori siyosati (dividend to'lovlar bo'yicha kompromiss siyosati). Mazkur siyosatning mohiyati shundan iboratki, aksiyadorlik jamiyati dividendlar bo'yicha belgilangan qat'iy miqdordagi to'lovlarni amalga oshirib keladi va moliyaviy barqaror yillari qo'shimcha bonus (ustama) to'lovlarini to'lab beradi. Ushbu siyosat tashkilotning dividendlar to'lovlari moslashuvchanligini ta'minlashga yordam beradi.
3. Agressiv yondashuv	4. Dividendlarning barqaror darajasi siyosati yoki doimiy foiz bo'yicha dividendlarni to'lash siyosati, «dividend chiqishi» koeffitsienti, ya'ni oddiy aksiyalar bo'yicha dividendlarning daromadga nisbati orqali hisoblanadi. 5. Dividendlar miqdorini doimiy oshirib borish siyosati.

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 301 page.

Bundan tashqari, dividend to'lovlari shakli bo'yicha ham siyosatlar mavjud. Masalan, aksiyalar hisobiga dividend to'lovlarini amalga oshirish siyosati. Aksiyadorlarga dividend to'lovlarini aksiyalar ko'rinishida, ya'ni qo'shimcha aksiyalar chiqarish hisobiga amalga oshirishni nazarda tutadi.

Tanlangan dividend siyosatiga muvofiq AJ foydasini taqsimlash mexanizmi quyidagi harakat ketma-ketligini nazarda tutadi:

1. Sof foyda miqdoridan jamiyat ustavida ko'zda tutilgan zahira va boshqa maxsus jamg'armalarga ajratmalar chegirib tashlanadi.

2. Foydaning qolgan qismi kapitallashtirish va iste'molga taqsimlanadi.

3. Foyda hisobiga shakllantirilgan iste'mol jamg'armasi dividendlar to'lash va AJ xodimlarining iste'mol jamg'armalariga (xodimlarni qo'shimcha moddiy rag'batlantirish va ularning ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish uchun) taqsimlanadi.

Bir oddiy aksiyaga **dividendni to'lash darajasi (DTD)** ushbu formula orqali aniqlanadi:

$$DTD = DTF - IT/M_{0a}$$

bu erda: **DTF** - tanlangan dividend siyosatiga muvofiq shakllantirilgan dividend to'lash fondi;

IT - imtiyozli aksiyalarga to'lanadigan dividend jamg'armasi;

M_{0a} - AJ tomonidan emissiya qilingan oddiy aksiyalar soni.

Dividend siyosatini shakllantirishning muhim bosqichlaridan biri, dividend to'lash shaklidir. Ularning asosiy qaydagi:

- Dividendlarni naqd pulda (chek) to'lash** - eng oddiy va keng tarqalgan usul.
- Dividendlarni aksiyalar bilan to'lash** - yangi chiqarilgan aksiyalarni dividend qiymati o'rniga aksiyadorlarga berish
- Avtomatik reinvestitsiyalash** - aksiyadorga dividend shakli - naqd puldani yoki aksiya bilan olinadimi, tanlash huquqi beriladi.
- Kompaniya tomonidan aksiyalarni sotib olish** - dividend jamg'armasi miqdoriga kompaniya bozorda erkin muomaladagi aksiyalarning bir qismini sotib oladi. Bu qolgan aksiyalarga to'g'ri keluvchi foyda miqdori va kelgusi davrda dividend to'lash koeffitsientini oshirish imkoniyatini beradi.

AJ ning dividend siyosati samaradorligini baholashda quyidagi koeffitsientlardan foydalaniladi:

1. **Dividend to'lash koeffitsienti:**

$$D_{tk} = DTF/SF \text{ yoki } D_{tk} = Da/SF_a$$

bu erda,

DTF - dividendlarni to'lash fondi;

SF - AJning sof foydasi;

Da - bir aksiyaga to'lanadigan dividend miqdori;

SF_a - bir aksiyaga to'g'ri keladigan sof foyda.

2. **Aksiya bahosining daromadiga nisbati koeffitsienti:**

$$Kb/d = AB_b/Da$$

bu erda: **AB_b** - aksiyaning bozor bahosi.

Ushbu koeffitsiyentlarning amaliy jihatdan qo'llanilishini alohida korxonada ma'lumotlari asosida o'rganish mumkin.

3. Firma va kompaniyalar bozor aktivligini tahlili

Bozor aktivligi, korxonaning bozordagi nufuzi va obro'sini, anglatuvchi indikator sifatida qaraladi. Firma va kompaniyalarni bozor faolligini xarakterlovchi ko'rsatkichlar qatoriga firma va kompaniyalarning xususiy kapitalining birlik ko'rsatkichlarining foydalilik va daromadlik darajasini xarakterlovchi ko'rsatkichlar kiritiladi.

2-jadval

Firma va kompaniyalar bozor aktivligini ifodalovchi ko'rsatkichlar

1	Bitta aksiyaning potentsial, daromadligi	=	Korxonaning bitta aksiyasiga sof foyda Bitta aksiyaning bozor narxi
2	Bitta aksiyaning haqiqiy daromadligi	=	Bitta aksiyaga dividend summasi Bitta aksiyaning nominal narxi
3	Bitta aksiya kurs bahosining o'zgarish koeffitsienti	=	Aksiyaning sotuv bahosi - Aksiyaning sotib olish bahosi Bitta aksiyaning nominal narxi
4	Aksiyalar bo'yicha to'langan dividendlarning salmog'i koeffitsienti	=	Barcha to'langan dividendlar summasi Korxonaning sof foydasi

Davlat mulkini xususiylashtirish natijasida tashkil etilgan aksionerlik jamiyatlarini mulkiy jamg'armalarini shakllantirishda ular tomonidan chiqarilgan aksiyalarni joylashtirish muhim masala hisoblanadi. Aksiyalarni dastlabki, nominal qiymati shakllantirish, firma va kompaniyalarning ish faolligi, foydaligi ta'sirida o'zgarib boruvchi aksiyalarning bozor qiymatlarini o'rganish asosida firma va kompaniyalarni dividend siyosatiga ham baho berish mumkin.

Aksiyalarning bozor qiymati, birlamchi va ikkilamchi bozorda firma va kompaniya aksiyalarini narxlarini oshirishini tavsiflaydi. Firma va kompaniyalarni bozordagi faolligini esa bitta aksiyaning daromadlik, foydalilik darajasi ta'minlaydi. Bunga bevosita firma va kompaniyalarni dividend siyosatining ta'siri, firma va kompaniyaning rentabellik darajasi, moliyaviy barqarorligi, to'lovga qobilligi kabi ko'rsatkichlar ta'sir etadi.

Korxonada bozor aktivligini tahlili yuzasidan olib boriladigan ishlar ko'lamdorligi ularni tahlil etish metodikasini belgilashda asosiy jihatlar quyidagilarga karatiladi:

- korxonaning bozor aktivligi ko'rsatkichlarini tavsiflash;
- bozor aktivligini qiyosiy o'zgarishlarini baholash;
- korxonaning bozor aktivligini omilli tahlil etish;
- bozor aktivligini o'stirish yo'llarini belgilash;
- aksiyalarning birlamchi va ikkilamchi bozordagi holatini baholash
- bozor aktivligini moliya bozorini rivolantirishdagi jihatlari.

3-jadval

Korxonada bozor aktivligini tahlili

Ko'rsatkichlar	Joriy davr	O'tgan davr	O'zgarishi
1.Korxonaning sof foydasi (ming so'm)	300000	365000	+65000
2.E'lon qilingan dividend summasi (ming so'm)	165000	184000	+19000
3.Aktsiyalarning soni, dona	150000	150000	-
4.Bitta aktsiyaning nominal bahosi (so'm)	5000	5000	-
5.Bitta aktsiyaning bozor bahosi (so'm)	6000	7000	+1000
6.Bitta aktsiyaga sof foyda (so'm)	2000	2433	+433
7.Bitta aktsiyaga dividend summasi (so'm)	1100	1226	+126
8.Bitta aktsiyaning potentsial daromadligi (so'm)	0.33	0.34	+0.01
9.Bitta aktsiyaning haqiqiy daromadligi (so'm)	0.22	0.24	+0.02
10.Bitta aktsiya kurs bahosining o'zgarish koeffitsienti	0.20	0.40	+0.20
11.Aktsiyalarga to'langan dividendlarning salmog'i koeffitsienti	0.55	0.50	+0.05

Korxonada bitta aktsiyaning potentsial daromadligi o'tgan yilga nisbatan +0.01 darajaga o'sgan. Xaqiqiy daromadligi esa +0.02 darajaga, bitta aktsiyaning kurs bahosining o'zgarishi koeffitsienti esa +0.20 darajaga, to'langan dividendlar malmog'i koeffitsienti +0.05 darajaga ortgan.

Korxonaning bozordagi jozibadorligi yuzasidan, investorlar va hamkorlar, raqobatchilarni ko'pincha korxonada aktsiyalarining daromadligi, foydaligi, aktsiyaning bozordagi bahosining o'sish darajalari, aktsiyaning dividendligi qiziqtiradi. Bu jihatlarda, moliyaviy holatdagi va undagi o'zgarishlarni bozor indikatorlari asosida baholashda har bitta ko'rsatkichni dinamik tahlil etishni, o'zgarish sabablarini chuqur tahlil etishni hamda aniq echimlar yuzasidan moliyaviy chora-tadbirlar rejasini tuzib olishni talab etadi.

Bozor aktivligi ko'rsatkichlarini omilli tahlili, har bitta ko'rsatkichni alohida uzgaruvchi birlik sifatida qarashni va o'zgarishlar sabablarini izohlashni harakterlaydi.

Bozor aktivligi va ularning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar (ko'rsatkichlar bo'yicha):

Bozor aktivligini oshirishning muhim jihatlari korxonaning dividend siyosatining qay tarzda yuritilishiga ham bog'liq. Odatda sof foydaning dividend to'lovlariga yo'anltirilgan qismi birinchi navbatda imtiyozli aktsiya egalari, qolgan qismi esa oddiy aktsiya egalari o'rtasida taqsimlanish lozim. Agar korxonaning bozordagi jozibadorligi oshib borsa albatta, aktsiyalarni nafaqat dividend shaklida daromad keltirishi balki, kurs o'zgarishi hisobga ham daromad keltirishi mumkinligini unga ega bo'lishga undaydi.

4-jadval

Firma va kompaniyalarning bozor faolligini xarakterlovchi ko'rsatkichlar va ularni omilli tahlili metodikasi

t/r	Ko'rsatkichlar	Aniqlanishi formulasi	O'tgan yil	Hisobot yili	Farqi
		3			
1	Bitta aktsiyaning daromadligi (Da)	Da=Asf/Abb	1200	1600	+400
	Omillar ta'siri:	Dash		1300	+400
1.1.	Bitta aktsiyaga to'g'ri keladigan sof foyda o'zgarishi ta'siri	Dash-Dao'=Asfh/Abbo'-Asfo'/Abbo'	x		+100
1.2	Bitta aktsiyaning bozor bahosining o'zgarishi ta'siri	Dah-Dash=Asfh/Abbh-Asfh/Abbo'	x	x	+300
2	Bitta aktsiyaning xaqiqiy daromadligi(Ad)	Ad=Ads/Anq	2400	3100	+700
	Omillar ta'siri:	Adsh		3100	+700
2.1	Bitta aktsiyaga to'g'ri keladigan dividend summasi	Adsh-Ado'=Adsh/Anqo'-Adso'/Anqo'	x	x	+700
2.2	Bitta aktsiyaning nominal qiymati	X*	x	x	x
3	Bitta aktsiyaning kurs farqi koeff.(Kak)	Kak=Asb-Aob/Anq	0.20	0.32	+0.12
	Omillar ta'siri:	Kaksh	x	032	+0.12
3.1.	Aktsiyaning sotish olish va sotish bahosini o'zgarishi ta'siri	Kaksh-Kakh=(Asbh-Aobh/Anqo')-(Asbo'-Aobo'/Anqo')			+0.12
3.2.	Aktsiyaning nominal qiymati	X*	x	x	x
4	Aktsiyaga to'langan dividendlar salmog'i koeff. (Katd)	Katd=Tdus/Sf	0.25	0.37	+0.12
	Omillar ta'siri:	Katdsh	x	035	+0.12
4.1.	Dividend summasining o'zgarishi	Katdsh-Katdo'=Tdush/Sfo'-Tduso'/Sfo'	x	x	+0.10
4.2	Sof foydaning o'zgarishi	Katdh-Katdsh=Tdush/Sfh-Tdush/Sfo'	x	x	+0.02

*-nominal qiymati o'zgartirilgan hollarda hisob-kitob qilinadi

Korxonaning bozor aktivligini oshirishning amaliy chora tadbirlari sifatida quyidagilarni belgilash lozim:

-korxonaning bozordagi nufuzini oshirishning eng ishonchli yo'li ishlab chikarilgan mahsulot, ish va xizmatlarning sifatini oshirish, tashqi bozorga chiqish, faoliyat samaradorligi va natijaviyligini oshirib borish:

-korxonaning puxta uylangan ishlab chiqarish, tijorat va moliyaviy rejalarini aniq manzilli loyihalarini tuzib chiqish va ularda ilmiy yangiliklarga harajatlarni oshirish;

-korxonaning bozordagi nufuzini himoyalashning puxta qonunchilik mexanizmini ishlab chiqish;

-korxonalarining aniq va uzluksiz dividend siyosatini yo'lga qo'yish.

Respublikamizda aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarining joriy etilishi va takomillashib borishi natijasida dividendlar tahlili yanada muhim masalalardan biriga aylanib boradi.

Nazorat savollari:

1. Investitsiya tushunchasi va uning mazmunini ochib bering?
2. Kapital qo'yilmalar nima?
3. Investitsiya obyektlari?
4. Investitsiya subyektlariga kimlar kiradi?
5. Investitsion tahlilni kimlar amalga oshiradi?
6. Investitsiyalarning moliyaviy tahlili mazmunini ochib bering?
7. Investitsiyani qanday shakllari mavjud?
8. Investitsiyalarni moliyaviy manbalashga qanday manbalar kiradi?
9. Investitsion kapitalni dastlabki va keyingi qiymatlari qanday aniqlanadi?
10. Investitsion loyihalarni moliyaviy tahlil etish maqsadi va vazifalari nimada?
11. Investitsion loyihalar moliyaviy tahlil etishning mazmunini tushuntirib bering?
12. Loyihalar samaradorligini baholash qanday amalga oshiriladi?
13. Investitsion loyihalar tahlilida o'rganiladigan asosiy jihatlari?
14. Investitsiyalarni jalb etishda marketing tadqiqotlarining roli nimada?
15. Korxonalarining investitsion faolligini baholash mezonlariga izoh bering?
16. Investitsion tahlilni axborot manbalariga nimalar kiradi?
17. Investitsion loyihalarni tuzib chiqishda tahliliy amaliy qanday rol tutadi va ularning samaradorligini belgilab beruvchi jihatlari nimada?
18. Investitsion xavf-xatarlar (risklar) tahlili nima?
19. Investitsiyalarni jozibadorligini tavsiflang?
20. Investitsion qarorlar va ularni ijrosida tahlilchi ekspertlarning roli nimada?

19-bob. KREDITGA LAYOQATLIK TAHLILI

Reja:

1. Firma va kompaniyalarni kreditga layoqatligini baholashni mezonlari va moliyaviy tahlil vazifalari
2. Firma va kompaniyalarda, uzoq va qisqa muddatli kreditlarni jalb etishda moliyaviy tahlil
3. Firma va kompaniyalarni kreditga layoqatligini baholashda mablag'lar likvidligi va to'lov qobiliyatini tahlili
4. Firma va kompaniyalarni kreditga layoqatligini baholashni boshqa qo'shimcha ko'rsatkichlari tahlili
5. Firma va kompaniyalarda kreditga va layoqatligini o'zlashtirishning amaliy chora-tadbirlari

Tayanch so'zlar:

Kreditga layoqatlik tavsifi, baholash mezonlari, vazifalari, metodologik jihatlari, tahlil maqsadi, kreditlarning muddatligi, to'lovlayoqatligi, to'lovlayoqatligi tini harakterlovchi ko'rsatkichlar.

1. Firma va kompaniyalarni kreditga layoqatligini baholashni mezonlari va moliyaviy tahlil vazifalari

Firma va kompaniyalar iqtisodiy harakatda, albatta, qarz kapitaliga zaruriyat sezadilar. Negaki, biznesni dastlabki qadamiga yetarli mablag' tadbirkorlarda doimo yetarli darajada bo'lavermaydi yoki umuman bo'lmaydi. Iqtisodiy rivojlangan davlatlar biznes hayotini kuzatish shuni ko'rsatadiki faoliyatni, biznesni 90 foizi qarz kapitali hisobiga yo'lga qo'yiladi.

Bundan ko'rinib turibdiki, firma va kompaniyalar doimo aniq biznes loyihalari, rejalarini asosida qarz kapitali jalb qiladilar va uni ishlatishdan foyda olishga harakat qiladilar.

Firma va kompaniyalarni kreditga layoqatligini baholashni tasdiq topgan me'yoriy aktlari va Nizomiga ta'yangan holda har bitta biznes subektini kreditni, qarzni qaytarib berish layoqatiga egaligi o'rganilmog'i lozim.

Jahonda va mamalakatimiz amaliyotida kreditga layoqatlikni baholashda quyidagi mezonlarga tayaniladi.

- mijozning harakteri (Fe'l atvori);
- mijozning qarz olish qobiliyati;
- olingan qarzni uzish yuzasidan mablag'lar ishlab topishga qobiliyati;
- mijozning kapitali;
- kreditning ta'minlanganligi;
- kredit operatsiyalarini amalga oshirish chog'idagi shart sharoitlar;
- mijoz faoliyatining qonuniy jihatlari nazorat qilinish darajasi.

Firma va kompaniyalarning kreditga layoqatligini o'rganish maqsadida quyidagi ko'rsatkichlarni baholash lozimligiga e'tibor beriladi:

- kreditning o'lashtirish qodirlik darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlarni baholash, tahlil etish;

- mablag'larnilikvidligi (aylanuvchanligini) baholash, tahliletish;
- firma va kompaniyalar foydaligi bilan bog'liq ko'rsatkichlarni tahlil etish;
- moliyaviy barqarorlik bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlarni baholash, tahlil etish.

Bu jihatlar bank mijozining moliyaviy hisobotlari asosida o'rganiladigan, ularning moliyaviy holatiga bog'liq ko'rsatkichlarga nisbatan to'g'ri tarkiblangan deyish mumkin.

Firma va kompaniyalarda kreditga layoqatligini baholashda olinadigan kreditni turiga, albatta qarash, ya'ni kredit mablag'larini uzoq (bir yildan ortiq muddatga), qisqa muddatga jalb etis hollarini e'tiborga olish lozim. Uzoq muddatli kreditlar odatda uzoq muddatli aktivlarni shakllantirishga, qisqa muddatli kreditlar esa aylanma aktivlarni manbalashga yoki shakllantirishga jalb qilinadi¹.

Bank amaliyotida xo'jalik yurituvchi subyektlarning kreditga qodirlik darajasini baholashda bir qator moliyaviy ko'rsatkichlardan foydalaniladi. moliyaviy koeffitsentlarni tanlash va ularning mezon ko'rsatkichlar sifatida olinishi bankning kredit siyosatining o'ziga xosligiga, mijozlarning fel atvoriga, moliyaviy axvoli va undagi o'zgarishlarni kutilishiga bog'liq ravishda belgilanadi.

Kreditga qodirlikni baholashning yuqoridagi tarkiblari albatta barcha banklar uchun yagona mezon hisoblanadi. Lekin bu mezonlar har bitta tijorat banki, yoki moliya institutlarini kredit resurslarini joylashtirishda o'zaro manfaatli qoidalarni belgilashda bizningcha "ishonch" mezonini birinchi o'ringa ko'yishni inkor etmasligi lozim.

Buni qanday izohlash mumkin. Buning mazmuni shundaki, yaxshi va zur g'oyaga ega tadbirkorda yuqoridagi mezonlarning barchasi talab darajasida bo'lmaydi. Bunga turli sabablar ta'sir etadi. Lekin yaxshi va zur goyaga ega bo'lmagan mijozda mazkur mezonlar va ko'shimcha talablar ortigi bilan bajariladi. Uz uzidan ayonki kredit resurslari birinchi subyekt emas rasmiy xujjatlari talabga javob beradigan ikkinchi subyekt olishiga imkoniyatlar bo'ladi.

Firma va kompaniyalarning kreditga qodirlik darajasini uning to'lovga qobilligi, likvidligi, moliyaviy barqarorligi, kapitalning foydaliligi kabi ko'rsatkichlar asosida bayon etish mumkin. Ushbu ko'rsatkichlarning mezoniga tayangan holda firma va kompaniyalarning kreditga layoqatligini tavsiflovchi "sinf" shkalasi tuzib chiqiladi. Ushbu shkala bo'yicha firma va kompaniyalarni kreditga layoqatligini harakterlovchi ko'rsatkichlar darajasini birinchi va ikkinchisiga tushsa, firma va kompaniyakreditni olishga layoqatli qolgan sinflar bo'yichakreditni olishga noloyiqdebtopiladi.

Tahli letishda, kredit tashkilotlarining inspektorlari tomonidan, kredit olishhaqida ariza bergan har bitta firma yoki kompaniyaning auditorlik xulosasi olingan moliyaviy hisobot ma'lumotlari asosida moliyaviy holati baholanadi. Baholash natijasi bo'yicha bayonnoma tuziladi va bubayonnoma kredit oluvchi bilan tuziladigan kredit shartnomasiga asos bo'lib xizmat qiladi.

Firma va kompaniyalarning kreditga layoqatligini baholashda tahlil oldiga quyidagi vazifalar qo'yiladi;

▪ firma va kompaniyalarning kreditga layoqatligini davriy oraliqlar bo'yicha o'rganish;

▪ firma va kompaniyalarning moliyaviy barqarorligi, aktivlar va kapital foydaliligi baholash;

▪ mablag'larni joylashinuvdagi holat, ularning aylanuvchanligini baholash;

▪ muddati o'tgan majburiyatlarining holati, firma va kompaniyalarning moliyaviy mustaqillik darajasidagi o'zgarishlar, sotish hajmidagi o'sish, likvid mablag'larning holati kabi qo'shimcha ko'rsatkichlarga baho berish;

Firma va kompaniyalarni kreditga layoqatligini tahlil etishda moliyaviy hisobotni barcha shakllaridan foydalanish, ularning muvofiqligiga va davriy o'zgarishlariga ahamiyat berish talab etiladi.

Korxonaga kreditga qodirlik tahlilida moliyaviy tahlil va taxlikalar tahlili amalga oshiriladi.

Tahlilalar tahlili maqsadi – kreditni berish imkoniyatlari va darajasini aniqlashga qaratilgan.

Moliyaviy holatni baholash maqsadi - moliyaviy ahvolva undagi o'zgarishlarni, o'zgarish sabablarini hisobga olgan holda tahliliy qarorlar tayyorlashga qaratilgan.

Mazkur masaqsaddan kelib chiqqan holda kreditga layoqatlikni tahlilida:

- baholash ko'rsatkichlari dinamikasi,
- buxgalteriya balansini takibiy moddalari,
- aktivlar sifati,
- xo'jalik subyekt moliya-xo'jalik faoliyatining asosiy yo'nalishlari tahlil etiladi.

Kreditga qodirlik tahlilini miqdoriy kursatkichlar qatorida quyidagi asosiy baholash ko'rsatkichlari tahlil etiladi:

- likvidlik koeffitsentlari;
- uzva qarz mablag'lari nisbati koeffitsenti;
- aylanuvchanlik va rentabellik ko'rsatkichlari.

Asosiy baholash ko'rsatkichlarining amaldagi holati normativ kursatkichlar bilan taqqoslangan holda kredit resurslarini harakati yuzasidan qarorlar chiqariladi. Uchinchi guruh ko'rsatkichlar bo'yicha odatda optimal va krtiknormalar belgilanmasligi mumkin (korxonaning o'ziga xos xususiyatlari, tarmoq xususiyatlari va boshqa aniq shartlarga muvofiq).

Mazkur ko'rsatkichlar natijalariga qarab agar talab qilinsa, reyting ballarini ham hisoblab chiqish mumkin.

1-jadval

Xo'jalik subyektning kreditga qodirlikni baholashda o'rganilishi lozim bo'lgan miqdoriy ko'rsatkichlar

Ko'rsatkichlar		Hisoblash formulasi
1. Mustaqillik koeffitsenti	$K1 = \frac{UMM}{BJ}$ yoki $K1 = \frac{UMM}{UMM+M}$	UMM-Uz mablag'lari manbasi BJ-Balans jami M-Majburiyatlar
2. Aylanma aktivlarning jami	$K2 = \frac{JA}{A}$	JA-Joriy aktivlar

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 99 page.

aktivlardagi salmog'i		A-Aktivlar jami
3. O'z oborot mablag'lari bilan ta'minlanganlik koeffitsenti	K3=UMM+UMKK-UMA/JA	UMA-Uzoq muddatli aktivlar UMKK-uzoq muddatli kredit va qarzlari
4. Joriy likvidlik koeffitsenti	K4=JA/KMM	KMM-Qisqa muddatli majburiyatlar
5. Mutlaq likvidlik koeffitsenti	K5=PM+KMMK/KMM	PM-Pul mablag'lari KMMK-qisqa muddatli mol.qo'yil.
6. Aktivlarni rentabellik koeffitsenti	K6=STKF/Auyk	STKF -Soliq to'loviga kadar foyda Auyk-aktivlarning o'rtacha yillik kiymmati
7. Aktivlarning aylanuvchanlik koeffitsenti	K7=ST/Auyk	ST-Mahsulot sotishdan sof tushum

Haqiqatdagi darajalarni har bitta ko'rsatkichni taqqoslash bazasiga va normativ bazasiga nisbatan qiyosiy o'rganish asosida kreditga qodirlikni rasmiy jihatlarini belgilash mumkin.

2-jadval

Kreditga qodirlikko'rsatkichlariva ularningnisbiyifodalari

Koeffitsient	2011	2012	O'zgarishi	Mijozning moliyaviy holatini tahliliy tavsifi
K1	0.490	0.499	+0.009	O'rtacha sifat
K2	0.588	0.644	+0.056	O'rtacha sifat
K3	0.133	0.223	+0.90	YOmon holat
K4	1.308	1.415	0.107	O'rtacha sifat
K5	0.020	0.039	+0.019	YOmon holat
K6	0.186	0.203	+0.017	Bir muncha ijobiy
K7	2.321	2.516	+0.195	Ijobiy holat

Kreditga qodirlikni tahlil etishning darajasi va sifati axborot manbalarining to'liqligiga va ularning atroflicha o'rganilishiga bog'liq. SHu sababli tahlil etishda o'rganiladigan axborotlarni tarkiblash va ularni tizimlashtirish muhim masala hisoblanadi. Quyida, korxonlar kreditga layoqatligini baholash, tahlil etishning axborot manbalari va ular qo'yilgan talablarni keltirib o'tamiz.

3-jadval

Kreditga layokatliknibaholashda ichkiya tashqimoliyaviytahlilni axborotmanbalari

Ichki moliyaviy tahlil	Tashqi moliyaviy tahlil
Ta'xis xujjatlari	Ta'xis xujjatlari
Uchinchi shaxslar bilan bog'liqlikni tasdiqlovchi xujjatlari	Faqat karz beruvchi bilan bog'liq bo'lgan xujjatlari
Biznes reja, texnik iqtisodiy asosnoma	Biznes reja, texnik iqtisodiy asosnoma
Loyiha smeta xujjatlari	-
Birlamchi xujjatlari (asosiy vositalarni baholash, ularning tarkibi, harakati, oborot aktivlarni holati, harakati haqidagi, xo'jalik jaryonlari haqidagi)	-
Analitik hisob ma'lumotlari	-
Buxgalteriya hisobotlari	Buxgalteriya hisobotlari
Statistik hisobotlar	Statistik hisobotlar

Soliq hisobotlari	Soliq hisobotlari
Audit xulosalari, nazorat va soliq tekshirishlari dalolatnomalari	YAkuniy auditorlik xulosasi
-	Qarz oluvchining shaxsiy sifatleri haqidagi ma'lumotnoma, /qarzdorning dongi, shuhrat taratishi/(Gudvil)
-	Kredit tarixi yuzasidan axborotlar
-	Boshqa kredit tashkilotlari ma'lumotlari
Faoliyatning ruxsat etilgan va etilmagan turlari bo'yicha maxsus axborotlar	Faoliyatning ruxsat etilgan va etilmagan turlari bo'yicha maxsus axborotlar
Maqro iqtisodiy va maxsus axborotlar (davlat dasturlari, tarmoqning rivojlanishi haqidagi manbalar va h.k.)	Maqro iqtisodiy va maxsus axborotlar (dalat dasturlari, tarmoqning rivojlanishi haqidagi manbalar va h.k.)
Ekologik me'yorlar bo'yicha axborotlar	Ekologik me'yorlar bo'yicha axborotlar

Tahlil etishda taqdim etilgan manbalarining axborotligi va tarkibi yuzasidan ham muhim talablarni qo'yiladi. Bu talablarni mijozning kreditga layoqatligini baholashda tashqi tahlilchiga kredit resurslarini jalb etish yuzasidan tuzib chiqiladigan savolnomaga to'la javoblar tayyorlashga imkon beradi. Bu holat kredit mablag'larini jalb qilishdagi turli havf xatarlarni oldini olishga, kredit tashkilotlarining jalb qilingan resurslarni o'z vaqtida va foizi bilan qaytarib olishiga hamda ularning likvidligini oshirishiga imkon beradi.

Kreditga layoqatlik tahlilida o'rganiladigan muhim ko'rsatkichlar qatoriga shuningdek, korxon faoliyatining joriy va istiqboldagi rivojlanish jihatlarini baholash ham talab etiladi. Bunda banklar tomonidan quyidagi so'rovnoma tuzib chiqiladi.

4-jadval

Kredit oluvchining faoliyatni baholash

Baholash elementi	Ko'rsatkichlar
Mijozning faoliyatni rivojlantirishga intilishi	O'sish dinamikasi O'zgaruvchanlik Istiqbollik
Mahsulot (ish, xizmat)larga talabning o'zgarishi	Mizozlar tavsifi Bozor hajmi va sifat ko'rsatkichlari Sotish hajmi Baho belgilash tartibi Sotish rejasini Talabning barqarorligi Tovarning almashuvchanligi Havf-xatarlar
Taklifning o'zgarishi	Raqobatchilar holati Jo'natmalar muvofiqligi Jo'natmalar havf xatari Narxining barqarorligi Ishchi kuchi bilan bog'liq sabablar Xalqaro valyutaga talabning mavjudligi
Mahsulotning sifat tasnifi	Texnologiya darajasi Mahsulot sifati

	Kapital va mehnat sig'imi
Raqobat darajasi	Raqobatchilar
	Raqobatning intensivligi
	Bozorga kirishda to'siqlar
	Peshqadam raqobatchilarning bozordagi ulushi

2. Firma va kompaniyalarda, uzoq va qisqa muddatli kreditlarni jalb etishda moliyaviy tahlil

Kreditlarning muddatligi uning zaruriy sharti hisoblanadi. SHu sababli kredit resurslarini uzoq va qisqa muddatlarga jalb etishda uning kaytarilishiga muhim ahamiyat qaratiladi. Kredit resurslar kechiktirilgan to'lovlar yuzasidan foizlar summasi bilan birgalikda kaytariladi.

Agar to'lovlar va foizlar o'z vaqtida amalga oshirilsa ushbu mijozning kreditor oldidagi ishonchi ortadi. Bu holat esa mijozning kredit tarixiga yoziluvchi eng muhim jihatdir.

Uzoq muddatli va qisqa muddatli kreditlarning tarkiblanishi qarz munosabatlarini rasmiy jihatlariga ta'sir etmaydi. Ya'ni har ikkala holatda ham moliyaviy holat tahlili bo'yicha bir xildagi zaruriy amallar, analitik tadbirlar amalga oshiriladi. Odatda muttatliligi bo'yicha kreditlar va qarzlari uzoq, urta va qisqa muddatga tarkiblanishi belgilangan. Lekin hisob amaliyotida ularni uzoq va qisqa muddatli tarkiblanishi belgilangan. Shu sababli kredit va qarzlarni ham muddatligi bo'yicha uzoq va qisqa muddatli shaklda tarkiblash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Uzoq muddatli kreditlarni uzoq muddatli aktivlarni (asosiy vositalar, nomoddik aktivlar, kapital qo'yilmalar, o'rnatiladigan asbob uskunalari yuzasidan, ularni sotib olish, ko'rish, ta'mirlash, ilmiy yangiliklar kiritish kabi yo'nalishlarda) shakllantirishga yo'naltiriladigan va bir yildan ortiq muddatga beriladigan kreditlardir. Qisqa muddatli kreditlar joriy, aylanma aktivlarni to'ldirishga, savdo hajmini oshirishga va boshqa maqsadlarga bir yilgacha muddatga beriladigan kreditlardir.

Firma va kompaniyalarda uzoqva qisqa muddatlikreditlarnijalbetishda, aniqva puxta ishlanganbiznesrejaga va investitsionloyihalarga e'tiborishberishlozim. Lekin ungacha albatta, ushbu firma yoki kompaniyaning, moliyaviy ahvoli o'rganilishi lozim. Kredit resurslarini jalb etishning turli risklarini ham ta'kidlab o'tish lozim deb o'ylaymiz. Masala. Bir necha yildan buyon faoliyat yuritayotgan korxonaning moliyaviy holatini tahlil etishning axborot manbayiga egamiz va uning kreditni jalb etish bayonnomasini tuzishda unga tayanish mumkin. Lekin yangi tashkil topgan korxonalar yoki faoliyatini endigina yo'lga qo'ygan korxonaning moliyaviy hisobotlari tuzilmagan xollarda, uning moliyaviy ahvolini qanday baholash mumkin. SHu va shu kabi savollarga ushbu bobda albatta to'liq javob berishga harakat qilamiz. Birinchidan; endigina faoliyat boshlagan yoki ro'yxatga olingan korxonaningalhatta, ustav kapitali shakllanganligiga ahamiyat beriladi. Ustav kapitalining darajasi va uning biznesni yo'lga qo'yishdagi, tarmoq bo'yicha o'rtacha darajaga nisbatan holatini baholash orqali ham fikr yuritish mumkin. SHuningdek, loyihaning jozibadorligi, kafillik shartlari asosida ham kredit shartnomasini rasmiylashtirish mumkin.

Kredit arizasi bergan firma yoki kompaniyaning moliyaviy tahlilida muhim ko'rsatkichlar sifatida birinchi navbatda uning to'lov layoqati, qoplov koeffitsenti baholanadi. Bu koeffitsentlar asosida firma va kompaniyaning, choraklar va yillar bo'yicha to'lovga qobillik darajasi, o'zining muddatli majburiyatlarini to'lashga qobilligi baholanadi¹.

Firma va kompaniyalarning tomonidan olingan kredit resurslar nafaqat korxonaning to'lovga qobilligiga balki uning mablag'larining harakatchanlik (likvidlilik) darajasiga ham bog'liq. Shu sababli tahlil etishda buxgalteriya balans ma'lumotlari asosida firma va kompaniyalarning harakatchan mablag'larini holatiga, tez va sekin pulga aylanuvchi aktivlarga, nollikvid mablag'lar holatiga, ularning to'lov muddati kelgan, qisqa va uzoq muddatli majburiyatlarga nisbatiga, doimiy passivlarni nollikvid va likvid mablag'larni manbalashdagi holatiga baho berish talab etiladi.

So'ngi paytlarda olingan kredit resurslarining o'z vaqtida va qaytmaslik hollariga moliya institutlari tomonidan ko'p duch kelimmoqda. Shu sababli firma va kompaniyalarning kreditga layoqatligini tahlil etishda moliyaviy holat tahlilida quyidagi qo'shimcha tarzda quyidagi boblarni o'rganish tavsiya etiladi;

- firma va kompaniyalarning rentabellik darajasi;
- aylanma mablag'larningholati;
- o'zmablag'larinihajmi, ularning asosiyva oborotkapitalidagiishtiropi;
- ishlabchiqarilganva sotilganmahsulotlarnio'sishdarajalari;
- to'lov muddati kelganva o'tib ketgan debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining holatiga;
- firmava kompaniyalarning pul va qimmatli qog'ozlarining mavjudligiga va boshqa jihatlariga ahamiyat beriladi.

Bugungi amaliyotda mamlakatimiz tijorat banklari tomonidan xo'jalik yurituvchi subyektlarga uzoq va qisqa muddatli kreditlarni jalb etishda moliyaviy tahlilida o'rganiladigan ko'rsatkichlar tizimiga 5 tarkib guruh ko'rsatkichlarni o'rganilishini harakterlash lozim. Bu ko'rsatkichlar quyidagilardan iborat:

1. To'lovlayoqatva likvidlilik koeffitsentlari
2. Ish aktivligi koeffitsentlari
3. Moliyaviy leveraj koeffitsentlari
4. Rentabellik koeffitsentlari
5. Qarzni koplashni tavsiflovchi koeffitsentlar

5-jadval

Tijorat banklari tomonidan xo'jalikyurituvchisubyektlarnikreditga qodiriginibaholashda hisob-kitob kilinadiganko'rsatkichlar

Koeffitsentlar guruhi	Ko'rsatkichlar	Aniqlanishi	Belgilar izohi
Likvidlilik koeffitsentlari (2.0-1.25)	Joriy likvidlik	K=JA/KMM	JA-joriy aktivlar KMM-qisqa muddatli majburiyatlar
	Tezkor likvidlik	K=LA/KMM	LA-likvid aktivlar

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 279 page.

Ish aktivligini harakterlovchi ko'rsatkichlar (0.25-.060)	Aktivlar aylanuvchanligi	K=ST/A	ST-Sotishdan tushum A-aktivlarning o'rtacha qiymat
	Asosiy kapital aylanuvchanligi	K=ST/AK	AK-asosiy kapital
	Joriy aktivlar aylanuvchanligi	K=ST/JA	JA-joriy aktivlar
	Debitorlik majburiyatlari aylanuvchanligi	K=ST/DM	DM-debitorlik majburiyatlar
	TMZ aylanuvchanligi	ST/TMZ	TMZ-tovar moddiy zaxiralar
Moliyaviy leveraj koeffitsentlari	TM,Tovarlar aylanuvchanligi	ST/TM,T	TM-tayyor mahsulot T-tovarlar
	Majburiyatlarni aktivlarga nisbati	Maj/A	Maj-Majburiyatlar
	Majburiyatlarni o'z kapitaliga nisbati	Maj/UK	UK-uz kapitali
	Majburiyatlarni aksionerlik kapitaliga nisbati	Maj/AK	AK-aksionerlik apitali
	Uzoq muddatli majburiyatlarni asosiy kapitalga nisbati	UMM/AK	UMM- uzoq muddatli majburiyatlar
Uz kapitalini aktivlarga nisbati	UK/A		
Moliyaviy natijaviylik koeffitsentlar			
Foyda normasi koeffitsentlari	YAlpi foyda normasi	K=YAF/ST	YAF-yalpi foyda ST-sotishdan tushum
	Sof operatsion foyda normasi	K=SOF/ST	SOF-sof operatsion foyda
	Sof foyda normasi	K=SF/ST	SF-sof foyda
Rentabellik koeffitsentlari	Aktivlar rentabelligi	K=SF, STKF/A	STKF-soliq to'loviga qadar foyda
Aksiyaning foyda me'yori	Oddiy aksiyalar daromadlik koeffitsenti	K=D/Ak	D-oddiy aksiyalarga e'lon kilingan dividend summasi A-oddiy aksiyalarning soni
	Aksiyaning dividendlik koeffitsenti	K=Db/Ab	Db-bitta aksiyaga e'lon qilingan dividend Ab-bitta aksiyaning bozor bahosi
Qarzni koplashni tavsiflovchi ko'rsatkichlar	Foizni koplanganlik koeffitsenti	K=F/FT	FT-foiz to'lovlari F-hisobot davri foydasi
	Foiz to'lovlarining koplanganlik koeffitsenti	K=F/T	T-To'lovlar=foiz+lizing to'lovlari+imtiyozli aksiyaga dividendlar+boshqa to'lovlar

3. Firma va kompaniyalarni kreditga layoqatligini baholashda to'lov qobiliyati va mablag'lar likvidligi tahlili

Firma va kompaniyalarda kredit resurslarini jalb etishda asos ko'rsatkich bu to'lovga qobillik ko'rsatkichidir. To'lovga qobillik korxonanini to'lov imkoniyatlarini, ya'ni uning o'z majburiyatlarini to'lashga qodirligini harakterlaydi.

Likvidlilik bilan to'lov qobiliyati bir-biridan farq qiladi. Likvidlilik qarzlarni to'lash uchun mablag'lar mavjudligini ko'rsatsa, to'lov qobiliyati – qarzni uzish imkoniyati borligini ko'rsatadi.

Yuqorida berilgan tariflar albatta mazmun jihatdan to'g'ri lekin uni quyidagi tartibda berib o'tish lozim deb o'ylaymiz.

Firma va kompaniyalarni to'lov layoqati deganda to'lov muddati kelgan majburiyatlarni qoplashga joriy mablag'larining yetarliligi yoki etishmovchiligi tushuniladi.

Bu jihat ta'riflash mazmun jihatdan yuqoridagi ta'riflashlar bilan bir xilda, lekin so'z va iboralar o'z o'rnida ishlatilgan. Sababki, birinchi ta'rifdagi "kamchilik", "xo'jalik" so'zlari, ikkinchi ta'rifdagi "to'lov imkoniyatlari", "oborot" kabi so'zlar o'z o'rnida ishlatilmagan.

Firma va kompaniyalarni to'lov layoqatini harakterlovchi ko'rsatkichlarga quyidagi ko'rsatkichlar kiritiladi:

- Mutlaq to'lov layoqati;
- Oraliq to'lov layoqati;
- Joriy (umumiy) to'lov layoqati.

To'lov layoqatining ko'rsatkichlarini uzoq va qisqa davriylikka deb tarkiblash to'g'ri emas. Nagaki bu tarkiblash, muddat bo'yicha emas balki to'lov mablag'larining likvidligi bo'yicha tarkiblashni harakterlaydi. Ya'ni mualliflar, qisqa muddatli to'lov layoqati deganda qaytarish muddati kelgan majburiyatlarga faqat, pul mablag'lari va qisqa muddatli qimmatli qog'ozlarni yetarliligi yoki etishmovchiligi tushunadilar. Birinchidan; uzoq va qisqa muddat, qarz kapitalining bir yilgacha va bir yildan ortiq muddatga bo'lgan majburiyatlarini ham olishi lozim. Yaqin oraliqqa nisbatan uzoq va qisqa muddatni belgilab bo'lmaydi. Ikkinchidan; qisqa muddatli qimmatli qog'ozlar bo'lmaydi, ular "qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalar"ning birturi xalos.

1. Mutlaq to'lov layoqati (Kmtl). Ushbu ko'rsatkich firma yoki kompaniyaning pul mablag'lari va qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalarini muddati kelgan to'lov majburiyatlariga, qisqa muddatli majburiyatlarga bo'lish asosida topiladi.

$$Kmtl = PM + QMMQ / QMM$$

Bunda;

PM-pulmablag'lari;

QMMQ-qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalar;

QMM-qisqa muddatli (to'lov muddati kelgan) majburiyatlar.

Ushbu ko'rsatkich qisqa muddatli majburiyatning har bir so'miga to'g'ri keladigan pul mablag'lari va qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalarni harakterlaydi.

2. Oraliq to'lov layoqati (Kotl). Ushbu ko'rsatkich mutlaq to'lov layoqati ko'rsatkichidan Sof debitorlik summasiga farq etadi.

Kotl=PM+QMMQ+SDM/QMM

Bunda;

SDM-sof debitorlikmajburiyati.

Sof debitorlik majburiyati, jami debitorlik qarzidan muddati o'tgan debitorlik qarzlari chegirish asosida topiladi. Chunki muddati o'tgan debitorlik qarzlari kreditorlik qarzini qoplay oladigan haqiqiy manba bo'la olmaydi.

O'tish muddati bo'lib huquqiy va jismoniy shaxslar uchun ham bitta mezon bir yilga belgilangan. (mol yetkazib beruvchi va haridor, buyurtmachilar bilan bo'ladigan munosabatlardagi 3-oylik muddat bundan mustasno).

3. Joriy to'lov layoqati (Kjtl). Ushbu ko'rsatkich muddati kelgan to'lov majburiyatlari yoki qisqa muddatli majburiyatlarni to'lashga barcha oborot, aylanma aktivlarni yetarligi yoki etishmovchiligini harakterlaydi.

Kjtl=PM+QMMQ+SDM+TZ/ QMM

Bunda;

TZ- tovarlar va zaxiralar qiymati.

Prof. E.Akramov tomonidan tavsiya etilgan umumiy to'lovga qobillik ko'rsatkichi quyidagicha aniqlanadi. Ya'ni;

Kutl=Uzoq muddatli aktivlar+Oborot aktivlar/M

Bunda;

M-majburiyatlar (buxgalteriya balansi passivining 2-bo'lim jamisi)

Firma va kompaniyalar to'lov layoqatini baholashda mablag'lar likvidligi ko'rsatkichi ham o'rganiladi.

Likvidlik-deganda xo'jalik yurituvchi subyekt nozorot qilib turadigan iqtisodiy resurslarning (aktivlarning) harakatchanligiga, muddatli moliyaviy majburiyatlarni yaqin kelajakda qoplash yuzasidan mablag'larning mavjudligiga aytiladi.

Mablag'larlikvidligi (aylanuvchanligi) nibaholashda aktivlar, kapitalva majburiyatlarharakatchanligiga to'lov muddatbo'yicha qayta tarkiblanadi.

6-jadval

Buxgalteriyabalansininglikvidlikbo'yicha tarkiblanishi

T	Aktiv tomon	T	Passiv tomon
A1	Doimiy harakatdagi aktivlar	P1	To'lov muddati kelgan majburiyatlar
A2	Tez pulga aylanadigan aktivlar	P2	Qisqa muddatli to'lov majburiyatlari
A3	Sekin pulga aylanadigan aktivlar	P3	Uzoq muddali to'lov majburiyatlari
A4	Qiyin pulga aylanadigan aktivlar	P4	Doimiy passivlar

Likvidlik darajasi bo'yicha buxgalteriya balansining moddalarini jamlanishi va ularning nomlanishidagi turlicha karashlarni avvalo likvidlikni aniqlash bo'yicha rasmiy metodikaning mavjud emasligi bilan, shuningdek xorijiy tillardan turli shaklda tarjimalarning mavjudligi bilan, asosiy e'tibor mazmunning saklanishiga karatilishi bilan izohlash mumkin .

Likvidlik darajasi bo'yicha buxgalteriya balansining tegishli qatorlariga quyidagi moddalarni kiritish mumkin.

7-jadval

Likvidlik darajasi bo'yicha buxgalteriya balansi aktivimoddalari

Aktiv tomon	Balans moddalari	Balans satri	Izoh
Eng likvidaktivlar	Pul mablag'lari va qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalar	320satr+370satr+*	*380satr-boshqa joriy aktivlar
Tez sotiladigan aktivlar	Debitorlik majburiyatlari	210satr+*	*230satr-Ajratilgan bo'linmalarning qarzi
Sekin sotiladigan aktivlar	Tovar moddiy zaxiralar	140satr+190satr*+200satr**	*190satr-kelgusi davr harajatlari *200satr-kechiktirilgan harajatlar
Qiyin sotiladigan aktivlar	Uzoq muddatli aktivlar	130satr	

8-jadval

Likvidlik darajasi bo'yicha buxgalteriya balansi passivimoddalari

Passiv tomoni	Balans moddalari	Balans satri	Izoh
To'lov muddati kelgan majburiyatlar	Kreditorlik majburiyatlari	600satr-(730satr+740satr+*)	*620-Ajratilgan bo'linmalarga qarz
Qisqa muddatli majburiyatlar	Qisqa muddatli kreditlar va qarzlari	730satr+740satr	
Uzoq muddali majburiyatlar	Uzoq muddatli kreditlar va qarzlari	490satr+*	*510- Ajratilgan bo'linmalarga uzoq muddatli qarz
Doimiy passivlar	Uz mablag'lari manbayi	480satr	

Aktivlar, kapitalva majburiyatlarnio'zaro taqqoslash asosida firma, kompaniyaningbuxgalteriyabalansininglikvidlikdarajasiga baho berishmumkin.

9-jadval

Buxgalteriyabalansininglikvidlikdarajalarinitarkiblanishi

O'zgarishlar tartibi	Mutlaq farqlanishlardagi o'zgarishlar				Likvidlik darajasi
1-holat	A1>=P1	A2>=P2	A3>=P3	A4<=P4	Mutlaq likvid balans
2-holat	A1<P1	A2>=P2	A3>=P3	A4<=P4	Likvid balans
3-holat	A1<P1	A2<P2	A3>=P3	A4<=P4	Nolikvid balans
4-holat	A1<P1	A2<P2	A3<P3	A4<=P4	Nochorlik holatidagi balans

$$A1+A2+A3+A4=P1+P2+P3+P4$$

Buxgalteriya balansi elementlari va jamlangan qatorlarini (moddalarini) uzaro nisbatlash asosida likvidlikni nisbiy darajalariga va to'lovga qobillik darajalariga ham baho berish mumkin.

10-jadval

Likvidliknisbiyifodalari

Nisbat	I.f.d. prof M.Pardaev tomonidan tavsiya etilgan ko'rsatkichlar tizimi	Tavsiya etilayotgan ko'rsatkichlar tizimi
A1/P1	Eng shoshilinch	To'lov muddati kelgan

	majburiyatlarning to'lov koeffitsienti	majburiyatlarni qoplash koeffitsenti
A2/P2	Qisqa muddatli passivlarning to'lov koeffitsienti	Qisqa muddatli majburiyatlarni qoplash koeffitsenti
A3/P3	Uzoq muddatli passivlarning to'lov koeffitsienti	Uzoq muddatli majburiyatlarni qoplash koeffitsenti
A4/P4		Doimiy aktivlarni o'z mablag'lari manbaiga nisbati koeffitsenti
A1/P1		Joriy to'lov layoqati
A1/P1+P2		Mutlaq to'lovga qobillik
A1+A2/P1+P2		Oraliq to'lovga qobillik koeffitsenti
A1+A2+A3/P1+P2+P3		Umumiy to'lovga qobillik koeffitsenti
Aktivlarni moliyalashtirish holati		
P4/A4		Doimiy aktivlarni uz mablag'lari hisobiga manbalanishi
P3+P4/A4		Doimiy aktivlarni o'z va qariz mablag'lari bilan manbalanishi
P4+P3-A4/A1+A2+A3		Joriy aktivlarni manbalanishi
P4+P3+P3/A3+A4		Moddiy aktivlarni manbalanishi

11-jadval

Jadval mablag'lar harakatchanligi bo'yicha buxgalteriya balansining tarkiblanishi

AKTIV	01.01.2011	01.01.2012	PASSIV	01.01.2011	01.01.2012	Majburiyatlarni qoplashdagi ortiqchalik(+), etishmovchilik (-)	
						01.01.2011	01.01.2012
Doimiy harakatdagi aktivlar	1409	3205	To'lov muddati kelgan majburiyatlar	42922	65046	-41513	-61841
Tez pulga aylanadigan aktivlar	17816	24247	Qisqa muddatli to'lov majburiyatlari	19184	10894	-1368	13353
Sekin pulga aylanadigan aktivlar	70639	89142	Uzoq muddatli to'lov majburiyatlari	9259	8252	61380	80890
Qiyin pulga aylanadigan aktivlar	62964	64613	Doimiy passivlar	81463	97015	-18499	-32402
BALANS	152828	181207	BALANS	152828	181207	x	x

12-jadval

Aktivlar va passivni likvidlik bo'yicha normalari

AKTIV	Mutlaqlikvidliksharti	PASSIV
Doimiy harakatdagi aktivlar	A1=>P1	To'lov muddati kelgan majburiyatlar
Tez pulga aylanadigan aktivlar	A2=>P2	Qisqa muddatli to'lov majburiyatlari

Sekin pulga aylanadigan aktivlar	A3=>P3	Uzoq muddatli to'lov majburiyatlari
Qiyin pulga aylanadigan aktivlar	A4<=P4	Doimiy passivlar

13-jadval

1. Davr boshiga likvidlik yuzasidan ko'rsatkichlarining holati

(1409) A1<P1(42922)	Joriy likvidlik: JL = -42881 m.s.
(17816) A2<P2(19184)	Istiqboldagi likvidlik: IL = 61380 m.s.
(70639) A3>P3(9259)	JLb=A1+A2/P1+P2
(62964) A4<P4(81463)	ILb=A3/P3

Balansning likvidligini yetarli deyish noo'rin. Ya'ni korxonada yaqin kelajakda likvidlikni oshirish yuzasidan imkoniyatga ega emas. Lekin istiqbolda uni oshirishning birmuncha imkoniyatiga egaligidan xo'jalik subyektini o'z majburiyatlarini qoplashning ortiqchaligini (+61380 ming so'm) kuzatish mumkin

14-jadval

2. Davr oxiriga likvidlik yuzasidan ko'rsatkichlarining holati

(3205) A1<P1(65046)	Joriylik vidlik: JL = -48488 ming so'm
(24247) A2>P2(10894)	Istiqboldagi likvidlik: IL = 80890 ming so'm
(89142) A3>P3(8252)	JLo=A1+A2/P1+P2
(64613) A4<P4(97015)	ILo=A3/P3

Davr oxiriga kelib ham xo'jalik subyektning likvidlik darajasida sezilarli o'zgarish kuzatilmagan. Balans likvidligini davr boshidagi kabi noliktvd holatda deyish mumkin. Yaqin kelajakda uni tiklanmaslik imkoniyatini hayotda yuqoriligicha qolmoqda. Istiqbolda esa tiklanish kutilishi mumkin.

Jadval ma'lumotlari asosida buxgalteriya balansining likvidlik ko'rsatkichlarini alohida baholab chiqamiz

1. Balans likvidligini umumiy koeffitsenti (L1)-likvid mablag'larning summasini jami majburiyatlarga nisbati orqali topiladi uning tavsiya etilgan normasi 2.0-2.5 darajaga teng deb qaraladi.

15-jadval

L1 = (A1+A2+A3)/(P1+P2+P3)	01.01.2011	1.259	Normadan past
	01.01.2012	1.384	Normadan past
	O'zgarishi	+0.125	Ijbiy siljish

Xo'jalik subyektining umumiy likvidligi oshgan. Ishonchli xo'jalikyurituvchisubjektva kuchlimoliyaviysheriksifatida karalishiga yetarli asos mavjud deb baholash mumkin.

2. Mutlaq likvidlik koeffitsenti (L2)-doimiy harakatdagi aktivlar bilan qisqa muddatli majburiyatlarning nisbatini harakterlaydi. Mutlaq likvidlikning norma darajasi 0.2g'g'0.7 qilib belgilangan.

16-jadval

L2 = A1/(P1+P2)	01.01.2011	0.0227	Normadan past
	01.01.2012	0.0422	Normadan past
	O'zgarishi	0.0195	Ijbiy siljish

Mutlaq likvidlik o'sgan. Majburiyatlarni to'lash imkoniyati oshgan, qisqa muddatli bank kreditlarining riski kamaygan.

3. Kritik baholash koeffitsenti (L3) xo'jalik subyekting doimiy harakatdagi va tez pulga aylanadigan aktivlarini to'lov muddati kelgan va qisqa muddatli to'lov majburiyatlariga nisbatlash orqali topiladi. Ushbu ko'rsatkich ko'proq kredit jalb qiluvchi korxonalarda ahamiyatli hisoblanadi. Tavsiya etilgan normasi $0.7-0.8 \Rightarrow 1.0$

17-jadval

$L3 = (A1+A2)/(P1+P2)$	01.01.2011	0.3096	Normadan past
	01.01.2012	0.3615	Normadan past
	O'zgarishi	0.0519	Ijobiy siljish

Qisqa muddatli majburiyatlarni qoplash imkoniyati oshganligini ko'rish mumkin.

4. Joriy likvidlik darajasi (L4) jami likvid aktivlarning to'lov muddati kelgan va qisqa muddatli majburiyatlarni qoplashga yetarligini harakterlaydi. Norma birligi 1.0 teng deb olinadi

18-jadval

$L4 = (A1+A2+A3)/(P1+P2)$	01.01.2011	1.447	Qonikarli emas
	01.01.2012	1.535	Qonikarli emas
	O'zgarishi	0.088	Ijobiy siljish

5. Ishchi kapitalning joriy aktivlardagi salmog'I koeffitsenti (L5).-sekin pulga aylanadigan aktivlarni jami likvid aktivlarga bo'lish orqali hisob-kitob qilinadi.

19-jadval

$L5 = A3/(A1+A2+A3)$	01.01.2011	0.786	
	01.01.2012	0.765	
	O'zgarishi	-0.021	Ijobiy siljish

Korxonada ishchi kapitalning harakatchanligi va jamoaning ish aktivligi ortgan deyishimiz mumkin.

6. Aktivlarning tarkibida aylanma mablag'larning salmog'I koeffitsenti (L6)-joriy aktivlarni balans jamiga, aktivlar jamiga nisbatlash orqali hisob-kitob qilinadi.

20-jadval

$L6 = (A1+A2+A3)/B$	01.01.2011	0.5863	
	01.01.2012	0.6395	
	O'zgarishi	0.0532	Ijobiy siljish

Jami aktivlartar kibida joriy aktivlar, aylanma aktivlarning salmog'i ortgan. Mahsulot chiqishi va korxonaning ish faolligi jadallashgan.

7. O'z oborot mablag'lari bilan ta'minlanganlik koeffitsenti (L7) aylanma aktivlarni o'z mablag'lari manbasi bilan manbalanishini harakterlaydi. Tavsiya etiladigan jihati 0.1 dan kichik bo'lmasligi kerak.

21-jadval

$L7 = (P4-A4)/(A1+A2+A3)$	01.01.2011	0.206	Yaxshi holat
	01.01.2012	0.278	Yaxshi holat
	O'zgarishi	0.072	Ijobiy siljish

Xo'jalik subyekting o'z oborot mablag'lari bilan ta'minlanganlik darajasi o'sgan va moliyaviy barqarorlik yaxshilangan.

4. Firma va kompaniyalarni kreditga layoqatligini baholashni boshqa qo'shimcha ko'rsatkichlari tahlili

Firma, kompaniyani kreditga layoqatligini o'rganishda bitta to'lov layoqati ko'rsatkichi natijalariga tayanish to'g'ri bo'lmaydi. Shu sababli qo'shimcha ko'rsatkichlar va ularni tahlil etishga muhim ahamiyat beriladi. Bunday ko'rsatkichlar qatoriga quyidagilar kiritiladi.

1. Firma, kompaniyaning moliyaviy barqarorligi.
2. Firma, kompaniya foydaliligi;
3. Kapitalning aylanuvchanligi.

1. Firma, kompaniya moliyaviy barqarorligiga baho berishda quyidagi ko'rsatkichlar tahlil qilinadi; chetdan jalb qilingan mablag'larning barcha mablag'lar tarkibidagi xissasi, chetdan jalb qilingan mablag'larning o'z mablag'lariga nisbati darajasi, o'z aylanma mablag'larining harakatlanish darajasi, uzoq muddatli mablag'larning chetdan jalb qilingan mablag'lardagi xissasi, moddiy aylanma mablag'larning o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanish darajasi, o'z mablag'lari tarkibida asosiy kapitalning xissasi, asosiy kapitalning eskirish darajasi, asosiy va aylanma mablag'larning umumiy kapitalga nisbati koeffitsentlari tahlil etiladi.

2. Foydalilik ko'rsatkichlari qatorida; umumiy mablag'larning foydaliligi, asosiy vositalar foydaliligi, uzoq muddatli va oborot aktivlarning foydaliligi, o'z mablag'lari foydaliligi, sotilgan mahsulot foydaliligi kabi ko'rsatkichlar o'rganiladi.

3. Kapitalning aylanuvchanligini harakterlovch iko'rsatkichlar qatorida; umumiy mablag'larning aylanuvchanligi, asosiy vositalarning aylanuvchanligi, aylanma mablag'larining aylanuvchanligi, moddiy aylanma mablag'larining aylanuvchanligi, pul mablag'larining aylanuvchanligi, debitor qarzlarning aylanuvchanligi kabi ko'rsatkichlar tahlil qilinadi.

Hozirgi paytda kreditlarning o'z vaqtida qaytmasligi hollari ko'p uchrashi va ulardan imkon qadar himoyalanih maqsadida qo'shimcha sur'atda yana quyidagi ko'rsatkichlarni baholash ham talab etiladi.

- rentabellik darajalari;
- sotilgan mahsulotlarni o'zgarish sur'atlari;
- to'lov muddati o'tgan majburiyatlarning holati;
- olingan kreditlar yuzasidan foizlar va ularning to'lash imkoniyatlari;
- firmaning hisob raqami va boshqa hisob raqamlaridagi pul mablag'larining holati kabi masalalar.

5. Firma va kompaniyalarda kreditga va layoqatligini o‘stirishning amaliy chora tadbirlari

Firma va kompaniyalarning kreditga layoqatligini o‘stirishning amaliy chora tadbirlari, ularning moliyaviy holatida ro‘y berayotgan o‘zgarishlar va natijalardan kelib chiqib belgilanadi. Ya‘ni, to‘lovga qobil firma va kompaniyalarda belgilanadigan chora tadbirlar, to‘lovga noqobil, moliyaviy nobarqaror firma va kompaniyalarda belgilanadigan chora tadbirlar keskin farq qiladi. Ulardan biri moliyaviy barqarorlikni saqlab qolishga harakat qilsa, ikkinchisi muammoni hal etish va yashab qolish harakatiga tushadi¹.

To‘lovga noqobiillik yoki kreditga layoqatlikni o‘stirishni muhim tadbirlariga quyidagilar kiradi.

1. Firma va kompaniyalar aktivlari va passivlarini joylashtirishni qayta ko‘rib chiqish. Uning mazmunini qanday tushunish mumkin?

Firma, kompaniyalarda likvid mablag‘larining aylanuvchanligini tezlashtirish maqsadida ortiqcha aylanma aktivlarni hisobdan chiqarish, asosiy va nomoddiy aktivlarni ishlab chiqarish zaruriyatidan ortig‘ini aylanma mablag‘lar qatoriga olish (ularni sotish, buzish, hisobdan chiqarish va boshqa yo‘llar bilan), debitorlik va kreditorlik majburiyatlarini so‘ndirish (yo‘l qo‘yilgan tartiblarda), qisqa va uzoq muddatli moliyaviy qo‘yilmalarni maqsadli joylashtirish.

2. To‘lov mablag‘lari va to‘lov majburiyatlari orasidagi nisbatdagi manfiy o‘zgaruvchanlik sababini moliyaviy holatdagi tanglikdan emas, balki, ishlab chiqarish va boshqaruvning quyi bo‘g‘inlaridan izlash lozim. Ya‘ni, mahsulot ishlab chiqarish va uni sotishni yaxshi yo‘lga qo‘yilmaligi, ishlab chiqarish harajatlarini oshib ketishi, narx belgilash siyosatining to‘g‘ri yuritilmasligi va boshqalar.

3. To‘lovga noqobilik sharoitida mablag‘lar etishmovchiligini hal etish yuzasidan avvalo, ichki imkoniyatlarni aniqlab olish va ularni ishga solish lozim. Noqobilik sharoitida boshqa bir subyektdan qarz so‘rash va uning ishonchini oqlashni iqtisodiy imkoniyati bo‘lmaydi.

4. Firma va kompaniyalarning ishlab chiqarish bo‘g‘inlarini, uning balansida turuvchi faoliyatning boshqa obyektlarini harajatlarini kamaytirish, to‘xtatish yoki o‘z o‘zini mablag‘ bilan ta‘minlashga o‘tkazish lozim.

5. Firma va kompaniyalarni pul mablag‘lari va pul likvivalentlarni aylanishida qat‘iy reja belgilash va unga amal etish. Ya‘ni, pul mablag‘larini qarz majburiyatlariga ishlatishni aniq rejasini tuzib olish.

6. Mablag‘lar aylanuvchanligidagi quyidagi muammoni davlat tomonidan hal etishni mexanizmini ishlab chiqish. Bu muammoni mazmunini qanday izohlash mumkin. Ya‘ni, ishlab chiqarilgan mahsulotni o‘z haridorini topishga qadar ketgan vaqtni o‘rtacha bir oy deb hisoblasak, uning yuzasidan to‘lovlarning amalga oshish vaqti 3 oy qilib belgilansa (oldi sotdi munosabatlarida ishtirok etayotgan korxonalarining deyarli barchasida to‘lov layoqati past darajada), tovarni pulga aylanish vaqti o‘rta hisobda 4–5 oyga to‘g‘ri kelmoqda. Bu albatta aylanma mablag‘larni aylanishiga nisbatan past ko‘rsatkich. Buni tezlashtirishni iqtisodiy asosi bo‘lgani holda huquqiy asosi yo‘q. Ya‘ni, natura shaklida to‘lash yoki hisob-

kitoblarning kredit shaklidan foydalanish, veksel operatsiyalarini yo‘lga qo‘yish, qarzlarni o‘zaro so‘ndirish kabi masalalar. Naqd pul mablag‘larini harakati masalasini hal etish yuzasidan ulardan to‘la chetlanish to‘g‘ri emas.

7. Firma va kompaniyalar kreditga layoqatligini ta‘minlash va uni o‘stirishda albatta ularning investitsion aktivligiga ham ahamiyat berish lozim. Investitsion aktivlik bu qarz olish va uni qaytarishdan keskin farq etadi. Buning uchun korxonadan ikkita narsa talab etiladi xalos. Birinchisi; aniq loyiha, ikkinchisi; xomiy. Aniq loyihaga ega bo‘lish asosida ham investor yoki xomiyini toppish qiyin bo‘lmaydi.

8. Korxonalarda kreditga qodirlikni baholashni asosiy jihatlaridan biri o‘z oborot mablag‘lari naqdligiga qaratilganligi bois ularni manblashni uz mablag‘lari manbasi bilan bog‘liq bo‘lgan qatorlarini oborot aktivlari normativlaridan kelib chiqqan holda baholash lozim. Bunda oborot aktivlarning ortiqchaligi manbalashdagi holatni buzib ko‘rsatishga olib keladi. Kam xollarda hollarda esa suniy ravishda oshib ketishiga olib keladi.

9. Korxonalar kreditga layoqatligini ustirishning muhim chora tadbirlaridan biri bu bevosita hisob kitoblardagi majburiyatlarni ichki va tashqi majburiyatlarga tarkiblash orqali baholash amaliyotiga o‘tishdir. Korxonalar majburiyatlari qatoridan ichki majburiyatlarni chegirish ushbu harajatlarni yo‘q qilmaydi. Lekin to‘lovga qobilikni oshirishda sezilarli siljishga imkon beradi.

Firma va kompaniyalarni kreditga layoqatligini baholashni xorij tajribalarini o‘rganish asosida shuni izohlash mumkinki, uning

-uslubiy asoslarida;

-tashkiliy asoslarida;

-hukukiy, me‘yoriy asoslarida sezilarli farqlarni sezish mumkin.

Uslubiy asoslari. Uslubiy asoslari bo‘yicha mazmun jihatdan bir xildagi yondashishni ko‘rish mumkin. Lekin farq etuvchi jihatlar ham mavjud.

Garb mamlakatlarida kreditga qodirlikni baholashda eng muhim koida sifatida shartli “S-1-5” koidasiga amal etiladi. Bu koidagi quyidalarni harakterlaydi.

S1-charakter-qarz beruvchining bozordagi obro‘si, uning holatini aniqlash

C2-capacity-qarz oluvchining faoliyatni yakuniga etkaza olishi, tegishli daromadga ega bo‘lishi hamda olingan kreditlarni qaytarib bera olish qobiliyati

C3-capital-qarz oluvchining sarmoyasining yetarligi

C4-conditions-biznesning rivojlanishi yuzasidan shartlar

C5-collateral-garov

Bu koidalarga bizning kredit amaliyotimizda ham to‘liq amal etiladi, faqat uning rasmiy jihatlarini bu tartib belgilanmagan.

Kreditga qodirlik tahlilidagi uslubiy jihatlardagi farqlanishlar albatta mamalakatimizda buxgalteriya hisobi, tahlil va auditini yuritishda milliy standart normalariga tayanilishi, moliyaviy hisobotlarni tuzish va taqdim etishning farqlanishi bilan izohlash mumkin.

Tashkiliy asos. Kredit olish va berish tartibida kredit muassasalarining raqobatchilari nihoyatda ko‘p. Bu holat kredit mijozlari uchun kurash qonuniga amal etilishi va moliya bozorini rivojlanganligidan dalolat beradi. Kredit resurslari band

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 433 page.

qilishdagi har qanday to'rsiqlar olib tashlangan. Kredit oluvchi bilan kredit oluvchi o'rtasida yoki qarz beruvchi bilan qarz oluvchi o'rtasida ishonch, bir- birini aldamaqlik qarz munosabatlari, biznes shioriga aylangan. Kredit oluvchi asosiy talab qilinadigan narsa uning aniq biznes loyihasi va garovi hisoblanadi. Bizda esa o'zgacha. Aniq biznes loyiha va garovdan tashqari ko'plab shartlarga bo'ysinish talab etiladi.

Huquqiy asos. Firma va kompaniyalarga kredit berish va uni qaytarishni me'yoriy xujjatlarini takomillashtirish talab etiladi. Negaki, uning bir turi tadbirkorlar huquqini qarz oluvchini huquqini himoya qilsa, ikkinchisi qarz beruvchini huquqini ximoya etadi. Betaraflik qoidasiga amal etgan holda tugal qonunchilik mexanizmini yaratish lozim deb o'ylaymiz. Kreditni olish va qaytarishdagi turli taxliklardan himoya etuvchi xazinalar fondini tashkil etish, qarzidor va qarz beruvchini bir-birini aldamaqlik, xiyonat qilmaslikni uning yuragiga singdirish lozim.

Ijtimoiy asos-horij amaliyotida ijtimoiy asoslar sifatida kredit munosabatlari ko'pincha bir manzilli emas ko'p manzilli jihatlariga ustunlik beriladi. Ya'ni kredit va qarzga doir munosabatlar banklar va korxonalar o'rtasidagina emas balki moliyaviy institutlarning keng tizimi doirasida amal etishi mexanizmi bilan ham farqlanadi.

O'zaro ishonchda tadbirkorlik faoliyatini yulga ko'yishda ijtimoiy omillar, muhim bo'lgan boshqa omillardan bazan ustun turadi. Buning qanday izohlash mumkin. Respublikamiz mintaliteti, xalkning tadbirkorlik bilan shugullanishga kizikishlarini ustunligi va uning meros sifatida avloddan avlodga o'tgan ana'analari, uzaro-izzat xurmat, ishonch kabi rasmiy jihatlardan usutun turuchi ijtimoiy belgilar ham uning yorokin ifodasidir.

"Gilam sotsang kushningga sot, bir burchagida uzing utirasan", "molni sotsang aybini aytib sot, baraka topasan", "torozida aldama gunohi yomon" degan nakllar biznesni, tadbirkorlik faoliyatida bironta mezoni bilan belgilanadigan jihatlar emas. Ular bizning kon konimizga singib ketgan mezonlardir. Xuddi shunday ijtimoiy jihatlarini qarz olish va qarz berish munosabatlarida ham ko'rish. "Birovning omanatiga hiyonat qilma", "omonatni yuki og'ir" va boshqa ko'plab nakllar ildizida ham aslida qarz munosabatlarida ehtiyotkorlikning ijtimoiy jihatlarini turibdi deyish mumkin.

Mamlakatimizda kredit munosabatlarini yo'lga kuyishda va uning izchil mexanizmini shakllantirishda albatta horijiy amaliyotning ahamiyatli jihatlarini qamrab olingan. Byurokratik to'siklarga chek ko'yilgan. Bunga Uzbekiston banklarining ishonchlilik darajasi bo'yicha xalkaro reyting agentliklari va kompaniyalari ekspertlari tomonidan berilayotgan baho ham yaqqol misol bo'la oladi. Lekin shunga karamay hali bu sohada kilinishi lozim bo'lgan, o'rganish va milliy iqtisodiyotga mos tarzda ko'llash zarur bo'lgan jihatlar ko'p.

Xalqaro kredit amaliyotining tayyor andozasi doimo bir xilda turli iqtisodiyotga mos tushavermaydi. Shu sababli bu jihatdan muvofiqlikni ta'minlashda davlat monetar siyosati, soliq, moliya, hisob siyosatlarini shuningdek tijorat banklarining kredit siyosatini ham bir tizimda va muvofiqlikda rivojlantirish talab etiladi.

Nazorat savollari:

1. Kredit nima?, Qarz nima?, Ssuda nima?
2. Kreditga layoqatlik (qodirlik) nima?
3. Kreditga layoqatlik tahlili qanday mctodik jihatlariga ega? A. Kreditga layoqatlikni aniqlashni, baholashni rasmiy
4. jihailarini kim belgilaydi?
5. Kreditga layoqallilikda to'lovga qobillikni baholashning muhimligi?
6. Kreditga layoqatlikni baholashda korxonona moliyaviy mustaqilligi (avtonomiyasi) ko'rsatkichini aniqlashning ahamiyati nimada?
7. Kreditga layoqatlik tahlilida sof oborot aktivlarni baholashni /zaruriyati nimada?
8. Kreditga layoqatlik, qodirlikni baholashda banklarning kredit siyosatining muhmligi.
9. Kreditga layoqatlikni baholashning asosiy va qo'shimcha ko'rsatkichlari?
10. Firma, kompaniyalar kreditga layoqatligini baholashning xorijiy tajribalari?
11. Kreditga layoqatlikni o'stirishning amaliy chora- tadbirlari, yo'llari?
12. Kreditga qodirlikni to'lov layoqatiga muvofiqligi?
13. G'arb amaliyotidagi «SS* qoidaning mazmunini tushuntiring.
14. Kredit ta'minlanganligi deganda nimani tushunasiz?
15. Mikro firma va kichik korxonalami kreditga layoqatligi bilan yirik korxonalaming kreditga layoqatligi tahlilida farqlanishlar mavjudini ?

20-bob. PUL MABLAG'LARI HARAKATINING TAHLILI

Reja:

1. Pul oqimi taxlilining mazmuni, vazifalari va tahlil manbalari.
2. Pul mablag'lari umumiy harakatining tahlili.
3. Asosiy faoliyatdagi pul oqimining tahlili.
4. Moliyaviy faoliyatdagi pul mablag'ari harakatining tahlili

Tayanch so'zlar:

Pul oqimi, pul mablag'larining kirimi, pul mablag'larining sarfi, mahsulotlar sortishdan pul mablag'larining kirimi, moliyaviy faoliyatdagi pul mablag'lari harakati, valyuta mablag'larining harakati.

1. Pul oqimi taxlilining mazmuni, vazifalari va tahlil manbalari

O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini yaratish maqsadida iqtisodiy islohotlarni bosqichma-bosqich amalga oshirmoqda.

Bozor munosabatlari sohasida har qanday xo'jalik yurituvchi subyektning o'z tasarrufidagi barcha resurslar — moliyaviy, moddiy, mehnat va pul resurslari harakati hamda ulardan foydalanish samaradorligini to'g'ri boshqarishni ta'minlashi zarur bo'ladi. Ko'pgina korxonalar va tashkilotlar iqtisodiy mustaqillik hamda ichki va tashqi bozorda bitimlar tuzish huquqini qo'lga kiritganlaridan so'ng xo'jalik yuritishning yangi sharoitlariga bosqichma-bosqich tayyor bo'lib bordi.

Bozor iqtisodiyoti sohasida boshqaruv subyektlariga faqat axborotga ega bo'lishning o'zi kifoya qilmaydi. Bu axborot bilan ishlash, to'g'ri xulosalar chiqarish va ulardan ishlab chiqarish samaradorligini oshirish maqsadida foydalanish zarur bo'ladi.

Moliyaviy axborot bilan ishlashning eng muhim jihatlaridan biri uni tahlil qilishdir. Tahlil qilishda, xo'jalik faoliyatini o'rganishda hamda xulosalar chiqarishda asos bo'ladigan bir qator ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

Korxonalar moliyaviy ahvolini tahlil qilish bilan shug'ullanayotgan har bir xodim moliyaviy hisobot shakllarini, shu jumladan, «Pul oqimi to'g'risidagi hisobot shaklini erkin o'qiy olishi, uning moddalarini tushunishi, shuningdek, xulosalar chiqarish va tavsiyalar berishni bilishlari kerak.

Moliyaviy hisobot moddalaridan foydalanib, korxonalar to'g'risida katta hajmda ma'lumot olish, uning moliyaviy ahvolini xizmat va bozor faolligini tahlil qilish mumkin.

«Pul oqimlari to'g'risida hisobot»da korxonalar moliyaviy resurslaridagi barcha o'zgarishlar, pul mablag'lari nuqtai-nazaridan aks ettiriladi:

- xo'jalik faoliyatida olingan pullar harakati;
- to'langan soliqpar;
- olingan va qo'yilgan investitsiyalar;
- olingan hamda to'langan foizlar va dividendlar;
- aksiyalar va zayomlar, shuningdek, ijara majburiyatlari bo'yicha tushumlar va to'lovlar.

Kundalik xo'jalik faoliyati jarayonida sodir bo'lgan pul mablag'laridagi barcha o'zgarishlar shunday tartibda aks ettiriladiki, u pul mablag'lari qoldig'i bilan ularga ekvivalent bo'lganlar o'rtasida, ya'ni qisqa muddatli yuqori likvid investitsiyalar, erkin ayirboshlanadigan pul mablag'lari o'rtasida o'zaro bog'liqlikni aniqlash imkonini beradi.

4-son shaklga «Valyuta mablag'larining harakati to'g'risida ma'lumotnoma» ilova qilinib, unda davr boshi va oxiriga bo'lgan qoldiqlar, valyuta mablag'lari tushumi va xarajati to'g'risidagi ma'lumotlar keltiriladi.

Korxonaning moliyaviy ahvoli ko'p jihatdan real pul aylanmasiga bog'liq. Korxonaning hisob-kitob va o'zga hisob raqamlari orqali o'tadigan pul mablag'larining kelib tushishi va ularning sarflanishiga pul mablag'lari oqimi deyiladi.

Korxonalar ishining samaradorligiga, barqaror moliyaviy holatga korxonaning hisob-kitob va o'zga hisob raqamlariga pul mablag'larining o'z vaqtida va to'la hajmda kelib tushishi va to'lanishi natijasida erishish mumkin.

Pul mablag'lari oqimini tahlil qilish uchun 4-shakl «Pul mablag'lari to'g'risidagi hisobot» moliyaviy hisoboti, shuningdek, 1-sh shaklidagi «Korxonalar (tashkilot) moliyaviy faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari to'g'risida»gi statistika hisoboti asosiy ma'lumot manbai bo'lib xizmat qiladi.

Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot — moliyaviy hisobot hujjati bo'lib, unda joriy xo'jalik faoliyati jarayonida pul mablag'larining kelib tushishi, sarflanishi va ularning yil boshi va oxiridagi qoldig'i, shuningdek, investitsiya va moliyaviy faoliyatga yo'naltirilgan pul mablag'lari aks ettiriladi.

Pul mablag'lari oqimiga so'm va valyutadagi pul mablag'lari kiritiladi. SHU tufayli 4-shakl «Pul mablag'lari to'g'risidagi hisobot», moliya hisobotida mahsus «Valyuta mablag'larining harakati to'g'risidagi ma'lumotnoma» bo'lib, unda ularning davr boshi va oxiridagi qoldig'i va ularning kelib tushish va sarflanish summasi ko'rsatiladi.

Pul mablag'lari oqimini o'rganishda ishlatiladigan asosiy atamalar quyidagilardan iborat:

Pul oqimlari — pul va pul mablag'larining hamda so'm va o'zga ekvivalentlarining kirimi (kelib tushishi) va chiqimi (sarflanishi).

Pul ekvivalentlari — bu pul mablag'lariga erkin almashtiriladigan qisqa muddatli likvidlanadigan, qiymati o'zgarishi xatariga kamroq moyil bo'lgan investitsiyalar.

Pul mablag'lari — bu kassadagi naqs pul va talab bo'yicha beriladigan depozitlar, shuningdek hisob-kitob, valyuta va o'zga bank hisob raqamlaridagi mablag'lar¹.

Operatsiya faoliyati — bu investitsiya va moliyaviy faoliyatni istisno qilganda, Korxonaning daromad keltiradigan asosiy va boshqa faoliyati.

Investitsiya faoliyati — pul ekvivalentlariga kiritilmagan uzoq muddatli aktivlar va boshqa investitsiyalarni sotib olish va sotish.

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 421 page.

Moliyaviy faoliyat — xo‘jalik yurituvchi subyektning faoliyati bo‘lib, u natijada o‘z sarmoyasi va qarz olingan mablag‘lar hajmi va tarkibining o‘zgarishiga olib keladi.

2. Pul mablag‘lari umumiy hrakatining tahlili

Pul mablag‘larining oqimini quyidagi asosiy ko‘rsatkichlar ta‘riflaydi:

Pul mablag‘larining kelib tushishi va sarflanishi summasi;

Kelib tushgan va sarflangan pul mablag‘larining tuzilmasi;

Kelib tushgan va sarflangan pul mablag‘larining o‘zaro saldosini;

Kelib tushgan va sarflangan pul mablag‘lari nisbatining koeffitsienti (pul mablag‘lari oqimi koeffitsienti).

Kelib tushgan va sarflangan pul mablag‘larini summasi moliyaviy hisobot shakli bo‘lmish «Pul oqimlari to‘g‘risidagi hisoboti bo‘yicha besh guruhga ajratilgan.

Firma va kompaniyalarda pul mablag‘lar harakatini quyidagi chizmada aks ettirilgan. (6-chizma)

Bundan tashqari, pul mablag‘lari oqimini sxema kurinishida ham tasvirlash mumkin.

Davr boshidagi mablaglari pul koldigi	(070 satr) Hisobot davridagi pul mablaglari kirimi	Hisobot davridagi pul mablaglari chikimi	Davr oxiridagi pul mablaglari koldigi
Cotishdan tushgan sof foyda (010 satr)		Mahsulot yetkazib beruvchilarga to‘langan pullar (011 satr)	
O‘zga pul tushumlari (013 satr)		Xizmatchilarga va xizmat-chilar nomidan to‘langan pullar (012 satr)	
Olingan foizlar (020 satr)		O‘zga pul to‘lovlari (013 satr)	
Olingan dividendlar (022 satr)		To‘langan foizlar (021 satr)	
Nomoddiy aktivyaarni sotish (040 satr)		To‘langan dividendlar (023 satr)	
Uzoq muddatli moddiy aktivlarni		Daromad (foyda)dan soliq (030	

sotish (041 satr)			satr)
Uzoq va qisqa muddatli qo‘yilmalar tushumi (042 satr)			To‘langan o‘zga soliqlar (031 satr)
Sarmoya uchun aksiyalar chiqarishdan tushumlar (050 satr)			Xarid qilingan nomoddiy akgivlar (040 satr)
Qisqa va uzoq muddatli qarzlarni tushumi (051 satr)			Xarid qilingan uzoq muddatli moddiy akgivlar (041 satr)
Ijara majburiyatlari bo‘yicha tushumlar (052 satr)			Uzoq va qisqa muddatli qo‘yilmalar (042 satr)
			Ijara majburiyatlari bo‘yicha to‘lovlar (052 satr)

1-rasm. Pul mablag‘lari harakati

Korxonadalarda pul mablag‘larining umumiy harakati asosiy faoliyatdan, soliqlanishdan, investitsiya va moliyaviy faoliyatlar natijasidan shakllanadi.

Xaridorlardan olingan pullar (kirim), hisobot davrida korxonaning bank schyotlariga, yoki veksel ko‘rinishida yuklab jo‘natilgan mahsulot, bajarilgan ishlar va ko‘rsatilgan xizmatlar uchun kelib tushgan mablag‘lar summasini ko‘rsatadi. Ushbu summani 4-shakl «Pul mablag‘lari to‘g‘risidagi hisobot» moliyaviy hisobotidan (quyida 4-SH) va 1-sh shakli statistika hisoboti, 048-satridan olish mumkin.

Boshqa pul tushumlari va royaltidan, turli ko‘rinishdagi mukofotlar, komission yig‘imlardan olingan pul mablag‘lari va ularning ekvivalentlari summasini ko‘rsatadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul oqimlari to‘g‘risidagi hisobot, aksiyadorlik jamiyatlarining boshqaruv rahbariyati va tashqi foydalanuvchi investorlar, kreditorlar, korxonalar menejerlari uchun zarurdir. Boshqaruv rahbariyati uchun bu hisobot korxonaning likvidligi, dividendlar miqdorini aniqlash, boshqa yo‘nalishlarga qo‘shimcha investitsiyalarni joylashtirish uchun manba hisoblanadi.

Pul oqimi to‘g‘risidagi hisobot, zarur bo‘lgan hollarda korxonaga yuqori daromad keltiradigan rejalarni loyihalashtirish uchun zarur manbadir.

Korxonaning boshqaruv rahbariyati uchun bu hisobot korxonaning qisqa muddatli kreditorlik qarzlarni uzishga mavjud mablag‘ni yetarli yoki etishmasligi, hissadorlarga to‘lanadigan dividendlar miqdorini ko‘paytirish yoki kamaytirish hamda korxonani investitsiya va moliya masalalari bo‘yicha siyosat kabi masalalarni hal etish zarurdir.

Pul oqimlari to‘g‘risidagi manbalar asosida investorlar kompaniyaning faoliyatini o‘rganadi va ularning faoliyatiga baho beradi. Jumladan, korxonalar

rahbariyati pul mablag'lari harakatini boshqara olish, korxonada schyotidan kreditor qarzlarni uzish hamda hissadorlarga dividend to'lash, qo'shimcha moliyalashtirish maqsaddari uchun yetarli miqdorda pul mablag'larini jamlash imkoniyatlari aniqlanadi. Bu hisobot shakli orqali sof foyda bilan pul mablag'lari harakati o'rtasidagi bog'liqlik va tafovutlari aniqlanishi mumkin. Pul okimlari to'g'risidagi hisobot korxonani investitsiya va moliyaviy faoliyati natijalarini o'zida aks ettiradi.

3. Asosiy faoliyatdagi pul oqimining tahlili

Pul oqimlari to'g'risidagi manbalar asosida investorlar kompaniyaning faoliyatini o'rganadi va ularning faoliyatiga baho beradi. Jumladan, korxonada rahbariyati pul mablag'lari harakatini boshqara olish, korxonada schyotidan kreditor qarzlarni uzish hamda hissadorlarga

divident to'lash, qo'shimcha moliyalashtirish maqsaddari uchun yetarli miqdorda pul mablag'larini jamlash imkoniyatlari aniqlanadi. Bu hisobot shakli orqali sof foyda bilan pul mablag'lari harakati o'rtasidagi bog'liqlik va tafovutlari aniqlanishi mumkin. Pul okimlari to'g'risidagi hisobot korxonani investitsiya va moliyaviy faoliyati natijalarini o'zida aks ettiradi.

Korxonaning pul oqimini tahlil qilishda iqtisodiy tahlil quyidagi vazifalarni bajaradi:

- Tahlil davomida korxonaning joriy investitsiya va moliyaviy faoliyatlari bo'yicha pul mablag'larining sof kirimini va chiqimini aniqlashdan iboratdir;
- Pul mablag'lari kirimi bo'yicha manbalarini, chiqimi bo'yicha harakatlarining tarkibini chuqur o'rganish;
- Pul mablag'lari miqsorini, optimal variantini aniqlash va hokozalar.

Korxonalariga pul mablag'larining harakati bir necha jarayonlar bo'yicha sodir bo'ladi. Korxonalarda pul oqimi asosan beshta jarayon bo'yicha amalga oshadi. Bularga:

- Xo'jalik faoliyatida pul mablag'larining sof kirimi (+), chiqimi (—);
- Investitsiya foydasi va moliyaviy xizmat ko'rsatishdagi kirim yoki chiqim;
- To'langan soliqlar;
- Investitsiya faoliyatidagi sof pul oqimlarining kirimi yoki chiqimi;
- Moliyaviy faoliyatdagi sof kirim yoki chiqim.

- jadvalda pul mablag'lari oqimi taxlil qilingan

1-jadval

Pul oqimlarining tahlili

Ko'rsatkichlar	Satr raqami	Kirim		Chiqimi	
		Ming so'm	Salmog'i, %	Ming so'm	Salmoga, %
1	2	3	4	5	6
1. Xo'jalik faoliyatida pul mablag'larining sof kirimi (+), chiqimi (—)	014	17751706	100	-	-

2. Investitsiya foydasi va moliyaviy xizmat ko'rsatishdagi kirim yoki chiqim	024	-	-	347239	2
3. To'langan soliqlar	032	-	-	16822767	94
4. Moliyaviy faoliyatdagi sof kirim yoki chiqim	053			766265	4
JAMI:	-	17751706	100	17936271	100
Sof ko'payish yoki kamayish	060	184565	-	-	-

Jadval ma'lumotlariga ko'ra, korxonaning joriy yilda sof pul mablag'lar kirimi 17751706 ming so'mni tashkil qilgan. Korxonada bo'yicha to'langan soliqlar 16822767 ming so'mni ko'rsatmoqsa. Ma'lumotlarga ko'ra, korxonada jami pul mablag'lari kirimning 100 % xo'jalik faoliyatida pul mablag'larining sof kirimiga to'g'ri kelgan bo'lsa. SHuni xulosa qilib aytish mumkinki, korxonada pul mablag'larining kirimi faqatgina asosiy xo'jalik faoliyatida bo'lgan. Korxonada pul mablag'larining sof ko'payishi 184565 ming so'mni.

Pul oqimi to'g'risidagi hisobotda joriy investitsiya va moliyaviy faoliyat bo'yicha pul mablag'larining kirimi va chiqimi ifodalangan. Joriy faoliyat — xo'jalik jarayonlari korxonaning pul mablag'lariga, foyda miqdoriga ta'sirini ifodalaydi. Bu bo'limga quyidagilar kiradi:

- Jo'natilgan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun kelib tushgan pul mablag'lari;
- Mol yetkazib beruvchi va pudratchilarga to'langan pul mablag'lari;
- To'langan va olingan foizlar kiradi.

Bulardan tashqari korxonada xodimlari va ular nomidan to'langan ish haqi va boshqa to'lovlar (soliqlar, xodimlar kreditidan foizlari) ham kiradi. Bu kategoriyaga byudjetga to'lanadigan har xil to'lovlar ham kiradi. Olingan va to'langan foizlarning hisobi 95—96 «Moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar», «Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar» schyotlarida hisobga olinadi.

Korxonalarda pul mablag'larining harakati, asosan korxonada xo'jalik faoliyatida sodir bo'ladi. Xo'jalik faoliyatidan pul mablag'larining harakatini tahlil qilib chiqishimiz uchun quyidagi jadval ma'lumotlarini o'rganishimiz lozim bo'ladi (1-jadval).

Ma'lumotlarga ko'ra, korxonaning xo'jalik faoliyatidan pul mablag'larining sof kirimi 17751706 ming so'mni tashkil qilgan. Korxonada jami kirim 38960234 ming so'mni tashkil kilib, uning 100 foizi xaridorlardan kelib tushgan pul mablag'lari hisobiga, qolgan 0.9 foizi esa boshqa pullik to'lovlar va tushumlar hisobiga to'g'ri kelgan. Korxonaning xo'jalik faoliyatidagi jami sarflar 21208528 ming so'mni tashkil qilib, uning 46.3 foizi mol yetkazib beruvchilarga to'langan pul mablag'lari, 52.8 foizi xodimlarga to'langan pul mablag'lari hisobiga, qolgan 0.9 foizi boshqa pullik to'lovlar va tushumlar uchun sarf qilingan. Korxonada xo'jalik faoliyatidagi sof kirim natijasi 184565 ming so'mni tashkil qilgan. Bu ko'rsatkich umumiy tushumning $(184565 \times 100) / 38960234 = 0.47\%$ ni tashkil qilgan.

2-jadval

Xo'jalik faoliyatida pul mablaglari harakatining tahlili

Ko'rsatkichlar	Satr raqami	Kirim		CHiqim		Uzgarishi
		Summa, (ming so'm)	Salmogi, %	Summa, (ming so'm)	Salmogi %	
1	2	3	4	5	6	7
1. Xaridorlardan kelib tushgan pul mablag'lari	010	38616886	99.1			+38616886
2. Mol yetkazib beruvchilarga to'langan pul mablag'lari	011			9822479	46.3	-9822479
3. Xodimlarga va xodimlar nomidan to'langan pul mablag'lari	012	—	—	11203609	52.8	-9822479
4. Boshqa pulli to'lovlar va tushumlar	013	343348	0.9	182440	0.9	+160908
JAMI:	—	38960234	100,0	21208528	100,0	+17751706
Xo'jalik faoliyatidan pul mablag'larining sof kirimi yoki chiqimi	014	+17751706				

Investitsiya faoliyati — korxonada investitsiya faoliyatida nomoddiy aktivlarni sotib olish va sotish, uzoq muddatli moddiy aktivlar, ya'ni ko'chmas mulk bo'lmish bino, jihozlar va boshqa asosiy vositalarni sotib olish uchun yetkazib beruvchilarga to'langan pullar va unga tenglashtirilgan mablag'lar chiqim ustunida aks ettiriladi.

Kirim ustunida esa uzoq muddatli aktivlarni sotishdan tushgan tushum hisoblanadi. Korxonalar xarid qilingan uzoq va qisqa muddatli qo'yilmalar moddasini chiqim ustunida vositalarga komission to'lovlar va boshqa birjada to'langan foizlarni hisobga olmagan hodda qimmatli qogozlarni sotib olish uchun to'langan pul mablag'larini ko'rsatadilar. Kirim ustunida o'zlik bo'lmagan qimmatli qog'ozlarni shu bilan birga bank va boshqa yuridik shaxslarning qisqa muddatli va uzoq muddatli ssuda va qarzlarni sotishdan kelgan tushum ko'rsatiladi.

Odatda korxonalar o'z faoliyati davomida asosiy faoliyat bilan bir qatorda investitsiya faoliyati bilan hamda moliyaviy faoliyat bilan shug'ullanadilar. Ushbu holatni biz quyidagi jadval ma'lumotlari asosida tahlil qilib chiqamiz (43-jadval).

Jadval ma'lumotlariga ko'ra, korxonada investitsiya va moliyaviy xizmat ko'rsatishdan sof 13726 ming so'm pul mablag'lari kamaygan.

(360-2082+2-12006)-13726

Jami to'langan soliqlar 26208 ming so'mni tashkil qilgan. Korxonada investitsiya foydasi, moliyaviy xizmat ko'rsatish va soliqlanishdan so'ng sof pul oqimining natijasi 1488 ming so'mni tashkil etgan.

Investitsiya foydasi moliyaviy xizmat ko'rsatish va soliqlanishdagi pul mablag'lari harakatining tahlili

Ko'rsatkichlar	Satr raqami	Kirim		Chiqim		O'zgarishi
		Ming so'm	%	Ming so'm	%	
1	2	3	4	5	6	7=3-5
1. Xo'jalik faoliyatidan pul mablag'larining sof holati	014	414229	9.1			41422
2. Olingan va to'langan foizlar	020 021	360	0,8	2082	5,2	-1722
3. Olingan va to'langan devidentlar	022 023	2	0.005	12006	30.0	
4. Jami to'langan soliqlar	032	—	—	26208	65,0	-26208
Jami	—	41784	100	40296	100	1488
Investitsiya foydasi moliyaviy xizmat ko'rsatish va soliqlanishdan so'ng sof pul oqimining natijasi	—	1488	—	—	—	—

4. Moliyaviy faoliyatdagi pul mablag'ari harakatining tahlili

Moliyaviy faoliyat — bo'limda aksiya chiqarishdan kelib tushgan tushum, uzoq va qisqa muddatli qarzlarni kelib tushishi va chiqimlar aks etadi. Bulardan tashqari korxonada pul ishtirokisiz investitsiya va moliyaviy faoliyat bo'yicha chiqimlarni amalga oshirishi mumkin. Masalan, asosiy vositalarni uzoq muddatli kredit hisobiga sotib olish, kreditor qarzlarni aksiyani chiqarish va qreditlarga qo'shimcha aqsiyani berish orqali bo'lishi mumkin.

Korxonada moliyaviy holatining sog'lomligini sharti bo'lib, pul mablag'larining kirimi, korxonaning majburiyatlarini qoplay olishidir. Minimal miqdordagi pul mablag'larining etishmasligi moliyaviy holat tangligiga sabab bo'ladi. Ortiqcha mablag'larga ega bo'lish inflyatsiya natijasida pulni qadrsizlanishiga, hamda ortiqcha mablag'lardan samarali foydalanishga yo'naltirish natijasida qo'shimcha daromad olovlamasligi mumkin. SHu bois pul mablag'larini ratsional boshqarishni doimo nazorat qilish va tahlil qilish lozim. Bunday tahlil etishni amalda bir qancha usullari mavjuddir.

Moliyaviy holat tangligining sabablaridan biri, bu korxonada joriy aktivdagi pul mablag'larining joriy majburiyatlarga nisbatan keskin kamayib borishidir. Shu bois

har oyda pul mablag'lari bilan muddati kelgan majburiyatlarni bir-biri bilan taqqoslab, tahlil qilish lozim¹.

Pul mablag'larining yetarli yoki etishmasligini aniqlashning ikkinchi usuli — bu pul mablag'larining aylanish davrini aniqlashdan iboratdir. Pul mablag'larining o'rtacha qoldig'i 50-«kassa» schyoti, 51-«hisob-qitob» schyoti, 52-«valyuta» schyoti, 55- «banqsagi maxsus schyotlar» schyoti orqali aniqlanadi

Oborot summasini aniqlash uchun yuqoridagi schyotlarni krediti bo'yicha oborot summasi olinadi. Korxonalarda pul mablag'lari oboroti davomiyligini oylar bo'yicha o'zgarishini quyidagi jadvalda ko'rishshshz mumkin.

oylar	pul mablag'larining qoldig'i (ming so'm)	oborot summasi, (ming so'm) aylanish	davri, kunda 1*30/2
YAnvar	12734	140448	2,72
Fevral	11466	159250	2,16
Mart	12766	187739	2,04
April	12780	180000	2,13
Va hokazo			

Korxonada pul mablag'lari oboroti davomiyligi o'rtacha 2,04 dan 2,72 kungacha tashkil etgan. Buning mazmuni pulni korxonaga schyotiga kelib tushishidan to chiqib ketishiga qadar 2 kundan ortiqroq kun ketgan. Taxlil davomida pul mablag'lari kirimi va chiqimining tarkibi atroflicha o'rganilmog'i lozim.

Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot ma'lumotlarini taxlil etishni 2 uslub mavjuddir.

1. To'g'ri uslub;
2. Egri uslub;

Tug'ri uslub orqali pul mablag'larining harakatini taxlil etish uchun joriy faoliyat, soliqlanish, investitsiya, moliyaviy faoliyatlari bo'yicha mablag'larning kirim qismi, chiqimi bilan taqqoslanib, sof kirimi (yoki chiqimi) aniqlanadi.

Nazorat savollari:

1. Soliq va soliqlanishdagi pul mablag'lari harakati qanday taxlil etiladi?
2. Moliyaviy faoliyatdagi pul mablag'lari harakati deganda nimani tushunasiz?
3. Valyuta mablag'lari harakati qanday tahlil etiladi?
4. Pul mablag'lari harakatini tezlashtirish uchun qanday tadbirlarni amalga oshirish zarur?
5. Valyuta zaxiralarini ko'paytirishning omillari sizningcha nimalardan iborat?

BOBNI MUSTAQIL O'RGANISH UCHUN TOPSHIRIQLAR

1. Quyidagi tayanch iboralarga tushunchalar yozing.

- Pul oqimi.
- Pul mablag'larining kirimi.
- Pul mablag'larining sarfi.
- Mahsulotlar sotishdan pul mablag'lari kirimi.
- Xo'jalik faoliyatidagi pul mablag'lari harakati.
- Investitsion faoliyatdagi pul mablag'lari harakati.
- Soliq to'lash bo'yicha pul mablag'lari sarfi.
- Moliyaviy faoliyatdagi pul mablag'lari harakati.
- Valyuta mablag'larining harakati.

2. Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot ma'lumotlarini tahlil qiling.

PUL OQIMLARI TO'G'RISIDAGI HISOBOT

Ko'rsatkichlarning nomi	Satr raqami	Chiqim	Kirim
Xo'jalik faoliyatida pul mablag'larining harakati			
Xaridorlardan kelib tushgan pul mablag'lari	010		496763
Mol yetkazib beruvchilarga to'lang'an pul mablag'lari	011	240296	
Xodimlarga va xodimlar nomidan to'lang'an pul mablag'lari	012	223232	
Boshqa pullik to'lovlar va tushumlar	013	191769	194727
JAMI. Xo'jalik faoliyatidan pul mablag'larining sof kirimi/chiqimi (010+011+012+013)	014	655297	691490
Investitsiya foydasi va moliyaviy xizmat ko'rsatish			
Olingan foizlar	020		2374
To'langan foizlar	021	2097	
Olingan dividendlar	022		837
To'langan dividendlar	023	8006	
Jami. Investitsiya foydasi va moliyaviy xizmat ko'rsatishdagi sof kirim/chiqim (020+021+022+023)	024	10103	3211
Soliqlanish			
Daromad (foyda)dan to'langan soliq	030	4036	
Boshqa to'langan soliqlar	031	46156	
JAMI: to'langan soliqlar (030+031)	032	50192	
Investitsiya faoliyati			
Nomoddiy aktivlarni sotib olish va sotish	040	63	
Uzoq muddatli moddiy aktivlarni sotib olish va sotish	041	5191	980
Xarid qilingan uzoq va qisqa muddatli qo'yilmalar	042	1100	1100
JAMI. Investitsiya faoliyatidagi sof pul oqimlarining kirimi/chiqimi (040+041+042)	043	6354	2080
JAMI. Pul mablag'larining sof kirimi/chiqimi (moliyalashtirgunga qadar)	044	721946	696781

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 364 page.

Moliyaviy faoliyat			
Aksiya chiqarishdan kapitalga kelib tushgan tushum	050		
Uzoq va qisqa muddatli qarzlarning kelib tushishi	051		
Ijara majburiyatlari bo'yicha tushum va to'lovlar	052		28123
JAMI. Moliyaviy faoliyat sof kirimi/chiqimi (050+051+052)	053		28123
Sof o'sish/kamayish (pul va unga tenglashtirilgan mablag'lar uchun) (044+053)	060	721946	724904
pul va unga tenglashtirilgan mablag'larning hisobot yili boshiga holati	070		26890
pul va unga tenglashtirilgan mablag'larning hisobot davri oxiriga holati	080		29848

21-bob. KAPITAL TARKIBI VA UNING TAHLILI

Reja:

1. Kapital tarkibi va uning tahlilining ahamiyati, tahlil vazifalari va axborot manbalari
2. Kapital tarkibi, o'zgarishi va dinamikasining tahlili
3. Kapital va uning samaradorligini baholash
4. Kapitalni ko'paytirish omillarini aniqlash

Tayanch so'zlar:

O'zlik mablag'larning manbalari, ustav kapital, rezerv kapitali, qo'shilgan kapital, taqsimlanmagan fonda, qoplanmagan zarar.

1. Kapital tarkibi va uning tahlilining ahamiyati, tahlil vazifalari va axborot manbalari

Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida xususiy kapital korxonaning moliyaviy holatini tavsiflovchi muhim ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Negaki, uning holatiga qarab jami mablag'lar tarkibidan kelib chiqqan holda korxonaning iqtisodiy qaramligi yoki mustaqilligiga baho beriladi. Bu biznesni boshqarish, faoliyatni kengaytirish va sheriklik faoliyatini yo'lga qo'yishda o'ta muhim masala hisoblanadi.

Xususiy kapital korxonaning o'z mablag'lari manbaining asosini tashkil etuvchi ko'rsatkich hisoblanib, uning tarkibiga korxonada ustav kapitali, zahira kapitali, qo'shilgan kapital hamda taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar) kiradi.

Buxgalteriya hisobi fanidan ma'lumki korxonada, tashkilot va firmalarni moliyaviy mablag'lar bilan ta'minlash manbai bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- O'z mablag'lar manbai;
- Qarz mablag'lari.

Korxonada, tashkilot yoki firma ochilish davrida o'z mablag'larini belgilab olishi lozim. Bu ish amalga oshirilgach esa mablag'larni qaysi manbaa hisobiga qoplash kerakligini ko'rib o'tiladi. Agarda korxonaning o'z mablag'lari yetarli bo'lsa o'z mablag'lar manbai hisobiga aks holda esa qarz mablag'lari hisobiga qoplaydi.

Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida har bir korxonada o'z moliyaviy ehtiyojlarini o'zi mustaqil qondirishi mumkin. Resurslarni ta'minlash manbai bo'lib, uning foydasi, qimmatbaho qog'ozlarini sotishdan kelgan tushum, aksionerlarning pay va boshqa to'lovlari, yuridik va jismoniy shaxslarning pay va boshqa to'lovlari hamda qonundan tashqari bo'lmagan holda kirim qilingan mablag'lar kiradi. Bunday asosda kiritilgan mablag'lar korxonada tashkilotlar uchun xususiy kapital deb qaraladi.

Hozirgi vaqtda mulkchilik shakllaridan qat'iy nazar, korxonalarda ustav fondi miqdori mazkur korxonada tashkil bo'lganda tasdiqlangan ta'sis hujjatlarida ko'rsatilgan miqdor bilan muvofiq kelishi lozim. Uning miqdori yil davomida o'zining mulkchilik shaklini o'zgartirmaydigan korxonalarda o'zgarmaydi. Davlat korxonasi xususiylashtirilganda mazkur korxonada mulkning sotib olinish qiymatini

aniqlash talab qilinadi, chunki ta'sischi hujjatida ustav fondi miqdorini ko'rsatish lozim.

Umuman olganda, barcha iqtisodchi olimlar tomonidan xususiy kapitalarga ta'rif berilganda yuqorida keltirilgan ko'rsatkichlar tizimidan foydalanilgan bo'lib, ular tarmoq xususiyatiga ko'ra o'z ko'rinishlarini o'zgartirgan holda ta'riflangan.

Ustav kapitali – bu davlat tashkilotlarida hukumat tomonidan ajratilgan asosiy va oborot mablag'lari hisobiga shakllanadi. Nodavlat sektoridagi korxonalarda esa ta'sischi kiritgan mablag'lari hisobiga tashkil topib, u xo'jalik faoliyatini amalga oshirish uchun ta'sis hujjatlarida ko'rsatilgan mulkni puldagi ifodasini ko'rsatadi.

Ushbu iqtisodchilar tomonidan ustav kapitaliga berilgan ta'rif mazmun jihatdan mohiyatga ega bo'lsa hamki, unga bir muncha qo'shimchalar kiritish maqsadga muvofiq bo'lar edi. Negaki, berilgan mazmun, korxonada mablag'lar manbaining manfaatdorlik hissini, tashkil bo'lish davrini va keyinchalik mazkur ko'rsatkichning shakllanish holatini o'zida aks ettirmagan. Shu jihatdan olganda: “ustav kapitali – bu xo'jalik subyektlarining daromad (foйда) olish maqsadini ro'yobga chiqarish uchun zarur bo'lgan dastlabki (korxonani barpo etish to'g'risida shartnoma yoki nizomda belgilangan) mablag'lar (kapital) miqdori. Shuningdek, ustav kapitalini oshirish maqsadida kiritilgan mablag'lar, hamda o'z kreditor va ta'sischi larining qiziquvchanligini kafolatlovchi mablag'lar manbaidir” deb ta'rif berishimiz maqsadga muvofiqdir.

Xususiy kapital tarkibi qismlaridan yana biri bu – rezerv kapitali hisoblanadi. Rezerv kapitali ko'pgina me'yoriy va qonuniy hujjatlarda hamda iqtisodiy adabiyotlarda turlicha ta'riflangan bo'lib, uning o'ziga xos jihatlari belgilab bergan.

Masalan, Respublikamiz boshqaruv tashkilotlari tomonidan belgilangan me'yorlarga asosan: «Rezerv kapitali – bu korxonada ustavga asosan ajratma qilish, mol-mulk qayta baholanishi, qaytarib bermaslik sharti bilan olingan mablag'lar (pul mablag'laridan tashqari), o'rtoqlik va aksionerlik jamiyatlar mulkini oshiruvchi boshqa kirimlar hisobini olib borish uchun mo'ljallangan” deb izohlangan. Keltirilgan izohga mazmun yondoshadigan bo'lsak, uning tarkibiga kiruvchi bir qator ko'rsatkichlar o'z o'rnida berilmagan. Masalan, mol-mulkning qayta baholanishi. Chunki ushbu ko'rsatkichning ma'lum qismi, qo'shilgan kapital zimmasiga birkiritilgan bo'lib, uning ikki schyotda ko'rsatilishi hisob tizimidagi kamchilgimiz hisoblanadi.

M.Lapustin, P.Nikol skiylarning fikricha: «Rezerv kapitali – bu xo'jalik tavakkalchiligi va ko'zda tutilmagan holatlarni moliyalashtirish maqsadida jamg'arilgan pul ko'rinishidagi mablag'lar hisoblanib, u xususiy kapitalning bir bo'laki sifatida qaraladi. Amaliyotda bu jamg'arma sug'urta mablag'i sifatida yoki tavakkalchilik rezervi deb ham ataladi».

Yuqorida keltirilgan ta'rifga nazar solsak, uning bir qadar mazmunga ega ekanligini guvohi bo'lamiz. Chunki, rezerv kapitali hisobot yilida erishilgan sof foyda hisobidan ma'lum bir maqsadlarni sug'urtalash uchun tashkil etilishi belgilab qo'yilgan.

Shu nuqtai-nazardan, bizningcha: «Rezerv kapitali – bu ta'sis hujjatlariga binoan hisobot davrida erishilgan sof foyda hisobidan, amaldagi qonunchilik asosida, tavakkalchilik va ko'zda tutilmagan natijalar oldini olish, hamda xo'jalikning oxirgi moliyalashtirish manbai sifatida gavdalanadigan mablag'lar jamg'armasining puldagi ifodasi” deb ta'riflash maqsadga muvofiqdir.

Yuqoridagi fikr-mulohazalar shuni ko'rsatmoqdaki, xo'jalik yurituvchi subyektlarning faoliyatida kapitallar (fondlar) va rezervlarning muhim o'rnini mavjud ekan. Chunki, bu manbalar asosan, xo'jalik subyektlarining o'z manbalarini aks ettiruvchi jihatlari bilan ajralib turadi. Bugungi kunda xo'jalik subyektlarining o'z mablag'larini manbalari qanchalik yuqori salmoqqa ega bo'lsa, mazkur korxonalarining faoliyati shunchalik ijobiy baholanadi.

Xususiy kapital hisobi iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida muhim ahamiyatga ega bo'lib, u korxonaning o'z qudratining darajasini qay darajada ekanligini bildiradi. Bunday tahlilni e'tiborga olgan holda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi chaqiriq 6-sessiyasida qabul qilingan «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi Qonunda ham xususiy kapital hisobiga katta e'tibor berilgan. Uning 16- moddasiga ko'ra moliyaviy hisobotlar tarkibida 5-shakl «Xususiy kapital to'g'risida hisobot» deb nomlanib, bu shakl har yili boshqa hisobotlarga qo'shilgan holda yuqori organlarga topshirilishi lozim.

Xususiy kapital tahlilining vazifalari bo'lib, quyidagilar hisoblanadi:

- xususiy kapitalardan samarali foydalanilganlikka baho berish;
- xususiy kapitalda mavjud bo'lgan imkoniyatlarni aniqlash;
- uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va hokozolar kiradi.

Xususiy kapital tahlilini olib borishda axborot manbai bo'lib, «Buxgalteriya balans»ning passiv 1- bo'limi va «Xususiy kapital to'g'risida»gihisobot shakllari kiradi. Bu hujjat shakllaridan foydalanilgan holda biz tahlil ishlarini olib boramiz. Mazkur bobning hisobi 12- «Jurnal orderi» da yuritilib, ushbu hujjat formasi ham manbalar sifatida ko'rilishi mumkin.

2. Kapital tarkibi, o'zgarishi va dinamikasining tahlili

Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida analitik ishlarining muvaffaqiyati ko'p jihatdan uni qanday tashkil etilganligiga va rejalashtirishga bog'liqdir. Odatda analitik ishlarda nafaqat korxonani boshqaruv tarkibi, balki boshqaruvning funksional organlari, jamoatchilik a'zolari hamda mehnat jamoasigacha qatnashishi mumkin bo'ladi.

Bizning fikrimizcha xo'jalik subyektlarining xususiy kapitalini o'rganishda moliyaviy tahlilni quyidagi bosqichlarda tashkil etish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

♦ **Xususiy kapital tahlilini o'tkazishning rejasi va dasturini tuzish bosqichi.** Moliyaviy tahlilning dasturi va rejasini tuzib olish tahlilni tashkil etishning asosiy qismidir. Bu bosqichda xo'jalik subyektlarining xususiy kapitalini moliyaviy tahlil ishlari nimadan boshlanishi, tahlil utkazuvchi komissiyaga kimlar kiritilishi hamda tahlil ishlari nima bilan yakunlanishi ko'rsatib o'tiladi. Bundan tashqari moliyaviy tahlil o'tkazish dasturida quyidagilar aniq ko'rsatilgan va belgilanib

olingan bo'lishi lozim:

- xususiy kapital tahlilining maqsadivavazifasinianiqlash;
- tahlil obyektini aniqlash;
- moliyaviy tahlil ishlarini olib borish joyi;
- tahlil mazmunini izoxlash;
- ijrochilarni tarkibi va ularning vazifalarini belgilash;
- tahlil o'tkazish muddatini belgilab olish;
- xususiy kapital tahlili manbalari va ularni natijalarini rasmiylashtirish tartibini aniqlab olish.

♦ **Xususiy kapital tahlili uchun kerakli bo'lgan manbalarni aniqlash, yig'ish hamda hisoblanadigan ko'rsatkichlarni belgilash bosqichi.** Ushbu bosqichda quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

- xususiy kapital tahlili uchun zarur ma'lumotlarni aniqlash;
- xususiy kapitalga oid manbalarni to'plash;
- qo'shimcha ma'lumotlarni jalb etish;

♦ **Xususiy kapitalga oid to'plangan ma'lumotlarning to'g'riligini tekshirish va tahlil uchun moslashtirish bosqichi.** To'plangan manbaalarni to'g'riligini tekshirish hamda ishonchliligini aniqlashdan iborat bo'ladi va ushbu manbaalar tahlil uchun moslashtiriladi. Bundan tashqari ushbu bosqichda quyidagilar aniqlanib olinadi:

- tahlilusullarinianiqlab olish;
- ma'lumotlarni soddalashtirish;
- jadval, sxemavamaklarnituzish;
- ta'siretuvchifaktorlarnianio'lash;
- rezervlarnianiqlash.

♦ **Bevosita xo'jalik subyektlarining barcha sohalarini belgilangan tartibda tahlil qilib chiqish bosqichi.** Bu eng muhim bosqich bo'lib, bevosita tahlil ishlari bajariladi, ko'rsatkichlar hisoblanadi, o'zgarish sabablari va farqlarini qo'lanadi. Ushbu bosqichda quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

- mezon ko'rsatkichlarini aniqlash;
- ko'rsatkichlarni hisob-kitob qilish hamda natijalarni baholash;
- baholashda ekspertizadan foydalanish;
- natijalarni umumlashtiruvchi mezonlar;
- tahlil natijalarini xulosaga tayyorlash.

♦ **Tahlil natijalarini umumlashtirish va rasmiylashtirish bosqichi.** Bu bosqichda o'rganilayotgan iqtisodiy jarayon yakunlanadi va ma'lum bir o'zgarishlarga baho beriladi hamda tahlilga yakun yasaladi. Bundan tashqari ushbu bosqichda ham quyidagi ishlar amalga oshirilishi lozim bo'ladi:

- korxonalar faoliyati natijalarining o'zgarish sabablarini aniqlash;
- korxonalar faoliyatini yaxshilanish rezervlarini jamlash;
- aniqlangan rezervlardan foydalanish tadbirlarini belgilash;
- tahlil natijalarini hisoblash va hisobotda ifodalash.

♦ **Tahlil natijasida ilg'or g'oya va tajribalarni amaliyotda qo'llash shart-sharoitlarini ko'rsatib berish hamda ularni amaliyotga tadbiiq etish bosqichi.**

Mazkur bosqichda tahlil natijasida aniqlangan imkoniyatlarni korxonalar faoliyatiga qo'llash yo'llari ko'rsatib beriladi, tavsiyalar beriladi, aniqlangan ilg'or g'oya va tajribalarni amaliyotga tadbiiq etishni ko'rsatib beradi va ularning haqiqatda kelgusida bajarilishi nazorat qilib boriladi.

Raqobatdosh iqtisodiyot sharoitida korxonalar o'z moliyaviy resurslarini mustaqil shakllantirishlari mumkin. Korxonalar moliyaviy resurslarining asosiy manbalari bo'lib foyda, amortizatsiya ajratmalari, qimmatli qog'ozlarni sotishdan olingan mablag'lar, aksionerlar yuridik va jismoniy shaxslarning pay va boshqa badallari, shuningdek kreditlar va qonunchilikka zid bo'lmagan boshqa tushumlar hisoblanadi.

Korxonaning o'z mablag'larini shakllantirish asosiy manbai bo'lib uning mulkdorlari tomonidan korxonaga qo'yilgan mablag'lar majmui bo'lgan ustav kapitali hisoblanadi. Ustav kapitalini shakllantirish tartibi qonunchilik va ta'sis hujjatlari bilan amalga oshiriladi.

Chunonchi, davlat korxonalarining ustav fondi korxonalar foydalanishga topshirilgan vaqtida o'z faoliyatini amalga oshirish uchun davlat tomonidan (byudjet hisobidan) ajratilgan mablag'lar (qurilish, montaj, sozlash ishlari xarajatlari, asbob — uskunalar, aylanma mablag'lar va pul mablag'lari qiymati) ni aks ettiradi.

Nodavlat tijorat strukturalarining ustav kapitali aksionerlar (ta'sischi) tomonidan qo'yilgan (pul, moddiy va boshqa) mablag'lar hisobidan shakllantiriladi, va shuning uchun ham bir necha yuridik va jismoniy shaxslar — aksioner jamiyatini, shirkat va boshqa tashkiliy — huquqiy shakldagi jamoat mulkini tashkil etadi.

Xususiy kapital hisobi o'z ichiga bir qancha ko'rsatkichlarni olib, ular quyidagi tartibda tashkil etiladi:

- Ustav kapitali;
- Qo'shilgan kapital;
- Rezerv kapitali;
- Taqsimlanmagan foyda;
- Xususiy kapital bilan qoplanmagan zarar.

Korxonaning ustav kapitali o'z mablag'lar manbaining asosini tashkil etadi. Ustav kapitali ta'sischi tomonidan qo'yilgan pay to'lovlarini, aksiyalarining nominal qiymatini o'zida saqlaydi. Uning hisobi esa hukumat qarorlari va ta'sischi tomonidan yig'inida qabul qilingan qarorlar asosida yuritilib boriladi.

Davlat tashkilotlarida ustav kapitali davlat byudjeti tomonidan ajratilgan mulkni ko'rsatadi. Mulkning kelishi vaqtiga esa bu summa ustav kapitalida ko'rsatiladi.

Korxonalar amalda qo'llanilayotgan qonunlarga ko'ra har yili erishgan foydasidan rezervlar tashkil etishlari mumkin. Unga har yili ustavda ko'rsatilgan tartibda mablag' chegirilib boriladi.

Tashkil etilgan fond esa quyidagi maqsadlar uchun sarflanadi:

1. Ko'rilgan zararlarni qoplash uchun;
2. Korxonalar hisobot yilida foyda olmagan bo'lsa imtiyozli aksiyalar uchun dividend berish;
3. Boshqa to'lovlarni amalga oshirish uchun.

Taqsimlanmagan foyda - bu korxonaning hisobida turgan sof foydasini ko'rsatadi. U ham xususiy kapital tarkibiga kiruvchi eng asosiy ko'rsatkichlardan sanaladi. Lekin faoliyat yurituvchi korxonalar har safar ham foyda bilan chiqmasligi mumkin. Bu holda uning zarari xususiy kapital bilan qoplanmagan zarar deb yuritiladi. Mazkur ikkala qiymat ham 8710- «Hisobot davridagi taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar)» hamda 8720 – «Jamg'arilgan foyda (qoplanmagan zarar)» schyotlarida yuritilib, ularning farqi ishoralari orqali aniqlanib olinadi.

Moliyaviy tahlilni olib borishda koeffitsientlar usuli eng ilg'or metodlardan hisoblanib, bizning o'rganayotgan bobimizni ham ularsiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Rivojlangan mamlakatlar amaliyotida turli xil moliyaviy koeffitsientlar o'rganiladi va ularni shartli ravishda to'rtta katta guruhlariga ajratiladi:

1. Rentabellik koeffitsientlari;
2. Likvidlik koeffitsientlari;
3. To'lov qobiliyati koeffitsientlari;
4. Bozor indikatorlari.

Bu ko'rsatkichlar ham o'z tarkibiga bir qancha koeffitsientlarni oladi:

Demak, birinchi ko'rsatkich tarkibiga:

- Xususiy kapital rentabelligi;
- Korxonaning jami investitsiyalar rentabelligi;
- Leveridj;
- Sotish rentabelligi.

Likvidlilik koeffitsientlariga:

- A) Tez likvidlanadigan koeffitsientlar;
- B) Debitorlik qarzlarning aylanish koeffitsienti;
- V) Ishlab chiqarish zahiralari aylanishi koeffitsienti;
- G) Qiyin likvidlanish koeffitsienti.

To'lov qobiliyatini izohlovchi koeffitsientlarga quyidagilar kiradi:

- Qarz va hususiy kapital nisbati koeffitsienti;
- Xususiy kapitalning jami mulkda tutgan ulushi koeffitsienti;
- Qarz mablag'larining jami aktivlarda tutgan ulushi koeffitsienti.

Bozor indikatorlariga esa bozor qiymati va buxgalteriya hisobida aks etgan baho (nominal qiymat, tannarx) orasidagi farq summalarini o'rganiladi.

Bu koeffitsientlar ichida bizning bobga taaluqli bo'lgan koeffitsientlar ham mavjud bo'lib, ular quyidagicha aniqlanadi:

Xususiy kapital rentabelligi. Bu rentabellik turi har bir so'mlik xususiy kapitalimiz hisobiga to'g'ri kelgan sof foyda qiymati o'rganiladi. Buning uchun,

Sof foyda

Xususiy kapitalning yillik qiymati

ko'rinishida hisob - kitob ishlarini bajarishimiz kerak.

Xususiy kapitalning o'rtacha yillik qiymatini topish uchun yil boshidagi va yil oxiridagi summalarini yig'indisini ikkiga bo'lib aniqlaymiz.

Jami investitsiyalar rentabelligi. Bu ko'rsatkichni aniqlashimiz uchun,

$$\frac{SF + (KF * FS_k) + A_R}{JA}$$

kabi hisoblashish ishlarini bajarishimiz lozim.

Bu yerda:

SF - Sof foyda

KF - Kreditlar uchun foiz

FS_k - Foyda solig'ining korektirovka qilingan stavkasi

A_R - Rezervlar uchun ajratma.

JA - Jami aktivlarning o'rtacha qiymati

Bu yerda aktivlarning o'rtacha qiymati jami mablag'larning yil boshiga va yil oxiriga bo'lgan qiymatini yig'indisini ikkiga bo'lgan holda topamiz. Bu yerda rezervlar uchun ajratma, kredit uchun soliqlar va foyda solig'ining korektirovkasi sof foyda hisobidan bo'lganligi uchun bu qiymatlarning yig'indisi hisobot yilining yakuniy moliyaviy natijasi sifatida keladi.

Leverdj. Bu xususiy kapitalning o'sgan qismini ko'rsatib, u quyidagicha aniqlanadi, ya'ni xususiy kapital rentabelligi koeffitsienti bilan jami investitsiyalar orasidagi farq koeffitsienti olinadi. Kelib chiqqan natija qanchalik yuqori bo'lsa korxonaning xususiy kapitalini shunchalik o'sganligini beradi.

Bir aktsiya uchun daromadni hisobot yilida olingan foydani chiqarilgan aktsiyalar soniga bo'lish bilan aniqlanadi.

Qarz va xususiy kapital o'rtasidagi nisbat koeffitsienti.

Bunda uzoq va qisqa muddatli qarz mablag'larini o'z mablag'lari manbaiga bo'lib topamiz. Bunday nisbatlar har bir davr uchun aniqlanadi.

Agarda hisobot yili boshidagi aniqlangan koeffitsient yil oxiriga nisbatan katta bo'lsa $A_1 > A_2$ u holda korxonaning to'lov qobiliyati oshgan bo'ladi. Aks holda esa korxonaning to'lov qobiliyati pasaygan bo'ladi.

Xususiy kapitalning jami aktivlarda tutgan ulushi koeffitsienti.

Xususiy kapital

Jami mablag'lar

formulasi orqali topiladi. Bu koeffitsient qanchalik birga yaqinlashib borsa korxonaning mustaqilligi shunchalik oshib boradi. Bizning respublikamizda faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar bu koeffitsientning kamida 50% ga ega bo'lishlari lozim.

Xususiy kapital to'g'risidagi hisobot shakliga asoslanib yil boshiga nisbatan yil oxirida qolgan kapitalimizning o'zgarishini tahlil qilamiz. Buning uchun quyidagi shaklda analitik jadvalni tuzamiz.

1-jadval
Xo'jalik yurituvchi subyektning xususiy kapitali va uning dinamikasini tahlili

Ko'rsatkichlar	yil boshiga qoldiq	O'zgarishi		Yil oxiriga qoldiq
		ko'pa-yishi	kama-yishi	
1	2	3	4	5
1. Ustav kapitali	28280	-	-	28280
2. Qo'shilgan kapital	116902	-	-	116902
3. Rezerv kapitali	278317	263511	-	541828
4. Taqsimlanmagan foyda	37000	5400	-	42400
5. Xususiy kapital bilan qoplanmagan zarar	-	-	-	-
JAMI:	460499	268911	-	729410

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, biz tahlil qilayotgan xo'jalik subyektining xususiy kapitali yil boshiga nisbatan yil oxirida 268911 ming so'mga oshgan. Bu natija korxonaga uchun ijobiy deb qaralishi lozim. Chunki bu miqdor yil boshiga nisbatan salkam 60 % ga yaqin oshgan.

Bunday o'zgarishning hosil bo'lishida hisobot yilida taqsimlanmagan foydaning 5400 ming so'mga va rezerv kapitalining 263511 ming so'mga oshuvi katta ta'sir etgan.

Xususiy kapitalning qolgan turlari bo'yicha yil davomidagi harakati kuzatilmagan.

Ijobiy natija deb qaralishini yana bir tarafi shundaki, xususiy kapitalning asosini qo'shilgan va rezerv kapitali tashkil qilganidir. Bu esa kelgusida korxonaning xususiy kapitali yanada ko'payib borishidan dalolat beradi.

1999- yil 28- iyunda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Moliya - xo'jalik faoliyatini amalga oshirmayotgan va qonunchilikda belgilangan muddatlarda o'zlarining ustav jamg'armalarini shakllantirmagan korxonalarini tugatish tartibini soddalashtirish chora - tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni chiqdi. Bu farmonga ko'ra moliya - xo'jalik faoliyatini amalga oshirmayotgan va qonunchilikda belgilangan muddatlarda o'zlarining ustav jamg'armalarini shakllantirmagan korxonalar faoliyati tuzilgan maxsus hududiy komissiyalar ko'rsatmasiga ko'ra to'xtatildi.

Shunday ekan, yuqoridagi jadval ma'lumotlariga asoslangan holda bu muammoni hal etish yo'llarini topishimiz kerak. Ko'rinib turibdiki, xususiy kapital qiymatini ko'paytirishning eng asosiy omili bo'lib korxonaning hisobot yilida olgan sof foydasi hisoblanadi. Faoliyat ko'rsatuvchi tashkilotlar shu omil hisobiga o'z jamg'armalarini oshirishi eng optimal variant deb qaraladi. Sababi, bu omilning o'zgarishi faqatgina korxonaning o'ziga bog'liq bo'lib, uning har tomonlama to'liq imkoniyatlarini ishga solib faoliyatini boshlashni taqozo etadi. Bundan tashqari boshqa ko'rsatkichlarning o'zgarishi ham ushbu omil bilan bevosita bog'liqdir. Mazkur vazifalarni hal etishda talabalar «Mahsulot ishlab chiqarish va sotish xarajatlari hamda moliyaviy natijalarni aniqlash tartibi to'g'risidagi Nizom»ni chuqur

bilishlari lozim. Unda foydani shakllantirish muammolarini chuqur o'rganishlari lozim

3. Kapital va uning samaradorligini baholash

Ko'plab iqtisodiy adabiyotlarda moliyaviy tahlilning vertikal, gorizontol, moliyaviy koeffitsientlarini aniqlash, trend to'g'risida fikrlar yuritilgan bo'lib, ammo, xususiy kapital tahlili bo'yicha ma'lumotlar bugungi kunda yetarli darajada emas.

Xususiy kapital tahlilini olib borishda asosiy axborot manbai bo'lib, moliyaviy hisobot shakllari, ya'ni "Buxgalteriya balansi" (1-shakl), "Xususiy kapital to'g'risida hisobot" (5 - shakl) olinadi.

Yuqoridagi hisobot shakllarida jumladan, "Xususiy kapital to'g'risida hisobot"da bir qancha noaniqliklar mavjud bo'lib, bularga 080-satrdan keyingi ma'lumotlarni olish mumkin. Mazkur satrlarda, aktsiyalar to'g'risida ma'lumotlar jamlanishi ko'zda tutilgan bo'lib, ularda deyarli barcha (oxirgi ustundan tashqari) ustun va qatorlar to'ldirilmaslikni taqozo etadi. Ushbu holatni atroflicha o'rgangan holda, bu kamchiliklarni hal etish yo'llarini topish lozim. Chunki, moliyaviy hisobotning bu ko'rinishda bo'lishi xalqaro hisob tizimi standartlari talablariga mos kelmaydi¹.

Shu nuqtai nazardan, bir qancha rivojlangan va MDH mamlakatlarining "Xususiy kapital to'g'risida hisobot" shakllariga e'tibor beradigan bo'lsak, ularda aktsiyalarning chiqarilishidan kelgan kapital, rezerv kapital, qo'shilgan kapital va taksimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar) kabi ko'rsatkichlar o'z aksini topgan (masalan, Rossiya Federatsiyasi, Amerika Qo'shma Shtatlari va x. k). Ushbu ma'lumotlar buxgalteriya balanslarida (1 - shakl) ham o'zgarishsiz aks ettirilgan. Lekin, bizning moliyaviy hisobot shaklida (1-shakl) o'z mablag'lar manbai sifatida xususiy kapital ko'rsatkichlaridan tashqari, maqsadli tushum va fondlar, kelgusi davr sarflari va to'lovlar uchun rezervlar kabi ko'rsatkichlar mavjud bo'lib, ularning harakatini aks ettiruvchi axborot manbai belgilanmagan.

Bu holni xususiy kapital ko'rsatkichlarining nazariy va amaliy jihatdan umumlashtirilmaganligi, tarmoq xususiyatlariga asosan xususiy kapital hisobi va tahlili to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligi kabi izohlashimiz mumkin.

Korxonaning xususiy kapital holatini tahlil qilishda koeffitsientlar usuli eng ko'p qo'llanilib, ushbu usul asosida tahlilning olib borilishi rivojlangan mamlakatlar amaliyotida keng tarqalgan.

Jumladan, Belorussiya iqtisodchilaridan biri G.Savitskyaning fikrini keltirib o'tadigan bo'lsak. Uning fikricha: "Kapitaldan samarali foydalanishning uchta asosiy ko'rsatkichlar orqali baholash mumkin, ular:

- jamimablag'lar manbaining rentabelligi;
- kreditorlarkapitaliningdaromadliligi;
- xususiykapitalrentabelligi".

Xususiy kapital tahlilini unga ta'sir etuvchi omillarning uzviy bog'liqligi asosida o'rganish maqsadga muvofiq bo'lar edi. Shu sababdan xususiy kapital rentabelligi (foydaliligi)ni, uning natijaviyligi va daromadliligi asosida o'rganib, xususiy

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 250 page.

kapitalning shakllanishida muhim o'rin tutgan omillarning ijobiy hamda salbiy oqibatlarini yuzasidan asosli qarorlar qabul qilishni yo'lga qo'yish maqsadga muvofiqdir.

Raqobatdosh iqtisodiyotni shakllantirish sharoitida xususiy mulkchilikning turli shakllarining shakllanishi, xususiy kapital bahosini o'rganishni talab etadi. Lekin, shunga qaramasdan respublikamizda faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarda xususiy kapitalning bahosi yetarlicha o'rganilmagan.

Bundan tashqari bir qancha adabiyotlarda korxonalar aksiyalari qiymati va daromadlilikini tavsiflaydigan ko'rsatkichlar keltirilgan bo'lib, ushbu ko'rsatkichlar tahlili yordamida korxonalar nufuzi va xususiy kapitaliga atroflicha baho berish mumkin. Jumladan:

1. *Bir aksiyaga to'g'ri keladigan foyda (Fa):*

Sof foyda - imtiyozli aksiyalar bo'yicha dividendlar

$f_a = \frac{AK_q - IA_q}{AS_m}$

Muomaladagi oddiy aksiyalar soni

Bu ko'rsatkich muomaladagi bir oddiy aksiyaga qancha sof foyda to'g'ri kelishini bildiradi.

2. *Bir aksiyaning balans qiymati (BQa):*

$BQa = AK_q - IA_q$

BQa = -----

AS_m

AK_q - Aksiyadorlik kapitalining qiymati

IA_q - Imtiyozli aksiyalar qiymati

AS_m - Muomaladagi oddiy aksiyalar soni

Bu ko'rsatkich bir aksiyaning balans qiymati buxgalteriya hisobi ma'lumotlariga kura bir oddiy aksiyaga tug'ri keladigan korxonaning sof aktivlari qiymatini kursatadi.

3. *Dividend daromad yoki dividend normasi (Dd):*

Bir aksiyaning dividendi

Bir aksiyaning bozor qiymati

4. *To'lanadigan dividendlar ulushi (Utd):*

Bir aksiyaga to'g'ri keladigan dividend

Utd = -----

Bir aksiyaga to'g'ri keladigan sof foyda

Bu ko'rsatkich tahlil qilinganda shuni e'tiborga olish lozimki, bunda ushbu ko'rsatkich 1 dan ortiq bo'lmasa bir muncha ijobiy holat deb baholash mumkin.

Ya'ni, korxonalar dividend to'lash uchun yetarli darajada foyda olganligidan dalolatdir. Aksincha bu ko'rsatkich 1 dan oshib ketsa, korxonalar dividend to'lash maqsadida rezerv kapitalidan foydalanishini anglatadi.

Xususiy kapital tahlili uning tarkibidan joy olgan ko'rsatkichlar hisobiga o'zgarib boradi. Har bir tarkibning o'zgarishi xam o'z mazmuniga ko'ra ma'lum ko'rsatkichlarni o'zgarishi orqali amalga oshadi.

Ustav kapitali. Xususiy (hissador) kapitalining qiymati, qimmatbaho qogozlarning emissiyasi va joriy yil foydasi va zarari hisobiga o'zgarishi mumkin. Bu ko'rsatkichlar "Xususiy kapital to'grisida hisobot" ning 020; 030 va 060 satrlarida o'z aksini topadi.

Qo'shilgan kapital quyidagi hollarda o'zgarishi mumkin:

- ✓ Xususiy (hissador) kapitali qiymatining o'zgarishi;
- ✓ Muomalaga qo'shimcha aksiyalarning chiqarilishida;
- ✓ Asosiy vositalarni qayta baholanishida;
- ✓ Foyda va zararlarni hisobiga.

Rezerv kapital ham yuqorida keltirilgan o'zgarish sabablari hisobiga amalga oshadi. Faqatgina bu o'zgarishlar tarkibiga foyda hisobidan rezervlarga ajratilgan summalar, ya'ni 5-hisobot shaklining 050 satri ham kiradi.

Taqsimlanmagan foyda. Bu ko'rsatkich korxonaning hisobot yilida olgan sof foydasi, xissador kapitalining ko'payishi yoki kamayishi, qimmatbaho qog'ozlar emissiyasi, rezerv uchun ajratmalar hisobiga o'zgarishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PF - 4053 - sonli Farmoni qabul qilindi. Ushbu Farmon bilan yangi tashkil etiladigan ochiq va yopiq aksiyadorlik jamiyatlari uchun ustav kapitalining eng kam miqdori 2009 yil 1 yanvardan boshlab jamiyat davlat ro'yxatiga olingan sanada O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining kursi bo'yicha ekvivalenti 400 ming AQSh dollariga teng summani tashkil etishi belgilandi. Faoliyat yuritayotgan ochiq va yopiq aksiyadorlik jamiyatlari bo'lsa, 2010 yilning 1 yanvariga kadar ustav kapitali miqdorini ular qayta ro'yxatga olingan sanada O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining kursi bo'yicha ekvivalenti kamida 400 ming AQSh dollariga teng sumмага yetkazishlari yoki belgilangan tartibda boshqa mulkchilik shakliga o'tishlari kerakligi belgilandi.

Shunday ekan, yuqoridagi ma'lumotlarga asoslangan holda bu muommoni hal etish yo'llarini izlash kerak. Ko'rinib turibdiki xususiy kapital qiymatining ko'paytirishning eng asosiy omili bo'lib korxonaning hisobot yilida olgan sof foydasi hisoblanadi. Faoliyat ko'rsatuvchi tashkilotlar shu omil hisobiga o'z jamg'armalarini oshirishi eng optimal variant deb karaladi. Sababi bu omilning o'zgarishi faqatgina korxonaning o'ziga bog'liq bo'lib, uning har tomonlama to'liq imkoniyatlarini ishga solib faoliyat yuritishni talab etadi. Bundan tashqari boshqa ko'rsatkichlarning o'zgarishi ham ushbu omil bilan bevosita bog'liqdir.

Korxonalar mulki, kapitali va majburiyatlarini moliyaviy koeffitsientlar orqali o'rganish uning moliyaviy holatiga baho berishni yanada asonlashtiradi albatta.

Moliyaviy koeffitsentlar moliyaviy hisobot ko'rsatkichlarini va birlik elementlarini o'zaro nisbatlash asosida aniqlanadi. Bunda koeffitsent, indeks va foizlar ishlatiladi.

Moliyaviy koeffitsentlarni aniqlash va uning o'zgarishlarini qiyosiy taqqoslash asosida korxonaning moliyaviy holatini aniqroq o'rganish va bilish imkoniyati paydo bo'ladi. Masalan: bitta korxonaning "moliyaviymustaqillik koeffitsienti" nianiqlanishiga e'tibor qaratsak. Ushbu ko'rsatkich "O'zlik mablaglari manbalari" ni "Buxgalteriya balansi jami" ga bo'lish asosida aniqlanadi.

Bu ko'rsatkich korxonaning harakatda band qilingan mablagining qancha qismi o'ziga tegishli ekanligini bildiradi. Ya'ni, harakatdagi har bir so'mning qancha qismi o'ziga tegishli ekanligini bildiradi. "Koeffitsentlar - mulkning nisbiy darajasini tavsiflaydi" deyiladi Tomas P. Karlin, Albert M. Maklinni "Analiz finansovo'x otchetov (na asнове SAAR)" kitobida.

Korxonaga kapitali bilan bogliq bo'lgan moliyaviy koeffitsentlar, ya'ni uz mablaglari manbayiga baho berishning nisbiy ifodalari sifatida quyidagi koeffitsientlarni o'rganish maqsadga muvofiq bo'lar edi:

- ✓ moliyaviy mustaqillik koeffitsienti;
- ✓ moliyaviy qaramlik koeffitsienti;
- ✓ qarz va o'z mablag'lari nisbati koeffitsienti;
- ✓ zahira va xarajatlarni o'z manbalari bilan qoplanganlik koeffitsienti;
- ✓ mablag'larning chaqqon harakatchanlik yoki manyovrlashganlik koeffitsienti

Bunda ushbu koeffitsientlar quyidagicha topiladi:

1. *Moliyaviy mustaqillik koeffitsienti (Kmm):*

O'z mablag'lari manbalari

Kmm = -----

Jami mablag'lar (Balans jami)

Bu koeffitsient qanchalik birga yaqinlashib borsa korxonaning mustaqilligi shunchalik oshib boradi. Bizning respublikamizda faoliyat yuritayotgan korxonalarda bu koeffitsient kamida 0,5 ni yoki 50% ni tashkil etishi lozim.

2. *Moliyaviyqaramlikkoeffitsienti(Kmq):*

Jami mablag'lar (Balans jami)

Kmq = -----

O'z mablag'lari manbalari

Bu ko'rsatkich moliyaviy mustaqillik koeffitsientiga teskari proporsional koeffitsient hisoblanadi.

3. *Qarz va o'z mablag'lari nisbati koeffitsienti (Kqo'n):*

Majburiyatlar - uzoq muddatli majburiyatlar

Kqo'n = -----

O'z mablag'lari manbalari

4. *Zahira va xarajatlarni o'z manbalari bilan qoplanganlik koeffitsienti (Kxo'q):*

O'MM + UMQ – UMA

Kxo'q = -----

TMZ

5. *Mablag'larning chaqqon harakatchanlik (manyovrlashganlik) koeffitsienti (Km):*

O'MM + UMQ – UMA

Km = -----

O'MM

Bu yerda:

O'MM - O'z mablag'lari manbalari

UMQ - Uzoq muddatli qarz mablag'lari

UMA - Uzoq muddatli aktivlar

TMZ - Tovar - moddiy zahira

Darhaqiqat, jahon bozorida talabning pasayib ketishi natijasida mamlakatimiz tomonidan eksport qilinadigan mahsulotlar narxining tushishi kuzatilmoqda. Ushbu jarayonlar korxonalarining eksportdan oladigan tushumlari va foydasining kamayishiga hamda ishlab chiqarish rentabelligiga va pirovardida mamlakatimiz makroiqtisodiy ko'rsatkichlarining dinamikasiga salbiy ta'sir etishi tabiiydir albatta.

Shu nuktai nazardan respublikamiz korxonalariga jahon iqtisodiy inqirozining salbiy oqibatlarini ta'sirini yumshatish choralarini ko'rish lozim. Bunda korxonalarining ichki imkoniyatlarini chuqur o'rganish, iqtisodiy salohiyatini to'g'ri baholay olish muhim ahamiyat kasb etadi. Ya'ni, korxonalarda tahlil jarayonlarini mukammal tarzda tashkil etish va jahon tajribasida o'zini oqlab kelayotgan tahlil usullarini joriy etish ishlarini yanada jonlantirish lozim deb o'ylaymiz.

Xususan, xozirgi vaqtda dolzarb hisoblangan xususiy kapital tahlilini rivojlantirish va takomillashtirish bu boradi amalga oshirish lozim bo'lgan eng asosiy vazifalarimiz qatoriga kiradi. Bunda xususiy kapital tahlilini takomillashtirish bo'yicha quyidagi takliflarni keltirib o'tmoqchimiz:

- eng avvalo xususiy kapital tahlili bo'yicha zarur ma'lumotlarni iqtisodiy adabiyotlardan olish imkoniyatining cheklanganligini inobatga olgan holda, ushbu bob bo'yicha nazariy ma'lumotlarni to'liq va kengaytirilgan shaklda sistemallashtirish (jamlash) lozim;

- xususiy kapital ko'rsatkichlari tahlili bilan bog'liq bo'lgan koeffitsientlarni xalqaro hisob hamda tahlil yutuqlarini chuqur o'rgangan holda mamlakatimiz hisob va tahlil tizimiga joriy etish lozim;

- korxonaga xususiy kapitali tahlilini takomillashtirishda mulkchilik shakli va tarmoq xususiyatlarini hisobga olgan holda boblarni farqlash, ya'ni sohalarga yo'naltirilgan holda mukammallashtirish lozim¹.

Yuqoridagi fikrlarimizning xotimasi sifatida shuni aytib o'tish kerakki, mamlakatimiz iqtisodiy bilimlari sohasida ilmiy izlanishlarni yanada jonlantirish va ilmiy izlanuvchilarning ushbu yo'ldagi sayi-harakatlantirini rag'batlantirishning

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 358 page.

ta'sirchan tizimini joriy etgan holda, respublikamiz korxonalarining taraqqiy etishiga, milliy iqtisodiyotimizga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning kirib kelishiga, xorijiy kapital ishtirokidagi qo'shma korxonalarining moliya-xo'jalik faoliyatining rivojlanishiga, pirovardida mamlakatimiz iqtisodiyotining yanada yuksalishi va taraqqiy etishiga muhim omil bo'lishi tabiiydir albatta.

4. Kapitalni ko'paytirish omillarini aniqlash

Xususiy kapital tahlili uning tarkibidan joy olgan ko'rsatkichlar hisobiga o'zgarib boradi. Har bir tarkibning o'zgarishi ham o'z mazmuniga ko'ra ma'lum ko'rsatkichlarni o'zgarishi orqali amalga oshadi.

1. Ustav kapitali;

Bu schyot xususiy (hissador) kapitalining qiymati, qimmatbaho qog'ozlarning emissiyasi va joriy yil foydasi va zarari hisobiga o'zgarishi mumkin.

2. Qo'shilgan kapital.

Bu schyot quyidagi hollarda o'zgarishi mumkin:

- xususiy (hissador) kapitali qiymatining o'zgarishi;
- muomalaga qo'shimcha aksiyalarning chiqarilishida;
- asosiy vositalarni qayta baxolanishida;
- foyda va zararlarni hisobiga.

3. **Rezerv kapitali** ham yuqorida keltirilgan o'zgarish sabablari hisobiga amalga oshadi. Faqatgina bu o'zgarishlar tarkibiga foyda hisobidan rezervlarga ajratilgan summalar.

4. **Taqsimlanmagan foyda.** Bu ko'rsatkich korxonaning hisobot yilida olgan sof foydasi, hissador kapitalining ko'payish yoki kamayishi, qimmatbaho qog'ozlar emissiyasi, rezerv uchun ajratmalar hisobiga o'zgarishi mumkin.

5. Xususiy kapital bilan qoplanmagan zarar.

• hisobot davrida olingan zarar;

• qimmatbaho qog'ozlar emissiyasi;

• hissador kapitalining ko'p yoki kam bo'lishikabi ko'rsatkichlar hisobiga o'zgarishi mumkin.

Bu o'zgarishlar 5-shaklda ham yaqqol ko'zga tashlanib turadi.

Nazorat savollari:

1. Xissadorlik jamiyatlarida ustav kapitalining shakllanishi nimalardan iborat?
2. Kushilgan kapitalning o'zgarishiga qanday omillar ta'sir etadi?
3. Rezerv kapital qanday maqsadlar uchun sarflanadi?
4. Takrimlanmagan fonda (koplanmagan zarar) summalari qanday shakllanadi?
5. Taqsimlanmagan fonda qanday maqsadlarda sarflanadi?

22-bob. DEBITORLIK VA KREDITORLIK QARZLARINI TAHLIL QILISH

Reja:

1. Taxlilning vazifasi va axborot manbai.
2. Debitorlik va kreditorlik balansini tuzish
3. Debitorlik qarzlarning umumiy hajmi, tarkibi va vujudga kelish muddati buyicha taxlili.
4. Kreditorlik qarzlarning umumiy hajmi, tarkibi va vujudga kelish muddati buyicha taxlili.

Tayanch so'zlar:

Debitor qarzar, kreditor qarzar, mol yetkazib beruvchilar bilan hisoblashish, byudjet bilan hisoblashishlar, sho'ba va uyushma korxonalar bilan hisoblashishlar, avans to'lovlar, mulkiy va shaxsiy sug'urtalar bo'yicha hisoblashishlar.

1. Taxlilning vazifasi va axborot manbai

Firma va kompaniyalar o'z faoliyatlarida turli xil tashkilotlar bilan hisob-kitob aloqalarini amalga oshiradilar. Bu aloqalarda pullik to'lovlarni shartnomada ko'rsatilgan muddatlarda bajarmay qolish voqealari ko'plab uchrab turadi, natijada debitorlik va kreditorlik qarzlari yuzaga keladi.

Bunda korxonalar tomonidan to'lanishi lozim bo'lgan majburiyatlar, kreditorlik majburiyatlarini, olinishi lozim bo'lgan majburiyatlar esa debitorlik majburiyatlar hisoblanadi. Debitorlik va kreditorlik majburiyatlariga quyidagicha sharh berish mumkin. Qarshi tomonga to'lanishi lozim bo'lgan majburiyatlar kreditorlik majburiyatlarini, qarshi tomonga olinishi lozim bo'lgan majburiyatlar debitorlik majburiyatlarini deyiladi.

Debitorlik va kreditorlik majburiyatlarini hisob-kitoblarning doimiy yo'ldoshi hisoblanadi. Lekin to'lov muddatining oshib ketishi korxonalar moliyaviy ahvoriga katta ta'sir o'tkazadi. Shu maqsadda korxonalar faoliyatini yuritishda debitorlik va kreditorlik majburiyatlarini to'g'ri boshqarish masalasiga alohida ahamiyat beriladi.

Muddati o'tgan debitorlik majburiyatlarining oldini olish bevosita davlat nazaridagi va e'tiboridagi masala hisoblanadi. Negaki korxonalar va tashkilotlar o'rtasida bo'ladigan o'zaro munosabatlarda majburiyatlarini tartiblash asosida davlat naqd pul muomalasini boshqarish va iqtisodiy tadbirlar rejasini tuzib chiqish chora-tadbirlari belgilanadi¹.

Tahlil etishda korxonalarining muayyan davrga bo'lgan o'zaro debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining holatiga, tarkibiga, tashkil topish muddatlariga, yuzaga chiqish sabablariga, debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining oqlanuvchanligiga, debitorlik va kreditorlik majburiyatlarini bo'yicha dargumon qarzlarning yuzaga chiqishiga baho beriladi.

Taxlil uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar, korxonalar balansini (1-shakl) hamda korxonalar va tashkilotlar tomonidan tuziladigan debitorlik va kreditorlik majburiyatlarini

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 99 page.

to'g'risidagi ma'lumotnomadan (2a-shakl) olinadi. SHuningdek, buxgalteriya hisobining analitik schyotlari ma'lumotlaridan foydalaniladi.

Tahlil etishning asosiy maqsadi, debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining aylanish davrini tezlashtirish asosida korxonalar moliyaviy holatini yaxshilash yuzasidan holatni baholash va chora-tadbirlar belgilashdan iborat.

Firma va kompaniyalar moliyaviy hisobotining 2a-shakli «Debitorlik va kreditorlik qarzlari haqidagi ma'lumotnoma» deb nomlanib, unda aks etgan ko'rsatkichlar to'lov qobiliyati, moliyaviy intizomga rioya qilinganlik va boshqa tashkilotlar bilan iqtisodiy aloqalarning holatiga baho berish uchun asosiy manba-dir.

Debitorlik va kreditorlik qarzlari tarkibi firma va kompaniyalarning qanday tashkilotlar bilan bozor sharoitida aloqa qilayotganligiga ham bog'liqdir. Hozirgi sharoitda debitor tashkilotlar bo'lib xaridor va buyurtmachilar, bo'nak to'lovchilar, byudjet tashkilotlari, xodimlar, shoba va uyushgan korxonalar, ta'sischi bilan hisoblashishlar va boshqalar bo'lishi mumkin.

Moliyaviy hisobotdagi ma'lumotlarga qarab, umumiy debitorlik qarzlari tarkibi, ular ichidan respublikadan tashqarida bo'lgan debitorlar hamda undirish muddati o'tgan qarzdorlar haqidagi ko'rsatkichlarni o'rganish mumkin,

1-jadval

Debitorlik qarzlari tarkibining tahlil.sh

Debitor tashkilotlari nomi	Jami debitorlar		Shu jumladan Respublikadan tashqaridagi debitorlar		Muddati o'tgan debitorlar	
	Ming so'm	Sal mog'i %	Ming so'm	Salmogi %	Ming so'm	
1	2	3	4	5	6	7
1. Elektromontaj korxonasi	1009.5	1.9				1009.5
2. Kalon ota x/j	690.1	1.3				690.1
3. Zuchfikor x/s	446.5	0.8				446.5
4. Tadbirkor firmasi	804.2	1.5				804.2
5. Qurilish xususiy korxonasi	654.0	1.2				
6. Ali-Shavkat korxonasi	659.8	1.3				
7. Jamoliddin xususiy firmasi	623.3	1.1				
8. Ta'minot savdo tashkiloti	983.4	1.9				
9. Sardor xususiy firmasi	2110.9	4.0				
10. Boshqa debitorlar	44439.3	85				
Jami:	5421	100	—	—		

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, hisobot yili jami debitor qarzlari 52.4 mln. so'mni tashkil etgan. Bu qarzlari ichida 5.5 foizigina muddati o'tgan debitorlardir. Muddati o'tgan qarzlari tarkibida elektromontaj korxonasiga to'lanishi lozim bo'lgan summa 1 mln. so'mni tashkil etadi. Debitor qarzlarning aksariyati respublika hududidagi korxonalar bo'lganligi uchun 90 kundan kechiktirmay majburiyatlarini uzish maqsadga muvofiqdir.

Jami debitorlarning 85 foiziga yaqini boshqa debitorlar bo'lgani bilan, xaridorlar va buyurtmachilar bilan hisoblashish 26.3 mln. so'mni, byudjet tashkilotlaridan

olinadigan summa 13.9 mln. so'mni tashkil etgan, ya'ni yaqin muddatda korxonaning bankdagi joriy schyotiga 52.4 mln. so'mlik tushum amalga oshsa, to'lov qobiliyati yanada mustahkamlanadi.

Debitorlik va kreditorlik majburiyatlari bevosita korxonalar bilan qarshi tomon o'rtasidagi o'zaro hisob-kitoblardan kelib chiqadigan majburiyatlardir. Bu majburiyatlar korxonalar bilan mol yetkazib beruvchilar yoki xaridorlar o'rtasidagi munosabatlarda, korxonalar bilan bank tashkilotlari o'rtasida, korxonalar bilan soliq organlari o'rtasidagi, korxonalar bilan ijtimoiy ta'minot bo'limlari va turli jamoat tashkilotlari, shuningdek xodimlar, mulk egalari, aksionerlar va investorlar bilan bo'ladigan munosabatlarda yuzaga keladi. Ularni yuzaga kelishining asosiy sababi, hisob-kitoblarda vaqtning o'zgaruvchanligidir. Ya'ni bugun ortilgan mahsulot ham puli to'languna qadar, debitorlik va kreditorlik majburiyatlar qatoriga kiritiladi. Bunda daromad va xarajatlarning yuzaga chiqishi bilan ular bo'yicha hisob-kitoblarning amalga oshishi orasida farqlanish kelib chiqadi.

Debitorlik kreditorlik majburiyatlarining yuzaga kelishi bo'yicha quyidagi sabab-qatorlarini tarkiblash mumkin:

- o'zaro hisob-kitoblarda tomonlarning to'lov layoqatiga ega emasligi;
- tovarlarni ortib jo'natish va sotishda hisob-kitoblarning zamonaviy shakllarining cheklanganligi;
- mulk va unga egalik qilishda ma'sullik hissining yo'qligi;
- o'zaro shartnomaviy munosabatlarning yaxshi yo'lga qo'yilmaganligi;
- daromadlarni tan olish yuzasidan korxonalar tarmoq xususiyatidan kelib chiqilmaganligi;
- xarajatlar tarkibiga kiruvchi ish va xizmatlarni hisobga olishda qat'iy xujjatlashtirish mezonlarining yo'qligi;
- xodimlar va kapital egalari bilan korxonalar o'rtasidagi munosabatlarda qat'iy shartlarning yo'qligi;
- kredit tashkilotlari bilan mijoz o'rtasida bo'ladigan munosabatlarda korxonalar faoliyatini baholashning uslubiy asoslaridagi kamchiliklar;
- sug'urta tashkilotlari bilan korxonalar o'rtasidagi munosabatlarda qat'iy davlat qonunchilik mexanizmining mavjud emasligi va h.k. sabablarni kiritish mumkin.

Biz yuqorida belgilagan edikki, korxonada debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining yuzaga kelishining asosiy sababi hisob-kitoblarda to'lovlar muddatini yoki sanasini turli hisobot davriga tushib qolishidir. Bunda debitorlik kreditorlik majburiyatlarini yuzaga chiqishiga har qanday holda ham yo'l qo'yiladi. Agarda mahsulotlar ortib jo'natish orqali sotiladigan bo'lsa, bunda to'lovlar amalga oshish sanasiga qadar agarda tovarlar pulini oldindan to'lash asosida sotiladigan bo'lsa, bunda ham tovarlarni jo'natish sanasiga qadar majburiyat, qarz sifatida hisobda aks ettiriladi.

Debitorlik va kreditorlik majburiyatlar bo'yicha hisobot, ma'lumotnoma har oyning 1-sanasiga tuziladi va tegishli tashkilotlarga topshiriladi.

Debitorlik va kreditorlik qarzlari korxonalar balansini, ya'ni har chorakda tuziladigan korxonalar aktivlari, kapitali va majburiyatlari holati to'g'risidagi hisobotda ham aks ettiriladi.

2. Debitorlik va kreditorlik balansini tuzish

Debitorlik va kreditorlik qarzlari balansini ular orasidagi o'zaro tenglik nisbatini xarakterlaydi. Bunda debitorlik majburiyatlarining kreditorlik majburiyatlaridan ortib ketishi yoki aksincha holatlari ifodalanadi.

Debitorlik — kreditorlik majburiyatlari qatoriga balans moddalarini bo'yicha quyidagilar kiradi:

Debitorlar:

- xaridorlar va buyurtmalar bilan hisoblashishlar
- bo'nak (avans) to'lovlari
- byudjet bilan hisoblashishlar
- xodimlar bilan hisoblashishlar
- sho'ba korxonalar bilan hisoblashishlar
- ta'sischi bilan hisoblashishlar
- uyushma korxonalar bilan hisoblashishlar
- boshqa debitorlar

Kreditorlar:

- mol yetkazib beruvchilar
- byudjet bo'iicha qarzarlar
- mehnatga haq to'lash bo'iicha qarzarlar
- ijtimoiy sug'urta va ta'minot bo'yicha qarzarlar
- mulkiy va shaxsiy sug'urtalar bo'yicha qarzarlar
- byudjetdan tashqari to'lovlar bo'yicha qarzarlar
- sho'ba korxonalariga qarzarlar
- uyushma korxonalariga qarzarlar
- boshqa kreditorlar

Balans ma'lumotlaridan debitorlik va kreditorlik qarzarlar tarkibini o'rganish firma va kompaniyalarning qanday turli xil tashkilotlar bilan iqtisodiy aloqadali, tomonlarning o'zaro to'lov shartnomalarini bajarishga munosabati va qarzar miqdorini tahlil qilish imkonini beradi. Ayniqsa debitor va kreditor majburiyatlar tarkibida dargumon qarzlarning borligi, undirilishi murakkab bo'lgan debitorlarning paydo bo'lishi, firma va kompaniyalarning moliyaviy ahvolini pasaytirishga olib keladi. Bunday holat kreditor qarzlarni o'z vaqida uzishni qiyinlashtiradi. Natijada debitor va kreditorlik tashkilotlarning sonini ortishiga, o'zaro hisob-kitob ishlarida chalkashliklarni bo'lishiga olib keladi.

2-jadval

Debitorlik va kreditorlik qarzlari balansining tahlili

Debitorlik qarzlari	Summa (ming so'm)	Kreditorlik qarzlari	Summa (ming so'm)
---------------------	-------------------	----------------------	-------------------

Xaridorlar va buyurtmachilar bilan hisoblashishlar	26291	Mol yetkazib beruvchilarga qarzarlar	29237
Bo'nak (avans) to'lovlari	4646	Byudjet bo'iicha qarzarlar	
Byudjet bilan hisoblashishlar	13946	Mehnatga haq to'lash bo'yicha qarzarlar	3820
Xodimlar bilan hisoblashishlar	60	Ijtimoiy sug'urta va ta'minot bo'iicha qarzarlar	1172
SHo'ba korxonalar bilan hisoblashishlar	2410	Mulkiy va shaxsiy sug'urtalar bo'iicha qarzarlar	
Ta'sischi bilan hisoblashishlar	—	Byudjetdan tashqari to'lovlar bo'iicha qarzarlar	1887
Uyushma korxonalar bilan hisoblashishlar	2854	Sho'ba korxonalariga qarzarlar	111
Boshqa debitorlar	2214	Uyushma korxonalariga qarzarlar	—
		Boshqa kreditorlar	545
Jami	52421	Jami	35772
		Debitorlik qarzlarning kreditorlik qarzlardan ortiqcha-ligi	16649
BALANS	52421	BALANS	52421

Korxonada debitorlik va kreditorlik majburiyatlari holatining tahlili shuni ko'rsatadiki, joriy davrda kreditorlik majburiyatlari debitorlik majburiyatlariga nisbatan 16.649 mln. so'mga kam bo'lgan.

Debitorlik qarzarlar tarkibida eng ko'p xaridor va buyurtmachilar bilan hisoblashish, ya'ni 26.3 mln. so'mni tashkil etgan, so'ngra byudjet tashkilotlaridan undirilishi lozim bo'lgan 13.946 mln. so'm egallasa, bo'nak to'lovlari 4.6 mln. so'm, uyushma korxonalar 2.8 mln. so'm, sho'ba korxonalar bilan bo'ladigan hisoblashishlar 2.4 mln. so'mdan ortiqni tashkil etadi.

Kreditorlik majburiyatlari tarkibida asosiy o'rinni mol yetkazib beruvchilarga bo'lgan qarzarlar 29.237 mln. so'm, mehnatga haq to'lash bo'yicha qarzarlar 3.8 mln. so'mni, byudjetdan tashqari to'lovlar bo'yicha qarzarlar esa 1.9 mln. so'mga yaqinni tashkil etgan¹.

Debitorlik va kreditorlik majburiyatlari tengligi 52.4 mln. so'mni tashkil etgan. SHundan sof debitorlik qarzarlar summasi 16.6 mln. so'mdan iborat.

Muddati uzaytirilgan debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining yuzaga kelishi tahliliga alohida ahamiyat qaratiladi. Negaki muddati o'tkazib yuborilgan majburiyatlar korxonalar moliyaviy ahvolidan og'irlashishi va moliyaviy

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 298 page.

barqarorligining buzilishiga sabab bo'ladi. O'z navbatida firma va kompaniyalarning to'lov layoqati buziladi.

Muddati o'tkazib yuborilgan majburiyatlarning yuzaga chiqish sabablari sifatida quyidagilarni keltirib o'tish mumkin:

- korxonaning moliyaviy holatining nosog'lomligi;
- korxonaning to'lov layoqatiga ega emasligi;
- likvid mablag'larning aylanuvchanligi, uzokligi;
- shartnoma majburiyatlariga va to'lov shartlariga amal etmaslik;
- xo'jalik shartnomalarining buzilishidan ko'riladigan zararlarni to'la undirilmaligi (shartnomalarni buzilishida qo'llaniladigan choralarga amal qilinmasligi);

— hisob-kitoblarda zamonaviy usulardan foydalanmaganlik (fyuchers, fors-major, veksel, qimmatli qogozlar, barter operatsiyalari);

Debitorlik-kreditorlik majburiyatlarining undirib olish muddati 3 oy qilib yoki 90 kalendar kun qilib belgilangan. Ushbu muddatdan so'ng debitorlik va kreditorlik majburiyatlari nazoratga olinadi hamda ularning holati bo'yicha davlat qonunchiligiga muvofiq javobgarlik shartlari (ma'muriy va moliyaviy) belgilangan.

Debitorlik va kreditorlik majburiyatlarini hisobdan chiqarish muddati sifatida huquqiy shaxslar o'rtasida 1 yil, korxonalar bilan jismoniy shaxslar o'rtasida 3 yil muddat belgilangan. Ushbu muddatda to'lanmagan yoki undirib olinmagan majburiyatlar, qarzar korxonalar foyda va zararlariga olib boriladi. Muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik majburiyatlari davlat tomonidan nazorat qatori sifatida olingan. Muddati o'tkazib yuborilgan kreditorlik majburiyatlari korxonalar foydasiga qo'shiladi va umumiy asosda foydadan soliq stavkasi bo'yicha soliqqa tortiladi. Muddati o'tgan debitorlik majburiyatlarini zararga olib borish soliqqa tortiladigan foyda summasini kamaytirmaydi.

Muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik majburiyatlarini foyda va zararlar qatoriga olib borish shartlari davlat soliq qonunchiligiga muvofiq qat'iy tartiblangan. YA'ni debitorlik va kreditorlik majburiyatlarini foyda va zararlar qatoriga olib borishga qadar ularni to'lash yoki undirib olish yuzasidan qanday yozishmalar yoki murojaatlar bo'lgan, arbitraj qarori chiqarilgan yoki chiqarilmaganligi va h.k. bo'yicha dastlabki hujjatlar to'plami tayyorlanmagan lozim. Faqat shundagina uni foyda va zararlar tarkibiga olib borish mumkin. Aks holda zaruriylik shartida kechiktirilgan majburiyatlar sifatida olinib, ma'sullar javobgarlikka tortiladi.

3. Debitorlik qarzlarning umumiy hajmi, tarkibi va vujudga kelish muddati bo'yicha taxlili

Debitorlik majburiyatlari tarkibi deganda uning yuzaga chiqish qatorlari yoki o'rni tushiniladi. Xaridor va buyurtmachilarga bo'lgan debitorlik majburiyatlari, xodimlar bilan hisob-kitoblar bo'yicha debitorlik majburiyatlar, ish haqidan ajratmalar yuzasidan debitorlik majburiyatlari, soliqlar va turli boshqa to'lovlar bo'yicha debitorlik majburiyatlari va h.k.

Shuningdek, debitorlik va kreditorlik majburiyatlari tarkibida muddati o'tgan, to'lov muddati kelgan va to'lov muddati utmagan majburiyatlarni alohida tarkiblash mumkin.

Muddati o'tgan, to'lash muddati kelgan majburiyatlar alohida hisobga olinadi va boshqariladi, Muddati o'tgan debitorlik majburiyatlar debitorlik va kreditorlik majburiyatlari to'g'risidagi ma'lumotnomada alohida katorlanadi. Ularning respublika ichkarisidagi korxonalar va respublikadan tashqaridagi korxonalar o'rtasida muddati o'tgan majburiyatlarga ajratish mumkin. Muddati o'tkazib yuborilgan majburiyatlar korxonalar moliyaviy holatini ogirlashtiruvchi asosiy sabab faktori sifatida olinadi va muhim e'tibor beriladi¹.

Taxlil etishda debitorlik majburiyatlarining hajm tarkibi hamda vujudga kelish muddati bo'yicha o'rganish asosida ularning holatiga, aylanuvchanlik darajasiga, debitorlik qarzlari bilan bog'liq bo'lgan moliyaviy holat ko'rsatkichlariga baho beriladi.

1-jadval

Debitorlik majburiyatlari holatining tahlili

Debitorlik majburiyatlari tarkibi	Davri oxiriga jami	Shu jumladan yuzaga chiqish muddatlari bo'yicha				
		1 oygacha	1 oydan 2 oygacha	3 oydan 6 oygacha	6 oydan 1 yilgacha	1 yildan ortiq
1. Xaridorlar va buyurtmachilar bilan hisoblashishlar	26291	16200	7140.7	1699.6	804.2	446.5
2. Bo'nak (avans) to'lovlari	4646	3390	1256	-	-	-
3. Byudjet bilan hisoblashishlar	13946	11900	2046	-	-	-
4. Xodimlar bilan hisoblashishlar	60	60	-	-	-	-
5. Sho'ba korxonalar bilan hisoblashishlar	2410	2410	-	-	-	-
6. Ta'sischilar bilan hisoblashishlar	-	-	-	-	-	-
7. Uyushma korxonalar bilan hisoblashishlar	2854	1800	1054	-	-	-
8. Boshqa debitorlar	2214	2214	-	-	-	-
Jami	52421	37974	11496.7	1699.6	804.2	446.5

Korxonada debitorlik majburiyatlarining vujudga kelish muddatlari bo'yicha tahlili natijasidan shuni ko'rish mumkinki, hisobot yilning 1-yanvariga jami qarzarlar 52421 ming so'mni tashkil qilgan. Jami debitorlik majburiyatlari tarkibida 1 oy muddatga bo'lgan majburiyatlar 37974 ming so'mni, 1 oydan 2 oygacha bo'lgan majburiyatlar 11496.7 ming so'mni, 3 oydan 6 oygacha bo'lgan majburiyatlar 1699.6 ming so'mni, 6 oydan 1 yilgacha bo'lgan majburiyatlar 804.2 ming so'mni,

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 400 page.

shuningdek, 1 yildan ortiq muddatdagi majburiyatlar hajmi 446.5 ming soʻmni tashkil qilgan.

Debitorlik majburiyatlari yoki qarzlari tahlilida ularning aylanuvchanligiga alohida eʼtibor beriladi. Negaki debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining aylanuvchanlik darajasi korxonada moliyaviy ahvoriga baho berishning muhim koʻrsatkichlaridan biri hisoblanadi.

Debitorlik majburiyatlarining aylanuvchanligi deganda qarz majburiyatlarining undirib olish muddati va ularning aylanish koeffitsienti tushuniladi. Bu bevosita bugungi yuzaga kelgan majburiyatning necha kundan keyin naqd pulga aylanish darajasini xarakterlaydi.

Debitorlik majburiyatlarining aylanuvchanligi sotishdan olintan tushumni debitorlik majburiyatlarining mavjud summasiga boʻlish asosida aniqlanadi.

$$\text{Debitorlik majburiyatlarining shartli aylanish koeffitsienti. Sotishdan olingan sof.} = \frac{\text{tushum xakikatda debitorlik majburiyatlari utgan yil shu davri buyicha}}{\text{Debitorlik majburiyatlarini utgan yil shu davri buyicha} * 360}$$

$$\text{Debitorlik majburiyatlarining shartli aylanish} = \frac{\text{Debitorlik majburiyatlarini utgan yil shu davri buyicha} * 360}{\text{Sotishdan olingan sof tushum xaqiqatda}}$$

Debitorlik majburiyatlarining mavjud summasini tahlil etish davrining kalendar kuniga koʻpaytirish va sotishdan olingan sof tushum summasiga boʻlish asosida debitorlik qarzlarning aylanishlar kuni aniqlanadi.

2-jadval Debitorlik majburiyatlarining aylanuvchanligi tahlili

(ming soʻm)

Koʻrsatkichlar	Utgan yil	Hisobot yili	Farqi
1. Debitorlik majburiyatlari jami	32071	52421	+20350
2. Mahsulot sotishdan olingan sof tushum	263809	440274	+176465
3. Oborot aktivlari	93577	125152	+31575
4. Muddati utgan debitorlik qarzlari	1720	2950.3	+ 1230.3

Korxonada debitorlik majburiyatlarining holati, oʻtgan yilning shu davriga nisbatan 20350 ming soʻmga oshgan. Mahsulot sotishdan olingan sof tushum summasi ham oʻtgan yilning shu davriga nisbatan 176465 ming soʻmga oʻsgan. Buning taʼsirida debitorlik majburiyatlarining undirilish davri oʻtgan yilga nisbatan 0.8 kunga tejalishiga erishilgan. YAʼni debitorlik majburiyatlarining undirib olinishi

bir qadar tezlashgan. Bu tezlashish bevosita mahsulot, ish va xizmatlarni sotishdan olingan sof tushum summasining oshishi hisobiga roʻy bergan. Joriy davrda debitorlik majburiyatlarining jami oborot aktivlari tarkibidagi salmori oʻtgan yilning shu davriga nisbatan 7.6% ga ortishi avvalo debitorlik majburiyatlari summasining ortishi hisobiga roʻy bergan. Muddati oʻtgan debitorlik qarzlarning jami, debitorlik qarzlari tarkibidagi salmogʻi oʻtgan yilning shu davrida 5.4% ni joriy davrning oxirgi hisobot sanasiga esa 5.6% ni tashkil qilgan.

Yuqoridagi boglanishlardan bevosita debitorlik majburiyatlarining aylanishiga taʼsir etuvchi omillarning taʼsir darajalarini ham aniqlashimiz mumkin.

3-jadval Debitorlik qarzlarning aylanish koeffitsienti va aylanish davri oʻzgarishi omily tahlili

Koʻrsatkichlar	Debitorlik qarzlarni aylanish koeffitsientini	Debitorlik majburiyatlarini aylanish davri
1. Oʻtgan yil	8.23	43.7
2. Shartli hisobot yil	5.03	72.0
3. Hisobot yili	8.40	42.9
Jami farq	+017	-0.8
Taʼsir etuvchi omillar		
1. Sotishdan olingan sof tushum summasining oʻzgarishi	3.37	-29.1
2. Debitorlik qarzlari summasining oʻzgarishi	-3.2	28.3

Debitorlik majburiyatlarining aylanish koeffitsienti va aylanish davriga omillar taʼsiri quyidagicha boʻlgan. Debitorlik qarzlarning aylanish koeffitsienti oʻtgan yilga nisbatan +0,17 ga ortgan¹. Bu oʻzgarishda mahsulot, ish va xizmatlarni sotishdan olingan sof tushum summasining oʻzgarishi taʼsirida aylanish koeffitsienti +3.37 ga, debitorlik qarzlari hajmining oʻzgarishi hisobiga esa aylanish koeffitsienti —3.2 ga kamaygan. Har ikkala omil taʼsirida aylanish koeffitsienti +0.17 ga oʻzgargan. Ushbu omillar taʼsiri debitorlik qarzlarning aylanish davri koʻrsatkichi boʻiicha quyidagicha boʻlgan. Yaʼni sotishdan olingan sof tushum summasi hisobiga oʻzgarish —29,1 kunga, debitorlik majburiyatlari summasining oʻsishi hisobiga +28,3 kunga oʻzgarishi kuzatilgan.

4. Kreditorlik qarzlarning umumiy hajmi, tarkibi va vujudga kelish muddati buyicha taxlili

Kreditorlik majburiyatlari boshqa korxonaning toʻlaydigan majburiyatlarini xarakterlaydi. Biz yuqorida uning tarkibiga nimalar kirishini va ularning yuzaga kelish sabablarini koʻrsatib oʻtgan edik. Kreditorlik majburiyatlarining yuzaga chiqishining asosiy sababi sifatida bevosita debitorlik majburiyatlarining vaqtida

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 403 page.

kelib tushmasligini ham ta'sir ko'rsatadi. Kreditorlik majburiyatlarining tarkibi tahlilida qarzdor bo'lgan korxonalar bo'yicha majburiyatlar summasi, ularni to'lash muddatlariga ko'ra, tarkiblanishiga baho beriladi. SHuningdek, debitorlik majburiyatlarining aylanish koeffitsienti va aylanish davrini aniqlashdagi kabi bunda ham kreditorlik majburiyatlarining aylanishi koeffitsienti va davri aniqlanadi. Kreditorlik qarzlarni aylanish koeffitsientini hisoblashda sotilgan mahsulotlarning ishlab chiqarish tannarxi summasi olinadi.

Kreditorlik majburiyatlarining to'lash muddatlari bo'yicha quyidagi tarkibga bo'lish mumkin:

- To'lash muddati kelgan majburiyatlar;
- To'lash muddati o'tib ketgan majburiyatlar;
- Kalendar muddatiga ko'ra qarzlarni to'lash davrlari quyidagicha bo'linadi;
- 1 oygacha bo'lgan majburiyatlar;
- 1 oydan 2 oygacha bo'lgan majburiyatlar;
- 3 oydan 6 oygacha bo'lgan majburiyatlar;
- 6 oydan bir yilgacha bo'lgan majburiyatlar;
- 1 yildan ortiq muddatga bo'lgan majburiyatlar;

Kreditor qarzlarni uzishda firma va kompaniyalar muddati o'tgan majburiyatlarni, so'ngra muddati kelgan to'lovlarni amalga oshirgani maqsadga muvofiqdir. Tomonlar o'rtasida shartnomaviy majburiyatlarni o'z vaqtida bajarmaganlchgi uchun iqtisodiy sanksiyalarni joriy etilganligi va jarimalar undirilishi mablag'larning noo'rin sarflanishiga sabab bo'ladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida muddati o'tgan kreditor qarzlari bo'lmaganligi ham moliyaviy barqarorlikni ifodalovchi muhim omildir. Kreditorlik qarzlarni ham 90 qun ichida qaytarilganligi firma va kompaniyalar uchun ijobiy hol hisoblanadi.

Korxonada jami kreditorlik qarzlarning hisobot davri oxiriga bo'lgan holati 35772 ming so'mni tashkil qilgan. SHundan 1 oygacha bo'lgan Kreditorlik qarzlari 17015 ming so'mni, 1 oydan 2 oygacha bo'lgan kreditorlik qarzlari summasi 18583 ming so'mni, 3 oydan 6 oygacha bo'lgan kreditorlik qarzlari summasi 174 ming so'mni tashkil qilgan.

Kreditorlik qarzlarni muddati bo'yicha o'rganish shuni ko'rsatadiki, jami majburiyatning 51.9 foizini 30—60 kun davomida qaytarilishi lozimdir. Demak, firma yaqin kunlar ichida joriy schyotiga sotilgan mahsulotlar uchun xaridorlardan pul tushumini kelishini ta'minlashi lozim, aks hodda muddati o'tgan kreditor qarzlari ortib ketishi mumkin.

Kreditorlik qarzlarning holatiga ularning aylanish darajalarini o'rganish asosida to'liq baho berish mumkin. Kreditorlik qarzlari aylanuvchanligi bo'yicha quyidagi bog'lanishlar jadvalini keltirish mumkin.

4-jadval

Kreditorlik majburiyatlarining tarkibi va tashkil topish muddati bo'yicha tahlili

Kreditorlik majburiyatlari	Jami	Shu jumladan yuzaga chiqsh muddatlari bo'yicha				
		1 oygacha	1 oydan 2 oygacha	3 oydan 6 oygacha	6 oydan 1 yilgacha	1 yildan ortiq
1. Mol yetkazib	19137	12700	16363	174		

beruvchilarga qarzarlar						
2. Byudjet bo'yicha qarzarlar	-	-				
3. Mehnatga xaq to'lash bo'yicha qarzarlar	3820	1600	2220			
4. Ijtimoiy sugurta va ta'minot bo'yicha qarzarlar	172	172	-			
5. Mulkiy va shaxsiy sugurtalar bo'yicha qarzarlar	-	-	-	-		
6. Byudjetdan tashqari to'lovlar bo'yicha qarzarlar	1887	1887	+	-		
7. Sho'ba korxonalar iga qarzarlar	111	111	-	-		
8. Uyushma korxonalarga qarzarlar	-	-	-	-	-	
9. Boshqa kreditorlar	545	545	-	-	-	
Jami	35772	17015	18583	174	-	-

5-jadval

Kreditorlik majburiyatlarining anlanishi tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili	Farqi
1	2	3	4
1. Kreditorlik majburiyatlari, ming so'm	35540	35772	+232
2. Sotilgan mahsulotlar (ish, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxi, ming so'm	174145	293310	+119165
3. Majburiyatlar, ming so'm	35540	35772	+232
4. Kreditorlik qarzlarning muddati o'tgani, ming so'm	220	174	-46
5. Kreditorlik qarzlarning aylanish koeffitsienti, (2/1)	4,9	8,2	+3,3
6. Kreditorlik qarzlarning ylanish davri, kunda (1*360/2)	73,5	43,9	-29,6
7. Mujburiyatlar tarkibida kreditorlik qarzlari ulushi, %da (1/3*100)	100	100	
8. Muddati o'tgan kreditorlik qarzlarning jami kreditorlik qarzlari tarkibidagi salmog'i, % da (4/1*100)	0,6	0,5	-0,1

Biz taxil qilayotgan firmada debitorlik qarzlari o'tgan yilning shu davriga nisbatan 232 ming so'mga kupaygani bilanuning aylanish tezligi 3,3 koeffitsientga yoki 29,6 kungatezlashgan. Bundan ko'rinib turibdiki, kreditorlik qarzlarni uzish

muddati keskin kamayib bormoqda. Ayniqsa muddati o'tgan kreditorlik qarzlari summasining 46 ming so'mga o'tgan yilga nisbatan kamayganligi e'tiborga loyiqdir.

Kreditorlik qarzlarning jami majburiyatlar tarkibidagi salmogi o'tgan va hisobot yillarda 100 foizni tashkil etganligi firmani bankning uzoq va qisqa muddatli kreditlaridan foydalanilmayotganligidan dalolat beradi.

Bankning kreditlaridan foydalanmaslikni firma uchun ijobiy hamda salbiy tomonlari bor. Ijobiy qirrasini qarz so'ramasdan zarur aylanma mablag'larga ega bo'lib, faoliyat kursatish va foizlar to'lamasdan pul tushumiga ega bo'lishlik sanalsa, salbiy tomoni qo'shimcha mablag'lar jalb qilib, o'z faoliyatini yanada kengaytirgan holda foyda olishni ko'paytirishga o'rganmoqlik bozor iqtisodiyoti talablaridan biridir.

6-jadval

Kreditorlik qarzlarning aylanishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Ko'rsatkich	Kreditorlik qarzlarni aylanish koeffitsienti	Kreshgorlik qarzlarni aylanish davri
1. O'tgan yil	4,9	73,5
2. Shartli hisobot yili	4,87	73,9
3. Hisobot yili	8,2	43,9
Jami farq	+3,3	-29,6
Ta'sir etuvchi omillar		
a) sotilgan mahsulotlar (ish, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxining o'zgarishi	+3,33	-30
b) kreditorlik qarzlari summasining o'zgarishi	-0,03	+0,4

Shartli kreditorlik qarzlarning aylanish koeffitsienti quyidagicha aniqlandi:

$$\frac{\text{o'tgan yili sotilgan mahsulotlar (ish, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxi}}{\text{hisobot yilgi kreditorlik majburiyatlari}}$$

Bizning misolda shartli kreditorlik qarzlarning aylanish koeffitsienti $\frac{174145}{35772} = 4,87$ demak, shartli aylanish kuni $\frac{360}{4,87} = 73,9$ kunga teng.

Kreditorlik qarzlari aylanish koeffitsienti o'tgan yilga nisbatan 3,3 darajaga ko'paygan. Bunga ta'sir etgan sabab sotilgan mahsulotlar (ish, xizmatlar) ning ishlab chiqarish tannarxini o'zgarishining 3,33 ga kreditorlik qarzlari summasining o'zgarishi esa — 0,03 ga teng bo'lgan.

Kreditorlik qarzlarning to'lash muddati o'tgan yilga nisbatan 29,6 kunga tezlashgan. Bu o'zgarishda sotilgan mahsulotlar (ish, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxi ta'sirini 30 kunga tezlashtirgan, lekin kreditorlik qarzlari summasining o'zgarishini esa 0,4 kunga sekinlashtirgan. Ikkala omilning ta'siri -29,6 (-30+04) kun.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1995 yil 12 maydagi «Xalq xujaligida hisob-kitoblarni o'z vaqtida o'tkazilishi uchun korxonalar va tashkilotlar rahbarlarining

ma'suliyatini oshirish borasidagi chora-tadbirlari to'g'risidagi va 1996 yil 24 yanvardagi «To'lov intizomini va o'zaro hisob-kitoblar tizimini mustahkamlash chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmonlarini bajarish borasida muayyan ishlar olib borilayotganligiga qaramasdan, firma va kompaniyalar o'rtasidagi debitorlik-kreditorlik qarzlarni kamaytirish muammosi bugungi kunda ham dolzarb bo'lib qolmoqda.

Muddati o'ttan debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining oldini olish maqsadida quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur:

- o'zaro shartnomaviy munosabatlarda tomonlarning mas'ulligi va ularning shartlariga qat'iy amal etish;
- muddati o'tkazib yuborilgan har qanday to'lovlar summasi bo'yicha huquqiy javobgarlik shartini belgilash;
- hisob-kitoblarning zamonaviy shakllaridan foydalanish;
- dargumon qarzlari bo'yicha rezervlar tashkil qilish mexanizmini ishlab chiqish va x.k.;

Nazorat savollari:

1. Kimlar debitor bo'lishi mumkin?
2. Debitor qarzlarning tarkibi qanday taxlil etiladi?
4. Muddati utgan debitor qarzlari tahlilida nimalar o'rganiladi?
5. Kreditorlik qarzlari mazmuni qanday?
6. Kreditorlik qarzlari qanday tahlil qilinadi?
7. Muddati o'tgan kreditorlik qarzlarning vujudga kelish sabablari nimada?
8. Debitorlik va kreditorlik qarzlarni kamaytirish omillari nimada?

23-bob. TARMOQLARDA TAHLIL XUSUSIYATLARI

Reja:

1. Iqtisodiyotning turli tarmoqlarida tahlilning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishning zarurligi, maqsadi va vazifalari.
2. Savdo korxonalarini faoliyatini tahlil qilishning xususiyatlari.
3. Qishloq xo'jaligi korxonalarini xo'jalik faoliyati tahlilining xususiyatlari.
4. Qurilish tashkilotlarida tahlilning xususiyatlar.

Tayanch so'zlar:

Tarmoqlarida tahlilning o'ziga xos xususiyatlari, axborot manbalari, yalpi daromad hajmining o'zgarishi, sof foydaning bajarilishining tahlili, qurilish- montaj ishlari tarixini tahlili, tahlilning asosiy vazifasi.

1. Iqtisodiyotning turli tarmoqlarida tahlilning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishning zarurligi, maqsadi va vazifalari

Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini samarali tahlil qilish va tahlil natijalari bo'yicha tegishli qarorlar qabul qilishda korxonalar moliyaviy axborotlarining ishonchligi va xo'jalik subyektining tarmoq xususiyatlarini inobatga olish muhim ahamiyatga ega. Muayyan moliyaviy ma'lumotlarni ko'rib chiqishdan oldin, tahlilchi kompaniya faoliyati haqida yetarli axborotlarga ega bo'lishi lozim.

Investitsiya yoki qarz byerishda kreditor aniqlashi lozim bo'lgan muhim jihat bu—qarz oluvchi yoki tahlil qilinayotgan korxonaning qaysi tarmoqqa (sanoat, savdo, xizmat ko'rsatish va qishloq xo'jaligi) mansubligidir. Har bir tarmoqning operatsion tsikli, kredit yoki mablag'ga ehtiyoji va moliyalashtirish manbalari alohida xususiyatga ega ekanligini inobatga oladigan bo'lsak, ushbu xo'jalik subyektlarida moliyaviy tahlilni amalga oshirish ham ma'lum xususiyatlarni o'z ichiga oladi. Quyida tahlilchi tomonidan alohida korxonani tahlil qilishda ko'rib chiqiladigan xususiyatlar keltirib o'tilgan.

1. Ishlab chiqarish siklini tashkil etish—bu tsikl korxonalar tomonidan mahsulot ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, tovarlarni sotish bilan bog'liq pul tushumlarini qabul qilish uchun sarflanadigan vaqt.

2. Naqd pul mablag'lari harakatining tahlili—qarz fondi va olingan qarzni qaytarilishi o'rtasidagi farqlarni aniqlashni ifodalaydi. Bu asosiy vositalar va foyda tsikli bilan bevosita bog'liqlikni ta'minlaydi.

3. Boshqaruv maqsadlarining xususiyatlari—xo'jalik yurituvchi subyektning maqsadlari, bozordagi strategiyasi va taktikasi, foyda va iqtisodiy o'sish mutanosibligi va boshqaruvning turi va kasb etikasini ifodalaydi.

4. Tarmoq riskini baholash—tarmoq va xo'jalik strategiyalarining xavflilik darajalarini solishtirish.

5. Bozorni o'rganish—moliyaviy hisobot tahlili nuqtayi-nazardan raqobatbardoshlikka ta'sir etuvchi jiddiy omillarning mavjudligini aniqlash.

6. Makroiqtisodiy omillarni o'rganish—tarmoqning iqtisodiyotga ta'sirliligini va qanday tartibga solinganligini aniqlash.

7. Boshqaruv usulini o'rganish—korxonalar yakka boshqaruvga asoslanganligi yoki har bir funktsional majburiyatlar bo'limlarga taqsimlanganligini ifodalaydi.

8. Yuridik statusni o'rganish—korxonaning tashkiliy-huquqiy shaklini aniqlash.

Yuqorida keltirilgan har bir xususiyat tahlilchi tomonidan inobatga olinishi, ma'lum ko'rsatkichlar tizimini belgilashda va tahliliy xulosalar chiqarishda muhim ahamiyat kasb etadi¹.

Moliyaviy tahlil metodikasini barcha turdagi xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatida qo'llash mumkin, biroq o'rganiladigan ko'rsatkichlar tizimi, belgilanadigan me'yorlar, hisoblash usullari va tahliliy xulosalar tarmoq xususiyatlaridan kelib chiqib farqlanishi lozim. Masalan, savdo korxonasi moddiy resurslar bilan ta'minlanganlik darajasi sanoat korxonasi bilan tubdan farq qiladi. Savdo korxonasi moddiy resurslariga bino va tovarlarni kiritadigan bo'lsak, sanoat korxonasi moddiy resurslariga xomashyo va materiallar, tugallanmagan ishlab chiqarish qiymati, tayyor va yarim tayyor mahsulotlar, tovarlar, ishlab chiqarish tsexlari binolari va ishlab chiqarish uskunalari kiradi. O'z-o'zidan bu ikki tarmoq subyektlari faoliyatini tahlil qilishda ularning alohida xususiyatlari e'tiborga olinmogi lozim.

Iqtisodiyotning turli tarmoqlarida tahlilning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishdan maqsad—xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini tahlil qilishda ularning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib tahlil metodikasini yaratish va to'g'ri xulosalar chiqarishdan iborat.

Ushbu maqsadga yerishish uchun quyidagi vazifalar hal etilishi lozim:

- Iqtisodiyot tarmoqlarining o'zaro farqlanishini aniqlash va tushuntirish;
- Tarmoq subyektlari faoliyatidagi umumiy jihatlar va asosiy farqlarni yoritish;
- Tarmoq xususiyatlaridan kelib chiqib tahlil o'tkazish uslubiyotini belgilash;
- Har bir xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatini tahlil qilishda iqtisodiyot tarmoqlariga mansubligiga ko'ra ko'rsatkichlar tizimi va ular bo'yicha normalar belgilash;
- Xo'jalik yurituvchi subyektlarga investitsiyalarni jalb etish va ularni turli manbalardan moliyalashtirishda tarmoq xususiyatlaridan kelib chiqib o'tkazilgan tahlil natijalariga asoslanishni ta'minlash.

2. Savdo korxonalarini faoliyatini tahlil qilishning xususiyatlari

Savdo korxonalarini va tashkilotlarini samaradorligi reja intizomiga rioya qilish darajasiga, har bir korxonalar va tashkilot bo'limlarida tovarlar sotish rejasining bajarilish darajasiga, shuningdek, sanoat korxonalarida ishlab chiqarilgan hamda chetdan va boshqa respublikalardan keltirilgan tovarlarning to'g'ri taqsimlanishi hamda, ulardan to'g'ri foydalanish darajasiga ko'p jihatdan bog'liq.

Bozor iqtisodiyoti uchun asosiy mezon iqtisodiyotning boshqarish usullarini takomillashtirish, bu jarayonda eng muhim yo'nalish—iqtisodiy rag'batlantirish va

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 99 page.

xo'jalik hisobi usullariga ustuvorlik byerish, baho, daromad, moliya mexanizmlariga e'tiborni kuchaytirish, bankdan olingan qarzlardan yanada oqilona foydalanishidir.

Savdo korxonalarida va tashkilotlarida ish Yalpi daromad miqdorini oshirish bilan birga xarajatlarni kamaytirib, korxonaning daromadlilikini ta'minlaydigan darajada tashkil etilishi zarur.

Savdo korxonalarida Yalpi daromad olish jarayonini tahlil qilishda tahlilning vazifalari quyidagilardan iborat:

- Yalpi daromadning umumiy hajmini, tovar guruhlari bo'yicha bajarilishini aniqlash;

- amalda joriy qilingan savdo ustamalarini qay darajada qo'llanilayotganini tekshirish;

- Yalpi daromad summasining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash;

- korxonaning foydalanilmayotgan ichki imkoniyatlarini aniqlash.

Korxonaning moliyaviy natijalari, moliyaviy koeffitsientlari va moliyaviy holati tahlili sifatli o'tkazilishi asosan tahlil manbaalari to'g'ri va sifatli tuzilishiga bog'liq.

Tahlil uchun kerakli ma'lumotlar tahlilning asosiy manbalari bo'yicha quyidagi yillik hisobotlardan olinadi:

1-shakl – "Buxgalteriya balansi";

2-shakl – "Moliyaviy natijalar to'g'risida hisobot";

4-shakl – "Pul oqimlari to'g'risida hisobot";

5-shakl – "O'z sarmoyasi to'g'risida hisobot"

Savdo korxonalarida Yalpi daromad muomala xarajatlarini qoplash manbai hisoblanadi. Savdo ustamalarini miqdorining oshirilishi savdo korxonalarida ishi sifatidan kat'i nazar ularning yuqori daromad olishlariga imkon byeradi. Savdo ustamalarining kamayib ketishi esa, muomala xarajatlarini qoplamaydi va zarar ko'rishga olib keladi. Bunday holda savdo korxonalarida va tashkilotlari o'z faoliyatlariga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra, moliyaviy qiyinchiliklarga uchraydilar. Ularda xarajatlarni qoplash va qanday bo'lmasin daromad olishga ishonch yo'qoladi, chunki tovarlarni sotish hajmi ortgan sari zarar summasi ham oshib boradi.

Savdo korxonalarida faqat tovarlarni sotish evazigagina emas, balki boshqa yo'llar-bo'sh idishlarni sotish, ombordagi tovarlarni qayta o'lchash va xatlov (inventarizatsiya) da oshiqcha chiqqan tovarlar hisobiga ham Yalpi daromad summasini ko'paytirishlari mumkin.

Umuman olganda, Yalpi daromad summasining o'zgarishi asosan ikki omilga:

- tovar aylanishi hajmining o'zgarishiga;

- o'rtacha Yalpi daromad darajasining o'zgarishi bog'liq.

Birinchi omilning ta'sirini aniqlash uchun tovar aylanishi hajmi bo'yicha mutlaq farq rejalashtirilgan o'rtacha Yalpi daromad darajasiga, ikkinchi omilning ta'sirini aniqlash uchun esa o'rtacha Yalpi daromad darajasi bo'yicha mutlaq farq hisobot davridagi tovar aylanishi hajmiga ko'paytirilib, 100 ga bo'linadi.

Tahlilning asosiy vazifalaridan biri tahlil davrida Yalpi daromad hajmi bo'yicha reja bajarilishini, Yalpi daromad hajmi o'zgarishiga tovar salmog'i o'zgarishi ta'sirini, sotilgan tovarlar assortimenti va sifati o'zgarishi hamda o'rtacha Yalpi daromad darajasining o'zgarishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni aniqlashdan iborat.

Faoliyat tahlil qilinayotgan korxonada Yalpi daromad rejasini bajarilishiga baho byerish va uning o'zgarishiga yuqorida qayd qilingan omillar ta'sirini aniqlash uchun 1-jadvaldagi shakldan foydalaniladi.

1-jadval

Yalpi daromad hajmi bo'yicha reja bajarilishining tahlili

Ko'rsatkichlar	Reja bo'yicha	Haqiqatda	Farqi	Rejaning bajari-lishi, %
1. Yalpi daromad, ming so'm	28983,6	29074,5	+ 90,9	100,3
2. Tovar aylanish hajmi, ming so'm	132400	121824	-10576	92,0
3. O'rtacha Yalpi daromad darajasi	21.891	23.866	+ 1,975	x
1 qator x100 : 2 qator, %				

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, yalpi daromad miqdori hisobot yilida rejadagiga nisbatan 90,9 ming so'mga ko'paygan. Bunga o'rtacha Yalpi daromad darajasining reja nisbatan 1,975% ko'payishi ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Tahlil qilinayotgan savdo korxonasida o'rtacha Yalpi daromad darajasining 1,975% ko'payishi Yalpi daromad summasi 2406 ming so'mga (+1.975x121824:100) ko'payishiga olib keldi. Tovar aylanish hajmi 10576 ming so'mga bajarilmagani esa Yalpi daromad summasining 2315,1 ming so'mga (- 10576 x 21.891:100) kamayishiga sabab bo'ldi. Shunday qilib, ta'sir ko'rsatuvchi omillar yig'indisi Yalpi daromad summasining mutlaq farqini byeradi: (+2406.0 - 2315.1 = + 90.9 ming so'm).

Tahlil jarayonida o'rtacha Yalpi daromad darajasi qanday sabablar ta'sirida o'zgarganligini aniqlashimiz zarur. Chunki o'rtacha yalpi daromad darajasi ilmiy asoslanganligi savdo korxonalarida ishining iqtisodiy samaradorligini oshirishda alohida ahamiyatga ega. O'rtacha Yalpi daromad darajasining iqtisodiy jihatdan asoslangan miqdori asosan:

- savdo korxonalarining joylashgan o'rni bo'yicha;

- tovar aylanishi hajmi ulushining o'zgarishi;

- ayrim tovar guruhlari bo'yicha savdo ustamalarining o'zgarishi;

- mayda ulgurji tovar aylanishi hajmining o'zgarishi va hokozolar bo'yicha belgilanadi va o'zgaradi.

Savdo ustamalarini ayrim tovarlar va tovar guruhlari bo'yicha tabaqalashtirish ba'zi tovarlarni sotish bilan bog'liq bo'lgan muomala xarajatlarining bir xil emasligi bilan bog'liq. Ma'lumki, savdo ustamasining eng yuqori miqdori eng ko'p mehnat sarflanib tayyorlanadigan, saqlash uchun maxsus sharoitlar va qo'shimcha ishlov byerishni talab qiladigan, nisbatan sust aylanadigan va muomala xarajatlari darajasini oshirib yuboradigan tovarlarga, masalan, kartoshka va sabzavot, muzqaymoq, ma'danli suvlar, tuz, chinni buyumlar, qurilish materiallari va hokozolarga belgilanadi. Bundan tashqari tovar aylanishi hajmida yuqori va past darajadagi savdo chegirmasi qo'yilgan ayrim tovarlar ulushining bo'lishi ham o'rtacha Yalpi daromad darajasi ko'payishiga yoki pasayishiga olib keladi.

Tahlil jarayonida tovar aylanishi hajmi tarkibiy tuzilishining o'rtacha Yalpi daromad darajasi o'zgarishiga ta'sirini aniqlash uchun 2-jadvaldagi shakldan

foydalaniladi. Bunda tovar aylanish hajmining tovar guruhlari bo'yicha ulushi aniqlanib, ulush bo'yicha farq rejadagi o'rtacha Yalpi darajasiga ko'paytiriladi va hisoblangan foizli sonlarning jami 100 ga bo'linadi.

2-jadval

Tovar aylanish hajmi tarkibiy tuzilishining o'rtacha yalpi daromad darajasi o'zgarishiga ta'sirining tahlili

Tovar guruhlari	Tovar aylanishi hajmi ichida tovar guruhlarning ulushi, %			Reja bo'yicha o'rtacha daromad darajasi, %	Hisoblangan foizli sonlar
	reja bo'yicha	haqiqat da	Farqi(+, -)		
Ip gazlamalar	1,3	1,8	+ 0,5	22,43	+ 11,2
Trikotaj buyumlari	6,8	8,2	+ 1,4	21,70	+ 30,3
Poyabzal	11,4	11,3	- 0,1	21,74	- 2,1
Gilam va gilamga oid buyumlar	8,7	6,9	- 1,8	21,82	- 39,2
CHarm va charmdan ishlangan mollar	0,4	0,3	- 0,1	23,18	- 2,3
Attorlik mollari	11,2	11,9	+ 0,7	21,92	+ 15,3
Elektr xo'jalik mollari	2,2	2,5	+ 0,3	22,54	+ 6,7
Soatlar	1,5	1,5			
Zargarlik buyumlari	3,2	3,6	+ 0,4	22,31	+ 8,9
SHoyi gazlamalar	6,0	5,7	- 0,3	22,6	- 6,7
Tayyor kiyimlar	20,9	21,4	+ 0,5	22,63	+ 11,3
Tashqi va ichki tayyor kiyimlar	4,8	3,3	- 1,5	22,71	- 34,1
Musiqqa asboblari	5,2	5,1	- 0,1	22,72	- 2,2
Boshqa tovarlar	16,4	16,5	+ 0,1	20,26	+ 2,0
JAMI	100,0	100,0	-	21,89	- 0,9

2-jadvalda aks ettirilganidek, tovar aylanishida savdo ustamallari darajasi yuqori bo'lgan tovarlar (ip gazlama, attorlik mollari, trikotaj buyumlar, zargarlik buyumlari, tayyor kiyimlar va boshqa mollar)ning salmog'i oshgan va shunga muvofiq savdo ustamallari darajasi ancha past mollar (gilam va gilamga oid buyumlar, shoyi gazlamalar, tashqi va ichki kiyimlar) salmog'i kamaygan. Natijada guruhlari bo'yicha ayrim tovarlar ulushining rejadagiga nisbatan pasayishi, Yalpi daromad darajasi 0,009% pasayishiga (0,9:100), bu esa, korxonada Yalpi daromad miqdori 10,9 ming so'mga (0,009x121824:100) kamayishiga olib keldi.

Yalpi daromad hajmining o'zgarishiga mayda ulgurji yo'llar bilan sotilgan tovarlar miqdori hamda baho o'zgarishi ham ta'sir ko'rsatadi.

Yalpi daromad hajmining o'zgarishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar tahlil jarayonida umumlashtirilib, 3-jadvaldagi shakl tuziladi.

3-jadval

Yalpi daromad hajmi o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Ko'rsatkichlar	Yalpi daromad hajmining o'zgarishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar	
	ko'payadi	kamayadi
1. Tovar aylanishi hajmining o'zgarishi hisobiga	-	2315.1
2. Tovar aylanishi tarkibiy tuzilishining o'zgarishi hisobiga	-	10.9
3. Ayrim tovar guruhlari bo'yicha savdo chegirmasining o'zgarishi hisobiga	378.2	
4. Tovar harakatining uzluksizligi o'zgarishi hisobiga	-	22.3
5. O'rtacha Yalpi daromad darajasining o'zgarishi hisobiga	2406.0	-
6. Mayda ulgurji tovarlar bilan sotilgan tovar aylanishi hamda tovarlar bahosining o'zgarishi hisobiga	-	345.0
Yalpi daromad hajmining rejadagiga nisbatan mutlaq farqi	90.9	-

Tahlil natijasi shuni ko'rsatadiki, Yalpi daromadni ko'paytirish uchun savdo korxonalarida mavjud imkoniyatlar yetarli. Kelgusi xo'jalik yilida shulardan to'liq foydalanilsa, daromad miqdori rejadagidan ortishi mumkin.

Moliyaviy natijalar tahlili moliyaviy tahlilning tarkibiy qismidir. Unda bevosita korxonada faoliyatining pirovard natijalari – foydasini ifodalovchi moliyaviy natijalar ko'rsatkichlari o'rganilishi lozim.

Moliyaviy natijalar tahlili sotilgan mahsulot hajmi rejasi qanday bajarilganligini o'rganishdan boshlanadi. Chunki mahsulot ishlab chiqarish uchun ketgan barcha xarajatlarni qoplab, daromad olishni ta'minlaydigan ko'rsatkich sotilgan mahsulot evaziga korxonaning hisob-kitob schyotiga kelib tushgan pul ko'rsatkichi hisoblanadi.

Tahlil qilinayotgan korxonada sotishdan olingan moliyaviy natija va uning o'zgarishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni aniqlash uchun 4- jadvaldagi shaklni tuzamiz.

4-jadval

Sotishdan olingan yalpi foyda va uning o'zgarishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili	Farqi	O'tgan yildagiga nisbatan bajarilishi, %
1. Sotishdan olingan sof tushum, ming so'm	6542485	8672772	+ 2130287	132,5
2. Sotilgan mahsulot, ish va xizmatlarning ishlab chiqarish tannarhi, ming so'm	5640373	7435760	+ 1795387	131,8
3. Sotishdan tushgan yalpi foyda, ming so'm	902112	1237012	+ 334900	137,1

Jadvaldagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, Yalpi moliyaviy natija hisobot yilida o'tgan yildagiga nisbatan 334900 ming so'mga yoki 37,1% oshgan. Misolimizda sof tushum o'tgan yildagiga nisbatan 2130287 ming so'mga ko'paygan, lekin ishlab chiqarish tannarxi o'tgan yildagiga nisbatan 1795387 ming so'mga ko'payishi Yalpi moliyaviy natijaning kamayishiga olib keldi. Tahlilning keyingi bosqichida asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan olingan moliyaviy natija qanday bajarilganligini bilish uchun 5-jadvaldagi shakldan foydalanamiz.

5-jadval

Asosiy faoliyatning foydasini tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili, ming so'm	Hisobot yili, ming so'm	Farqi, ming so'm	O'tgan yildagiga nisbatan bajarilishi,%
1.Sotishdan tushgan Yalpi foyda	902112	1237012	+334900	137,6
2.Sotish harajatlari	19150	24233	+ 5083	126,5
3.Ma'muriy harajatlar	121904	202503	+80599	166,1
4.Boshqa daromadlar	-	-	-	-
5.Boshqa xarajatlar	465189	633211	+168022	136,1
6.Asosiy faoliyati bo'yicha foydasi (1-2-3+4-5)	295869	377065	+ 81196	127,4

Tahlilning natijasi shuni ko'rsatadiki, asosiy ishlab chiqarish faoliyati bo'yicha moliyaviy natija o'tgan yildagiga nisbatan 81196 ming so'mga ko'paygan. Bu esa 27,4 %ni tashkil etadi. Tahlil qilinayotgan korxonada o'tgan yilgiga nisbatan sotish xarajatlari 5083 ming so'mga, ma'muriy harajatlari 80599 ming so'mga va boshqa harajatlar 168022 ming so'mga ko'payishi asosiy ishlab chiqarish faoliyati bo'yicha olingan moliyaviy natijaga salbiy ta'sir ko'rsatgan. Lekin shunga qaramasdan, moliyaviy natija o'tgan yilgiga nisbatan 81196 ming so'mga ko'paygan.

Tahlilning so'nggi bosqichida korxonaning sof foydasi aniqlanishi zarur.

Tahlil qilinayotgan korxonaning sof foydasini aniqlash va bu boradagi reja bajarilishiga baho byerish uchun 6-jadvaldagi shakldan foydalanamiz.

6-jadval

Sof foydaning bajarilishining tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili, ming so'm	Hisobot yili, ming so'm	Farqi, ming so'm	O'tgan yildagiga nisbatan bajarilishi,%
1.Soliq to'langunga qadar umumiy moliyaviy natija	912374	1445717	+ 533343	158,4
2.Foydadan soliq	343586	442149	+ 98563	128,6
3.Boshqa soliq va ajratmalar	141808	456651	+314843	322,0
4.Hisobot davridagi sof foyda (1-2-3)	426980	546917	119937	128,1

Jadvaldagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, tahlil qilinayotgan korxonada hisobot yildagiga o'tgan yildagiga nisbatan sof foyda summasi 119937 ming so'mga yoki 28,1% ko'paygan.

Moliyaviy natijalar ko'rsatkichlari tahlilining so'nggi bosqichida korxonada moliyaviy natijalariga umumiy baho byerish bilan birga sof foydasi o'zgarishiga

ta'sir etuvchi omillarni bir tizimga solib, sof foydani ko'paytirish imkoniyatlarini aniqlash mumkin.

3. Qishloq xo'jaligi korxonalarini xo'jalik faoliyati tahlilining xususiyatlari

Qishloq xo'jaligi – O'zbekiston xalq xo'jaligining muhim tarmog'idir. U axolining qishloq xo'jalik mahsulotlariga, sanoatning esa xomashyoga bo'lgan talabini qondiradi. Xozirgi vaqtda axoli iste'mol qilayotgan oziq – ovqat mahsulotlarining 90 foiziga yaqini shu tarmoqda etishtiriladi. SHuni aytib o'tish joizki ma'lum bir davr ichida boshqa tarmoqlar izchil rivojlanish natijasida qishloq xo'jaligining Yalpi ichki mahsulotdagi ulushi bir oz pasayishi mumkin. Lekin shunga qaramay, tarmoqning iqtisodiy salohiyati respublika iqtisodiyotida sezilarli darajada bo'lavayradi.

Qishloq xo'jaligi korxonalarini faoliyati tahlili rejalashtirish, hisob va hisobotning ilmiy tizimiga asoslanadi. CHunki reja topshiriqlari mukammalligi hisob va hisobotning to'g'riligiga bog'liq. Reja, hisob va hisobot ko'rsatkichlarini buzish davlat oldida jinoyatdir.

Qishloq xo'jaligi korxonalarini faoliyati tahlilining obyektini bunday korxonalar va ularning bo'linmalarida ishlab chiqarishni rivojlantirish darajasi va sur'ati, ya'ni ulardagi ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojlanishining darajasi (yer, suv, mehnat, moddiy texnika resurslari bilan ta'minlanganligi), ishlab chiqarish resurslari va iqtisodiy qonunlardan foydalanish darajasidir (bu, ekinlar hosildorligi, ishlab chiqarish unumdorligi, mahsulot tannarxi, rentabellik va boshqa ko'rsatkichlar bilan o'lchanadi). Rejalarning bajarilishini, mehnat va iste'mol miqdorini nazorat qilish, mulkning butligini ta'minlash, iqtisodiy tejamkorlikka yerishish uchun kurash, xo'jalik hisobini hamma ichki bo'linmalarda joriy etish va mustahkamlashga yordam byerish moliyaviy tahlilning eng muhim vazifalaridan hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligi korxonalarida tahlil ishiga, odatda, davlat va jamoa xo'jaligining bosh iqtisodchisi boshchilik qiladi. Lekin, korxonaning xo'jalik faoliyatini rejalashtirish, chuqur, kengroq va har taraflama tahlil qilishdek murakkab ishni bosh iqtisodchining yakka o'zi uddalay olmaydi. Shuning uchun tahlil o'tkazishga, rejalashtirishga xo'jalikdagi mutaxassislar va boshqa xizmatchilar ham jalb qilinadi.

Qishloq xo'jaligi korxonalarini xo'jalik faoliyatining tahlili jarayonida quyidagi manbalardan foydalaniladi: xo'jalikning tasdiqlangan ishlab chiqarish-moliyaviy rejasi, yillik hisobot, ishlab chiqarish bo'linmalariga byerilgan xo'jalik hisobi topshiriqlari, texnologik kartalar, qo'llanilayotgan ishlab chiqarish me'yorlari, urug'lik, em-xashak, o'g'it, neft mahsulotlari sarfi me'yorlari, ta'mirlash xarajatlari limitlari, moliyaviy me'yorlar va boshqa manbalardan iborat.

Qishloq xo'jaligi korxonalarida moliyaviy tahlil zimmasidagi muhim vazifalarni bajarish vositasi sifatidagina emas, balki xo'jalikni boshqarish va xo'jalik faoliyatini nazorat qilishda ham alohida ahamiyat kasb etadi. Shu orqali u respublikamiz xalq xo'jaligining rivojlanishi va mustahkamlanishiga yordam byeradi.

¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 428 page.

Qishloq xo'jaligi uchun yerning eng muhim xususiyati, sifat ko'rsatkichi doimiy unumdorligidir. Tuproq unumdorligi ko'p jihatdan qishloq xo'jaligi ekinlarining hosildorlik darajasini, dehqonchilik va chorvachilikning yalpi mahsuloti hajmini belgilaydi. Yerning asosiy ishlab chiqarish vositasi sifatidagi bu xususiyati sira pasaymaydi, aksincha undan to'g'ri va oqilona foydalanilsa, oshib boradi.

7-jadval

Yer fondi tarkibi va tuzilishi tahlili

Yer fondining tarkibi	O'tgan yil	Hisobot yili		Ko'payishi (+), kamayishi (-)		Yer fondining tuzilishi umumiy maydonga nisbatan		
		reja bo'yicha	haqiqat-da	o'tgan yilga nisbatan	rejadagiga nisbatan	o'tgan yil-da	hisobot yili	
							reja bo'yicha	haqiqat-da
Jami yer maydoni	3964	3964	3964	-	-	100	100	100
Shundan haydaladigan yerlar	2010	2040	2045	+35	- 5	50.7	51.4	51.3
Shu jumladan, ekin ekilgan yer	1323	1525	1510	+187	- 15	33.4	38.4	38.1
Sug'oriladigan yerlar	1300	1340	1330	+ 30	- 10	32.7	33.8	33.5
Yaylov	710	680	785	- 30	+105	17.9	17.1	19.8
Bog'lar, tokzorlar, ko'chatzorlar va ko'p yillik daraxtzorlar	220	220	220	-	-	5.5	5.5	5.5
Umumqish-loq xo'jaligi yer maydoni, shaxsiy foydalaniladigan yerlar	-	-	-	-	-	-	-	-
Boshqa yerlar	820	820	720	-100	-100	20.6	20.6	18.2

Tahlil qilinayotgan xo'jalikda qishloq xo'jaligi yerlari hisobot yilida rejadagiga nisbatan 15 gektarga kamaydi. Hisobot yilida reja bo'yicha xaydab ekiladigan yer maydonini yaylov hisobidan 30 gektarga, sug'oriladigan ekin maydonini esa yangi yerlarga suv chiqarish hisobidan 10 gektar ko'paytirish mo'ljallangan.

Xo'jalik haydaladigan yerlarning deyarli 74,2%idan foydalangan: bunday yerlarning 2035 gektari o'rniga 1510 gektariga qishloq xo'jaligi ekinlari ekilgan.

Yerlarning sifat tarkibidagi o'zgarishlarni tahlil qilish va ulardan foydalanish darajasini o'rganish jarayonida quyidagi qo'shimcha ko'rsatkichlar aniqlanishi zarur:

- butun yer maydonida qishloq xo'jaligi yerlarining salmog'i;
- umumiy haydaladigan yer maydonida sug'oriladigan yerlar salmog'i;
- haydaladigan yerlardan foydalanish darajasi.

Ma'lumki, unumli almashlab ekishni joriy qilish ekin maydonlari tarkibi va tuzilishini takomillashtirishda, yerdan foydalanishni yaxshilash, uning mahsuldorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Sug'oriladigan yerlarda dehqonchilik qilinadigan xo'jaliklarda sug'orib ekiladigan qishloq xo'jaligi ekinlari maydonining tuzilishini belgilagan ma'qul.

Qishloq xo'jaligini jadallashtirish murakkab iqtisodiy jarayon bo'lib, u qishloq xo'jaligi korxonasi iqtisodiyotining eng muhim tomonlarini qamrab oladi. Bu yo'nalish tahlili davomida jadallashtirish darajasi va uning samaradorligini belgilash uchun quyidagi ko'rsatkichlar tizimi har taraflama o'rganiladi:

- mehnat resurslari bilan ta'minlanganligi (yer maydoni birligiga to'g'ri keladigan xodimlar soni);
- yer maydoni birligiga to'g'ri keladigan asosiy ishlab chiqarish fondlari, aylanma mablag'lar qiymati (fondlar bilan ta'minlanish darajasi);
- ekin maydoni yoki haydaladigan yer birligiga to'g'ri keladigan mehnat va mablag'lar;
- ekin maydoni yoki haydaladigan yer birligiga sarflangan o'g'it miqdori;
- mahsuldor chorya zichligi (bosh hisobida).

Jadallashtirishning iqtisodiy samaradorligini belgilovchi asosiy ko'rsatkichlar quyidagilardan iborat:

- ekinlar hosildorligi, chorva mollari va parrandalar mahsuldorligi;
- haydaladigan yer birligiga to'g'ri keladigan Yalpi mahsulot, Yalpi daromad va sof daromad;
- mehnat unumdorligi va mehnat haqi;
- fond samarasi;
- rentabellik darajasi.

Dehqonchilik qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining asosiy tarmog'idir. Chorvachilik taraqqiyoti ham aynan shu tarmoqning rivojlanishiga bog'liq. Dehqonchilikda Yalpi mahsulot etishtirish va bu mahsulotlar etishtiriladigan ekinlarning hosildorligi, rejaning bajarilish ko'rsatkichlarini o'rganish Yalpi mahsulot hajmini ko'paytirish imkoniyatlarini aniqlash va ulardan foydalanishigagina emas, balki xo'jalikdagi dehqonchilik tarmoqlarini yanada rivojlantirish yuzasidan aniq chora - tadbirlar belgilashga ham imkon yaratadi.

Dehqonchilikda Yalpi mahsulot etishtirish rejasi ko'rsatkichlari o'rganilgach, bu rejaning bajarilishini tahlil qilishga o'tiladi.

Rejaning bajarilishiga to'g'ri va aniq baho byermaq uchun har bir ekin turini ko'rib chiqish, haqiqiy hosildorlikni rejalashtirilgan ko'rsatkich bilangina emas, balki oldingi 2-3 yil davomida yerishilgan daraja bilan ham solishtirish kyerak. CHunki Yalpi mahsulot hajmiga ob-havo sharoitlarining yil davomidagi o'zgarishi ham jiddiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Tahlil jarayonida dehqonchilik mahsulotlari hajmining o'zgarishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar aniqlanadi. Mahsulot hajmining o'zgarishiga ikki omil-ekin

maydoni va hosildorlik bevosita ta'sir ko'rsatadi. Rejaning bajarilishi va dehqonchilik mahsulotlari Yalpi hajmi o'zgarishiga ayrim omillar ta'sirini tahlil qilishda 8-jadvaldagi shakldan foydalanish mumkin.

Jadvaldagi ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, paxtachilik xo'jaligida asosiy qishloq xo'jaligi ekinlaridan paxta, kuzgi bug'doy, jo'xori va poliz mahsulotlari etishtirish rejalari oshirib bajarilgan. Ammo, bahorgi bug'doy, kartoshka etishtirish rejalari bajarilmagan. Bu, ekin maydoni va hosildorlik o'zgarishi hisobiga sodir bo'lgan. Masalan, Yalpi paxta hosili rejadagiga nisbatan 3883,8 s. oshgan. Ekin maydoni 93 gektarga oshganligi hisobiga Yalpi hosil 3087,6 s. (+93x33,2)ko'paygan.

Hosildorlikning rejadagiga nisbatan 0,6 s. ko'payishi hisobiga Yalpi hosil 796,2 s. (+0,6 x 1327) oshgan.

Hisobning to'g'riligini tekshirish uchun haqiqatda yig'ib olingan va rejada mo'ljallangan Yalpi hosil miqdori o'rtasidagi farq sifatidagi umumiy o'zgarishni ekin maydoni va hosildorlikdagi o'zgarishlar hisobiga bo'lgan farq summasiga solishtirish kerak. Paxta Yalpi hosilining ekin maydoni va hosildorlik hisobidagi farqi 3883.8 s.ni (3087,6+796,2) tashkil etadi.

8-jadval
Dehqonchilik mahsulotlari yalpi hosili rejasining bajarilishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni aniqlash

Mahsulot turlari	Ekin maydoni, ga				Hosildorlik			Yalpi hosil, sent			Rejaga nisbatan farq (+, -)	
	reja bo'yicha	haqiqatda	farqi (+, -)	reja bo'yicha	haqiqatda	farqi	haqiqiy ekin maydoni va rejadagi hosildorlik (shartli mahsulot)	haqiqatda	hammasi	shu jumladan Ekin maydoni o'zgarishi hisobiga	hosildorlik o'zgarishi hisobiga	
1	2	3	4	5	6	7	9	10	11	12	13	
Paxta	1234	1327	+93	33.2	33.8	+0.6	44056.4	44852.6	+3883.8	+3087.6	+796.2	
Kuzgi bug'doy	130	135	+5	10	11.8	+1.8	1350	1593	+293	+50	+243	
Bahorgi bug'doy	80	72	-8	14	12.5	-1.5	1008	900	-220	-112	-108	
Jo'xori (don uchun)	35	40	+5	47	45	-2	1880	1800	+155	+235	-80	
Kartoshka	5	4	-1	90	91	+1	360	364	-86	-90	+4	
Poliz ekinlari	21	20	+5	192	141	-51	4992	3666	-366	+960	-1326	

Mahsulotni sotish va undan foydalanish jarayoni tahlilining asosiy vazifasi bu boradagi rejalar (davlatga sotish, boshqa yo'nalishlar bo'yicha sotish rejaları) bajarilishini tekshirish, mahsulotning tovarlilik darajasini oshirish, tovar bo'lmagan mahsulotlardan foydalanishni yaxshilash va bu jarayonda foydalanilmayotgan imkoniyatlarni aniqlashdan iborat. Bu yo'nalishdagi tahlilda avvalo, davlatga mahsulot sotish rejasining bajarilish ko'rsatkichlari chuqur o'rganish asosida baholanishi kerak.

Rejalashtirilgan davlat buyurtmasi qay darajada bajarilganligi har bir mahsulot turi bo'yicha rejada ko'rsatilgan hajmga nisbatan davlatga sotilgan tovar mahsuloti hajmining foizi bilan belgilanadi. Davlat buyurtmasi qanday bajarilganligini tahlil qilishda 9-jadvaldagi shakldan foydalaniladi.

9-jadval

Mahsulotlarni davlat buyurtmasi bo'yicha sotish rejasini bajarilishining tahlili (sentnyer hisobida)

Tovar mahsulotining turlari	O'tgan yil	Hisobot yili			O'tgan yilda-giga nisbatan bajari-lishi, %
		reja bo'yicha	haqi-qatda	bajari-lishi,%	
Don	540	250	663.7	265.4	122.9
Paxta	39980	40968,8	44852,6	109,4	112.1
Kanop	12700	10400	9000	71.0	86,5
Jun	28.2	24	29.1	103.2	121.2
Pilla	138	121	123.9	102	89.7

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, xo'jalik hisobot yilida o'tgan yildagiga nisbatan qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtirishni ko'paytirish va davlatga sotish rejasini bajarishda ma'lum yutuqlarga yerishgan. Bu boradagi reja don sotish bo'yicha 265,4%, paxta bo'yicha 109,4%, jun bo'yicha 107,2%, pilla bo'yicha 102,3 % bajarilgan. Hisobot yilida o'tgan yildagiga nisbatan don 22,9%, paxta – 12,1%, jun – 21,2% ko'p sotilgan.

Mahsulot tannarxi qishloq xo'jaligida mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan mehnat va moddiy mablag'lar summasining puldagi ifodasidir.

Mahsulot tannarxini muntazam ravishda pasaytirib borish uchun ishlab chiqarish xarajatlari tarkibi va tuzilishini, Yalpi mahsulot tannarxi majmuasida har bir xarajatning tutgan o'rnini bilish lozim. Bu, mahsulot tannarxi rejasining bajarilishini chuqur tahlil qilish imkonini byeradi.

Tahlil mahsulot tannarxining bir necha yilgi o'sishi yoki pasayishini va asosiy mahsulot turlari tannarxini pasaytirish rejasini bajarishga doir ko'rsatkichlarni tekshirishdan boshlanadi. So'ngra mahsulot tannarxining pasayishi yoki oshishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar o'rganiladi. Bunda tannarx mahsulotlar turi bo'yicha avvalo, dehqonchilik mahsulotlari, keyin chorvachilik mahsulotlar bo'yicha tahlil qilinadi.

Dehqonchilik mahsulotlarining tannarxi darajasiga ikkita eng muhim omil ta'sir ko'rsatadi: bir gektarga sarflanadigan xarajatlar miqdorining o'zgarishi; bir gektardan olinadigan hosildorlikning o'zgarishi.

Dehqonchilik mahsulotlari tannarxiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni aniqlash uchun 10-jadvaldagi shakl tuziladi.

Jadvaldagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, mahsulot tannarxi hisobot yilida rejadagiga nisbatan faqat paxta bo'yicha 49,3 so'mga oshgan, don va kartoshka mahsulotlari bo'yicha esa, 346,6 va 100,3 so'mga pasaygan. Xarajatlar asosan bir gektarga qilingan chiqimlar oshishi hisobiga ko'paygan. Lekin hamma turdagi ekinlar hosildorligining o'sishi mahsulot tannarxi pasayishiga olib kelgan.

Mahsulot tannarxini pasaytirish, shu jumladan, 1 sentnyer paxta tannarxini pasaytirish qishloq xo'jaligi korxonalarini moliyaviy natijalarining yaxshilanishida, moliyaviy holatining mustahkamlanishida asosiy vosita hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mahsulot tannarxini pasaytirishning asosiy omillaridan biri paxta va boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtirishda qo'l mehnatini kamaytirish, tabiat injiqliklarini engish va mexanizatsiyalash darajasini oshirishdir.

Paxtachilikda xarajatlarning eng ko'p qismini mehnatga haq to'lash fondi tashkil etadi. Hozirgi sharoitda paxta hosilini yig'ib olishi jarayonida qo'l mehnatidan to'liq voz kechib, paxta tyerish mashinalaridan umumli foydalanilsa, mahsulot tannarxi sezilarli darajada pasayadi, ularni xorijiy davlatlarga sotish orqali valyuta fondi mustahkamlanadi va respublikamiz byudjetiga kelib tushadigan pul mablag'lari keskin ko'payadi.

Keyingi bosqichda qishloq xo'jaligining asosiy tarmog'i-chorvachilik mahsulotlari tannarxi tahlil kilinishi zarur. Chorvachilik mahsulotlari tannarxining o'zgarishi chorva mollari bosh soniga to'g'ri keladigan xarajatlar miqdori va bir bosh chorva moli mahsuldorligining o'zgarishiga bog'liq.

10-jadval
Dehqonchilik mahsulotlari tannarxi o'zgarishiga bir gektarga sarflanadigan xarajat miqdori o'zgarishi va hosildorlik ta'sirining tahlili

Ekinlar nomi	Hosildorlik, sg'ga		I gektarga sarflangan xarajat, so'm		I sentnyer mahsulotning tannarxi, so'm				Rejadagiga nisbatan farq, tejalgan (-) ortiqcha sarflangan (+)	
	reja bo'yicha	haqiqatda	reja bo'yicha	haqiqatda	reja bo'yicha	reja-dagi xarajat va haqiqiy hosildorlik	haqiqiy qatda	hammasi	shu jumladan o'zgarish 1 gektar yerga sarf xarajat hisobiga	hosildorlik hisobiga
A	1	2	3	4	5	6 (3:2)	7	8 (7-5)	9 (7-6)	10 (6-5)
Paxta	33.2	33.8	177750	182630	5553.9	5258.8	5403.2	+49.3	+144.4	-95.1
Don	18.5	21.3	49180	49240	2658.3	2308.9	2311.7	-346.6	-349.4	-
Kartosh-ka	90	95	185740	186525	2063.7	1955	1903.4	-100.3	+8.3	-108.6

11-jadval

Chorvachilik mahsulotlari tannarxi o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash

Mahsulot turlari	I bosh molga sarflangan xarajat, so'm		Mahsuldorlik, kg.		1 s. mahsulot tannarxi				Farq -, +	
	reja bo'yicha	haqiqatda	reja bo'yicha	haqiqatda	reja bo'yicha	haqiqatda	rejadagi xarajalar va haqiqiy mahsuldorlik	hammasi bo'yicha	shu jumladan mahsuldorlikning o'zgarishi	xarajat miqdorining o'zgarishi
1	2	3	4	5	6 (2:4)	7 (3:5)	8 (2:5)	9 (7-6)	10 (6-8)	11 (7-8)
Sut	433200	448500	2200	2400	19.6	186.5	180.5	-9.2	-15.5	+6.3
Boquvdagi yosh va katta qoramollar vaznining ortishi	121200	277600	84.3	96.5	1437.7	2876.6	1255.9	+1438.9	-181.8	+1620.7
Cho'chqalar vaznining ortishi	89600	140000	64	67	1400	2089.5	1337.3	-689.5	-62.3	+751.8
Mollar vaznining ortishi	12350	14500	12.5	13	908	1115.3	950	+207.3	+42	+165.3
Jun	5620	6000	1.9	2.0	2957.8	3000	2810	+42.2	-147.8	+190

341

Tahlil qilinayotgan xo'jalikda chorvachilik mahsulotlari tannarxi o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash uchun 86-jadvaldagi shakldan foydalaniladi.

Jadvaldagi raqamlardan ko'rinib turibdiki, tahlil qilinayotgan xo'jalikda 1 s. sutning tannarxi reja bo'yicha 196 so'm, haqiqatda 186,8 so'm, shartli tannarxi esa, 1805 so'm. Sog'ib olingan 1 s. sut tannarxining reja bo'yicha tannarxdan farqi 9,2 so'm, shu jumladan, tannarx bir bosh mol mahsuldorligi o'zgarishi hisobiga 15,5 so'mga kamaygan, bir bosh molga xarajatlar ko'payishi hisobiga 6,3 so'mga oshgan.

Chorvachilik mahsulotlarining boshqa turlari bo'yicha ham 1 bosh molni boqish xarajatlari oshishi hisobiga tannarx ortishi ko'rinib turibdi. Chorvachilik mahsulotlari tannarxini yanada chuqurroq o'rganish, ularning tarkibini kalkulyasiya moddalari bo'yicha tahlil qilish lozim⁵⁷.

4. Qurilish tashkilotlarida tahlilning xususiyatlar

Qurilish tashkilotlarida ishlab chiqarish dasturini muvaffaqiyatli bajarilishi ko'p jihatdan moddiy-texnika ta'minotiga, binobarin materiallarning mavjudligiga va ulardan foydalanishiga bog'liq. Qurilish montaj ishlarida materiallardan foydalanishni ifodolovchi umumiy ko'rsatkich material sig'imi hisoblanadi. Bu ko'rsatkich qurilish ishlari o'z kuchi bilan bajarilganda material xarajatlarini qurilish- montaj ishlari hajmiga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi.

Material xarajatlaridan foydalanishning samaradorlik darajasini aniqlaganda bu ko'rsatkich material sig'imini teskarisi hisoblanib, o'z kuchi bilan bajarilgan qurilish- montaj ishlari hajmini material xarajatlariga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi.

Materiallardan foydalanishni tashkil qilishda shakl №M-29 "Qurilishda materiallarni sarflash to'g'risida hisobot"; shakl №2-S "Qurilish- montaj ishlari tannarxi bo'yicha hisobot"; shakl №1 "Moliyaviy natijalar bo'yicha hisobot" lardan foydalaniladi.

Tahlil qilinayotgan qurilish tashkilotlarida materiallardan foydalanishning samaradorlik darajasini aniqlash uchun quyidagi jadval tuziladi.

12-jadval

Qurilish tashkilotlarida materiallardan foydalanishning samaradorlik darajasini tahlili

Ko'rsatkichlar	Reja bo'yicha	Haqiqatda	Farqi, (+,-)
1.O'z kuchi bilan bajarilgan qurilish- montaj ishlarining hajmi, ming so'm	320400	312800	-7600
2.Material xarajatlari, ming so'm	220405	210500	-9905
3.M aterial sig'imi (2:1)	0.69	0.67	-02
4.Bir so'mlik material xarajatlariga to'g'ri keladigan qurilish- montaj ishlari. (material qaytimi)(1:2)	1.4536	1.4859	+0.0323

⁵⁷ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 368 page.

Jadvaldan ko'rinishicha, o'z kuchi bilan bajarilgan qurilish- montaj ishlari hisoboti yilida rejadagiga nisbatan 7600 ming so'mga kamaygan, bu esa 2.3 % tashkil etadi. Ish hajmini pasayishiga ikki omil ta'sir ko'rsatgan:

1. Material xarajatlari o'zgarishi (ekstensiv omil):

-9905X1/4536=14397 ming so'm.

1. Material qaytimining o'zgarishi (intensiv omil):

+0.0323x110500=+6797 ming so'm

Ikkala omilning yig'indisi

-14397+6797=-7600 ming so'm.

Shunday qilib, material xarajatlarini kamayishiga qurilish- montaj ishlari rejaga nisbatan kamayishi ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Materiallardan foydalanishning samaradorlik darajasini o'sishi natijasida ish hajmi 6797 ming so'mga ko'paydi. Bu ko'rsatkich shundan dalolat byeradiki, qurilish- montaj ishlari hajmi intensiv omil hisobiga bajarilgan, ya'ni material xarajatlaridan samarali foydalanish hisobiga bo'lgan.

Bir so'mlik bajarilgan ish hajmiga sarflangan xarajat rejaga nisbatan 2 tiyinga kam sarflangan, natijada qurilish- montaj ishlari bo'yicha tejalagan xarajat 6256 ming so'mni tashkil etadi. (0.02x312800). Qurilish tashkilotlarining asosiy vazifasi qa'iy tejamkorlikka yerishish va qurilish- montaj ishlari tannarxini kamaytirishdan iboratdir. Qurilish- montaj ishlari tannarxi deb qurilish ishlari va obyektlarini tugallab topshirish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni pulda ifodalanishidir.

Mahsulot tannarxi qurilish- montaj ishlarini sifat ko'rsatkichi bo'lib, uning o'zgarishi bir qancha omillarga bog'liq: ish vaqtidan samarali foydalanish, qurilish materiallaridan samarali foydalanish, qurilish- montaj ishlari mexanizatsiya darajasi va boshqalar. Qurilish- montaj ishlari hisobot tannarxida shakl №2S quyidagi ko'rsatkichlar keltirilgan:

-smeta qiymati bo'yicha;

-reja tannarxi bo'yicha;

-haqiqiy tannarx bo'yicha.

Qurilish mahsulotlarini baho smeta qiymati bo'yicha aniqlanadi. Qurilish- montaj ishlari smeta qiymati quyidagilarni o'z ichiga oladi: ishchi chiyertelari uchun hisoblangan, ishlab chiqarish xarajatlari uchun o'rnatilgan smeta normasi va baho va reja bo'yicha jamg'arma summasi. Smeta qiymati qurilish- montaj ishlari hajmi bo'yicha bajarilgan ishlar uchun hisob- kitoblarni olib boradi va shartnoma bahosini aniqlaydi. Agar smeta qiymatidan rejadagi jamg'armani ayirib tashlasak smeta tannarxi kelib chiqadi.

Smeta qiymatini aniqlashda qurilish tashkilotlari ayrim hollarda ish sharoitini hisobga olgan holda reja tannarxi deyiladi. Reja tannarxi smeta qiymatidan kam bo'ladi. Ya'ni rejadagi jamg'arma summasiga va mahsulot tannarxini tejalagan summasiga.

Haqiqiy tannarx hisobot davrdagi qurilish- montaj ishlari bo'yicha sarflangan hamma xarajatlarni o'z ichiga oladi.

Tahlilning asosiy vazifasi quyidagilardan iborat: tannarx bo'yicha rejaning bajarilishini aniqlash, bajarilgan ishlar tannarxini o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va tannarxni pasaytirish uchun ichki imkoniyatlarni qidirib topish, kelgusida ulardan unumli foydalanish. Tahlil qilinayotgan qurilish tashkilotlarida qurilish- montaj ishlari tannarxiga baho byerish uchun quyidagi jadval tuziladi.

13-jadval

Qurilish- montaj ishlari tannarxini tahlili

Ish turlari	Smeta qiymati bo'yicha	Reja tannarxi	Haqiqiy tannarxi	Kompensatsiya va smetalar bo'yicha xarajatlarni qoplanishi
1. Qurilish ishlari, ming so'm	708660	706980	707406	1200
2. Uskunalarni montaj qilish, ming so'm	96700	98200	98200	-
3. Kapital remont (imorat va inshootlar), ming so'm	12000	110000	105000	5000

Jadvaldagi ma'lumotlardan ko'rinishicha qurilish- montaj ishlari bo'yicha haqiqiy tannarx rejadagi tannarxdan 426 ming so'mga oshgan (707406-706980). Buning ko'payishi qurilish- montaj ishlarini o'sishi bilan bog'liq bo'lgan.

Qurilish- montaj ishlari tannarxini ikkinchi bosqichida xarajatlarni elementlari bo'yicha tahlil qilinishi lozim.

Pudrat usulidagi qurilish tashkilotlarini faoliyatini ifodolovchi asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlardan biri foyda hisoblanadi qurilish tashkilotlarida rejdagi foyda quyidagilardan tashkil topadi: smetada ko'rsatilgan reja bo'yicha jamg'arma summasi smeta qiymatidan 9.0%; qurilish- montaj va kompleksi ishlari bo'yicha mahsulot tannarxini tejash, pasaytirish hisobidan tashkil topadi.

Haqiqatdagi foyda summasi esa smeta qiymatidan haqiqiy tannarxini ayirish yo'li bilan topiladi. Nizom bo'yicha qurilish tashkilotlari moliyaviy natijalari quyidagi ko'rsatkichlardan tashkil topadi:

1. Yalpi foyda.
2. Asosiy faoliyati bo'yicha foyda.
3. Umumxo'jalik faoliyati bo'yicha foyda.
4. Soliq to'laganga qadar foyda.
5. Sof foyda.

Molifviy natijalarni tahlil qilish sanoat korxonalarini moliyaviy natijalarini tahlil qilishdan deyarli farqi yo'q.

Masalan, tahlil qilinayotgan qurilish tashkilotlarida Yalpi foydaning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash uchun quyidagi jadval tuziladi.

14-jadval

Yalpi foydaning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Ko'rsatkichlar	№	O'tagan yil	Haqiqatda bajarilgan ish hajmi bazis bahoda tannarx	Hisobot yilida bajarilgan ish hajmi
1. Buyurtmachilarga bajarib topshirilgan ish hajmi, m.s.	010 shakl 2.	230870	233470	235640
2. Bajarilgan ishning ishlab chiqarish tannarxi, m.s.	020 shakl 2.	218500	219400	220200
3. Topshirilgan ish bo'yicha Yalpi foyda, m.s.	030 shakl 2.	12370	14070	15440

Jadvaldan ko'rinishicha topshirilgan ish hajmi bo'yicha olingan Yalpi foyda hisobot yilida o'tgan yildagiga nisbatan 3070 ming so'mga yoki o'sish sur'ati 24.8% tashkil etdi. Yalpi foydaning ko'payishiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatdi:

1. Smeta va shartnoma bahosinig o'zgarishi: $235640 - 233470 = +2170$ ming so'm yoki 70.6% ($2170 \times 100 : 3070$), ya'ni foydani oshgan qismini 70.6% baho oshishi hisobiga bo'lgan.

2. Qurilish ishlari buyurtmachilarga qurib topshirilgan ishlab chiqarish tannarxini o'zgarishi: $220200 - 219400 = +800$ ming so'm. Ishlab chiqarish tannarxini qimmatlashishi o'z navbatida foyda miqdorini 800 ming so'mga kamayishi yoki 26.0% ($800 \times 100 : 3070$) tashkil etadi.

3. Sotish hajmini o'zgarishi: jadvaldagi ma'lumotlarga asosan quyidagi hisob - kitoblar qilinishi lozim:

A) $233470 \times 100 : 230870 = 101.13\%$

V) $1.13 \times 12370 : 100 = 139.7$ ming so'm

Sotish hajmini o'zgarishi hisobiga Yalpi foyda 139.7 ming so'mga ko'paydi yoki 4.5% ($139.7 \times 100 : 3070$) tashkil etadi.

4. Bajarilgan qurilish mantaj ishlarini tarkibiy tuzilishini o'zgarishi. Ta'sir etuvchi omillar sanoatdagi kabi ikki xil usulda aniqlanadi:

1. Balans usulida hisoblash, ya'ni foydani umumiy farqidan oldingi hisoblangan omillar ayirilib tashlanadi, natijada tarkibiy tuzilishi o'zgarishini Yalpi foydaga ta'siri kelib chiqadi. $(3070 - (+2170 + 139.7 - 800)) = +1560,3$ ming so'm. Hamma omillar yig'indisi Yalpi foyda bo'yicha umumiy farqqa teng bo'ladi. $(+2170 + 139.7 + 1560,3 - 800) = +3070$ ming so'm.

Agar qilingan hisob-kitoblarni umumlashtiradigan bo'lsak Yalpi foydani o'zgarishi quyidagi omillarga bog'liq bo'lgan:

- sotish bahosini o'sishi	2170 ming so'm
- tannarxning qimmatlashishi	800 ming so'm
- sotish hajmining o'sishi	139.7 ming so'm
- tarkibiy tuzilishini o'zgarishi	1560,3 min so'm

Umumiy farq

3070 min so'm

Qurilish tashkilotlarida quyidagi rentabellik ko'rsatkichlarini aniqlash maqsadga muvofiq hisoblanadi: jami aktivlarga nisbatan rentabellik darajasi, shaxsiy kapitalga nisbatan rentabellik darajasi, asosiy kapitalga nisbatan rentabellik darajasi. Tahlil qilish uslubiyati sanoatdan deyarli farq qilmaydi. Qurilish tashkilotlari moliyaviy holatini tahlili sanoat korxonalari tahlili bilan bir xil.

Nazorat savollar:

1. Tarmoqlarda tahlil xususiyatlarini o'rganishning ahamiyati va dolzarbligini yoriting.

2. Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatlarining o'ziga xos xususiyatlari va ularning muhim farqlarini izohlang.

3. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning kapitalga bo'lgan ehtiyoji va pul mablag'lari harakati tsiklining o'ziga xos xususiyatlari.

4. Firma va kompaniyalarining qarz kapitaliga bo'lgan ehtiyojini aniqlash va undan foydalanish samaradorligi tahlili.

5. Savdo korxonalarida To'var aylanishi va unga ta'sir etuvchi omillar tahlili.

6. Chakana va ulgurji savdo korxonalarida sotishdan daromadlarni tan olish tamoyillari va ularning yakuniy moliyaviy natijaga ta'siri tahlili.

7. Savdo korxonalarida so'f foyda va unga ta'sir etuvchi omillar tahlili.

8. Qishloq xo'jaligi korxonalarida faoliyatini tahlil qilishning o'ziga xos xususiyatlari.

9. Qishloq xo'jaligida yerlardan samarali foydalanish tahlili.

10. Dehqonchilik mahsulotlarini yetishtirish xarajatlarining tahlili.

11. Dehqonchilikda asosiy va qo'shimcha mahsulotlar tannarxini aniqlash usullari va uning tahlili.

12. Chorvachilik mahsulotlarini yetishtirish va sotish bilan bog'liq xarajatlar tarkibi va ularning tannarxini tahlili.

13. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi korxonalarining moliyaviy natijalarini aniqlash va tahlil qilish uslubiyoti.

14. Qishloq xo'jaligida davlat buyurtmasi bo'yicha hosil rejasining bajarilishi tahlili.

15. Qurilish tashkilotlarda bir qancha faoliyat turlaridan olingan daromadlar tahlili.

16. Qurilish tashkilotlarida materiallardan samarali foydalanishni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi va ularning tahlili.

17. Bajarilgan ishlar tannarxini aniqlashning o'ziga xos xususiyatlari va uning tahlili.

18. Qurilish tashkilotlarida asosiy vositalar bilan ta'minlanganlik va undan samarali foydalanish tahlili.

19. Qurilish tashkilotlarida daromadlarni tan olish usullari va ularni takomillashtirish.

20. Qurilish tashkilotlari moliyaviy natijalarini tahlil qilish uslubiyoti va uni xorij tajribasi asosida takomillashtirish.

24-bob. IQTISODIY NOCHORLIK TAHLILI VA TAOMILLAR

Reja:

1. Iqtisodiy nochorlik (bankrotlik) tushunchasi mohiyati, firma va kompaniyalarda iqtisodiy nochorlikka olib keluvchi sabablar va omillar
2. Moliyaviy barqaror, moliyaviy havf hatari bor va moliyaviy nabarqaror firma va kompaniyalar faoliyatini tahlili
3. Firma va kompaniyalar iqtisodiy nochorligini tahlili
4. Korxonalar iqtisodiy nochorligini prognozlashdagi modellar
5. Iqtisodiy nochorlik firma va kompaniyalar faoliyatini moliyaviy sog'lomlashtirishda xalqaro tajribalar hamda, ulardan foydalanish

Tayanch so'zlar:

Iqtisodiy nochorligini aniqlash, bankrotlik ehtimolini aniqlashning, bankrotlik instituti, bankrotlikni xalqaro modellari, moliyaviy inqirozlarni xavf xatarini aniqlash indikatorlari.

1. Iqtisodiy nochorlik (bankrotlik) tushunchasi mohiyati, firma va kompaniyalarda iqtisodiy nochorlikka olib keluvchi sabablar va omillar

Totalitar, rejali tizimning raqobatga asoslangan bozor iqtisodiyotiga transformatsiyalashuvi jarayoni milliy iqtisodiyotda bankrotlik, inqiroz, nomuvozonlik kabi mutlaqo yangi muammolarni keltirib chiqarmoqda. Bu muammolarning nazariy va amaliy asoslarini o'rganish, ularni hal etishni dastaklarni belgilab olish hozirgi kunning dolzarb masalasi hisoblanadi.

Iqtisodiy nochorlik, bankrotlik tushunchalari odatda bir mazmunda qaraladi. Ularni yuzaga keltiruvchi sabablar nihoyatda ko'p. Lekin sabablarning ildizida albatta sog'lom raqobot turadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov ushbu muammoning dolzarbligini ko'rsatib, "Bozor qonunlari amal qila boshlashi, raqobatchilik muhitini tarkib topishi va erkin tadbirkorlik uchun hamma yo'llar bilan ayni qonunlarga rioya qilgan holda ishlab chiqarish tarkiban o'zgartiriladi ham. Bu narsa faqat raqobatga bardosh berishga intilish bor joydagina yuz beradi. Raqobatga bardosh berish uchun ishlab chiqarishni doimiy ravishda yangilab borishga tadbirkorlar o'zlari majbur bo'ladigan sharoit vujudga keladi"-deb ta'kidlaydi.⁵³

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik yurituvchi subyektlar iqtisodiy jihatdan mustaqil bo'lgan holda, raqobat kurashiga tortiladilar. Bu kurash kimnidir bor, kimnidir yo'q qiladi. G'olib korxonalar o'zining moliyaviy ahvolini mustahkamlagan holda bozorda muqim o'rniga ega bo'la boradilar. Mag'lub korxonalar esa sinadilar yoki o'z faoliyatini to'xtadilar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida bu g'oliblik yoki bu mag'lublik muqarrar narsaki, uni to'xtatib qolish mumkin emas.

Aytish mumkinki, uzluksiz davom etuvchi raqobot kurashi doimo iqtisodiy nochorlik yoki bankrotlik holatiga tushish havfini tug'diradi.

Iqtisodiy nochorlik, bankrotlik, krizis holati, inqiroz kabi tushunchalar odatda bitta ma'noni ya'ni, firma va kompaniyalarning sinishini izohlashda ishlatiladigan tushunchalar hisoblanadi.

Bankrotlik tushunchasi italyancha «banco rotto» degan so'zdan olingan bo'lib, aslida kursining (o'ringning) sinishi deb tarjima qilinsa-da, bu so'z qarzdorning nochor ahvolga tushib sinishi, barbod bo'lishi degan ma'nosida ko'p ishlatiladi.

O'zbekiston Respublikasining «Bankrotlik to'g'risida»gi Qonunida bankrotlik alomatlarini yuridik shaxslar uchun alohida, jismoniy tadbirkor shaxslar uchun alohida o'rnatilgan.

Yuridik shaxsning pul majburiyatlari bo'yicha kreditorlar talablarini qondirishga va majburiy to'lovlarni to'lash majburiyatini bajarishga qodir emasligi, agar tegishli majburiyatlar va to'lov majburiyati yuzaga kelgan kundan e'tiboran 6 oy davomida qarzdor tomonidan bajarilmagan bo'lsa, uning iqtisodiy nochorlik (bankrotlik) alomati deb e'tirof etiladi.

Jismoniy shaxsning pul mablag'lari bo'yicha kreditorlar talablarini qondirishga va majburiy to'lovlarni to'lash majburiyatini bajarishga qodir emasligi, agar tegishli majburiyatlar va to'lov majburiyati ularni bajarish sanasi boshlangan paytdan e'tiboran 3 oy davomida qarzdor tomonidan bajarilmagan bo'lsa, agar majburiyatlarining summasi unga tegishli mol-mulkning qiymatidan oshib ketgan bo'lsa, uning iqtisodiy nochorlik (bankrotlik) alomati deb e'tirof etiladi.

Bozor iqtisodiyoti qisqacha lug'at ma'lumotnomasida "bankrotlik -sinish; fuqaro, korxonalar, firma va bankning mablag' etishmasligidan o'z majburiyatlari bo'yicha qarzlarni to'lashga qurbi etmasligidir deyiladi. Bankrotlikka uchrash sabablari tovar ishlab chiqarishda qiymat qonunining amal qilishi, raqobat va inflyatsiya bilan belgilanadi"⁵⁴ deb ta'riflanadi.

O'zbekiston Respublikasining 2003 yil 24-aprelda qabul qilingan yangi tahrirdagi „Bankrotlik to'g'risidagi“ Qonunning 3- moddasida bankrotlik bunday ta'riflanadi; "Bankrotlik (iqtisodiy nochorlik)-xo'jalik sudi tomonidan e'tirof etilgan, qarzdorning pul majburiyatlari bo'yicha kreditorlar talablarini to'la hajmda qondirishga yoki majburiy to'lovlar bo'yicha o'z majburiyatlarini to'la hajmda qondirishga qodir emasligi"⁵⁵ tushuniladi deyiladi.

I.f.n. Xasanov N. tomonidan „bankrotlik- bu xo'jalik yurituvchi subyektlarni qarz va majburiyatlarini qaytarib berishga va to'lashga qodir emasligi bilan izohlanadi"⁵⁶ deb ta'kidlanadi.

Bugungi kunda, iqtisodiy nochorlikni belgilashning nazariy asoslarida ham, uni aniqlashning uslubiy asoslarida ham, iqtisodiy nochorlikni belgilash yuzasidan

chiqarilgan xuquqiy aktlarda ham, uning tashkiliy va amaliy asoslarida ham qator muammolarga duch kelinmoqda.

Erkin raqobatga dosh berolmabdikorxonalar yopiladigan bo'lsa, uning ta'siridagi ijtimoiy o'zgarishlarni, muammolarni qanday hal qilish mumkin. Ularni moliyaviy sog'lomlashtirish chora tadbirlarini belgilab bo'lmaydimi yoki bankrotlikdan chiqarish choralarini ko'rilmaydimi Iqtisodiy nochorlikdan faqat korxonani yopish bilan qutilinadi? Bu va bu kabi muammolarga javob topish maqsadida bankrotlik institutini tashkil etish zaruriyatga aylandi va ushbu institut bugun O'zbekistonda ham to'la tashkil etildi.

Bankrotlik (iqtisodiy nochorlik)ni tsiklik jarayonini ko'pincha inson hayot yo'lining kechishiga o'xshatishadi. Ya'ni, insonning tug'ilish davri, o'spirinlik davri, o'sish davri, etuklik davri va keksalik davri kabi jarayonga qislashadi.

Bu tsiklik jarayonni iqtisodiy jihatdan quyidagi bosqichlar bo'yicha umulashtirish mumkin.

1-jadval

Bankrotlikning hayot tsikli				
Tashkil topish	Oyoqqa turish	O'sish	Gullash	Cho'kish
“Tashkil etilish” davrida yangi tovar bozorga tavsiya etiladi va unga bozor talabi umuman kuzatilmaydi va sotish darajasi juda past bo'ladi. Mazkur boskichda tovar bilan tanishuvni ta'minlash lozim bo'ladi.	“Ayoqqa turish” davrida korxonaning bozorga chiqishi va tovarlarni tavsiya etishi biroz jonlanadi, sotish hajmi o'sishiga erishiladi va bu bilan tovarlarga yangilik kiritish harajatlari biroz oshiriladi	“O'sish davri”: tovarlarni sotish hajmi, bozorni solishtirma sig'imi o'sib boradi, raqobat kuchayadi. Mazkur boskichning asosiy vazifasi tovarlarni sotish hajmini va assortimentini oshirish hasobiga maksimal foyda olish vazifasi qaratiladi.	“Gullash davri” tovarlarni sotish hajmi, o'sish darajasi eng yuqori (maksimal) darajaga ko'tariladi, bozor ushbu mollar bilan haddan ziyod to'yinadi, yangiliklarga oid harajatlar kamayadi, ish hajmini bundan ortiq oshirib bulmay qoladi.	“Cho'kish davri” tovar iste'mol uchun jozibadorligini yo'kotadi, sotish hajmi tushib ketadi, mahsulotning bozordagi sig'imi tushib ketadi.

Ushbu tsiklik jarayonni piramida shaklida ham tuzib chiqish mumkin va bu holat uning umumiy hayotiyiligini aniq ifoda etadi. Iqtisodiy nochorlik davomiyligi har bitta korxonada turlicha kechadi va yakun topadi. Bundan shunday xulosaga kelinadiki har qanday korxonaning oxirgi manzili bu iqtisodiy nochorlik, bankrotlik ekan. Faqat ushbu davriylik har qaysi korxonada turlicha oraliqda kechadi. Ya'ni tsiklik jarayon bitta korxonada tezroq, bitta korxonada sekinroq kechadi.

Iqtisodiy nochorlikka va bankrotlikka, nisbatan oxirgi manzilning haqligi bu tartibda to'g'ri bo'lmaydi. SHu sababi aynan shart iqtisodiy nochorlik, bankrotlikka uchragan korxonaga nisbatanгина yuqoridagi fikrlash o'rinli bo'ladi.

Umumiy jihatdan, bu nochorlik va bankrotlikni davlat va jamiyatga ortiqcha ziyon olib kelmasligiga imkon beruvchi bankrotlik taomillarini belgilash lozim.

Bankrotlikka olib keluvchi sabablarni olimlar tomonidan uchta guruhga bo'lib o'rganish tavsiya etiladi.

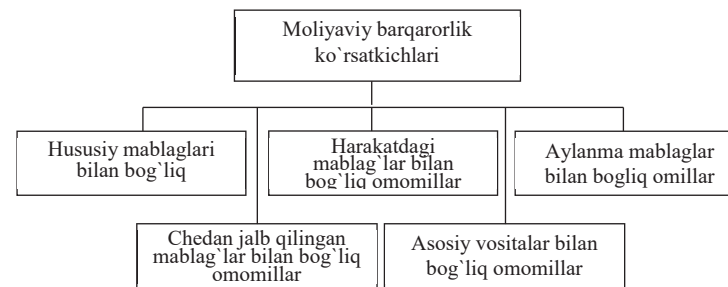
1. Iqtisodiy omillar
2. Tashkiliy omillar
3. Ijtimoiy –siyosiy omillar

Iqtisodiy nochorlikka olib keluvchi sabablar sifatida i.f.n. dotsent S. Najmiddinov va N. Xasanov lar tomonidan quyidagi 12 ta sabab ko'rsatiladi.

1. O'z oborot mablag'lari etishmovchiligi;
2. Mahsulotlarni haqiqiy narxini belgilash mexanizmining yo'qligi;
3. Shartnoma intizomining shakllanmaganligi;
4. Korxonada yuridik xizmatning past darajada yo'lga qo'yilganligi;
5. Ijtimoiy, madaniy va ma'ishiy obyektlarni saqlashga harajatlarning ko'pligi;
6. Debitor va kreditor qarzdorlikni o'sib ketishi;
7. Asosiy ishlab chiqarish zarari hisobiga tugallanmagan kapital qo'yilmalarga yo'l qo'yilishi;
8. Nolikvid tovar, moddiy boyliklarning saqlanib qolishi;
9. Noishlab chiqarish harajatlari;
10. Oborot mablag'lari o'z aksiyalarini sotib olishga ishlatilishi;
11. Soliqqa tortish va hisoblashdagi korxonalar rahbarlari va iqtisodiy xizmat xodimlarining yo'l qo'yadigan kamchilik va xatolari;
12. Korxonalarning tijorat faoliyati haqidagi axborotlarining boshqalarga ma'lum bo'lishi.

2. Moliyaviy barqaror, moliyaviy xavf-xatari bor va moliyaviy nobarqaror firma va kompaniyalar faoliyatining tahlili

Iqtisodiy nochorlikka olib keluvchi asosiy sabablardan biri korxonadagi moliyaviy salohiyatni tushib ketishi bilan izohlanadi. Moliyaviy salohiyatni o'zgarish darajalariga muvofiq firma va kompaniyalarni moliyaviy jihatdan barqaror, moliyaviy xavf-xatari bor hamda moliyaviy jihatdan nobarqaror firma va kompaniyalarga ajratish mumkin.

1-rasm. Firma va kompaniyalarning moliyaviy barqarorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi

Moliyaviy barqarorlikni ko'rsatkichlar tizimini taqqoslaydigan bo'lsak ular orasida katta farqni sezish mumkin.

Rus olimlari L.V. Dontsova va N.A. Nikiforovalar tomonidan moliyaviy barqarorlikni aniqlashda quyidagi ko'rsatkichlar tizimiga tayanish tavsiya etiladi.

2-jadval

Moliyaviy barqarorlik koeffitsientlari

Ko'rsatkichlar	Aniqlanishi	Normal darajasi
Kapitallashuv darajasi	Qarz kapitali/Xususiy kapital	1.5 dan yuqori bo'lmagan xollarda
O'ziga tegishli mablag'lar bilan ta'minlanish koeffitsenti	Xususiy kapital-Oborotdan tashqari aktivlar*/Oborot aktivlar**	Kuyi darajasi 0.1 K>0.5
Moliyaviy mustaqillik koeffitsenti	Xususiy kapital/Balans jami	Km>0.4+0.6
Moliyalashtirish koeffitsenti	Xususiy kapital/Qarz kapitali	Kk>0.7
Moliyaviy barqarorlik koeffitsenti	Xususiy kapital+Uzoq muddatli majburiyatlar/Balans jami	Kb>0.6

*-uzoq muddatli aktivlar

**-joriy aktivlar

Firma va kompaniyani moliyaviy jihatdan barqaror deyish mumkin qachonki, uning holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar normal holatdan yuqori darajada bo'lsa, firma va kompaniyalar moliyaviy jihatdan havf-xatari bor deyish mumkin qachonki, ko'rsatkichlar darajasi normal darajada va undan tushib ketsa, moliyaviy nobarqaror deyish mumkin qachonki uning ko'rsatkichlar tizimini ifodasi normal darajadan keskin tushib ketsa. Uning chegaraviyligini har bitta ko'rsatkichlar tizimiga nisbatan alohida belgilash lozim.

Amaliyotda, moliyaviy barqarorlikni belgilashning eng muhim metodik jihati aktivlarni (uzoq muddatli aktivlar hamda zaxira va xarajatlarni) manbalashdagi holat ko'rsatkichlariga qarab belgilanadi.

3-jadval

Tovar moddiy zaxiralarni qoplashga tegishli manbalar (ming so'mda)

Ko'rsatkichlar	Yil boshiga	Yil oxiriga	Farqi (+,-)
1	2	3	4
1. O'z mablag'larining manbalari	383086	816216	433130
2. Uzoq muddatli aktivlar	517950	502316	-15634
3. Tovar-moddiy zaxiralarni qoplashga tegishli o'z manbalari (1-2)	-134864	313900	448764
4. Uzoq muddatli kredit va qarzlarni	801520	427168	-374352
5. Tovar-moddiy zaxiralarni qoplashga tegishli o'zlik va uzoq muddatli qarz manbalari (3+4)	666656	741068	74412
6. Qisqa muddatli kredit va qarzlarni	588055	1200816	642761
7. Tovar-moddiy zaxiralarni qoplashga tegishli jami manbalar (5+6)	1254711	1941884	687173
8. Tovar-moddiy zaxiralarning jami	951735	1757145	805410

Jadval ma'lumotlari asosida tovar moddiy zaxiralarni qoplash yuzasidan o'z va qarzga olingan mablag'larning yetarliligi yoki etishmasligini hisob kitob qilish lozim.

3. Firma va kompaniyalar iqtisodiy nochorligini tahlili

Xo'jalik yurituvchi subyektlar o'z harakat maydonida va uning ta'sirida rivoj topadilar, qayta tashkil etiladilar va bonkrot bo'ladilar. Tashkil etilayotgan har bir firma, kompaniya qatorida albatta o'z faoliyatini to'xtatayotgani ham bo'ladi. Negaki bozor - bu avvalo raqobat demakdir. U imkon qadar bozorga xos tarzda faoliyat va harakatdagi o'zgaruvchanlikni talab etadi. Raqobatga bardosh bera olmagan firma va kompaniyalar o'z o'rnini boshqa firma va kompaniyalarga bo'shatib beradilar.

Korxonalarining iqtisodiy-moliyaviy ahvoriga baho asosida iqtisodiy nochorlikni belgilashda turlicha karashlarni uchratish mumkin. Quyida ularning ayrimlariga to'xtalishni lozim topdik.

Korxonalar va firmalarni bonkrot deb e'lon qilish va ularni tugatish shartlari davlat nomidan ish ko'ruvchi organlar tomonidan qat'iy belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Bunday vakolatga O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot Vazirligi xuzuridagi Iqtisodiy nochor korxonalar ishlari Ko'mitasi ega. Ushbu Qo'mita tomonidan firma va kompaniyalar (korxonalar)ni iqtisodiy nochor deb e'lon qilishning tartiblari belgilab boriladi va nazorat qilinadi.

O'zbekiston Respublikasi korxonalarini sinish va sanatsiya o'tkazish masalalari bo'yicha xukumat komissiyasi tavsiya etgan «Korxonalarini moliyaviy tahlil qilish bo'yicha uslubiy tavsiyalar» (1997 yil 17 aprel) da 12-ta ko'rsatkichni hisoblash va tahlil qilish tavsiya etilgan.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning raqobatdoshlik ko'rsatkichlari tahlili shuni ko'rsatadiki, korxonalar raqobatda sinmasligi uchun quyidagilarga amal qilishlari lozim:

- mavjud mablag'larini to'g'ri joylashtirish va boshqarish;
 - ijobiy faoliyat natijaviyligiga erisha borish;
 - debitor qarzlarni ko'paytirmaslik yo'llarini topish, mavjud debitor qarzlarni muddatida qaytarish chora tadbirlarini ko'rish;
 - kreditor qarz majburiyatlarini to'lov muddati bo'yicha nazoratini olib borish.
- Firma va kompaniyalar iqtisodiy nochorligini belgilashda quyidagi ko'rsatkichlar tizimiga tayanish lozim:
- firma va kompaniya to'lov layoqati, qoplov koeffitsientini o'rganish;
 - firma va kompaniyaning moliyaviy mustaqillik va qaramlik darajasini o'rganish;
 - uzoq muddatli va joriy aktivlarni manbalashning holatini o'rganish;
 - o'z va qarz mablag'lari orasidagi nisbatni o'rganish;
 - aktivlar, kapital va majburiyatlar rentabelligini o'rganish
 - ishlab chiqarish quvvatlaridan haqiqiy foydalanish darajasini o'rganish;

-asosiy va nomoddiy aktivlardan foydalanish darajasini o'rganish;
 -muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik qarzlari holatini o'rganish.

4-jadval
Korxonalar iqtisodiy nochorligini tahliliy ko'rsatkichlari va ularni me'yoriy darajalari

Ko'rsatkichlar	Aniqlanish tartibi	Me'riy chegara	Nochorlik belgisi
1	2	3	4
Firma va kompaniyaning to'lov layoqati	Kt=Joriy aktivlar/muddati kelgan to'lov majburiyatlari	2-3	Kt<2
Firma va kompaniyaning moliyaviy mustaqillik ko'eff.	Km=O'z mablag'lari manbaya/Jami mulk	Km >50%	Km <50%
Uzoq muddatli va joriy aktivlarni manbalanishi	Oborot mablag'lari naqdligi-moddiy g'amlamalar/O'z mablag'lari+Uzoq muddatli qarz mablag'lari-Moddiy g'amlamalar	Ortiqcha-lik	Etishmovchilik
O'z va qarz mablag'lari nisbati ko'eff.	Ka=O'z mablag'lari/qarz mablag'lari	Ortiqcha-lik	Etishmovchilik
Aktivlar, kapital va majburiyatlar rentabelligi	Kr=Sof foyda/Aktiv yoki kapital+majburiyat	Kr>0	0 dan kichik
Ishlab chiqarish quvvatlaridan haqiqiy foydalanish darajasi	Kf=Ishlab chiqarish quvvatining haqiqiy darajasidagi mahsulot hajmi/teknik loyiha bo'yicha ishlab chiqarilishi lozim bo'lgan hajm	Kf=1 >0	Kf=1 <0
Asosiy vosita va nomoddiy aktivlar eskirishini jang'arilish ko'eff.	Ke=Asosiy va nomoddiy aktivlarni eskirish qiymati/Asosiy vosita va nomoddiy aktivlarni boshlang'ich qiymati	Ks>0.5	Ks<0.5
Muddati o'tgan majburiyatlar holati	Kd/k=Muddati o'tgan majburiyatlar/jami majburiyatlar	Kd/k<0.5	Kd/k>0.5

Qarzdorning pul majburiyatlari bo'yicha kreditorlar talablarini qondirishga va (yoki) majburiy to'lovlar bo'yicha o'z majburiyatini bajarishga qodir emasligi, agar tegishli majburiyatlar va (yoki) to'lovlar majburiyati yuzaga kelgan kundan e'tiboran uch oy davomida qarzdor tomonidan bajarilmagan bo'lsa, uning bankrotlik alomatlarini deb e'tirof etiladi.

O'zbekiston respublikasi iqtisodiyot vazirligi huzuridagi Iqtisodiy nochor korxonalar ishlari Ko'mitasining "Korxonalarning moliyaviy iqtisodiy ahvoli monitoringi va tahlilini o'tkazish mezonlarini aniqlash tartibi to'g'risidagi qarori"⁵⁸ ga muvofiq korxonalar moliyaviy-iqtisodiy holati bo'yicha quyidagi guruhlariga bo'linadi:

- iqtisodiy barqaror;
- iqtisodiy tahlikali (havf xatarli);

▪-iqtisodiy nobarqaror*-*:

*to'lovga qobilligini tiklash imkoniga ega bo'lgan korxonalar:

**to'lovga qobilligini tiklash imkoniga ega bo'lmagan korxonalar.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy holatini baholash yuzasidan O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi huzuridagi Iqtisodiy nochor korxonalar ishlari Qo'mitasining "Korxonalarning moliyaviy iqtisodiy ahvoli monitoringi va tahlilini o'tkazish mezonlarini aniqlash tartibi to'g'risidagi qarori"ga muvofiq qo'yidagi ko'rsatkichlar tizimini o'rganish tavsiya etiladi.

- To'lov layoqati yoki qoplash koeffitsenti (Ktl):
- O'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanish koeffitsenti (Kat)
- Korxonalar aktivlari va harajatlari rentabelligi (Ra, Rx)

Yakuniy xulosani chiqarish yuzasidan shunidek quyidagi ko'shimcha ko'rsatkichlar o'rganiladi:

- O'zmablag'lari va qisqa muddatli qarz mablag'lari nisbati koeffitsenti (Ko'q)
- Ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish koeffitsenti(Kquv)
- Asosiy vositalarning eskirish koeffitsenti (Kesk)

Iqtisodiy nochorlik tahlili yuzasidan o'rganiladigan asosiy masalalar qatorida pullik majburiyatlar va majburiy to'lovlar bo'yicha muddati o'tgan kreditorlik qarzarining mavjudligiga, korxonaning qisqa muddali majburiyatlarini joriy aktivlar bilan to'lashga qodir emasligiga, rentabellikning quyi darajasi yoki zararga ishlash holatiga alohida ahamiyat qaratiladi.

Korxonalar moliyaviy -iqtisodiy holatini baholashning asosiy ko'rsatkichlari tavsifi:

Muddati o'tgan kreditorlik majburiyatlari sifatida pullik va majburiy to'lovlar bo'yicha to'lov muddati kelib uch oydan ortiq muddat o'tgan kreditorlik majburiyatlarini summasi nazarda tutiladi.

Muddati o'tgan kreditorlik majburiyatlari summasi (O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining 2002 yil 27 dekabrda 140-sonli buyrug'iga 1-sonli ilova, O'zR AV tomonidan 2003 y. 24 yanvarda ro'yxatga olingan N 1209 sonli (o'zgarishlari 11.10.2012 yil 1209-5 rakamli tartibi bilan ro'yxatdan o'tgan) "Buxgalteriya balansi" moliyaviy hisobot shaklining 492 satridan (O'zR AV tomonidan 20.12.2004 yil №-1209-2 bilan ro'yxatga olingan Moliya Vazirligi buyrug'iga asosan) yoki Buxgalteriya balansiga ilova sifatida berilgan (O'zR AV tomonidan 11.10.2012 yil 1209-5 rakamli tartibi bilan ro'yxatdan o'tgan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi buyrug'iga ko'ra tuziladigan) "Muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik qarzlari rasshifrovkasi" dan olinadi.

Qoplash (to'lov layoqati) koeffitsenti joriy aktivlar summasining uzoq muddatli majburiyatlar summasiga kamaytirilgan jami majburiyatlarni qoplashga imkonligini harakterlaydi.

5-jadval

Korxonalarining moliyaviy iqtisodiy ahvoli monitoringi va tahlilini o'tkazish mezonlari

Ko'rsatkichlar	Iqtisodiy holat no'barqaroligi
Asosiy ko'rsatkichlar	
To'lov layoqati yoki qoplash koeffitsenti (Ktl):	Ktl - 1.25 dan kichik bo'lsa
O'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanish koeffitsenti (Kat)	Kat -0.2 dan kam chiqsa
Korxonada aktivlari va harajatlari rentabelligi (Ra, Rx)	Ra, Rx -0 dan past bo'lsa
Qo'shimcha ko'rsatkichlar	
O'z mablag'lari va qisqa muddatli qarz mablag'lari nisbati koeffitsenti (Ko'q)	Ko'q -1.25 dan tushib ketgan xollarda
Ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish koeffitsenti (Kquv)	Kquv -0.5 dan tushib ketganda
Asosiy vositalarning eskirish koeffitsenti (Kesk)	Kesk - 0.5 dan oshib ketganda

Yuqoridagi manbalarga tayangan holda shuni ta'kidlash lozimki, Respublikamizda korxonalarining iqtisodiy nochorligini tahlil qilishda uch guruhdan iborat ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi;

Birinchi guruh ko'rsatkichlar; muddati 3 oydan ortgan kreditorlik qarzlarini borligi va manfiy rentabellik darajasi;

Ikkinchi guruh ko'rsatkichlarga; to'lovga qobillik, aylanma mablag'lar bilan ta'minlanish ko'rsatkichlari;

Uchinchi guruh ko'rsatkichlarga; aktivlar rentabelligi, xususiy va chetdan jalb qilingan mablag'lar nisbati, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish holati, asosiy kapitalni eskirishi kabi ko'rsatkichlar kiritiladi.

4. Korxonada iqtisodiy nochorligini prognozlashdagi modellar

Iqtisodiy nochorlikni prognozlash, bankrotlik xavf xatarini aniqlashning xalkaro amaliyotda juda katta tajribasi to'plangan va ularga doimo amal qilib kelinmoqda. Iqtisodiy nochorlikni aniqlash va bankrotlik haf xatarini hisoblashning ilk urinishlari ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda AQSH va Evropa davlatlarida kuzatiladi. Bankrotlik holatini baholash tahlilda eng muammoli masalalar sirasiga kiradi. SHu sababli bu jarayon har bitta davlatning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda tartiblandi.

Iqtisodiy nochorlikni aniqlash va bankrotlikni baholashni xalqaro amaliyotda qo'llanilayotgan yondashuvlarini quyidagi chizmada aks etirish mumkin.

1-jadval

Iqtisodiy nochorlikni aniqlashning g'arb amaliyotidagi ayrim modellari

Nochorlikni aniqlashdagi	1. Altmanning ikkita faktorli modeli
	2. Altmanning besh faktorli modeli
	3. Firmaning likvidatsion qiymatini aniqlash usuli (Uiloksa modeli)
	4. Koeffitsent tahlili modeli
	5. Integral baholash modeli
	6. Fulmer modeli

yondashuvlar	7. Moliyaviy strategiya matritsasi
	8. U. Biver ko'rsatkichi bo'yicha korxonada moliyaviy holatini baholash
	9. Korxonada moliyaviy holatini reyting baholash

Korxonalar iqtisodiy nochorligini aniqlashning va uning bankrotlik holatini bashoratlashning eng ommaviylashgan modeli sifatida Nyu-York universiteti professori E. Altmanning ikki faktorli modeli qo'llaniladi.

2-jadval

Ikki faktorli Za-modeli $Za = -0,3877 - 1,0736 * K1 + 0,0579 * K2$	
Ko'rsatkichlar	Aniqlanishi
Ummumiy koplash koeffitsenti (K1)	Joriy aktivlar/joriy majburiyatlar
Moliyaviy bog'liqlik koeffitsenti (K2)	Qarz mablag'lari/balans jami

E. Altman tomonidan tavsiya etilgan va xorijiy amaliyotda bankrotlik ehtimolini aniqlashning besh faktorli modeli quyidagi ko'rinishga va bog'lanishga ega.

3-jadval

Besh faktorli Za-modeli $Za = 1,2 + 1,4K2 + 3,3K3 + 0,6K4 + 1,0K5$	
Koeffitsent	Aniqlanishi
K1 =	Xususiy oborot kapitali/Aktivlar summasi
K2 =	Taqsimlanmagan foyda/Aktivlar summasi
K3 =	Foizlar tulagunga qadar foyda/Aktivlar summasi
K4 =	Xususiy kapitalni bozor qiymati/qarz kapitali
K5 =	Sotish hajmi/Aktivlar summasi

Bankrotlik ehtimoli bo'yicha qarorlar chiqarishda quyidagi me'rlarga tayaniladi.

4-jadval

Darajalar miqdori	Bankrotlik Ehtimoli
Agar $Z < 1.81$ bo'lsa	Bankrotlik ehtimoli yuqori deb
Agar $Z > 2.7$ va undan yuqori	bankrotlik ehtimoli past deb qaraladi.

Ushbu model asosida Altman 66 ta korxonada izlanish olib borgan xolda 1946-1965 yillar oraligida yarmi bankrotlikka yuz to'g'ani, yarmi faoliyatini yuqori suratlarda davom ettirgani aytiladi⁵⁹.

1997 yilda Altman boshchiligidagi bir guruh amerikalik iqtisodchilar tomonidan bankrotlik ehtimolini aniqlashning etti faktorli modeli ishlab chikildi Ushbu model bankrotlikni 70 foizgacha aniqlikda hisoblash imkonini beradi.

Ushbu yettita ko'rsatkich quyidagilardan iborat

1. Aktivlar rentabelligi
2. Foyda dinamikasi
3. Kredit foizlarini koplash koeffitsenti
4. Komulyativ foyda

⁵⁹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 205 page.

5. Qoplash koeffitsenti (likvidlik)
 6. Avtonomiya koeffitsenti
 7. Jami aktivlar harakatlanish koeffitsenti
- 1972 yilda Iqtisodchi Lis Britaniya korxonalarida bankrotlik ehtimolini aniqlashning 4 faktorli modelini ishlab chiqqan.

5-jadval

Turt faktorli Z1-modeli Z1=0,063K1+0,692K2+0,057K3+0,601K4	
Koeffitsent	Aniqlanishi
K1=	Oborot kapitali/Aktivlar summasi
K2=	Sotishdan foyda/Aktivlar summasi
K3=	Taqsimlanmagan foyda/Aktivlar summasi
K4=	Xususiy kapital/Qarz kapitali

1997 yil britaniya olimi Taffler kompaniyalar moliyaviy holatini baholashning muhim ko'rsatkichlari (foйда, oborot kapitali, moliyaviy risk, likvidnost kabi)ga tayangan holda 4 faktorli modelni tavsiya kildi.

6-jadval

To'rt faktorli Zt-modeli Zt=0,53R1+0,13R2+0,18R3+0,16R4	
K1=	Sotishdan foyda/Qisqa muddatli majburiyatlar
K2=	Oborot aktivlar/Majburiyatlar summasi
K3=	Qisqa muddatli majburiyatlar/Aktivlar summasi
K4=	Tushum/Aktivlar summasi

Taffler formulasi echimida Bankrotlik ehtimoli bo'yicha qarorlar chiqarishda quyidagi me'yorlarga tayaniladi.

7-jadval

Darajalar miqdori	Bankrotlik ehtimoli
Z= 0.3 dan katta bo'lsa	Kompaniyaning uzoq muddatli kelajagi bor deb qaraladi
Agar Z=0.2 dan kichik bo'lsa	Bankrotlik ehtimoli bor deb qaraladi

Amerikalik moliyaviy analitik U.Biver korxonalar moliyaviy holatini baholash orqali bankrotlik darjasini tahlil etishning quyidagi javalini tavsiya etadi

8-jadval

Ko'rsatkichlar	Hisob kitob uchun formula	Bankrotlik ehtimoli mavjudligi		
		Mavjud emas	5 yildan keyin	1 yildan keyin
Koeffitsent Bivera	Sof foyda-Amortizatsiya/Uzoq muddatli majburiyatlar+Qisqa muddatli majburiyatlar	>=0.4-0.45	>=0.17	-0.15
Aktivlarni moliyaviy	Sof foyda*100/Aktiv	6-8	4	-22

rentabelligi	jami			
Moliyaviy leverej koeffitsenti	Uzoq muddatli majburiyatlar+Qisqa muddatli majburiyatlar/Aktiv jami	<=37	<=50	<=80
Aktivlarni sof oborot kapitali bilan qoplanishi koeffitsenti	Xussuiy kapital-Oborotdan tashqari aktivlar/aktivlar jami	>=0.4	>=0.3	>=0.06
Qoplanish koeffitsenti	Oborot aktivlar/Qisqa muddatli majburiyatlar	<=3.2	<=2	<=1

Irkutiya Moliya Akademiyasining bir guruh olimlari tomonidan bankrotlikni ehtimolini aniqlashning 4 faktorli modli yaratilgan uning tarkibiy tuzilishi quyidagiladan iborat.

9-jadval

To'rt faktorli Zi modeli Zi= 8,38K1+K2+0,054K3+0,64K4	
Faktorlar	Aniqlanishi
K1-	Xususiy oborot kapitali/Aktivlar
K2	Sof foyda/Xussuiy kapital
K3	Sotishdan sof tushum/Aktivlar
K4	Sof foyda/Ishlab chikarilgan mahsulot tannarxi

Ushbu model bo'yicha Zi- miqdorining o'zgarishiga qarab quyidagi xulosalar chiqariladi.

10-jadval

Darajalar miqdori	Bankrotlik ehtimoli
Agar Zi qiymati 0 dan kichik bo'lsa	Bankrotlik ehtimoli juda yuqori (90-100%)
Agar Zi 0- 0,18 gacha oraliqda bo'lsa	Bankrotlik ehtimoli yuqori (60-80%)
Agar Zi 0,18-0,32 gacha bo'lsa	Bankrotlik ehtimoli o'rtacha (35-50%)
Agar Zi 0,32- 0,42 gacha bo'lsa	Bankrotlik ehtimoli past(15-20%)
Agar Zi 0,42 dan yuqori bo'lsa	Bankrotlik ehtimoli juda past deb topiladi(10% gacha)

Shuningdek hamma uchun yagona bo'lgan modelning o'zi yo'q va bunday modelni yaratishni imkoni ham yo'q. Ushbu modellar har bitta sektorda va uning tarkibiy birliklari uchun alohida, shu davrning xususiyatli jihatlarini hisobga olgan holda tuzib chiqilishi lozim.

5. Iqtisodiy nochor firma va kompaniyalar faoliyatini moliyaviy sog'lomlashtirishda xalqaro tajribalar hamda, ulardan foydalanish

Bankrotlik bizning qonunchiligimizga, respublikamizda bozor munosabatlari rivojlana borib, erkin raqobatga tobora keng yo'l ochilgan, tadbirkorlarning nochor ahvolda tushib qolishi bilan bog'liq munosabatlar yuzaga kela boshlagan paytdan boshlab, ya'ni, bankrotlik holatining vujudga kelishini huquqiy jihatdan tartibga solishning zaruriyatning ortishi bilan yangi huquqiy institut sifatida kirib keldi.

Xorijiy davlatlarda bankrotlik instituti katta muammoli masala sifatida tan olinadi. Ularda bu bob bir necha yuz yillar davomida qo'llanib kelinmoqda. Jumladan, bankrotlik bilan bog'liq munosabatlar dastlab XVI asrning o'rtalarida qonun normalari bilan tartibga solina boshlangan. Aksariyat xorijiy davlatlarning qonunchiligiga ko'ra, kreditorlik qarz majburiyatini bajarish muddati boshlangan

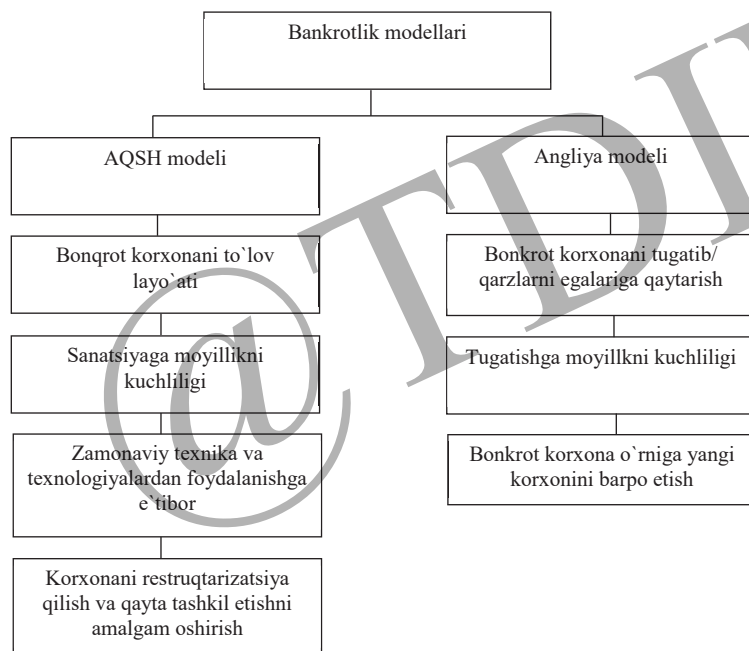
kunning ertasidan boshlab, korxonani bankrot deb e'tirof etish mumkin. Ya'ni, korxonaning mol-mulki qiymatidan uning qarz majburiyatlari qiymati oshgan bo'lishi yoki kreditorlarning talablari ma'lum vaqt mobaynida ijro etilmayotgan bo'lishi ularning qonunchiligida talab qilinmaydi. Ammo shu bilan birga ularda bankrot deb e'tirof etilishi uchun korxonaning kreditorlik qarzining eng oz qiymati belgilab qo'yilgan. Masalan, AQSHda 5 ming dollar, Angliyada 750 funt sterling, Rossiyada eng kam oylik ish haqining 500 (jismoniy shaxslar uchun 100) baravari miqdorida va h. k.

Bankrotlik to'g'risidagi chet el tajribalarini tahlili shuni ko'rsatadiki, bankrotlik to'g'risidagi qonunlar asosan ikki yo'nalishga yoki modelga ega.

Birinchi; Buyuk Britaniya modeli bo'lib, bunda bankrotlik to'g'risidagi qonunchilik bankrotga uchragan korxonaga berilgan qarzlarni egasiga qaytarib berilishini ta'minlashga qaratilgan. Masalaning bunday tarzda qo'yilishi asosan korxonani tugatish asosida amalga oshiriladi.

Ikkinchi model esa Amerika modeli bo'lib, bunda qonunchilik bankrotga uchragan korxonani turli chora-tadbirlar yordamida to'lov layoqatini tiklab, xo'jalik faoliyatini davom ettirishga qaratilgan.

Bugungi kunda, O'zbekiston Respublikasida ham Bankrotlik to'g'risidagi qonunchilik ana shu ikki model asosida rivojlanib, takomillashib bormoqda.

1-rasm. Bankrotlikni xalqaro modellari va ularni o'ziga xos xususiyatlari

Bankrotlikka oid qonunchilik jahon miqyosida 2 xil yo'nalishda rivojlanib bormoqda. Birinchi yo'nalishning mohiyati shundan iboratki (Angliya, Germaniya va boshqa davlatlarda), bunda bankrotlikka oid qonunchilikning mohiyati asosan nochor ahvolga tushgan korxonani tezroq tugatib (bankrot qilib), uning kreditorlari qarzini qaytarishga qaratilgan bo'ladi. Qonunchilikdagi ikkinchi yo'nalish bo'yicha (AQSH, Frantsiya va boshqa davlatlarda) rivojlanayotgan davlatlardagi bankrotlikka oid huquq normalarida nochor ahvolga tushgan korxonani imkon qadar saqlab qolib, uni nochor ahvoldan chiqarishga ko'proq e'tibor beriladi.

Respublikamizning 1994 yilda qabul qilingan «Bankrotlik to'g'risida»gi Qonunida yuqoridagi, ikki yo'nalishni birlashtirishga qaratilgan huquqiy normalar aks etgan edi. Ammo keyinchalik qabul qilingan qonunlar va qonun osti hujjatlarining mazmuniga e'tibor berilsa, bizda ham bu sohada qonunchilikda ikkinchi yo'nalishning xususiyatlari ko'proq namoyon bo'la boshladi, ya'ni, ularda qarzdorni nochor ahvoldan chiqarishga yondashuvlarga ustunlik berilishi seziladi. Qonunchiligimizning bu yo'nalish bo'yicha rivojlanishi iqtisodiy jihatdan o'rinlidir. Xuddi shu jihatlarni agrar sektorda xo'jalik subyektlarini iqtisodiy nochorlik batqog'idan qo'tarishda qo'llanilgan chora tadbirlarda ham ko'rish mumkin. SHu sababli, Respublikamizda "Qishloq xo'jaligi korxonalarini sanatsiya qilish to'g'risida"gi Qonunning qabul qilinishi, amaldagi «Bankrotlik to'g'risida»gi Qonunda aynan qishloq xo'jaligi korxonalariga oid maxsus huquqiy normalarning kiritilganligi ham bejiz emas. Chunki bu Qonunlarda iqtisodiy nochorlikka yuz to'tgan qishloq xo'jalik korxonalarini bankrot deb e'tirof etish xususiyatlari bilan birga bunday korxonalarining iqtisodiy va huquqiy manfaatlarini himoya qilish, ularni moliyaviy qo'llab-quvvatlash hamda ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning chora-tadbirlari ham aniq belgilab berilgan.

Firma va kompaniyalarning faoliyatining iqtisodiy nochorligini o'rganishda baholanuvchi indiqatorlar MDH mamlakatlarida quyidagilar tarkiblanadi.

11-jadval

Moliyaviy inqirozlarni xavf xatarini aniqlash indikatorlari

Moliyaviy inqirozlarni kuzatish obyektlari	Indikator ko'rsatkichlari	
	Umumiy ko'rsatkichlar	Tarkibiy ko'rsatkichlar
Korxonaning sof pul oqimi	1. Korxonaga bo'yicha jami sof pul oqimi 2. Operatsion faoliyat bo'yicha sof pul oqimi	1. Sof Pul oqimini yetarliligi koeffitsenti 2. Pul oqimini likvidlik koeffitsenti 3. Pul oqimini samaradorlik koeffitsenti 4. Sof pul oqimini reinvestitsiya koeffitsenti
Korxonaning bozor qiymati	Korxonaga sof aktivlarining bozor qiymati bo'yicha summasi	1. Korxonaning bozoor qiymati 2. Foydaning kapitallashuvi koeffitsenti bo'yicha korxonaga qiymati
Korxonaga kapitali strukturasi	1. Xususiy kapital summasi 2. Qarzga olingan kapital summasi	1. Mustaqillik koeffitsenti 2. Kapitallashuv koeffitsenti 3. Moliyaviy barqarorlik koeffitsenti

Korxonada moliyaviy majburiyatlari tarkibi	1. Uzoq muddatli moliyaviy majburiyatlar summasi 2. Qisqa muddatli moliyaviy majburiyatlar summasi 3. Moliyaviy kreditlar summasi 4. Tovar (tijorat) krediti summasi 5. Hisob kitoblar bo'yicha joriy majburiyatlar summasi	1. Korxonaning uzoq muddatli va qisqa muddatli majburiyatlari nisbati koeffitsenti 2. Jalb kilingan moliyaviy va tovar kreditlari nisbati koeffitsenti 3. Kechiktirib bo'lmaydigan harajatlarning jami majburiyatlardagi salmog'i koeffitsenti 4. Kreditorlik majburiyatlarining aylanish koeffitsenti, davri
Korxonada aktivlari tarkibi	1. Oborotdan tashqari aktivlar (uzoq muddatli aktivlar) summasi 2. Oborot aktivlar summasi 3. Joriy debitorlik majburiyatlari summasi 4. Pullik aktivlar summasi	1. Yuqori likvidlikka ega mablag'lar bilan ta'minlanish koeffitsenti 2. Real pullik aktivlar bilan ta'minlanish koeffitsenti 3. Joriy likvidlik koeffitsenti 4. Kritik baholash koeffitsenti 5. Mutlaq likvidlik koeffitsenti 6. Oborot aktivlarning jami aktivlardagi salmog'i koeffitsenti 7. Debitorlik va kreditorlik majburiyatlari nisbati koeffitsenti 8. Debitorlik majburiyatlari aylanish davriyligi 9. Moliyaviy jarayonning davriyligi
Joriy harajatlari tarkibi	1. Joriy harajatlarning jami summasi 2. Doimiy joriy harajatlari summasi	1. Joriy harajatlari darajasi 2. Doimiy harajatlari darajasi 3. Operatsion richag koeffitsenti
Moliyaviy operatsiyalarning nochorlik zonasi bo'yicha konsentratsiya darajasi	1. Umumiy xaf xatar	1. Kritik xaf xatar koeffitsenti 2. Xa'loqatli xaf xatar koeffitsenti

Xorijiy amaliyotida ko'pincha iqtisodiy nochorlikni baholashda U.Biverning metodikasidan foydalaniladi. Iqtisodiy nochorlikni har bitta davlatga xos modeli bir biriga to'la to'kis mos tushmaydi. Buni bevosita shu davlatning moliyaviy shart sharoitlari, inflyatsiya darajalarini, moliyalashtirish, kreditlashning turlichaligi, soliq va byudjet siyosatini, hisob va amortizatsiya siyosati, ish unumi va samaradorligining turlichaligi va boshqa jihatlari bilan izohlash mumkin.

Nazorat savollar:

1. Iqtisodiy nochorlikni mikro firma va kichik korxonalarda belgilash tartibi?
2. Xususiy tadbirkorlik subyektlarini iqtisodiy nochorligini belgilash tartibi?
3. Iqtisodiy nochorlik belgilari mavjud, mavjud emasligini belgilashdagi mezonlar?
4. Iqtisodiy nochorlikni bashoratlash taomillari?
5. Iqtisodiy nochorlikni oldini olishda moliyaviy sog'lomlashtirish chora tadbirlarining ahamiyati?

6. Iqtisodiy nochorlik yuzasidan tugatish jarayoni qaysi hollarda qo'llaniladi?
7. Korxonani moliyaviy sog'lomlashtirishda resurlarni jalb etishning ichki va tashqi omillari?
8. Iqtisodiy nochorlikni oldini olishda marketing tahlilini ahamiyati?
9. Biznesni reinjenirlash deganada nimani tushunasiz?
10. Iqtisodiy nochorlikda korxonani ixtiyoriy tugatish taomillari nimada?
11. Iqtisodiy nochorlikni aniqlashning modellari va ularning qo'llashni muammoli jihatlari nimada?
12. Iqtisodiy nochorlikni aniqlashni rasmiy jihatlari belgilashning muhimligi?
13. Iqtisodiy nochorlikka tushishning ijobiy jihatlari ham mavjudmi?

25-bob. QIYOSIY TAHLIL VA MOLIVAVIY HOLATNI REYTING BAHOLASH

Reja:

1. Qiyosiy tahlil
2. Korxonalar moliyaviy holatini reyting baholashning ahamiyati.
3. Korxonalar moliyaviy holatini reyting baholash tartibi.
4. Moliyaviy tahlilni yakuniy xulosalarini rasmiylashtirish tartibi.

Tayanch soʻzlar:

Qiyosiy tahlil, taqqoslash tahlilining shartlari, reyting baholash maqsadi, reyting baholashning xususiyatlari, iqtisodiy va moliyaviy reyting, “Odilona baholash,

1. Taqqoslama (qiyosiy)tahlili

Moliyaviy tahlilda qiyosiy tahlil turi – koʻrsatkichlarni mutlaq va nisbiy ifodalarda keng doirada taqqoslash usuli sifatida ishlatiladi.

Metodik jihatdan ushbu usul gorizontal va vertikal, trend tahlili usullariga oʻxshaydi. Lekin ulardan tubdan farq etadi. Gorizontal tahlil vertikal tahlil usuli bilan toʻldiriladi, trend tahlil asosida uning ushbu obyekt buyicha doirasi kengayadi.

Taqqoslash (qiyosiy) tahlilida esa ushbu tahlil obyekti, yoki tahlil etilayotgan korxonaga boʻyicha maʼlumotlar boshqa subyektlar maʼlumotlari bilan, normativ meʼyorlar bilan, reja koʻrsatkichlari bilan, tarmoq boʻyicha oʻrtacha, ilgʻor koʻrsatkichlar bilan ham taqqoslanishi nazarda tutiladi.

Taqqoslash (qiyosiy) tahlilida moliyaviy hisobot elementlari va moddalarining oʻzgarishiga, moliyaviy holatni harakterlovchi koʻrsatkichlarga baho beriladi. Mutlaq ifodalar, nisbiy ifodalar bilan toʻldiriladi.

Moliyaviy tahlilda taqqoslash (qiyosiy) tahlilining shartlari:

- taqqoslashni interval oraliqlar bir xilda olinishi;
- taqqoslash koʻrsatkichlari bir xil oʻlchovli boʻlishi;
- taqqoslashni bazaviy koʻrsatkichi, normativ koʻrsatkichlarini belgilab olishda rasmiy jihatlariga amal etilishi;
- taqqoslashning obyektlari boʻyicha moliyaviy hisobotlarni tuzish qoidalari bir hilda boʻlishi;
- moliyaviy hisobot elementlari, moddalarini tarkiblash va koʻrsatkichlarini aniqlash metodikasi bir xilda boʻlishi lozim.

Taqqoslash usuli moliyaviy tahlilning anaʼnaviy usullari qatorida eng koʻp qoʻllaniladigan usul hisoblanib undan tahlilning boshqa usullari bilan birgalikda korxonaga moliyaviy holatini toʻla ochib berishda foydalaniladi. Bu jihati bilan qiyosiy tahlil ham moliyaviy tahlilning ham boshqaruv tahlilining usuli sifatida qaraladi.

1-jadval

Buxgalteriya balansini qiyosiy tahlili

Kiyosiy koʻrsatkichlar	Toʻlov layoqati	Moliyaviy mustaqillik	Xususiy kapital rentabelligi
Joriy davr	2.6	0.52	0.12
Moliya rejasi boʻyicha	2.5	0.55	0.15
Oʻtgan yilning shu davri	2.2	0.53	0.15
Normativ koʻrsatkich	3.0	0.50	0.10
Ilgʻor korxonaga koʻrsatkichi	3.4	0.70	0.16
Tarmoq oʻrtacha koʻrsatkichi	2.2	0.42	0.07
Farqi+,-			
Moliya rejasidan	+0.1	+0.03	-0.03
Oʻtgan yilga nisbatan	+0.4	+0.01	-0.03
Normativ koʻrsatkichga nisbatan	-0.4	-0.02	+0.02
Ilgʻor korxonaga nisbatan	-0.8	-0.18	-0.04
Tarmoq oʻrtacha koʻrsatkichiga nisbatan	+0.4	-0.10	+0.05

Jadval maʼlumotlaridan shuni xulosa qilish mumkinki joriy davrda korxonaning toʻlov layoqati (toʻlov majburiyatlarining toʻlov mablagʻlari hisobiga qoplanishi) 2.6 darajani tashkil etgan. Ushbu koʻrsatkichni moliya rejasidan (+0.1), oʻtgan yilga nisbatan (+0.4), tarmoq oʻrtacha koʻrsatkichiga nisbatan (+0.4) ijobiy oʻzgarishga ega ekanligini, normativga nisbatan (-0.4), ilgʻor korxonaga koʻrsatkichiga nisbatan (-0.8) past darajada ekanligini koʻrish mumkin. Korxonaning moliyaviy mustaqillik koeffitsenti moliya rejasiga nisbatan (+0.03), oʻtgan yilga nisbatan (+0.01) oʻsganligini, normativ koʻrsatkichiga nisbatan (-0.02), tarmoq boʻyicha oʻrtacha koʻrsatkichiga nisbatan (-0.10), ilgʻor korxonaga nisbatan (-0.18) pastligini, rentabellik koʻrsatkichi boʻyicha esa moliya rejasi va oʻtgan yilga nisbatan (-0.03), ilgʻor korxonaga nisbatan (-0.04) pastligini, normativga nisbatan (+0.02), tarmoq oʻrtacha koʻrsatkichiga nisbatan(+0.05) darajaga ortganligini kuzatish mumkin.

2. Korxonalar moliyaviy holatini reyting baholashning ahamiyati

Moliyaviy hisobotni va uning shakllarini “oʻqish”ga olimlar tomonidan turlicha tavsiflar beriladi. «Moliyaviy hisobotni oʻqish va tahlil qilish yoʻllari» deb nomlangan yoki «Kak chitat balans» deb nomlangan uquv adabiyotlaridan ham koʻrish mumkinki, oʻqish soʻzi juda keng maʼnoli tushuncha. Balansni qanday oʻkish mumkin, moliyaviy hisobotni oʻqish orqali nimalar bilanadi, oʻqish tahlil usulimi, tahlil oʻqishning usulimi bu kabi savollarga javob topish yuzasidan uning lugʻaviy maʼnosini tushunib olish lozim. Oʻqish deganda adabiy tilda matni oʻqish va tovushlarda ifoda etish tushuniladi. moliyaviy hisobotda esa bir yondashuv biroz murakkablashadi. Moliyaviy hisobotda matn yoʻq, unda faqat koʻrsatkichlar, qatorlar va ularga tegishli raqamlar mavjud .

“Oʻqish” soʻzi moliyaviy hisobotlar va ularning shakllariga nisbatan ishlatishning mohiyati shundaki ushbu hisobotlar faqat rakamlar ifodasidagi koʻrsatkichlarni tartibli joylashtirishdan iborat matnga oʻxshaydi. Matni oʻqish

mumkin faqat undagi raqamlar nimani ifoda etishini bilgan holdagina. Sodda qilib aytganda korxonada moliyaviy ahvolini moliyaviy hisobot shakllarida raqamlarda yashiringan soʻzlar orqali bilib olishni harakterlaydi.

Moliyaviy hisobotni “oʻqish”ni mazmunini nima tashkil etadi. Bizningcha moliyaviy hisobotni oʻqish deganda koʻrsatkichlarni arifmetik hisob-kitoblarsiz uni mantiqiy tavsiflash tushuniladi.

“Moliyaviy hisobotni oʻqish va tahlil qilish yoʻllari” deb nomlangan oʻquv adabiyotida ham “Kak chitat balans” oʻquv adabiyotida ham kitobning nomlanishida oʻqish soʻziga urgʻu berilgani bilan uning ichida “oʻqish”ga tasnifiy jihatdan izoh berilmaydi.

Moliyaviy hisobotni tahlil etish deganda – korxonaning muayyan sanaga boʻlgan moliyaviy ahvoli, faoliyati, moliyaviy ahvolidagi oʻzgarishlar haqidagi axborotlarni analitik qayta ishlash jarayonlar tizimi tushuniladi⁶⁰.

Yuqoridagi manbalarda keltirilishicha buxgalteriya balansini oʻqish va tahlil etish mazmunini quyidagilar tashkil etadi.

- korxonaning mulki, kapitali va majburiyatlarini baholash;
- kompaniya va firmalar toʻlovga qobilligi va likvidlilik koʻrsatkichlarini aniqlash;
- korxonaning iqtisodi va moliyaviy salohiyati, uning smaradorligini baholash;
- korxonaning moliyaviy barqarorligi, bozor va ish aktivligi koʻrsatkichlarini baholash;
- korxonaning iqtisodiy nochorligi va uni sogʻlamloshtirish yoʻllarini belgilash;
- korxonaning moliyaviy axvoli va uni yaxshilash yuzasidan muhim takliflar xozirlash tashkil etadi.

Bu bilan buxgalteriya balansini “oʻqish”, tahlil etish bilan bir qatorga koʻyilmoqda. Yaʼni, turli nomlanishdagi bir hil jihatlarni harakterlovchi soʻzga aylanib qolgan. Yuqoridagi tarkiblashda uqish va tahlil qilish kabi soʻzlarning ishlatilishida ularni bir mazmunda qarash ustunlik qiladi.

Buxgalteriya balansida oʻrganiladigan masalalar koʻlami nihoyatda kengki, ularni barcha adabiyotlarda bir xilda berilgan deyish qiyin. Masalan; ayrim manbalarda korxonada mablagʻlarini harakatchanligi va aylanuvchanligi, ish aktivligi, moliyaviy barqarorligi buxgalteriya balansini tahlili bobsida berilgan xolda (A.Vahobov, A.Ibroximov, N.Ishonqulov «Moliyaviy va boshqaruv tahlili») boshqa manbalarda ushbu oʻrganiladigan savollar alohida bob sifatida beriladi (Akramov E. «Analiz finansovogo sostoyaniya predpriyatiya» kitobi yoki Abdukurimov I.T. «Moliyaviy hisobotni oʻqish va tahlil qilish yoʻllari», shuningdek, Pardaev M.K. «Moliyaviy tahlil», «Moliyaviy tahlil» adabiyotlarida esa boblar yanada bulaklanadi)

Moliyaviy hisobotni oʻqishda, bir xil holatning har xil jihatlarini aks ettiruvchi hisobot shakllaridagi maʼlumotlarning oʻzaro mosligiga ham ahamiyat qaratiladi.

Masalan buxgalteriya balansida ayrim qatorlar boshqa moliyaviy hisobot shaklining tegishli qatorlari bilan mos kelishi lozim. Bu jihat moslikni, buxgalteriya balansining asosiy vositalar moddasini, asosiy vositalar harakati toʻgʻrisidagi hisobot shakli maʼlumotlariga mosligida, pul mablagʻlari toʻgʻrisidagi qatorini pul oqimi toʻgʻrisidagi hisobot shaklining tegishli qatorlariga mosligida, xususiy kapital toʻgʻrisidagi moddalarini xususiy kapital toʻgʻrisidagi shaklining tegishli qatorlariga mosligida koʻrish mumkin.

Buxgalteriya balansini oʻqish va tahlil etish orqali korxonada moliyaviy holatiga baho berishda oʻrganiladigan masalalar kengligi sababli ularni bir tizimga solib olish talab qilinadi.

Bu holatni quyidagi oʻrganiladigan boblar boʻyicha tuzib chiqish mumkin.

2-jadval

Korxonada moliyaviy holatini ifoda etuvchi birliklar				
Buxgalteriya balansini tahlili				
1. Aktivlar tarkibi, tuzilishi va dinamikasi tahlili			2. Passivlar tarkibi, tuzilishi va diamikasi tahlili	
3. Toʻlov layoqati tahlili	4. Likvidlik tahlili	5. Moliyaviy barqarorlik tahlili	6. Kreditga qodirlik tahlili	7. Moliyaviy va iqtisodiy salohiyat tahlili
Buxgalteriya balans va moliyaviy natijalar hamda bir xil jihatning boshqa tomonlarini aks ettiruvchi hisobotlar asosida oʻrganiluvchi boblar				
8. Bozor aktivligini tahlili	9. Ish aktivligini tahlili	10. Moliyaviy holatni bashoratlash	11. Majburiyatlar tahlili	12. Iqtisodiy nochorlik tahlili...
13. Reyting baholash				

Ushbu boblar bir xil holatning har xil jihatlarini aks ettiruvchi qolgan hisobot shakllari asosida oʻrganiladigan boblar bilan toʻldiriladi va yakunida moliyaviy holatga toʻliq baho beriladi.

Buxgalteriya balansini oʻqish yuzasidan balans tuzuvchi korxonaga, uning mulkiy shakliga, faoliyat turiga, balans tuzilgan davriylikka, balans oʻlchovi va korxonada yuridik manziliga tavsif berish birinchi bosqichda bajarilgan ishlar ketma ketligini harakterlaydi.

Uqishning keyingi bosqichida korxonaning jami aktivlari va ularning tashkil topish manbalariga, korxonada aktivlarning asosiy kapitalga va joriy kapitalga yoʻnalitirilgan qismiga, malaglar manbasida qaysi manba turining (oʻz va qarz) ustunligiga, moliyaviy faoliyat natijasi va uning qaysi shakllarda (pullik va pulsiz koʻrinishlarda) mavjudligiga, asosiy va nomoddiy aktivlarning holatiga, majburiyatlar va ularning nisbatiga, pul mablagʻlari va ularning qoʻproq qaysi shaklda turganligiga ahamiyat beriladi.

Buxgalteriya balansini gorizontaal (boʻylamasiga) va vertikal (yonlamasiga) tahlili boʻyicha olimlar tomonidan turlicha qarashlarni mavjudligi uquvchini albatta eʼtiborini tortadi. Masalan; prof. M.K. Pardaev oʻzining «Moliyaviy tahlil» oʻquv qoʻllanmasida moliyaviy tahlilning asosiy shakllari sifatida gorizontaal, vertikal,

⁶⁰ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 427 page.

dinamik, makon, nisbiy ko'rsatkichlar, omilli tahlilni keltirgan holda, shu erda gorizontol va vertikal tahlilga izoh beradi.

«Gorizontol tahlil - hisobot davrini o'gan yil ko'rsatkichlari bilan solishtirish» tahlilidir.

Vertikal tahlil - tarkibiy tahlil bo'lib tahlil qilinayotgan obyektning barcha qismlari bo'yicha o'rganish» dan iborat deyiladi.

Boshqa bir manbada gorizontol tahlil – moliyaviy holat tahlilida ko'rsatkichlarni davriy va dinamik o'zgarishlarini aniqlashni nazarda tutadi. (N.P.Lyubishin, N.E.Babicheva "Fiansoviy analiz" M.:Ekspo-2010, 41 bet)

Vertikal tahlil tarkibiy tahlil asosi hisoblanib, moliyaviy va boshqa hisobotlar, analitik jadvallarga ko'rsatkichlarni tarkilashni, tahlil etiladigan davrlar bo'yicha dinamik o'zgarishlarini harakterlaydi. Masalan balansning alohida qatorlarining balans jamida to'tgan ulushini aniqlash tartibi vertikal tahlilga misol bo'ladi. (N.P.Lyubishin, N.E.Babicheva "Fiansoviy analiz" M.:Ekspo-2010,43-44 bet)

Professor V.Pozdnyakovning fikricha gorizontol tahlil deganda bazaviy ko'rsatkichlar (o'tgan yil, o'rtaacha) nisbatan mutlaq va nisbiy o'zgarishlarini aniqlash nazarda tutiladi.

E'tibor bergan bo'lsangiz, gorizontol tahlil solishtirish, taqqoslash usulining o'zidan iborat bo'lib qolmoqda.

Bizningcha, moliyaviy hisobotni gorizontol tahlili deganda – moliyaviy hisobot elementlari va moddalarini mutlaq va nisbiy ifodalarda, hisobot davri boshiga yoki o'tgan yilga nisbatan qiyosiy o'rganishga aytiladi.

Vertikal tahlil deganda – moliyaviy hisobot elementlari va moddalarini mutlaq va nisbiy ifodalarda tarkibiy o'rganishga aytiladi.

Tahlilda har ikkala usul eng ko'p qo'llaniladigan usul hisoblanadi. Ushbu usullar orqali kompaniya va firmalarni mulki, kapitali, majburiyatlarini umumiy va tarkibiy o'zgarishlariga baho beriladi. Umumiy o'zgarishlar buxgalteriya balans ma'lumotlari asosida olinsa, tarkibiy o'zgarishlar buxgalteriya yoki moliyaviy hisobotga «tushuntirish xati» da beriladi.

Gorizontol va vertikal tahlilni fanga olib kirgan shaxsning nomini aniq keltirish qiyin. Negaki bu usul matematik ifodani iqtisodiyotda qo'llash bilan fanga kirib kelgan. Uning ilk iboralarini tahlilchilar SHERMET A.D., SAYFULIN R.S., KAVALEV V.V., ABDUKARIMOV I.T., PARDAEV M.Q., ISROILOV B., VAXOBOV A., IBRAGIMOV A.T. E.AKRAMOV, M.RAXIMOV asarlarida uchratish mumkin.

Buxgalteriya balansini gorizontol va vertikal tahlili yuzasidan prof. I.f.d. E AKRAMOV o'zining «Analiz finansovogo sostoyaniya predpriyatiya» kitobida gorizontol va vertikal tahlil yuzasidan prof. M.Q. PARDAEV tomonidan bildirilgan fikrni to'la takrorlaydi. Faqat taqqoslash bazasi bo'yicha ular qarashlarida, farqni sezish mumkin. Ya'ni M.Q.PARDAEV hisobot davri ko'rsatkichini o'tgan davr ko'rsatkichi bilan taqqoslasa, prof. E.AKRAMOV tomonidan uning dinamik yoki bazis davriga nisbatan o'zgarishlarini taqqoslash tavsiflanadi. Dinamik tahlil gorizontol tahlildan alohida farqlanadi. Bu farqlanish M.Q.PARDAEVNI «Moliyaviy tahlil» kitobida ham alohida tarkiblanadi.

Gorizontol va vertikal tahlil turlarini bir biridan ajratgan holda tasavvur qilish kiyin. negaki ularning birgalikda foydalanilgandagina mazmun kasb etadi. SHU sababli gorizontol va vertikal tahlil turlari doimo bir butunlikda olib boriladi. Sodda qilib aytganda gorizontol tahlil yonlamasiga darajalarni, vertikal tahlil esa bo'ylamasiga darajalarni harakterlaydi.

3. Korxonalar moliyaviy holatini reyting baholash tartibi

Moliyaviy holatni reyting baholash orqali turli tashkilot va korxonalarining o'zora bir biriga nisbatan faollik darajasiga baho beriladi. ushbu jarayonni, bir tizimga, tarmoqqa kiruvchi korxonalariga nisbatan makro kulamda o'rganish masalasi sifatida karash mumkin.

Ushbu masala ikkita jihat bilan harakterlanadi. Birinchi jihat bir nechta korxonalarining faoliyatini kompleks baholashning tahlil etuvchi tomonidan tarkiblangan muhim ko'rsatkichlar tizimiga tayangan holda taqqoslashni va ularni darajalar bo'yicha ketma ketligini belgilashni nazarda tutadi. Ikkinchi jihati korxonalar o'rtasida etalon sifatida olingan bir nechta natijaviy ko'rsatkichlarni taqqoslash asosida utkaziladigan jarayonlar nazarda tutiladi.

Birinchi jihatda reyting baholash yuzasidan ko'rsatkichlar tizimi turlicha tanlanishi, ikkinchi jihatda esa rasmiy belgilangan ko'rsatkichlar tizimiga tayaniladi.

Alohida moliyaviy hisobot tuzuvchi, tadbirkorlik subyekti sifatida faoliyat yuritayotgan xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini reyting baholash orqali tarkiblash bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonaning kapitallashuv darajasi bo'yicha raqobatdoshligini aniqlashning muhim vositasi hisoblanadi.

Ushbu tushuncha bizning amaliyotga ilk bora oliy ta'limda, talabalar bilimini baholashda qo'llaniladigan usul sifatida foydalanib kelinganligini ta'kidlash lozim.

Bugungi kunda buxgalter va iqtisodchilar ushbu jarayonning tashkil etilishini nafaqat nazariy jihatdan balki uni amaliy iofdalarida ham aktiv katnashmoqdalar

Reyting baholash maqsadini korxonalar moliyaviy barqarorligini baholash orqali ularning raqobatchililar va boshqa subyektlarga nisbatan qiyosiy o'rnini belgilab berish tashkil etadi.

Reyting baholashning quyidagi xususiyatlari tarkiblanadi.

-Baholashda ishlatiladigan moliyaviy ko'rsatkichlar rasmiy chop etiladigan moliyaviy hisobotlarda aks etgan bo'lishi lozim;

-reyting baholashning ko'rsatkichlar tizimini tarkibiga: foydalilik ko'rsatkichlari, boshqaruvning samaradorligi ko'rsatkichlari, ish aktivligi ko'rsatkichlarini, likvidlilik darajasini va baqarorlik ko'rsatkichlari kiritiladi. Har bitta tarkibda uchtdan ettitagacha ko'rsatkich qatnashadi;

-reyting baholashda barcha tarkib ko'rsatkichlar bo'yicha yuqori darajaga ega bo'lgan etalon korxonalar ko'rsatkichi asos qilib olinadi;

-reyting baholash asosida chiqariladigan xulosa moliyaviy holat tahlili xulosalaridan keskin farq etadi. va bunda korxonani iqtisodiy rivojlanish tendentsiyalariga muhim ahamiyat qaratiladi.

Reyting baholashda katnashuvchi koeffitsent quyidagi talabalarga javob berishi lozim

- maksimal darajadagi axborotlikka ega bo'lishi;
- bir tamonlama harakaterga ega bo'lishi (masalan koeffitsent o'sishi moliyaviy holatni yaxshilanishini harakterlashi lozim)
- barcha ko'rsatkichlar miqdoriy minimal normalarga ega bo'lishi lozim
- rasmiiy, chop etiladigan moliyaviy hisobot ma'lumtlari asosida hisoblanishi lozim.

Reyting baholash yuzasidan aniqlanadigan va hisob-kitob kilinadiagn formulani quyidagi birliklar nisbati orqali fioda etish mumkin.

$$R = \sum_{i=1}^n \frac{1}{L_i} \frac{K_i}{N_i}, \quad (1)$$

Bunda L_i -reyting baholashda aniqlanadigan kursaktchlar, N_i -koeffitsentni normativ talabi, K_i -koeffitsent $1/L_i^*$, N_i -indeks

Ushbu ko'rsatkichning 1 dan kichkina bo'lishi moliyaviy holatni konikarsiz ekanligini harkterlaydi.

Reyting baholashda eng ko'p ko'llaniladigan ko'rsatkichlar qatoriga quyidagi ko'rsatkichlar kiritiladi. Bular:

1. O'z mablag'lari bilan ta'minlanish koeffitsenti.

$K_t = O'z \text{ mablag'lari manbasi (UMM)} + Uzoq \text{ muddatli kredit va qarzarlar (UMKQ)} - Uzoq \text{ muddatli aktivlar (A)} / \text{Jami aktivlar (JA)}$ (2)
Norma $K_t \geq 0.1$

2. Balans likvidligi

$K_t = \text{Joriy aktivlar (JA)} / \text{Joriy majburiyatlar (JM)}$ (3)
Norma $K_t \geq 0.1$

3. Avanslangan kapital aylanuvchanligi

$K_a = \text{Sotishdan tushum} / \text{Avanslangan kapital} * 365$ (4)
Norma ≥ 2.5

4. Korxonada boshqaruvining samaradorligi

$K_s = \text{Sotishdan olingan foyda} / \text{Sotishdan tushum}$ (5)
Norma $K_s \geq (r-1)$

5. Xususiy kapital rentabelligi

$K_k = \text{Soliq}$ (6)
to'loviga kadar foyda / Xususiy kapital Norma $K_k \geq 0.2$

Rossiya amaliyotida ko'p qo'llaniladigan ushbu metodik yondashuv yakunida reyting bahosi quyidagi formula asosida hisob-kitob kilinadi.

$$R = 2K_t + 0.1K_l + 0.08K_a + 0.45s + K_k \quad (7)$$

Ushbu amaliyot bonkrotlikni, iqtisodiy nochorlikni aniqlashda xorijda ko'llaniladigan modellarga uxshab ketadi.

4. Moliyaviy tahlilni yakuniy xulosalarini rasmiylashtirish tartibi

Buxgalteriya balansi tahlilini oxirgi bosqichi - tahlil natijalarini yakuniy xulosalarini chiqarish va rasmiylashtirish hisoblanadi.

Yakuniy xulosada, kompaniya va firmalarni mulkiy holati, ularning manbalanishi, iqtisodiy va moliyaviy salohiyati, kompaniya va firma to'lovga qobilligi, likvidligi, moliyaviy mustahkamlik va barqarorligini tashxisi qo'yiladi.

Bu tashxis asosida - kompaniya va firmalarning iqtisodiy reyting bahosini ham berish mumkin. Kompaniya va firmalarni buxgalteriya balansi asosida iqtisodiy va moliyaviy reytingini aniqlashning uslubiy mezonlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- kompaniya yoki firmani iqtisodiy va moliyaviy salohiyati;
- kompaniya yoki firmaning mulkiy jamg'armasi, aktivlar va passivlar real qiymati;
- kompaniya yoki firmaning to'lovga qobilligi;
- kompaniya yoki firmaning moliyaviy mustahkamligi va barqarorligi;
- kompaniya yoki firma mablag'larini harakatchanligi (likvidligi).

Tahlil natijalarini rasmiylashtirishni uslubiy tartibida xulosalarni aniq va ravon tilda bayon etilishiga, yutuq va kamchiliklarni asosligiga, o'rinni va obyektivligiga, yuzaga kelish va o'zgarishlarni davriyligiga, tahlil yakuni bo'yicha kompaniya, firma boshqaruvini optimal strategiyalarini (chora, tadbirlar) belgilab olinishiga ahamiyat berish lozim.

Korxonada mol-mulki (aktivlari)ni odilona baholashni joriy tajribalari⁶¹

Mulki "odilona baholash"- moliyaviy hisobotlarni tuzishning eng muhim boblaridan biri hisoblanadi. Uning, g'oyaviy mualliflaridan biri Raymond Djon Chambers hisoblanadi. Chambers g'oyaviy qarashlarida inflyatsiya ta'sirida aktivlarni real qiymatini aniqlashning usullari ilgari suriladi.

"Odilona baholash"ning ingliz tilidan tom ma'nodagi tarjimasiga nisbatan odatda turlicha so'zlar ishlatiladi. Masalan "haqqoniy baholash", "aniq baholash", "qonuniy baholash", "qoidaviy baholash".

Dastlab, odilona qiymatni aniqlashga qayta baholashning muhim vositasi sifatida qaralgan. Moliyaviy hisobotning xalqaro standarti, 32 (MFSO) standartiga muvofiq moliyaviy instrumentlarni mustaqil baholashning birinchi harakatlari boshlandi va bu holat buxgalteriya hisobida yangi bir davrni, o'zgarishni ochib bergan. Bu holat, investitsion va moliyaviy aktivlar, valyuta balansi qiymatini o'zgartirgan holda ularning moliyaviy natijalarga ta'sir etmagan.

Odilona baholash balans moddalarini tuzish paytiga xaqiqiy qiymati bo'yicha hisob-kitob qilinishini harakterlaydi.

⁶¹ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 401 page.

“Odilona baholash” korxonaning mulki, ishlab chiqarish harajatlarning qiymati uning faoliyatiga bog‘liq bo‘lmagan holda bozorning ta’siridagi o‘zgarishlarni hisobga olgan holda korxonaning moliyaviy holati va uning moliyaviy natijaviyligini qayta baholashni izohlaydi. Ya’ni subyektivizmning ta’siridan xoli bo‘lgan moliyaviy hisobotlar tuzish talabini xal etadi.

Hozirgi hisobchilik tizimida, xalqaro maydonda odilona baholashning quyidagi xususiyatlari harakterlanadi.

Qo‘llash soxasi: “Odilona baholash”ning qo‘llanish soxasi cheklangan. Ushbu usul aniq mulkiy birliklarga nisbatan (investitsion mulkka, biologik aktivlarga, moliyaviy instrumentlarga, aktivlarning alohida tarkiblari)ga nisbatan yoki jarayonlarning ayrim turlariga (biznesni birlashtirish, asosiy vositalarni qayta baholash, tekinga olinadigan qiymatliklarni baholash va h.k.) nisbatan qo‘llaniladi.

Hisoblash tartibi: – xaqqoniy baholash xo‘jalik faoliyatining aktivlari va jarayonlariga nisbatan farqlanadi.

Aktivlarni odilona baholash korxonalarning moliyaviy natijaviyligiga, jarayonlarni odilona baholash esa kapitlashuv jarayoniga ta’sir etadi. Biologik aktivlarning (boquvdagi va ustiruvdagi jonivorlar, o‘simliklar) odilona baholanishidagi o‘zgarishlar foyda va zararlarga, asosiy vositalarni qayta baholanishi esa korxonaga kapitalining o‘zgarishiga olib boriladi.

Biologik aktivlar “odilona baholash” kabi hisobning yangi tushunchasidir. MHXS ga muvofiq biotransformatsiyalashuvni boshqarishni nazarda tutuvchi qishloq xo‘jalik faoliyati biologik aktivlardan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yaratishni yoki qo‘shimcha biologik aktivlarni etishtirishni nazarda tutadi. Baholash tartibi. Odilona baholash aktivlarning turiga va ular qiymatining o‘zgarish darajasiga bog‘liq.

Odilona qiymat raqobatbardosh bozor baholariga (sotuvchi va oluvchilarning axborotlar to‘liqligiga tayangan holda dallolsiz kelishuvlarga) tayangan holda aniqlanadi. Agar aktivning bozor bahosini aniqlash imkoni bo‘lmasa ulardan foydalanish va xizmat ko‘rsatish muddatlarida keltiradigan daromadligiga qarab aniqlanadi. Agarda, aktivlarning kelgusida, daromad keltirishini aniqlash imkoni bo‘lmasa qayta tiklash qiymati bo‘yicha baholanadi. Ayrim va juda kam kuzatiladigan hollarda, ya’ni yuqorida keltirilgan usullardan birontasi odilona qiymatni aniqlash imkonini bermasa, u holda dastlabki qiymat bo‘yicha hisob-kitob qilinadi.

Nazorat savollar:

1. Buxgalteriya balansini tahlil etishda uning dastlabki tekshirish zarurligini izohlang?
2. Buxgalteriya balansini gorizontal va vertikal tahlili deganda nimani tushunasiz?
3. Buxgalteriya balansini trend tahlili mazmunini tushuntiring?
4. Koeffitsentlar va ularni korxonaga moliyaviy holatiga baho berishdagi ahamiyatini tavsiflang?
5. Moliyaviy koeffitsentlarni qanday turlarini bilasiz?

26-bob. KORXONANING MOLIVAVIY NATIJALARINI IFODALOVCHI KO‘RSATKICHLAR TAHLILI

Reja

1. Moliyaviy natijalar tahlilining mazmuni va asosiy vazifalari.
2. Mahsulot(ish,xizmat)lar sotishdan olingan yalpi moliyaviy natija va uning o‘zgarish sabablari tahlili.
3. Mahsulot ishlab chiqarishning kritik hajmi darajasi va tahlili
4. Asosiy faoliyatdan olingan foyda yoki zararlar tahlili
5. Asosiy faoliyatdan olingan foyda yoki zararlar tahlili.
6. Umumho‘jalik faoliyati va soliq to‘lagunga qadar moliyaviy natijalarning tahlili.
7. Foydaning ishlatilishi taxlili.

Tayanch so‘zlar:

Foyda, mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan olingan yalpi foyda, asosiy faoliyatdan ko‘rilgan foyda, umumho‘jalik faoliyatidan olingan foyda yoki zarar, favqulodagi vaziyatlar natijasidan ko‘rilgan foyda yoki zarar, foyda (daromad)dan to‘langan soliqlar.

1. Moliyaviy natijalar tahlilining mazmuni va asosiy vazifalari

Bozor munosabatlarining rivojlana borishi korxonalarning moliyaviy natijasini belgilovchi muhim omil sifatida foydaning rolini oshiradi. Chunki foyda korxonalarning kelgusi ravnaqi, ishchi-xizmatchilarni ijtimoiy ximoyalashni ta’minlovchi asosiy manbadir. SHuningdek, davlat byudjeta daromadining aksariyat qismi xam foydadan to‘lanadigan soliq; hisobidan to‘ldiriladi. SHu tufayli ahamiyati muhimligini hisobga olgan xolda moliya organlari, soliq; inspeksiyasi, auditor va ichki xo‘jalik (hisobchi, iqtisodchi) mutaxassislaridan foydaning shakllanishi va ishlatilishini muntazam nazorat kdlib turish talab etiladi.

Bozor iqtisodiyoti lug‘atida foyda — bu buxgalteriya tushunchasida daromadning kupayganligini anglatadi deb ta’riflangan. SHuningdek, foyda korxonaga va firmalarning mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan, asosiy va umumho‘jalik faoliyatlarini natijasidan hamda favqulodagi vaziyatlardan so‘ng o‘z barcha xarajatlarni qoplab, ko‘shimcha olgan daromadlar yigindisidan iboratdir deb tushunish xam mumkin. SHemak, olingan foydani taxlil qilishda, daromadning ko‘paygan yoki kamayganligi, uning o‘zgarish sabablari va bunga ta’sir etuvchi omillar o‘rganilishi lozim.)

Moliyaviy natijani taxlil qilishda asosiy vazifalar:

- yilning sof foydasi xamining o‘zgarishiga baxo berish;
- foydaning kupaygan yoki kamayganligiga mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan va boshkd faoliyatlardan erishilgan natijaning ta’sir etishini aniqlash;
- foydaning shakllanishi va ishlatilishining asoslanganligini tekshirish;
- foyda hajmining kupayish yullari va omillarini belgilash va h k.

Taxlil mazmuni sof foyda tarkibini, mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan ko‘rilgan moliyaviy natija va uning o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash,

asosiy ishlab chikarish faoliyati natijalari, moliyaviy va investitsiya faoliyatlari natijasi, favquloddagi vaziyatlar natijalari, soliq to'lagunga qadar, foyda va korxonada ixtiyorida qolgan yilning sof foydasi hajmini o'rganishdan iboratdir. Taxilni amalga oshirishda asosiy manba bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tasdiqlagan 2-shakl «Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot» ma'lumotlari hamda 15-«Jurnal order», «Foyda va zararlar», «Foydaning ishlatilishi», «Taqsimlanmagan foyda» sintetik schyotlaridagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

Firma va kompaniyalarning sof foydasi quyidagilardan tashkil topadi:

- Mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan olingan yalpi foyda.
- Asosiy faoliyatdan ko'rilgan foyda.
- Umumho'jalik faoliyatidan olingan foyda yoki zarar.
- Favquloddagi vaziyatlar natijasidan ko'rilgan foyda yoki zarar.
- Foyda (daromad)dan to'langan soliqlar.

$$SF=YAF\pm AFF\pm UF\pm TF$$

Bunda:

SF — yilning sof foydasi.

YAF — mahsulot sotishdan olingan yalpi foyda.

AF — asosiy faoliyatdan olingan foyda yoki zarar.

UF — umumho'jalik faoliyatidan olingan foyda yoki zarar.

STF — soliq to'lagungacha olingan foyda yoki zarar

Yilning sof foydasi, firma va kompaniyalarning rivojlanishining birdan-bir manbasi hisoblanadi. Olingan daromad hajmiga qarab, mustaqil mahsulot ishlab chikaruvchi firma va kompaniyaning ishlab chikarish va moliyaviy faoliyatiga baxo beriladi. Foyda firma va kompaniya faoliyatining asosiy manbai hisoblanib, uning hajmini ko'payganligi, o'z-o'zini mablag' bilan ta'minlash va moliyalashga, kengaytirilgan ishlab chiqarishni tashkil etishga hamda mehnat jamoasining ijtimoiy talabini krndirishga ishlatiladi. Shuningdek, olingan foyda hisobidan byudjet, bank va boshqa tashkilotlarga bo'lgan to'lov majburiyatlari bajariladi. Demak korxonada moliyaviy natijasini tahlil qilishda foydaning tashkil topishi va ishlatilishini o'rganish lozim.

Amaldagi nizomga muvofiq, firma va kompaniyalarning sof foydasi barcha faoliyatlar natijasidan aniqlanadi. Jumladan mahsulot, ish va xizmatlar sotishdan olingan moliyaviy natija, asosiy faoliyat natijalari, moliyaviy faoliyatdan ko'rilgan foyda yoki zararlar hamda favquloddagi vaziyatlar natijasida olingan zarar (foйда)larning yigindisidan iboratdir. Korxonaning yillik sof foydasi tarkib va uning o'zgarishiga baxo berish ma'lumotlari 1-jadvalda keltirilgan. Ma'lumotlarga ko'ra, korxonaning hisobot davridagi sof foydasi 14 mln. 865 ming so'mga ko'paygan. Bunga asosiy sabab mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan olingan yalpi moliyaviy natijaning o'tgan yilga nisbatan 57 mln. 300 ming so'mga ko'payganligi sabab bo'lgan, lekin korxonaning davriy xarajatlari va asosiy faoliyatning boshqa jarayonlaridan ko'rilgan sarflarning salkam 34,5 mln. so'mga ortganligi hisobot davrining sof foylasi hajmini kamayishiga salbiy ta'sir ko'rsatgan. SHuningdek, foydadan to'langan soliqlarni o'tgan yilga nisbatan 11,7 mln. so'mdan yuqoriroqda kupayish ham foyda hajmining kamayishiga ta'sir ko'rsatgan. Umuman olganda,

hisobot davrining sof foydasini 14 mln. 865 ming so'mga o'tgan yilga nisbatan ko'payganligi korxonada uchun yaxshi holatdir.

1-jadval

Yilning sof foydasi va uning tarkibining tahlili

Ko'rsatkichlar	Yil boshiga		Yil oxiriga		Uzgarishi (+;-)	
	Ming so'm	%	Ming sum	%	Ming sum	%
1	2	3	4	5	6=4-2	7=5-3
1. Sotishdan tushgan yalpi moliyaviy natija	89664	100	146964	100	57300	
2. Davriy xarajatlar va asosiy faoliyatning boshqa jara yonlaridan daromadlar yoki xarajatlar	45615	50,8	80097	54,5	34482	3,7
3. Asosiy ishlab chikarish faoliyatining moliyaviy natijasi	44049	49,1	77293	52,5	33244	3,4
4. Umumho'jalik faoliyatining moliyaviy natijasi	51726	56,6	77341	52,6	26604	-4,0
5. Favquloddagi foyda yoki zarar	—	—	—	—	—	—
6. Soliq to'lagunga qadar umumiy moliyaviy natija	50737	56,6	77341	52,6	26604	-4,0
7. Foydadan soliq, va boshqa soliq, ajratmalar	19031	21,2	30770	20,9	11739	-0,3
8. Hisobot davridagi sof foyda	31706	35,3	46571	31,7	14865	-3,6

2. Mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan olingan yalpi moliyaviy natija va uning o'zgarish sabablari tahlili

Firma va kompaniyalarning hisobot davr sof foydasini aksariyat qismi mahsulot (bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmat)lar sotishdan olingan yalpi moliyaviy natija tashkil etadi. Bu quyidagi tartibda hisoblanadi:

bunda:

YAF - yalpi fonda.

MT — mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan tushum.

KDS — ko'shilgan qiymat solig'i.

Aks — aksiz solig'i.

IT — sotilgan mahsulot (ish, xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxi.

Mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan olingan tushum hajmi firma va kompaniyalarning kandy baxolarda va kimlarga o'zlari ishlab chiqargan mahsulotlarini sotishligiga, shartnomada ko'zda tutilgan baxolarning miqdoriga bog'liqdir. Yalpi tushumni bilish uchun moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotning tegishli satridan o'tgan yilgi va hisobot davridagi ma'lumotlaridan qaraladi. Qo'shilgan qiymat solig'i normasi esa O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining xar yil uchun tasdiqlagan soliq konunida ko'zda tutilgan tartibda

belgilanadi, masalan, 2006- yil uchun qo'shilgan qiymat soligi 20% deb ko'zda tutilgan. Ayrim ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan muhim mahsulotlar jumladan: sut va sut mahsulotlari, go'sht, un, sotib olinayotgan don va tirik vazndagi mollar uchun 15% li qo'shilgan qiymat soliq stavkasi belgilangan. Aksiz solig'i muhim ahamiyat kasb etmaydigan tovarlar, ya'ni: spirtli ichimliklar, aroq va konyaklarga va balzamlarga 82%, vinolarga 55%, shampän va boshqa vinolar uchun 30%, sigaretlar uchun 32—45%, tilla va tilladan tayerlangan zebu-ziynalar uchun 30%, neft mahsulotlari: benzin 40%, o'simlik yog'i 77%, xo'jalik sovunlariga 20%, UzDEU ko'shma korxonalar avtomobillari uchun 25%, mebellar va xrustal idishlar uchun 5%, video va audio apparatlar uchun 15% li stavkalarida belgilangan.

Sotilgan mahsulot (ish, xizmat) larning ishlab chikarish tannarxini tashkil etuvchi xarajatlar iqtisodiy mazmuniga qarab, quyidagi turlardan iboratdir:

- ishlab chikarish moddiy xarajatlar (qaytariladigan chikitlar qiymati chikarib tashlangan xolda);
- ishlab chikarish xususiyatiga ega bulgan mexnatga xak to'lash xarajatlari;
- ishlab chikarishga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar;
- asosiy fondlar va ishlab chikarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi;
- ishlab chikarish ahamiyatiga ega bo'lgan boshqa xarajatlar.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida foyda kurmasdan ishlaydigan korxonalar bo'lmasligi kerak. Xarajatlarni daromadlari koplamaydiganlar qarz (kredit) hisobiga yashashadi. Bu esa moliyaviy axvolni og'irlashtiradi va pirovard natijada korxonalar sinadi. SHuning uchun foyda ko'rish korxonalarining yashashi raqobatlariga bardoshligi kengaytirilgan ishlab chikarishni tashkil etishning asosiy manbai hisoblanadi.

Jadval ma'lumotlariga ko'ra, korxonada mahsulot sotishdan olingan sof tushum o'tgan yilga nisbatan 176 mln. 465 ming so'mga yoki 66,9% ga kupaygan, lekin sotilgan mahsulotlarning ishlab chikarish tannarxi xam o'tgan yilga nisbatan 119 mln. 165 ming so'mga yoki 68,4% ga oshib ketgan. Bular natijasida korxonada sotishdan olgan yalpi moliyaviy natija 57 mln. 300 ming so'mga yoki 63,9% ga ko'paygan. Korxonalar faoliyati uchun o'tgan yilga nisbatan mahsulotlar sotishdan sof foyda hajmining kupayganligini ijobiy holat deb karashimiz lozim.

Mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan olingan yalpi moliyaviy natija hajmi quyidagi omillar ta'sirida o'zgarishi mumkin.

1. Mahsulot (ish, xizmat)lar sotish baxosining o'zgarishi.
2. Mahsulot (ish, xizmat)lar ishlab chikarish tannarxini o'zgarishi.
3. Sotish hajmining o'zgarishi
4. Boshqa sabablar (sotilgan mahsulotlar tarkibining o'zgarishi, korxonalararo iqtisodiy alokalarni o'zgarishi va x.k.).

2-jadval

Sotshidan tushgan yalpi moliyaviy natijaning tahlili

(ming so'm hisobida)

Ko'rsatkichlar nomi	utgan yil	hisobot yil	Farqi (+;-)	
			mutlok	nisbiy
1	2	3	4	5
1. Mahsulot sotishdan tushgan tushum	311295	529146	217851	69,9
2.KQS	47486	88872	41386	87,1
3. Aksizlar	—	—	—	—
4. Sotishdan olingan sof tushum	263809	440274	176465	66,9
5. Sotilgan mahsulotlarning ishlab chikarish tannarxi	174145	293310	119165	68,4
6. Sotishdan tushgan yalpi moliyaviy natija	89664	146964	57300	63,9

Bu omillarning xar birini yalpi moliyaviy natijaga ta'sirini tahlil etish quyidagi tartibda bajariladi. Mahsulot sotishdan olingan yalpi moliyaviy natija 57,3 mln. so'mga yoki 63,9 foizga ko'paygan (146964/ 89664x100). YAlpi foydaning o'zgarishiga quyidagi omillar ta'sir etgan:

- mahsulot (ish, xizmat)larning urtacha sotish baxosini uzgarishi — 440274—326420= 113,85 mln. sum
- Sotilgan mahsulotlarning ishlab chikarish tannarxini o'zgarishi — 293310—220700=72,610 mln. so'm yoki bu yalpi foydani kamaytirgan.
- Sotish hajmining o'zgarishi — 326420/ 263809x100=123,07 foiz yoki 89664x23,7/100=21,250 mln. so'm.
- Boshqa omillar (sotish tarkibi, mahsulot turlari, xo'jaliklararo iqtisodiy alokdarning o'zgarishi va h.k.)

3-jadval

Mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan ko'rilgan yalpi moliyaviy natijaning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili

(m i n g s o m h i s o b i d a)

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Xaqiqiy sotilgan mahsulot (o'tgan yil baxoda)	hisobot yil
1. Sotishdan olingan sof tushum	263809	326420	440274
2. Sotilgan mahsulot (ish, xizmat) larning ishlab chikarish tannarxi	174145	220700	293310
3. Sotishdan tushgan yalpi moliyaviy natija	89664	105720	146964

$$105720-89664 = 16056, \text{ ya'ni } 16056 - 21250 = -5,2 \text{ mln. so'm}$$

Jami omillar yig'indisi 113,85 — 72,6+21,25— 5,2 = 57,3 mln. so'm. Demak, yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinadiki, mahsulotlarning sotish baxosi va sotish hajmining o'zgarishi, yalpi moliyaviy natijaga ijobiy, sotilgan mahsulot (ish,

xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxining o'zgarishiga va tarkibiy o'zgarishlarga salbiy ta'sir ko'rsatgan.

Xar bir firma va kompaniya mahsulotlar sotishdan olinadigan tushumni kamayishiga sabab bo'lgan omillarni kelgusida tugatishga choralar ko'rishi lozim, chunki sof tushum moliyaviy natijani, ya'ni foydani ko'paitirishning eng asosiy manbaidir. Amaldagi korxonalar faoliyatida mahsulot sotiuidan mumaygina foyda olsada, boshqa faoliyatlardan zarar ko'rib, yakuniy natijaning mo'ljaldagiday bo'lishiga salbiy ta'sir etmokdalar.

Korxonada mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan yalpi moliyaviy natija hajmining o'zgarishini, ya'ni 57,3 mln. sumni 100 foiz belgilansa, shundan 198,7 foizi sotish baxosini oshganligi, — 126,7 foizi sotilgan mahsulotlarni ishlab chikarish tannarxini oshganligi, 37,1 foizi sotish hajmining o'zgarganligi va -9,1 foizi boshqa sabablar ta'sirida o'zgargan.

4-jadval

Yalpi moliyaviy natijaning uzgarish sabablarini umumlashtirish

Ko'rsatkichlar	Mln. so'm	Jamiga nisbatan foiz
Yalpi moliyaviy natijaning uzgarishi	57,3	100
Bunga ta'sir kursatgan omillar		
a) mahsulot (ish, xizmat)lar sotish baxrsining uzgarishi	113,85	198,7
b) sotilgan mahsulotlarning ishlab chikarish tannarxini uzgarishi	-72,6	-126,7
v) sotish hajmining uzgarishi	21,25	37,1
g) boshqa sabablar	-5,2	9,1

3. Mahsulot ishlab chiqarishning kritik hajmi darajasi va tahlili

Bir firma va kompaniya mahsulotlar ishlab chiqarish va sotish hajmini kupaytirish imkoniyatiga egadir, lekin hajmning keskin oshishi tushumni (foyda) kamayishiga ta'sir etadi. Foyda olishning eng quyi va yuqori chegara hamda imkoniyatlarini aniqlash muhim ahamiyatga egadir. Ya'ni korxonada ushbu chegaraviylikdan quyi holatlarda zararga, yuqori holatlarda foyda ishlashini xarakterlaydi. Mahsulot ishlab chiqarishning kritik hajm darajasini belgilash, iqtisodiy harakatni boshqarishda va biznesni yulga quyishda muhim masala hisoblanadi.

Taxlil etishda mahsulot ishlab chikarishning kritik hajm darajasi belgilanishiga, uning o'zgarish oraliqlariga va sabablariga ahamiyat beriladi. Kritik hajm darajasining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarga: mahsulotlar birlik baxolarining o'zgarishi, bir-birlikka o'zgaruvchan xarajatlar o'zgarishi, doimiy xarajatlarning o'zgarishi kiritiladi. Bu omillar bevosita hisob-kitob qilinadigan omillar hisoblanadi.

Kritik hajm darajasini aniqlashning odatda bir necha usullari mavjud. Quyida ularning aniqlanish uslubi va tartibi bilan tanishishimiz mumkin. Kritik hajm

darajasini grafik shaklida ifodalash uning mazmunini tuli anglashga imkon beradi. Buni bevosita quyidagi ifodadan xam kurish mumkin. Kritik hajm darajasida mahsulot ishlab chikarishning fizik hajmi kat'iy baxolarda va doimiy xarajatlarda belgilanadi. Uning o'zgarishi esa ta'sir birliklari farqlanishlari va bog'lanishlari asosida aniqlanadi.

4. Asosiy faoliyatdan olingan foyda yoki zararlar tahlili

Asosiy faoliyatdan kurilgan foyda yoki zarar bu mahsulotlar sotishdan olingan yalpi foydadan davr xarajatlarning ayirmasi va boshqa asosiy faoliyatdan daromadlar yoki zararlar xarajatlarning algebrik yig'indisidan iboratdir.

Bu kuyidagi tartibda aniqlanishi mumkin.

$$AFF=YAF-DX+BD-BZ$$

bunda:

AFF — asosiy faoliyatdan olingan foyda

YAF — yalpi foyda

DX — davr xarajatlari.

BX — asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar.

BZ — asosiy faoliyatdan ko'rilgan boshqa zararlar.

Davr xarajatlari deyilganda bevosita ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'lik bo'lmagan xarajatlar va sarflar tushuniladi: sotish xarajatlari, ma'muriy xarajatlar va boshkd jarayonlar xarajatlardan iboratdir.

Sotish bilan borlik xarajatlarga: tovarlarni transport vositalari yordamida tashish xarajatlari, tovarlarni sotishda qatnashuvchi xodimlarga mexnat xaqi to'lash va ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar, savdo extiyojlari uchun foydalaniladigan binolar, inshootlar va kurilmalarni asrash xarajatlari, asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning amortizatsiyasi, gaz, yokilgi, elektr energiyasi xarajatlari, arzon baxoli va tez eskiruvchan buyumlarning eskirishi, tovarlarni saklash, ularga ishlov berish, kadoklash va sortlarga ajratish xarajatlari, savdo reklamasi xarajatlari, kassa apparat va tushum iikassatsiyasi yuritish chiqimlari, sotish bozorini o'rganish buyicha xarajatlar va boshqa sotish bilan bog'lik sarflar tushuniladi.

Ma'muriy xarajatlarga esa: boshkdruv xodimlarini mexnat xaqi va ularga tegishli ijtimoiy sug'urta ajratmalari, xizmat engil avtotransporti va mikroavtobuslarni saqlash, ishlatish, yollash va ijaraga olish xarajatlari, xo'jalik yurituvchi subyekt va uning tarkibiy bulinmalarini tashkil etish va ularni boshqarish xarajatlari, boshqaruvda xizmat qilayotgan texnik vositalar, aloqa uzellari, hisoblash markazlari, signalizatsiya vositalari va boshqaruvga oid texnik vositalarni saqlash, foydalanish va ularga xizmat ko'rsatish xarajatlari, shaxarlararo va xalqaro telefon so'zlashuvlari uchun to'langan sarflar, ma'muriy boshqaruv extiyojlari uchun foydalanilayotgan binolarni amortizatsiyasi va saqlash xarajatlari, vazirliklar, idoralar va yuqori tashkilotlarga ajratmalar, boshqaruv xodimlarini

xizmat safarlariga yuborish xarajatlari, korxonaning vakillik xarajatlari va boshqa xarajatlar kiradi².

Boshqa operatsion xarajatlariga quyidagilar kiradi: kadrlar tayyorlash va ularni kayta tayyorlash xarajatlari, loyixa va qurilish-montaj ishlarida chahalikni bartaraf etish xarajatlari, maslaxat va axborot xizmatlariga hak to'lash, auditorlik xizmatlari uchun to'lovlar, salomatlikni muxofaza qilish va xodimlarni ishlab chiqarish jarayonida bevosita qatnashuvi bilan bog'liq bo'lmagan dam olishlarni tashkil etish tadbirlar xarajatlari, shaxar obodonchilik ishlari va qishlok, xo'jaligiga yordam berish bilan bog'lik, xarajatlar, kompensatsiya va rag'batlantirish tusidagi to'lovlar ish xaqi hisoblashda e'tiborga olinmaydigan to'lovlar va xarajatlar, ya'ni moddiy yordam, sog'likni saklash obyektlari, qariyalar va nogironlar uylari, bolalar maktabgacha tarbiya muassasalari, sog'lomlashtirish lagerlari, madaniyat va sport obyektlarini asrash xarajatlari, vaktincha to'xtatib quyilgan ishlab chiqarish kuvvatlari va obyektlarini saqlash xarajatlari, bank xizmati uchun to'lovlar, xar xil xayriya jamg'armalari, ekologiya, sog'lomlashtirish, madaniyat, xalk ta'limi, ijtimoiy ta'minot, jismoniy tarbiya va shu kabi tashkilotlarga badallar, byudjetga majburiy to'lovlar, soliqlar va yig'malar va byudjetdan tashqari jamg'armalarga ajratmalar, zararlar, jarimalar, penyalar va boshqa xarajatlardan iboratdir.

Asosiy ishlab chik.arish faoliyatidan olingan boshqa daromadlarga quyidagilar kiradi:

- Undirilgan yoki qarzdor tomonidan e'tirof kilingan jarimalar va penyalar.
- Hisobot yilda aniqlangan utgan yilga tegishli fonda.
- YOrdamchi xizmat ko'rsatuvchi tarmoklar (oshxona va x..k.)dan olingan tushumlar.
- Asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar va boshqa mol-mulklarni sotishdan olingan daromadlar.
- Da'vo bildirish muddati o'tgan kreditorlik va deponent qarzlarni hisobdan chiqarishdan olingan daromadlar.
- Tovar-moddiy boyliklarni kayta baxolanishdan ko'rilgan natijalar.
- Davlat subsidiyalaridan daromadlar.
- Xolisona moliyaviy yordam.
- Boshqa operatsion daromadlar.

Asosiy ishlab chikarish faoliyatining moliyaviy natijasining tahlili quyidagi 6-jadvalda keltirilgan.

Ma'lumotlarga ko'ra, korxonada asosiy ishlab chikarish faoliyatidan olingan moliyaviy natija, o'tgan yilga nisbatan 33 mln. 244 ming so'mga ko'paygan yok uning sotishdan tushgan yalpi moliyaviy natijada tarkibidagi salmog'i 3,5% ga ortgan. Bunga asosiy sabab, mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan yalpi moliyaviy natijaning 57,3 mln. so'mga kupayganligi ta'siridadir. Lekin o'tgan yilga nisbatan asosiy faoliyatning boshqa jarayonlardan xarajatlarni 22 mln. 866 ming so'mga, ma'muriy xarajatlarni 9 mln. 377 ming so'mga va sotish xarajatlarining 2 mln. 239 ming so'mga ko'payib ketganligi foyda hajmini kamayishiga sabab bo'lgan. Yalpi

moliyaviy natija tarkibida ma'muriy xarajatlar ulushining 3,7% ga kupaytanligi xam e'tiborni qaratadi. CHunki boqaruv xarajatlarining kupayishi ijobiy holat deb bo'lmaydi.

5-jadval

Asosiy faoliyatdan moliyaviy natijalar tahlili

Ko'rsatkichlar	Utgan yil		Disobot yili		Uzgarish (+,-)	
	Ming so'm	%	Ming so'm	%	Ming so'm	%
1	2	3	4	5	6=4-2	7=5-3
1. Sotishdan tushgan yalpi moliyaviy natija	89664	100	146964	100	57300	—
2. Sotish xarajatlari	5309	5,9	7548	5,1	2239	-0,8
3. Ma'muriy xarajatlar	6348	7,0	15725	10,7	9377	3,7
4. Asosiy faoliyatning boshqa jarayonlaridan daromadlar yoki xarajatlar	33958	37,9	56824	38,6	22866	0,7
5. Asosiy ishlab chi-karish faoliyatining moliyaviy natijasi (1-2-3+4)	44049	49,1	77293	52,6	33244	3,5

5. Asosiy faoliyatdan olingan foyda yoki zararlar tahlili

Asosiy faoliyatdan kurilgan foyda yoki zarar bu mahsulotlar sotishdan olingan yalpi foydadan davr xarajatlarning ayirmasi va boshqa asosiy faoliyatdan daromadlar yoki zararlar xarajatlarning algebrik yig'indisidan iboratdir.

Bu quyidagi tartibda aniqlanishi mumkin.

$$AFF=YAF-DX+BD-BZ$$

bunda:

AFF — asosiy faoliyatdan olingan foyda

YAF — yalpi foyda

DX — davr xarajatlari.

BX — asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar.

BZ — asosiy faoliyatdan ko'rilgan boshqa zararlar.

Davr xarajatlari deyilganda bevosita ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'lik bo'lmagan xarajatlar va sarflar tushuniladi: sotish xarajatlari, ma'muriy xarajatlar va boshkd jarayonlar xarajatlardan iboratdir.

Sotish bilan borlik xarajatlarga: tovarlarni transport vositalari yordamida tashish xarajatlari, tovarlarni sotishda qatnashuvchi xodimlarga mexnat xaqi to'lash va ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar, savdo extiyojlari uchun foydalaniladigan binolar, inshootlar va kurilmalarni asrash xarajatlari, asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning amortizatsiyasi, gaz, yokilgi, elektr energiyasi xarajatlari, arzon baxoli va tez eskiruvchan buyumlarning eskirishi, tovarlarni saklash, ularga ishlov berish, kadoklash va sortlarga ajratish xarajatlari, savdo reklamasi xarajatlari, kassa apparat» va tushum iikassatsiyasi yuritish chiqimlari, sotish bozorini o'rganish buyicha xarajatlar va boshqa sotish bilan bog'lik sarflar tushuniladi.

² Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 322 page.

Ma'muriy xarajatlarga esa: boshkdrv xodimlarini mexnat xaqi va ularga tegishli ijtimoiy sug'urta ajratmalari, xizmat engil avtotransporti va mikroavtobuslarni saqlash, ishlatish, yollash va ijaraga olish xarajatlari, xo'jalik yurituvchi subyekt va uning tarkibiy bulinmalarini tashkil etish va ularni boshqarish xarajatlari, boshqaruvda xizmat qilayotgan texnik vositalar, aloqa uzellari, hisoblash markazlari, signalizatsiya vositalari va boshqaruvga oid texnik vositalarni saqlash, foydalanish va ularga xizmat ko'rsatish xarajatlari, shaxarlararo va xalqaro telefon so'zlashuvlari uchun to'langan sarflar, ma'muriy boshqaruv extiyojlari uchun foydalanilayotgan binolarni amortizatsiyasi va saqlash xarajatlari, vazirliklar, idoralar va yuqori tashkilotlarga ajratmalar, boshqaruv xodimlarini xizmat safarlariga yuborish xarajatlari, korxonaning vakillik xarajatlari va boshqa xarajatlar kiradi.

Boshqa operatsion xarajatlariga quyidagilar kiradi: kadrlar tayyorlash va ularni kayta tayyorlash xarajatlari, loyixa va qurilish-montaj ishlarida chahalikni bartaraf etish xarajatlari, maslaxat va axborot xizmatlariga hak to'lash, auditorlik xizmatlari uchun to'lovlar, salomatlikni muxofaza qilish va xodimlarni ishlab chiqarish jarayonida bevosita qatnashuvi bilan bog'liq bo'lmagan dam olishlarni tashkil etish tadbirlar xarajatlari, shaxar obodonchilik ishlari va qishlok, xo'jaligiga yordam berish bilan bog'lik, xarajatlar, kompensatsiya va rag'batlantirish tusidagi to'lovlar ish xaqi hisoblashda e'tiborga olinmaydigan to'lovlar va xarajatlar, ya'ni moddiy yordam, sog'likni saklash obyektlari, qariyalar va nogironlar uylari, bolalar maktabgacha tarbiya muassasalari, sog'lomlashtirish lagerlari, madaniyat va sport obyektlarini asrash xarajatlari, vaktincha to'xtatib quyilgan ishlab chiqarish kuvvatlari va obyektlarini saqlash xarajatlari, bank xizmati uchun to'lovlar, xar xil xayriya jamg'armalari, ekologiya, sog'lomlashtirish, madaniyat, xalk ta'limi, ijtimoiy ta'minot, jismoniy tarbiya va shu kabi tashkilotlarga badallar, byudjetga majburiy to'lovlar, soliqlar va yig'malar va byudjetdan tashqari jamg'armalarga ajratmalar, zararlar, jarimalar, penyalar va boshqa xarajatlardan iboratdir.

Asosiy ishlab chik.arish faoliyatidan olingan boshqa daromadlarga quyidagilar kiradi:

- Undirilgan yoki qarzdor tomonidan e'tirof kilingan jarimalar va penyalar.
- Hisobot yilda aniqlangan utgan yilga tegishli fonda.
- Yordamchi xizmat ko'rsatuvchi tarmoklar (oshxona va x..k.)dan olingan tushumlar.
- Asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar va boshqa mol-mulklarni sotishdan olingan daromadlar.
- Da'vo bildirish muddati o'tgan kreditorlik va deponent qarzlarni hisobdan chiqarishdan olingan daromadlar.
- Tovar-moddiy boyliklarni kayta baxolanishdan ko'rilgan natijalar.
- Davlat subsidiyalaridan daromadlar.
- Xolisona moliyaviy yordam.
- Boshqa operatsion daromadlar.

Asosiy ishlab chikarish faoliyatining moliyaviy natijasining tahlili quyidagi 6-jadvalda keltirilgan.

Ma'lumotlarga ko'ra, korxonada asosiy ishlab chikarish faoliyatidan olingan moliyaviy natija, o'tgan yilga nisbatan 33 mln. 244 ming so'mga ko'paygan yok uning sotishdan tushgan yalpi moliyaviy natijada tarkibidagi salmog'i 3,5% ga ortgan. Bunga asosiy sabab, mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan yalpi moliyaviy natijaning 57,3 mln. so'mga kupayganligi ta'siridadir. Lekin o'tgan yilga nisbatan asosiy faoliyatning boshqa jarayonlardan xarajatlarni 22 mln. 866 ming so'mga, ma'muriy xarajatlarni 9 mln. 377 ming so'mga va sotish xarajatlarining 2 mln. 239 ming so'mga ko'payib ketganligi foyda hajmini kamayishiga sabab bo'lgan. Yalpi moliyaviy natija tarkibida ma'muriy xarajatlar ulushining 3,7% ga kupaytanligi xam e'tiborni qaratadi. CHunki boqaruv xarajatlarining kupayishi ijobiy holat deb bo'lmaydi.

1-jadval

Asosiy faoliyatdan moliyaviy natijalar tahlili

Ko'rsatkichlar	Utgan yil		Disobot yili		Uzgarish (+,-)	
	Ming so'm	%	Ming so'm	%	Ming so'm	%
1	2	3	4	5	6=4-2	7=5-3
1. Sotishdan tushgan yalpi moliyaviy natija	89664	100	146964	100	57300	—
2. Sotish xarajatlari	5309	5,9	7548	5,1	2239	-0,8
3. Ma'muriy xarajatlar	6348	7,0	15725	10,7	9377	3,7
4. Asosiy faoliyatning boshqa jarayonlaridan daromadlar yoki xarajatlar	33958	37,9	56824	38,6	22866	0,7
5. Asosiy ishlab chi-karish faoliyatining moliyaviy natijasi (1-2-3+4)	44049	49,1	77293	52,6	33244	3,5

6. Umumxujalik faoliyati va soliq to'lagunga qadar moliyaviy natijalarning taxlili

Firma va kompaniyalar mahsulot ishlab chiqarish va sotish faoliyatidan tashqari moliyaviy soxalar natijasidan xam foyda yoki zarar olishlari mumkin. Umumxujalik faoliyatidan olingan foyda yoki zarar, bu asosiy faoliyatdan olingan foyda summasiga moliyaviy faoliyatdan ko'rilgan daromadlar ko'shiladi va zararlar ayriladi, bu quyidagicha ko'rsatilishi mumkin⁶³.

$$UF=AFF+MD-MX$$

bunda:

- UF — umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda
 - AFF — asosiy faoliyatdan olingan foyda
 - MD — moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar
 - MX — moliyaviy faoliyat xarajatlari.
- Moliyaviy faoliyatdan olinadigan daromadlarga:

³ Financial statement analysis Eleventh edition K. R. Subramanyam University of Souther 469 page.

- mablaglarni kdrzga berish evaziga olingan foizlar va shu'ba korxonalariga xissali katnashishdan olingan daromadlar;

- O'zbekiston Respublikasi xududida va uning tashqarisida boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatida ulush ko'shgan xolda qatnashishdan olingan daromadlar;

- aksiyalar buyicha dividendlar, obligatsiyalar va qimmatli qog'ozlar buyicha daromadlar;

- mol-mulkni uzok, muddatli ijaraga berishdan (lizing) olingan daromadlar;

- valyuta schyotlari, shuningdek, chet el valyutalaridagi muomalalar buyicha ijobiy kurs tafovutlari;

- kimmatbaxo qogozlarni kayta baxolanishidan olingan daromadlar;

- boshqa moliyaviy faoliyatdan daromadlar kiradi.

Moliyaviy faoliyat xarajatlariga esa:

- Uzbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan stavkalari doirasida va ulardan yuqori doirada kiska muddatli hamda uzok, muddatli kreditlar buyicha, shu jumladan, to'lov muddati o'g'gan va uzaytirilgan ssudalar buyicha to'lovlar;

- mol-mulkni uzok, muddatli ijaraga olish (lizing) buyicha foizlarni to'lash xarajatlari;

- chet el valyutasi bilan operatsiyalar buyicha salbiy kurs tafovutlari va zararlar;

- sarflangan (qimmatli kog'ozlarga, sho'ba korxonalariga va x.k.) mablaglarning kayta baxolashdan ko'rilgan zararlar.

- o'z qimmatli kogozlarini chiqarish va tarqatish bilan bog'lik xarajatlar;

- moliyaviy faoliyat buyicha boshqa xarajatlar, shu jumladan salbiy diskont daromadlar tushuniladi.

Favquloddagi foyda yoki zarar — bu xo'jalik yurituvchi subyektlarning odatdagi faoliyatidan chetga chiquvchi xodisalar yoki muomalalar natijasida vujudga keladigan, tasodifiy olingan fonda yoki zararlar tushuniladi. Bunga daromadlarning favqulodda moddalari yoki asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar bo'limida aks ettirilishi kerak bo'lgan o'tgan davrlardagi fonda kirmaydi.

Favquloddagi foyda yoki zararlar bir necha yillar mobaynida takrorlanmaydigan vaziyatlar natijasida bo'lishi nizomda ko'rsatilgan. Bunday foyda yoki zararlar tabiiy ofat, yongin va shu kabi tusatdan bo'ladigan omillar ta'sirida yuzaga keladi.

Soliq to'langunga qadar foyda, umumxujalik faoliyatidan olgan foydaga plus yoki minus favqulodda (kutilmagan) vaziyatlardan ko'rilgan foyda yoki zarar sifatida aniqlanadi, bu quyidagicha ko'rsatilish mumkin;

$$STF=UF+FP-FZ$$

bunda:

STF — soliq to'languncha olingan foyda;

UF — umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda;

FP — favqulodda vaziyatlardan olingan foyda;

FZ — favqulodda vaziyatlardan ko'rilgan zarar.

Umumxo'jalik faoliyatida olingan foyda yoki zararlarining taxlilida xar bir turdagi daromadlar va zararlar o'rganilishi lozim. Bunday taxlil 6-jadvalda keltirilgan.

Jadval ma'lumotlariga ko'ra, korxonada umumxo'jalik faoliyati ko'rilgan moliyaviy natija o'tgan yilga nisbatan 26 mln. 604 ming so'mga kupaygan. Buning sababi asosiy ishlab chik.arish faoliyati natijasidan olingan foydaning 33 mln. 244 ming so'mga kupayganligi ta'sir etgan. SHuningdek, valyuta kursining ijobiy o'zgarishidan ko'rilgan 1 mln. 39 ming so'mlik foydaga erishilganligi ta'sir etgan. Korxonada favquloddagi foyda va zarar mavjud emas. SHunga ko'ra, soliq to'lagunga qadar umumiy moliyaviy natijasi hisobot yilida 77 mln. 341 ming so'mni tashkil qilgan. Bu ko'rsatkich o'tgan yilga nisbatan 26 mln. 604 ming so'mga kupdir. Soliq to'lagunga qadar foyda hajmining kupayganligi o'tgan yilga nisbatan faoliyatning yaxshilanganligidan dalolat beradi.

2-jadval

Umumxo'jalik faoliyati va soliq to'lagunga qadar umumiy moliyaviy natijaning tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil		Hisobot yili		O'zgarish (+,-)	
	Ming so'm	%	Ming so'm	%	Ming so'm	%
1	2	3	4	5	6-4-2	7-5-3
1. Asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan moliyaviy natija	4404\$	100	77293	100	33244	—
2. Olingan dividend	134	0,30	2	0,002	-132	-0,298
3. Olingan (+) yoki tulanagan (-) foizlar	170	0,38	-230	-0,29	-400	-0,67
4. Valyuta kursi farki	2703	6,13	1339	1,73	-1364	-4,4
5. Moliyaviy faoliyat buyicha boshqa daro-madlar (+) yoki xa-rajatlar (-)	3681	8,35	-1063	-1,37	-4744	-10,0
6. Umumxujalik fao-liyatining moliyaviy natijasi	50737	115,2	77341	100,1	26604	-15,1
7. Favkuloddagi foy-da va zarar	—	—	—	—	—	—
8. Soliq. tulagunga qadar umumiy moliyaviy natija	50737	115,2	77341	100,1	26604	-15,1

7. Foydaning ishlatilishi taxlili

Xozirgi sharoitda firma va kompaniyalar olgan foydasini taqsimlash ikki yunalishda amalga oshiriladi.

1. Davlat byudjetiga foyda (daromad)dan soliq, boshqa soliqlar va ajratmalar.
 2. Korxonada ixtiyorida qolgan yilning sof foydasi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 2001- yil 31- dekabr 490-sonli qaroriga muvofiq jismoniy shaxslar 2002- yil uchun soliq to'lagunga qadar hisoblangan foydasidan 24 foiz byudjetga tulovlar-ni amalga oshirilishi lozimligi kursatilgan.

Bolalar tovarlari, kugirchoklar va badiiy buyumlar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxonalar daromadi (foyda)dan 10 foiz soliq to'lashi ko'zda tutilgan.

Chet el investitsiyalarni jalb qilishni rag'batlantirish maqsadida ustav kapitalidagi xorijiy sarmoyalar ulushiga qarab, imtiyozli soliq stavkalari ko'llaniladi. Masalan, ustav kapitalida xorijiy sarmoyalarning ulushi 50 va undan yuqorirok foiz bo'lganda, ya'ni:

- 1) 300,0 ming AQSH dollaridan to 1,0 mln. AKSH dollari bo'lganda 20 foiz,
- 2) 1,0 mln. AQSH dollaridan oshganda esa 16 foizli stavkada daromad (foyda)dan soliq. undirish ko'zda tutilgan.

3-jadval

Foydaning ishlatilishi tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil		Hisobot yili		O'zgarish (+,-)	
	Ming so'm	%	Ming	%	Ming	%
1. Soliq, to'lagunga qadar umumiy moliyaviy natija	50737	100	77341	100	26604	
2. Foydadan soliq	18384	36,2	28575	37,0	10191	0,8
3. Boshqa soliq va ajratmalar	647	1,3	2195	2,8	1548	1,5
4. Hisobot davridagi sof foyda	31706	62,5	46571	60,2	14865	-2,3

Ma'lumotlarga ko'ra, korxonada hisobot davrining sof foydasi o'tgan yilga nisbatan 14 mln. 865 ming so'mta kupaygan. Korxonada foydaning kupayishi ijobiy holat hisoblanadi. Foyda hajmi xam o'tgan yilga nisbatan 10 mln. 191 ming so'mga kupaygan. Korxonada boshqa soliq va ajratmalar xam o'tgan yilga nisbatan 1 mln. 548 ming so'mga kupaygan. Korxonada buyicha hisobot yilda soliqlar hajmi ko'payishining sababini aniqlash lozim. Aks xolda korxonada faoliyati uchun byudjetga to'lovlarning keskin kupayishi salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Nazorat savollari:

1. Moliyaviy faoliyatning foydasi qanday aniqlanadi?
2. Moliyaviy faoliyatning xarajatlariga qandaysarflar kiradi?
3. Favqulodda foyda va zararlar deganda nima tushiniladi?
4. Yilning sof foydasi qanday taqsimlanadi?
5. Byudjetga qanday to'lovlarmalga oshiriladi?

27-bob. MOLIYAVIY BASHORATLASH

Reja:

1. Moliyaviy bashoratlashning mohiyati va uni tahlilda qo'llash zaruriyati.
2. Moliyaviy rejalashtirish va bashoratlash.
3. Korxonalarda pul mablag'lari oqimini bashoratlash va uning o'ziga xos xususiyatlari.

Tayanch so'zlar:

Moliyaviy bashoratlashning zaruriyati, Moliyaviy rejalashtirish, bashoratlash t metodlari, moliyaviy dasturlashtirish, «Pul oqimi», moliyaviy menejer, rul oqimi sikli.

1. Moliyaviy bashoratlashning mohiyati va uni tahlilda qo'llash zaruriyati

Moliyaviy bashoratlash moliyaviy hisobot tahlili jarayonida eng so'nggi bosqich hisoblanadi. Kompaniya iqtisodiy holatini aniq aks ettirish boshlang'ich moliyaviy hisobotlarni to'g'ri o'zgartirishlardan so'ng amalga oshiriladi.

Bu o'zgarishlar quyidagilarni o'z ichiga olishi mumkin, misol uchun: daromad hisobotida tranzit mahsulotlarni tugatish, ularni o'tgan, yoki, kelgusi yillar bo'yicha qayta taqsimlash, boshqaruv bo'yicha sarflangan TMZ o'zlashtirish, operativ lizinglarni kapitalashtirish, o'z mablag'lar usuli orqali investitsiyalar va balansdan tashqari hisobvaraqlarni moliyalashtirish va hokazolar.

Moliyaviy bashoratlash balans, daromad hamda pul oqimlari to'g'risidagi hisobotlarni bashoratlashni o'z ichiga oladi⁶⁴.

Moliyaviy bashoratlash sarmoyalarni baholash uchun asos hisoblanadi. Misol uchun, qoldiqli daromad modeli, joriy kapital qiymatini baholash maqsadida kelgusi sof foyda va o'z mablag'lar qoldiq qiymatlarini rejalarini talab qiladi.

Buning uchun biz moliyaviy bashoratlash kompaniyalarining operatsiyalardan kutilgan o'sishni moliyalashtirish uchun yetarli pul oqimlarini ishlash imkoniyatiga ega bo'lish, yoki kelajakda qarz evaziga moliyalashtirishni talab qilish, yoki yo'qligini tahlil qilamiz. Bizni, shuningdek, strategik rejalar kompaniya boshqaruvi tomonidan prognozlashtirigan foydani berishi yoki yo'qligini tahlil qilish ham qiziqtiradi. Va nihoyat, moliyaviy bashoratlash kompaniyaning qarz xizmatlari talablarini qondirish uchun kompaniyaning qobiliyatini baholashda kreditorlar uchun ham foydalidir.

Moliyaviy bashoratlash korxonaning istiqboldagi rejalarini belgilash, uning oldida turgan muhim vazifalarni hal etish, risklarni kamaytirish, strategiyasini belgilash uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Moliyaviy bashoratlashning zaruriyatlarini quyidagilar bilan izohlash mumkin.

- Bozor iqtisodiyoti sharoitida biznes risklarini oldini olishga bo'lgan ehtiyojning oshishi;

- Global moliyaviy inqirozlar sharoitida korxonada iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning muhimligi;

- Korxonona faoliyatini chuqur tahlil qilish orqali uning biznes rejasini tuzish;
- Korxonaning kelgusi istiqbolini belgilashning zarurligi;
- Uzoq va o'rtacha muddatli investitsiyalarni amalga oshirish uchun boshqaruv qarorlarini qabul qilishning muhimligi;
- Chet el investorlarini jalb qilgan holda ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish maqsadida moliyaviy, ish va bozor faolligini bashoratlashning zarurligi;
- Korxonaning qisqa va uzoq muddatli strategiyalarini ilmiy jihatdan asoslash va belgilash.

Yuqoridagilardan kelib chiqib xulosa qiladigan bo'lsak, moliyaviy bashoratlash moliyaviy tashxislash va moliyaviy rejalashtirishning muhim elementi bo'lib, uzoq muddatli boshqaruv qarorlarini qabul qilish va xo'jalik yurituvchi subyektlarning kelajakdagi istiqbolini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

2. Moliyaviy rejalashtirish va bashoratlash

Har qanday sotsial-iqtisodiy jarayonlarni boshqarish tizimining asosiy bosqichlaridan biri rejalashtirishdir. Iqtisodiy adabiyotlarda, eng umumiy shaklda, rejalashtirish istiqbolga yo'naltirilgan qarorlarni qabul qilish bo'yicha faoliyat deb talqin qilinadi.

“Rejalashtirish” tushunchasining ma'no-mazmunini yanada umumiyroq bo'lgan va xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini muvofiqlashtirishning obyektiv zarurligi va imkoniyatini anglatuvchi “rejalilik” orqali aniqlash mumkin. Haqiqatdan ham rejalashtirish amaliyotda rejalilikni amalga oshirishni, ya'ni balanslilik (muvozanat) va proporsionallikka (mutanosiblikka) erishish bo'yicha ongli faoliyatni bildiradi. SHu ma'noda, moliyaviy resurslarning balanslilikini (muvozanatini) va proporsionalligini (mutanosibligini) ta'minlashga qaratilgan faoliyatga moliyaviy rejalashtirish deyiladi.

Bunda balanslilik (muvozanat) korxonaning ixtiyorida bo'lgan moliyaviy resurslar va xo'jalik yurituvchi subyektlarning ixtiyorida (qo'lida) qolgan daromadlar o'rtasidagi optimal nisbatni bildiradi. Proporsionallik (mutanosiblik) esa korxonalar, xo'jalik tarmoqlari, mintaqalar va korxonona subyektlari bo'yicha daromadlarning soliq to'languncha va soliq to'langandan keyingi o'lehamlari (miqdorlari) o'rtasidagi oqilona nisbatdan iborat. Ana shu nisbatni ko'paytirish yoki kamaytirish orqali korxonona ularning rivojlanishini rag'batlantirish yoki cheklab qo'yishi mumkin.

Umumiy va oddiy ko'rinishda, moliyaviy rejalashtirish deyilganda moliyaviy rejalarni tuzish va amalga oshirish jarayoni nazarda tutiladi. Moliyaviy rejani, xuddi uni ishlab chiqish, yaratish yoki tuzish jarayoni kabi moliyaviy ko'rsatkichlarni ijodiy tahlil qilish, umumlashtirish va o'zaro bog'lash tizimi sifatida qarash kerak. Amaliyotda tez-tez foydalaniladigan rejalashtirish ma'lumotlarini, masalan, korxonona faoliyatining shakli modelini ishlab chiqish va shu asosda moliyaviy ko'rsatkichlarning rejali tizimini aniqlashni, moliyaviy rejalashtirishning ishchi sxemasi sifatida qarash mumkin. SHuni nazarda tutish kerakki, moliyaviy rejalashtirish jarayonida u yoki bu subyekt faoliyat ko'rsatishi

moliyaviy ta'minlanishining hayotiychanligini oshiruvchi noshakliy omillar inobatga olinishi kerak.

“Moliyaviy rejalashtirish” tushunchasi o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- taraqqiyotning asosiy tendensiyalarini aniqlash va moliyaviy tahlil qilish;
 - jalb qilingan mablag'lar va vaqtincha bo'sh turgan mablag'larni joylashtirish menejmenti;
 - firma ichidagi moliyaviy natijalar va pullarni rejalashtirish, hisobga olish va nazorat qilish texnologiyasi;
 - investitsion menejment;
 - kapitallar menejmenti;
 - faoliyatning boshqa ko'rinishlari (trast, faktoring, lizing va boshqalar).
- Quyidagilar moliyaviy rejalashtirishning asosiy vazifalari hisoblanadi:
- ishlab chiqarish, investitsion va moliyaviy faoliyatlarni kerakli bo'lgan moliyaviy resurslar bilan ta'minlash;
 - pul mablag'laridan iqtisod qilib, tejab-tergab foydalanish hisobidan korxonaning foydasini oshirish bo'yicha ichki rezervlarni qidirib topish;
 - kapitalni samarali joylashtirish yo'llarini aniqlash, undan oqilona va samarali foydalanishni baholash;
 - kontragentlar bilan optimal moliyaviy munosabatlarni o'rnatish;
 - korxonaning moliyaviy ahvoli, to'lovga qobilligi va kreditga layoqatliligi ustidan nazorat o'rnatish.

Bozor munosabatlariga o'tilganiga qadar moliyaviy rejalashtirishning mazmuni korxonalarda sof operativ vazifalarni – markazlashtirilgan iqtisodiyot amal qilganligi uchun yetarli darajada formal bo'lgan korxonalarining besh yillik moliyaviy rejalardagi ko'rsatkichlarni ishlab chiqish, istiqbolga mo'ljallangan rejalarning loyihasini baholash, korxonaning yillik moliyaviy rejalarni tuzish kabilarni hal etishga qaratilgan edi. Bunday amaliyotning hukm surganligi korxonona moliyaviy xizmatlarining obro'yiga obro' qo'shmas, chunki ularga hech narsa bog'liq emas edi. Bozor iqtisodiyotida moliyaviy xizmatlarning roli tubdan o'zgaradi. Ular korxonona rivojlanishini faol va ta'sirchan boshqaradi va bir vaqtning o'zida, shu rivojlanishning yo'nalishi va sifatini nazorat qiladi⁶⁵.

Hozirgi sharoitdagi moliyaviy rejalashtirish barcha zaruriy harakatlarni oldindan ko'zda tutishgina (ko'ra bilishgina) emas. Bu tegishli ishlarni amalga oshirish jarayonida yuzaga chiqishi mumkin bo'lganhar qanday kutilmagan holatlarni ko'ra olish qobiliyati hamdir. Albatta, xo'jalik yurituvchi subyekt o'z faoliyatidagi barcha risklarga barham beraolmaydi. Lekin u ana shu risklarni samarali oldindan ko'ra bilish yordamida boshqarish imkoniyatiga ega.

Moliyaviy rejalashtirish amaliyotida quyidagi asosiy metodlardan foydalanish mumkin:

- moliyaviy tahlil metodi;
- normativ metod;
- balansli hisob-kitoblar va pul oqimlari metodi;

- ko'p variantlilik metodi;
- iqtisodiy-matematik modellashtirish metodi;
- va boshqa metodlar.

Moliyaviy rejalashtirish jarayonining quyidagi asosiy bosqichlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining moliyaviy natijalarini tadqiq etish;
- operativ rejalarning o'zgarishi asosida moliyaviy hisobotlarning bashorat variantlarini ishlab chiqish;
- o'z reja topshiriqlarining bajarilishini ta'minlash uchun xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy resurslarga bo'lgan konkret ehtiyojlarini aniqlash;
- moliyalashtirish manbalari (shu jumladan, o'z va tashqi manbalarning) va ularning tarkibiy tuzilishini bashoratlash;
- xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyasini boshqarishning tizimini yaratish va uni ushlab turish (qo'llab-quvvatlash);
- shakllantirilgan rejalarni operativ o'zgartirish tartibini (protsedurasini) ishlab chiqish.

Moliyaviy rejalashtirishning ikki turi bo'lishi mumkin:

- strategik moliyaviy rejalashtirish;
- joriy moliyaviy rejalashtirish.

Strategik moliyaviy rejalashtirish o'z ifodasini strategik moliyaviy rejalarda topadiki, u tashqi va ichki muhitda o'zgarayotgan xo'jalik yuritish subyekti moliyaviy taraqqiyotining ko'p variantli bashoratidan iboratdir.

Strategik moliyaviy reja, hech bo'lmaganda, quyidagi savollarga aniq javob bermog'i lozim:

- xo'jalik yurituvchi subyekt uchun talab qilinadigan kapitalning o'lchami qanday, u qaysi manbalar hisobidan va qanday muddatlarda jalb qilinadi?
 - bu kapitaldan qanday qilib foydalaniladi?
 - o'z kuchiga ishongan holda xo'jalik yurituvchi subyekt rivojlanishi mumkinmi? Agar yo'q bo'lsa, moliyaviy resurslarni jalb qilishning manbalari qanday?
 - xo'jalik yurituvchi subyekt pul mablag'lari tushumi, ishlab chiqarishning rentabelligi va investitsiyalar daromadligining qanday darajalariga chiqishi mumkin va qay muddatlarda?
- O'z navbatida, joriy moliyaviy rejalashtirishning asosiy funksiyalari quyidagilardan iborat:
- ishlab chiqarish, investitsion, marketing, ilmiy-loyihaviy va qidiruv faoliyatlarini hamda sotsial loyihalarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan moliyaviy resurslarning hajmi va ularning manbalarini aniqlash;
 - mahsulotni (ishni, xizmatni) ishlab chiqarish va realizatsiya qilish tannarxini rejalashtirish;
 - pul oqimlarini rejalashtirish;
 - butun xo'jalik yurituvchi subyekt doirasida foydani rejalashtirish (bashoratlash);

- investitsiyalarning daromadligini rejalashtirish.

Moliyaviy rejalashtirish mamlakat milliy xo'jaligini rejalashtirishning tarkibiy qismi bo'lib, sotsial-iqtisodiy rivojlanish rejasining ko'rsatkichlariga tayanadi, moliya tizimi barcha organlarining faoliyatlarini muvofiqlashtirishga (koordinatsiya qilishga) yo'naltiriladi. Moliya tizimi alohida bo'g'inlarining nisbiy mustaqilligi quyidagilarni o'zida aks ettiruvchi moliyaviy rejalarning ishlab chiqilishi zarurligini belgilab beradi:

- pul fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanish shakllari va metodlarining o'ziga xosligi;
- moliyaviy resurslarni tarmoqlar va hududlar bo'yicha qayta taqsimlash.

Moliyaviy rejalashtirishning bosh obyekt rejada o'zining miqdoriy ifodasini oladigan moliyaning bo'g'inlari (moliyaviy munosabatlar) hisoblanadi. Konkret pul fondlari mablag'larining harakati yagona tizimga birlashtirilgan tegishli moliyaviy rejalarda ifodalanadi va mustahkamlanadi.

Moliyaviy rejalarni tizimining markazini byudjet rejasiga egallaydiki, unda byudjet fondining harakati, daromadlar va xarajatlarni shakllantirish va ulardan foydalanishning shakllari va metodlari, daromad va xarajatlarning tarkibiy tuzilishi va tuzilmasi o'zining miqdoriy ifodasini topadi.

Istiqboldagi (istiqbol uchun mo'ljallangan) moliyaviy rejalashtirish iqtisodiy va sotsial taraqqiyot hamda moliyaviy siyosatni muvofiqlashtirishni (koordinatsiya qilishni) ta'minlash, shuningdek ishlab chiqiladigan islohotlar, dasturlar va qonunlarning moliyaviy oqibatlarini kompleks tarzda bashoratlash, uzoq muddatli salbiy tendensiyalarni kuzatish va ularga nisbatan tegishli choralarni o'z vaqtida qabul qilish maqsadlarida amalga oshiriladi.

Moliyaviy rejalashtirishni moliyaviy bashoratlashsiz tasavvur etib bo'lmaydi. U yoki bu davr mobaynida korxonaning mumkin bo'lgan moliyaviy ahvolini (holatini) oldindan ko'ra bilish va moliyaviy rejalarning ko'rsatkichlarini asoslashga moliyaviy bashoratlash deyiladi. Nazariya va amaliyotda moliyaviy bashoratlash ikkiga ajratiladi:

- o'rta muddatli (5-10 yillik) moliyaviy bashoratlash;
- uzoq muddatli (10 yildan ortiq) moliyaviy bashoratlash.

Moliyaviy bashoratlash moliyaviy rejalarni tuzish bosqichidan oldin sodir bo'ladi. Unda jamiyatning ma'lum bir davrdagi taraqqiyotiga bag'ishlangan moliyaviy siyosatning konsepsiyasi ishlab chiqiladi. Moliyaviy bashoratlashning bosh maqsadi bashoratlanayotgan davrda haqiqatda mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan moliyaviy resurslarning real hajmi, ularni shakllantirish manbalari va ulardan foydalanishni aniqlashdan iborat. Moliyaviy bashoratlar moliya tizimi organlariga moliya tizimini rivojlantirish va takomillashtirishning, moliyaviy siyosatni amalga oshirish shakllari va metodlarining turli-tuman variantlarini belgilashga imkon beradi. SHu ma'noda, moliyaviy bashoratlar moliyaviy siyosatni ishlab chiqishning zaruriy elementi va bir vaqtning o'zida muhim bosqichi bo'lib hisoblanadi. Ular yordamida moliya tizimining barcha subyektlari oldida turgan sotsial-iqtisodiy vazifalarni echishning (hal qilishning) turli ssenariyalari ishlab chiqiladi.

Moliyaviy bashoratlash turli metodlarning qo'llanilishini taqozo etadi. Ularning eng asosiylari quyidagilar bo'lishi mumkin:

- iqtisodiy jarayonlarni aniqlaydigan omillarga bog'liq ravishda moliyaviy reja ko'rsatkichlarining dinamikasini xarakterlaydigan ekonometrik modelni qurish (yaratish);

- korrelyasion-regression tahlil;
- bevosita ekspertli baholash metodi.

Asosida aniq shakllantirilgan maqsad va unga erishishning vositalari yotgan dasturli-maqsadli yondashuvdan foydalanadigan moliyaviy rejalashtirishning metodi sifatida moliyaviy dasturlashtirish quyidagilarning bo'lishini ko'zda tutadi:

- yo'nalishlar bo'yicha korxonalar xarajatlarining ustuvorlarini belgilash (o'rnatish);

- korxonalar mablag'lari sarflanishining samaradorligini oshirish;
- muqobil variantning tanlanishiga muvofiq ravishda moliyalashtirishni to'xtatish.

Dastur variantining tanlanishi, eng avvalo, iqtisodiy omillarga (resurslarga) bog'liq. Bunda faqat maqsadga erishishning masshtabi, ahamiyati va murakkabligi emas, balki mavjud zahiralarning hajmi, kutilayotgan jami samara, maqsadga erishilmaganda potensial yo'qotmalar ham hisobga olinadi. Moliyaviy siyosat sohasidagi uzoq va qisqa muddali maqsadlar va choralarni muvofiqlashtirishning muhim metodi sifatida dasturlashtirishdan moliyaviy rejalashtirishning hozirgi amaliyotida faol foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Moliyaviy dasturlashtirish rivojlangan mamlakatlarda o'tgan asrning 60-yillaridanoq foydalanib kelinayapti. Uning asosiy mohiyati besh yillik "o'zgarib turadigan" xarajatlar rejasini tuzish bilan belgilanadi. Har yili joriy yil rejasini ko'rsatkichlarining kutilayotgan ijrosi asosida reja o'zgartiriladi (korrektirovka qilinadi). Bunda ko'rsatkichlar besh yillik shkala bo'yicha bir yil oldinga (hisobot yilidan keyingi yilga) "ko'chiriladi". Oldinda turgan birinchi yilning reja ko'rsatkichlari direktiv (majburiy), keyingi to'rt yillik ko'rsatkichlar esa mo'ljalli (orientirovkali) xarakterga ega hisoblanadi.

Hozirgi paytda dunyoning juda ko'p mamlakatlarida ishlab chiqarish maqsadlariga, resurslar va ijrochilar bo'yicha balanslilikka yo'naltirilgan ilmiy-tadqiqot, tashkiliy-xo'jalik va boshqa tadbirlar tizimidan iborat bo'lgan maqsadli kompleksli dasturlardan foydalanilmoqda.

3. Korxonalarda pul mablag'lari oqimini bashoratlash va uning o'ziga xos xususiyatlari

Korxonalarda pul oqimlarini bashorat qilishning yana bir muhim jihatlaridan biri korxonada pul mablag'lari budjetini ishlab chiqish va takomillashtirish bo'lib hisoblanadi. Korxonalar faoliyatini bir me'yorda tashkil etish va boshqarish uchun ma'lum mablag'lar manbalarini shakllantirish hamda ularni korxonaning nizom faoliyatidagi vazifalarni bajarish maqsadida tegishli xarajatlar bo'yicha yo'naltirish zarur bo'ladi. Shu ma'noda korxonalar kundalik faoliyati va ehtiyojlarini moliyaviy ta'minlash uchun uning pul mablag'lari budjetini tuzish zaruriyati tug'iladi. Pul

mablag'lari budjetini tashkil etish korxonada pul mablag'larini tashkil etish manbalarini, pul mablag'larini investitsiyalash yo'nalishlarini hamda pul mablag'larini ko'paytirish va foydalanish samaradorligini oshirish yuzasidan tadbirlar yig'indisi bo'lib, korxonalar moliyaviy xizmati oldidagi muhim masala hisoblanadi. Iqtisodiy adabiyotda, ayniqsa, ingliz tilidagi adabiyotlarda «reja» va «budjet» tushunchalari o'rtasidagi farq aniq izohlanmoqda. Ushbu tushunchalarning talqin etilishi ayniqsa, Buyuk Britaniya, AQSH, Fransiya davlatlari kompaniyalari budjetini tayyorlash jarayonidagi xususiyatlar sharhida yorqin ifodalangan. G'arb davlatlari mutaxassislarining ishlaridagi ushbu tushunchalar izohlanishi tarjima qilingan iqtisodiy adabiyotlarda ham uchratish mumkin. Jumladan, B. Kolassning fikricha, rejalashtirishning uch turi farqlanadi: a) strategik; b) o'rta muddatli yoki operativ; v) qisqa muddatli yoki budjet orqali rejalashtirish. «Reja» tushunchasi birmuncha keng ma'noda tushuniladi va tegishli maqsadlarga erishishga qaratilgan harakatlar va tadbirlarning keng ko'lamini ifodalaydi. «Budjet» - birmuncha «tor» ma'nodagi tushunchalar bo'lib, harakatlar va tadbirlar rejasining miqdoriy, qiymatdagi ifodasi hisoblanadi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, bizning sharoitda hanuzgacha «budjet» tushunchasini maxsus tarzda ma'lum subyektlar daromadlari va xarajatlarini tegishli muddatdagi smetasi sifatida tushunish ustunlik qilib kelmoqda.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida korxonalar moliyaviy muvaffaqiyatining muhim garovi sifatida pul oqimlarini boshqarishning ilmiy asoslangan usullaridan samarali foydalanish maydonga chiqadi. Mazkur muammoni chuqurroq yoritish quyidagi masalalarni ko'rib chiqishni talab etadi:

- korxonalar pul mablag'lari aylanishining tarkibi va qonuniyatlarini o'rganish;
- korxonaning pul mablag'lari aylanishini boshqarish tizimini o'rganish;
- pul oqimlari mohiyati, turlari va baholash usullarini o'rganish;
- korxonalar pul oqimlarini hisoblashning bevosita va bilvosita usullarini yoritish

va h.k.

Ushbu masalalarni yanada aniq tarzda ko'rib chiqamiz.

Korxonalar pul mablag'lari aylanishining tarkibi.

Korxonalar kapitalining individual doiraviy aylanishi jarayonidagi pul massasining real harakati uning pul oqimini tashkil qiladi. Pul-tovar munosabatlari sharoitida ishlab chiqarish moddiy omillarining individual doiraviy aylanishi korxonalar omboriga moddiy qiymatliklarni kirim qilinishidan boshlanadi va tayyor mahsulotni sotilishi bilan yakunlanadi. Ushbu jarayonda pul mablag'lari harakati ham bevosita ishtirok etadi. Kapitalning doiraviy aylanishi ishlab chiqarish vositalarini sotib olish uchun pul mablag'larini to'lanishidan boshlanadi. Mehnat haqi to'lash uchun pul mablag'larining jalb qilinishi ishlab chiqarishning bosh omili sifatida uning har qanday ijtimoiy shaklida alohida o'rin egallaydi. Pul mablag'lari doiraviy aylanishining birinchi bosqichida sarflanmaydi, balki faqat avanslanadi va keyinchalik mahsulot sotishdan tushgan tushum hisobidan qoplanadi. Qiymatning shakl o'zgarishi yuz beradi - qiymatning bir qismi pul shaklidan tovar shakliga aylanadi. Pul mablag'larining yana bir qismi xodimlar mehnat haqini to'lash uchun avanslanadi va xodimlar ixtiyoriga o'tgandan so'ng

iste'mol vositalarini (hayotiy zarur vositalar jamg'armasini) hosil qiladi. Doiraviy aylanishning ikkinchi bosqichida ya'ni ishlab chiqarish jarayonida moddiy boylklarni yaratish uchun ishlab chiqarish kuchlari tomonidan ishlab chiqarish vositalarining unumli iste'moli amalga oshiriladi. Bu bosqichda qiymat shakllarining o'zgartirishi ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash uchun pul mablag'larini tugallanmagan ishlab chiqarishga jalb qilinishi bilan boradi. Ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan tayyor mahsulot tarkibida jalb qilingan qiymat (buyumlashgan mehnat) va yangi yaratilgan qiymat -qo'shimcha mahsulot bo'ladi. Mablag'lar doiraviy aylanishining uchinchi bosqichida qiymatning tovar shakli pul shakliga aylanadi va mahsulot sotishdan tushgan tushum shakllantiriladi. Doiraviy aylanishning bu bosqichida korxonalar bilan sotilgan mahsulotlar yuzasidan pul munosabatlari, shuningdek, foydaning ishlatilishi va uning soliqqa tortilishi yuzasidan pul munosabatlari kelib chiqadi.

Korxonaning barqaror faoliyat ko'rsatishi va aylanma mablag'lar harakatining uzluksizligini ta'minlanishi uchun kapital doimo ishlab chiqarish jarayonining barcha sohalarida birdaniga band bo'lishi va doimo qiymatning yuqorida aytib o'tilgan uch shaklida (pul, ishlab chiqarish va tovar) ham mavjud bo'lishi shart, chunki bularning istalgan biri bo'lmagan holda kapitalning individual doiraviy aylanishi to'xtab qoladi. Mablag'larning individual doiraviy aylanishi jarayonida korxonalar pul mablag'lari kategoriyasiga xos bo'lgan barcha funksiyalarni (qiymat o'lchovi, muomala vositasi, to'lov visitasi, jamg'arish) ham bajaradi. Korxonaning mablag'lari aylanishi turli xil xo'jalik operatsiyalari natijasida pul to'lovlari amalga oshirilganligi sababli amalga oshiriladi. Bu xo'jalik operatsiyalarining ularning iqtisodiy mazmuniga qarab uch asosiy kategoriyaga: joriy; investitsion va moliyaviy faoliyat kategoriyalariga guruhlanishi mumkin. Bunday guruhlash har bir faoliyat turi bo'yicha alohida moliyaviy natijalarni hisoblab chiqarish imkonini beradi. Xo'jalik yuritishning bozor mexanizmlariga o'tilayotgan sharoitda pul mablag'lari resurslar ichida miqdor jihatdan eng chegaralangan resurslardan biri bo'lib, korxonalar muvaffaqiyati ushbu resurslardan qanday darajada unumli foydalanilayotganligiga bevosita bog'liq. Shuning uchun ham pul mablag'lari oqimini (harakatini) rejalashtirish va nazorat qilish korxonalar uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. «Pul oqimi» - inglizcha «Cash Flow» (naqd pul oqimi) – ko'rsatkichiga mos keluvchi ko'rsatkich bo'lib, vaqtning u yoki bu davri mobaynida korxonadagi pul mablag'lari harakatlarining natijalarini aks ettiradi. Pul harakatlari to'g'risidagi birinchi hisobotlar moliyaviy tahlilchilar tomonidan qimmatbaho qog'ozlar bozorida foydalanish uchun foydalanilgan. Bu hisobotlar korxonalar aksiyalarini baholash va istiqbolli moliyaviy qo'yilmalarni belgilash uchun juda qulay bo'lgan, chunki pul mablag'lari harakati natijalari foyda va ko'rsatkichidan ko'ra ahamiyatliroq bo'lgan. Ko'pchilik hollarda korxonada pul mablag'larining bor yoki yo'qligi uning foyda bilan ishlayotganligi yoki yo'qligi bilan uzviy bog'liq bo'ladi, lekin bu bog'liqlik doimo aniq ko'rinib turmaydi. Foyda ko'rinishdagi moliyaviy natija shunday buxgalteriya hisobi tamoyiliga ko'ra aniqlanadiki, unga ko'ra pul mablag'larining harakati amalga bo'lgan yoki bo'lmaganligidan qat'iy nazar xarajatlar va daromadlar qaysi davrda amalga

oshirilgan bo'lsa, aynan o'sha davrdagi hisobot davri hisobiga yoziladi. Ba'zi bir xarajatlarning va zaxiralarning hisoblanishi (masalan amortizatsion ajratmalar, kelgusi davr to'lovlari uchun zaxiralar) mahsulot tannarxini orttirgan holda amalda pul mablag'larining to'lanishini taqozo etmaydi. Korxonaning investitsion operatsiyalari foyda miqdorini aniqlashda faqatgina asosiy vositalarni sotishdan ko'rilgan moliyaviy natija sifatida qisman hisobga olinadi xolos⁶⁶. Moliyaviy operatsiyalar (masalan: kreditlar va qarzlarning olinishi va qoplanishi, maqsadli moliyalashtirish) ham foyda miqdorini aniqlashda hisobga olinmaydi. Ma'lumotlarning tashqi iste'molchisi ushbu kamchiliklardan holi bo'lgan moliyaviy natija ko'rsatkichiga ega bo'lishi uchun foyda ko'rsatkichiga hisoblangan amortizatsiya miqdorini ham qo'shib ko'rib chiqishlari mumkin:

Pul oqimlari = sof foyda + amortizatsiya.

Pul oqimining shunday tushunilishi korxonalar faoliyatining asosiy moliyaviy maqsadlariga mos keladi:

- likvidlikni ta'minlash;

- foyda olinishiga erishish;

- o'z kapitali miqdorining yetarlicha bo'lishini ta'minlashga erishish.

Korxonalar pul mablag'larini boshqarishning eng birinchi vazifasi korxonaning likvidligini ta'minlashdir. Likvidlikni ta'minlab turish naqadar jiddiy ahamiyatga ega ekanligini bankrot deb e'lon qilish va faoliyatini to'xtatish xavfiga olib borishi mumkin bo'lgan to'lovlarni o'z vaqtida bajarmaslik kabi xatarlar mavjudligi nuqtai nazaridan namoyon bo'ladi. Barcha strategik va operativ qarorlarni ushbu mutanosiblikni ta'minlab turishga mos keladimi yoki yo'qmi degan nuqtai nazardan ko'rib chiqish, so'ngra yakuniy qarorlar qabul qilish zarur.

Shu bilan birga moliyaviy resurslarni pul mablag'lari ko'rinishida band qilib qo'yish ma'lum bir yo'qotishlarni ham keltirib chiqaradi. Shartli ravishda qandaydir qatnashish mumkin bo'lgan, lekin qatnashilmagan investitsion loyihadan olinishi mumkin bo'lgan foyda bilan baholash mumkin. Shuning uchun korxonalar mablag'larini taqsimlayotganda bir-birini istisno qiluvchi quyidagi ikki holatni: korxonaning likvidligini ta'minlashni va uning faoliyati rentabilligini ham ta'minlashni hisobga olishimiz zarur.

Moliyaviy menejer pul mablag'lari oqimini shunday boshqarishi lozimki, bunda korxonalar rentabilligi maksimal darajada bo'lishi ta'minlanishi lozim. Shuningdek, korxonalar likvidligini ta'minlash ham u qadar qimmatga tushmasligi zarur. Moliyaviy menejer rentabellik va likvidlik ko'rsatkichlarining maqbul balansini topishi va ta'minlashi zarur. Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, korxonaning pul oqimlari uch faoliyat turi bo'yicha guruhlanadi: joriy, investitsion va moliyaviy. Pul oqimlari joriy faoliyatining ustuvor yo'nalish ekanligini ta'kidlab o'tishimiz zarur. Yildan yilga joriy faoliyat bo'yicha ortib boruvchi pul oqimi forxona faoliyati muvaffaqiyatining eng birinchi sharti va uning moliyaviy

barqarorligini ifodalovchi bosh omildir. U joriy faoliyatdan olingan tushumlar nafaqat oddiy balki kengaytirilgan qayta ishlab chiqarishni ham tashkil etish uchun

yetarli ekanligini bildiradi. Mol-mulklarning sotib olinishi, qarzlarning qaytarilishi va ular bo'yicha hisoblangan foizlarning to'lanishi asosan joriy faoliyat hisobiga moliyalashtirilishi maqsadga muvofiqdir. Ushbu an'anani ta'minlay olgan korxonalar reytingi doimo yuqori bo'ladi. Korxonada pul mablag'lari oqimini budjetlashtirish – bu korxonada pul mablag'lari doiraviy aylanish jarayonini operativ boshqarish yoki muntazam tartibga solish va tahminlashtirishning tadbirlari hamda vositalari yig'indisidir. Mazkur holatda tor ma'nodagi, ya'ni umumiy pul mablag'lari oqimining tarkibiy qismi sifatidagi tushuncha haqidagi fikr yuritilishi, yoki moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlariga mos pul mablag'lari oqimi to'g'risidagi hisobotda aks ettirilgan keng ma'nodagi pul mablag'lari oqimi haqida fikr yuritilishi mumkin. Pul mablag'lari oqimi tor ma'noda korxonalar bog'langan joriy aktivlariga xizmat ko'rsatishni tasniflovchi jami pul mablag'lari oqimining tarkibiy qismini aks ettiradi. Bu xususiyat mazkur masalani ko'pchilik mualliflar tomonidan korxonalar aylanma kapitalini boshqarish muammosi sifatida o'rganilishiga asos bo'ldi. Xalqaro moliyaviy amaliyotda bog'langan resurslarni ikki mezon asosida ko'rib chiqish lozimligi ta'kidlanadi:

- korxonalar quvvati bilan bog'liqlik mezoni;
- davriylik (vaqt oralig'i) bilan bog'liqlik mezoni.

Birinchi mezonning tasnifi yuqorida ta'kidlanganidek, ishlab chiqarish quvvatlarining (takror ishlab chiqarish imkoniyatlarining) uzluksiz ish faoliyatini ta'minlash uchun qanday resurslar zarurligini aniqlash imkonini bersa, ikkinchi ko'rsatkich bog'langan resurslarning qanchalik eng kichik miqdori ushbu faoliyatni ta'minlash uchun yetarli bo'lishi mumkinligini aniqlash imkonini beradi.

Korxonaning moliyaviy oqimlarini joriy boshqarish uning joriy pul oqimlarini boshqarish demakdir.

Korxonalar oldida har kuni quyidagi savollar turadi:

- bugungi kechiktirib bo'lmas xarajatlarni nima hisobidan va qanday yo'l bilan to'lash kerak;
- bugun hosil bo'lgan bo'sh pul mablag'larini qachon, qayerga va qanday shartlar bilan yo'naltirish kerak.

Amaliyotda har qanday korxonalar faoliyatida ham moliyani boshqarishni alohida bir faoliyat turi – joriy, investitsion, moliyaviy faoliyat turlari bo'yicha pul oqimlarini boshqarish bilan bir xil bo'ladi deb aytish olmaymiz. Birinchi qarashda alohida bir faoliyat turi bo'yicha moliyaviy oqimlarni boshqarish korxonaning moliyaviy menejmenti vazifalarini ancha soddalashtirganga o'xshab ko'rinadi. Alohida bir faoliyat sohasining daromadlilik darajasi haqida yetarlicha aniq tushunchaga ega bo'lsak-da, bu ko'rsatkichga jiddiy ta'sir o'tkazuvchi qator omillar mavjudki, ularni hisobga olmasdan chiqarilgan har qanday hisob-kitoblarni noto'g'ri bo'ladi. Pul mablag'lari oqimining joriy boshqarishda qarorlar qabul qilinishiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar qatoriga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

- korxonada qaysidir faoliyat turini ustuvor deb belgilanganligi: joriy faoliyat hamisha ustuvor deb belgilanadi, investitsion va moliyaviy faoliyat esa, faqatgina joriy faoliyatni moliyalashtirish uchun yetarli darajadagina amalga oshiriladi. Shuning uchun ham - «asosiy faoliyat», ya'ni korxonaning sotuv bozoridagi o'rni

va raqobatchilar orasidagi mavqeyini belgilab beruvchi faoliyat termini qo'llaniladi.

- korxonada alohida moliyalashtirish rejimini talab qiluvchi strategik maqsadlar ta'minlanganligi: a) oldindan aniq bo'lmagan vaqt momentida (masalan korxonaning doimiy talablariga ustuvor yo'nalishi asosiy faoliyatni moliyalashtirish bo'lganligiga qaramay korxonani qiziqtirgan mahsulot uchun texnik hujjatlar sotib olish uchun bugungi davrda pul ajratilishi zarur); b) oldindan aniq bo'lgan vaqt davomida;

- mol yetkazib beruvchilar va xaridorlar bilan bo'lgan o'zaro munosabatlardagi kutilmagan o'zgarishlar; masalan, doimiy hamkorning bankrotlikka uchrashi kabi;

- pul oqimi barqaror emasligi farqi.

Ko'pdan-ko'p qarama-qarshi omillar ta'siriga uchrab turuvchi pul mablag'lari oqimini samarali budjetlashtirish faqatgina ushbu omillar ta'sir kuchini to'g'ri baholagan holda maqbul qaror qabul qilingandagina mumkin bo'ladi. Shuning uchun budjetlashtirish uslubiyotiga asos qilib, xo'jalik faoliyatini turlarga ajratmagan holda, uning uzviy va uzluksizligi tamoyili asos qilib olingan. Moliyaviy mablag'larning doiraviy aylanishida ba'zi pul mablag'lari hosil bo'lsa va ulardan foydalanishning samarali yo'llarini qidirib topish zaruriyati vujudga kelganda yoki zudlik bilan qoplanishi zarur bo'lgan to'lovlar zarurati kelib chiqqandagina faoliyatni turlarga bo'lish mumkin bo'ladi.

Pul mablag'larini boshqarishning asosiy tushunchalaridan biri pul oqimi sikli tushunchasidir. Pul oqimi sikli bu – vaqtning shunday bir qismiki, uning davomida pul mablag'larini aylanma mablag'larga jalb qilinishi, ushbu aktivlarni ishlatilishi natijasi sotilishi va sotishdan olingan tushumning kelib tushishi amalga oshiriladi. Siklning yuqorida ko'rsatilgan ketma-ketligi, ularning har biri uchun sarflanuvchi vaqt intervali ham siklning klassik tizimini bildiradi. Lekin amaliyotda ushbu siklni tashkil qiluvchilarning ketma-ketligi ham, ularning har biriga sarflanuvchi rejalashtirilgan vaqt intervali ham buzilishi yoki boshqacha qilib aytganda rejadani chetga chiqishi mumkin. Buning natijasida pul oqimini qo'shimcha kapitalni jalb etish hisobiga to'ldirish zaruriyati yoki hosil bo'lgan pul oqimini ortgan qismini boshqa yo'nalishlarda ishlatish zaruriyati yuzaga keladi.

Pul oqimi xarajatlarning real hayotdagi qarama-qarshi natijalarining uchrab turish imkoniyati mavjudligining o'zi korxonalar moliyachilarini pul oqimi siklini ongli boshqarishga majbur etadi. Pul oqimi birinchi sikli sxemasi klassik siklning mazmunini ifodalaydi va uning ko'rsatkichlari aylanma aktivlar alohida qismlarini mukammallashtirish (me'yorlashtirish) jarayonida hisoblangan:

- ishlab chiqarish zaxiralari me'yori - 30 kun;
- tayyor mahsulotning ombordagi me'yori – 30 kun;
- muddati o'tmagan debitorlik qarzi me'yori – 90 kun;
- pul mablag'lari qoldig'i me'yori 10 kunlik tushum miqdorida;
- qisqa muddatli kreditorlik qarzining o'rtacha davomiyligi - 90 kun.

Siklning har qaysi tarkibiy qismlari bir kunlik tushum ko'lamida hisoblangan. Bu narsa shu bilan izohlanadiki, siklning barcha tarkibiy qismlari korxonaning

bogʻlangan aktivlari kabi tushum hisobiga qayta shakllantiriladi. Shunday qilib, pul oqimini boshqarish pul oqimi siklini minimallashtirishga va mos ravishda aylanma mablagʻlarga jalb qilingan kapital miqdorini minimallashtirishga yoʻnaltirilgan.

Ushbu boshqarishning algoritmi quyidagi bosqichlardan iborat boʻladi:

1. Tashkil topgan pul oqimi sikli sxemasini qurish.
2. Pul oqimi siklining har bir tashkil etuvchilarini tahlil etish.
3. Siklining har bir tashkil etuvchilarini optimallashtirish mexanizmlarini ishlab chiqish.
4. Pul oqimlari siklini qayta tashkil etish.
5. Pul oqimlari siklining har bir tashkil etuvchilarini va umuman siklning oʻzini optimal koʻrsatkichlarini taʼminlash va ushbu darajada ushlab turilishini nazorat qilib borish.

Ushbu algoritmi amalga oshirilishini taʼminlash koʻplab sohadagi korxonalar mutaxassislarini jalb qilish zaruratini keltirib chiqaradi, lekin bunda asosiy oʻrinni moliyachilar egallaydi. Hozirgi sharoitda ushbu algoritmdan foydalanishga koʻr-korona yondoshuv pul oqimlari siklini ongli boshqaruvdagi malaka va mahoratning etishmasligidan ham xavfliroq boʻlishi mumkin. Shu munosabat bilan koʻzlangan maqsadga erishish quyidagi shartlarga rioya qilish hisobiga taʼminlanadi:

- sotish hajmini doimiy nazorat qilish. Mahsulot sotish jarayonining kuchli monitoringini oʻtkazish zarur. Agar ushbu vazifa ijobiy yoʻlga qoʻyilgan boʻlsa, sotish hajmining oʻzgarishi tufayli pul oqimi sikli sxemasida tegishli oʻzgarish kuzatiladi;

- kredit taʼminoti hamda hisob-kitoblarning samarali shakl va tizimlarini tanlash. Mazkur jarayonda oʻta jiddiylik, yaxlitlik talab etiladi. Qonunda belgilangan hisob-kitob shakllari qatorida bank sohasi va moliyaviy bozorlarning zamonaviy xizmatlari – overdraft, akkreditiv, foydada qatnashish tizimi, maxsus kredit liniyalari va h.k. lardan samarali foydalanish lozim;

- banklar bilan oʻzaro manfaatli va ongli munosabat siyosatini shakllantirish. Ushbu masala hozirgi kundagi koʻpchilik korxonalar oldida koʻndalang turgan oʻta murakkab muammolardan biridir. Mazkur muammoni ijobiy hal etish quyidagi vazifalarni koʻndalang qoʻyadi: korxonalar talablarini qondiruvchi bankni tanlash; korxonalar pul mablagʻlari va hisob raqamidagi qoldiqlarni boshqarish siyosatini bank muassasasi bilan birga aniqlash. Bu siyosat shu bilan birga korxonalar depozit siyosatini tartibga solish, korxonalar boʻsh pul mablagʻlariga qimmatli qogʻozlar sotib olish va kerakli vaqtda uni sotish masalalarini ham oʻz ichiga oladi;

- pul mablagʻlari oqimini operativ (joriy) rejalashtirishni va nazorat qilishni tashkil etish.

Korxonalar pul mablagʻlari oqimini tartibga solishning bosh vazifasi – korxonalar ixtiyorida uning likvidligini ushlab turish uchun zarur boʻlgan mavjud pul mablagʻlari miqdori va ortiqcha pul mablagʻlarini ularning foydaliligini ushlab turish maqsadida maqbullashtirishni taʼminlashdan iborat. Bunday maqbullashtirishning ahamiyati biznes - siklning pasayishi davrlarida, yaʼni

korxonalar ishchan faolligi kamayishi holatlarida yanada ortadi. Umuman, mazkur vazifani hal etishda quyidagilarni aniqlash lozim:

- kredit liniyasi ochish va ular boʻyicha majburiyatlarni toʻlash uchun optimal muddatni;

- hisob raqamidagi pul mablagʻlari kundalik harakati summasini, buning uchun kundalik naqd pul tushumi miqdori haqidagi maʼlumot zarur.

Barqaror moliyaviy holatga ega boʻlgan korxonalar qulay shartlar asosida kreditlar olish uchun doimo koʻproq imkoniyatga ega boʻladilar. Bunday korxonalarda naqd pul qoldigʻi minimal miqdorda boʻlishi yoki umuman boʻlmasligi ham mumkin.

Ushbu koʻrsatkichlarni hisoblab chiqarish u qadar qiyin emas, lekin pul mablagʻlarini boshqarish faqatgina korxonalar naqd pul mablagʻlari qoldigʻini optimallashtirishdangina iborat emas. Aytib oʻtishimiz zarurki, hisob raqamlaridagi pul mablagʻlari miqdorini kreditlik qarzini uzish uchun ushlab turish, ushbu qarzdorlikni qandaydir muddatga toʻlovni kechiktirish bilan bir xil mazmunga ega boʻladi. Har bir korxonalar toʻlovni kechiktirish uchun bir vaqtning oʻzida ushbu usullarning har biridan qandaydir darajada foydalanish mumkin. Shu bilan birga likvidlik va daromadlilik koʻrsatkichlari oʻrtasidagi mutanosiblikni taʼminlashga ham eʼtibor qaratilishi lozim. Hisob raqamida doimo qoldiq boʻlmasligini taʼminlash usuli boʻsh pul mablagʻlarini qisqa muddatli moliyaviy qoʻyilmalarga qoʻyish muammosini keltirib chiqarmaydi. Shu sababli ayniqsa, yuqori inflyatsiya sharoitida ushbu usul pul mablagʻlarini qadrsizlanishidan saqlashning eng ishonchli usulidir.

Nazorat savollar:

1. Moliyaviy bashoratlashning mohiyati nimada?
2. Moliyaviy bashoratlashni tahlilda qoʻllash zaruriyati bormi?
3. Pul oqimlari toʻgʻrisidagi hisobotning mazmuni va ahamiyatini tushuntirib bering.
4. Pul oqimlari toʻgʻrisidagi hisobotning meʼyoriy asoslari qaysi qonuniy hujjatlarga asoslanadi?
5. Pul oqimlari toʻgʻrisidagi hisobotda korxonalar faoliyati turlarining aks ettirilishini izohlab bering.
6. Pul oqimlari toʻgʻrisidagi hisobotni tuzish usullarini izohlab bering.
7. Pul oqimlari toʻgʻrisidagi hisobotni tuzish tartibini tushuntirib bering.
8. Pul oqimlari toʻgʻrisidagi hisobot koʻrsatkichlarini izoh va tushuntirish xatlarida yoritish tartibini tushuntirib bering.
9. Pul oqimlarini bashoratlash va uni amalga oshirish bosqichlarini tushuntirib bering.
10. Chet el valutasidagi pul oqimlari hisobotda qanday tartibda aks ettiriladi?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNLARI:

1. O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi. – T., 2018.
2. O'zbekiston Respublikasi «auditorlik faoliyati to'g'risida» gi Qonuni. (yangi tahrir) - T., 2000 y.
3. O'zbekiston Respublikasi «buxgalteriya hisobi to'g'risida» gi Qonuni. – T., (yangi tahriri) 2016 y.
4. O'zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksi. –T.: O'zbekiston, 2008 y.
- 4a. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari va Qarorlari:
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasida auditorlik faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2018 -yil 19- sentyabr PQ-3946-son qarori.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017- yil 3- noyabrdagi «tashqi savdo faoliyatini yanada erkinlashtirish va tadbirkorlik subyektlarini qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-3351 – sonli Qarori.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017- yil 10- avgustdagi 5147-son «O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasi faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» gi Farmoni.

II. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarorlari:

1. «Mahsulot (ishlar, xizmatlar) ni ishlab chiqarish va sotish bo'yicha xarajatlar tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida» gi Nizom. O'zR VM ning 1999- yil 5- fevraldagi 54-son qarori bilan tasdiqlangan.
2. Vazirlar Mahkamasining 2017- yil 24- oktyabrdagi 870-son qaroriga 1-ILOVA. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining Davlat moliyaviy nazorati bosh boshqarmasi to'g'risida Nizom.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Byudjet intizomiga rioya qilinishi ustidan nazoratni kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida» 1999- yil 11- fevraldagi 66-sonli qarori
4. «O'zbekiston Respublikasi davlat byudjeti qaramog'ida bo'lgan tashkilotlarning buxgalteriya hisobotlari va balanslari to'g'risida» Nizom. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan 2001- yil 22- yanvardagi 13-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2006- yil 16- oktyabrdagi 215-son qarori bilan tasdiqlangan «Korxonalaridagi ichki audit xizmati to'g'risida Nizom».-T.: O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami, 2006 y.,42 (230)-son.
6. «Byudjet va davlat maqsadli jamg'armalariga to'lovlar bo'yicha qarzlarni to'lash muddatini kechiktirish va (yoki) bo'lib-bo'lib to'lash imkonini berish, penya hisoblashni to'xtatish, shuningdek penya va jarima sanksiyalarini hisobdan chiqarish tartibi to'g'risida»gi Nizom, O'zR MV 2004- yil 10- dekabr.

III. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining asarlari:

7. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. Toshkent shahri 2018- yil 28- dekabr.

IV. O'zbekiston Respublikasi vazirliklarining me'yoriy-huquqiy hujjatlari:

1. O'zbekiston Respublikasi markaziy banki boshqaruvining «Yuridik shaxslar tomonidan kassa operatsiyalarini amalga oshirish qoidalarini tasdiqlash to'g'risida»gi 2015- yil 16- maydagi 12\17-son Qarori. Adliya vazirligi tomonidan 2015- yil 22- iyunda ro'yxatdan o'tkazilgan, ro'yxat raqami 2687.
2. O'zbekiston Respublikasi markaziy banki boshqaruvining «O'zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblarni to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida»gi 2013- yil 26- apreldagi 9/1-son qarori. Adliya vazirligi tomonidan 2013- yil 3- iyunda ro'yxatdan o'tkazilgan, ro'yxat raqami 2465.
3. Chet el valyutasidagi operatsiyalarni buxgalteriya hisobi, statistika va boshqa hisobotlarda aks ettirish tartibi to'g'risida Nizom". O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, Davlat Soliq qo'mitasi va Markaziy bank qarori bilan tasdiqlangan. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2001- yil 16- noyabrda 1085-son bilan ro'yxatga olingan.
4. O'zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobining milliy standartlari to'plami. – T.: «NORMA», 2017
5. 4-son «Tovar-moddiy zahiralarni» nomli BHMS 8-band. O'zR AV tomonidan 1998- yil 28- avgustda 486-son bilan ro'yxatga olingan.
6. 21-son «Xo'jalik subyektlari moliya-xo'jalik faoliyati buxgalteriya hisobining schetlar rejasi va uni qo'llash bo'yicha yo'riqnomasi» nomli BHMS. -T.: 2017.

V. Maxsus adabiyotlar, ro'znomalar va jurnallardagi maqolalar

7. Abdullayev Yo., Ibrohimov A., Rahimov M. Iqtisodiy tahlil 100 savol va javob. – T.: «Mehnat», 2001. – 117 b.
8. Akromov E.A. Korxonalarining moliyaviy holati tahlili. – T.: «Moliya», 2003. – 224 b.
9. Axmadjonov X.I., Raximov M.Yu. Moliyaviy tahlil. – Toshkent.: «TMI», 2004.
10. Auditorlar uchun qo'llanma. - T.: O'BAMA, 2017.
11. Vahobov A.V., Ibrohimov A.T, Ishonqulov N.F. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. – T.: «Sharq», 2005. – 480 b.
12. Gulomova F. Buxgalteriya hisobini mustaqil o'rganuvchilar uchun qo'llanma. -T.: Norma, 2009.
13. Do'stmuratov R.D. Audit asoslari. – T.: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi», 2003. – 612 b.
14. Do'stmuratov R., Fayziyev Sh., Qo'ziyev I., Po'latov G'. Audit. O'quv qo'llanma. II qism. – T.: «IQTISOD-MOLIYA», 2008.
15. Ibragimov A.K., Ochilov I.K., Qo'ziyev I.N., Rizayev N.Q. Moliyaviy va boshqaruv hisobi. – T.: «IQTISOD -MOLIYA», 2008. – 444 b.
16. Ilxamov Sh.I. Audit. Darslik. I-qism. Toshkent. Iqtisodiyot, 2018.

17. Ilxamov Sh.I. Amaliy audit. Darslik. -T.: Iqtisodiyot, 2018.
18. Ismanov I.N. Uzoq muddatli aktivlarning buxgalteriya hisobi va auditi metodologiyasini takomillashtirish masalalari. i.f.d. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan avtoreferati. -T.: 2008.
19. Karimov A.A., Islomov F.R., Avloqulov A.Z. Buxgalteriya hisobi. Darslik. - T.: «Sharq», 2004. – 592 b.
20. Mamatov Z. va boshqalar. Audit. O'quv qo'llanma. -T., 2004.
21. Moliyaviy hisob-1. O'quv qo'llanma: -Toshkent-2008.
22. Ostonaqulov M. Byudjet hisobi. Darslik. -T.: Iqtisod-moliya, 2007.
23. Pardaev A.X. Boshqaruv hisobi. – T.: Akademiya, 2002. – 172 b.
24. Pardaev M.Q., Abdukurimov I.T., Isroilov B.I. Iqtisodiy tahlil. – T.: «Mehnat», 2004. – 485 b.
25. Sotivoldiev A. Zamonaviy buxgalteriya hisobi. – T.: «O'BAMA», 2004. 1,2,3 – tomlar, – 505 b.
26. Sotivoldiev A., Sotivoldieva D., Shodibekova D. Buxgalterning izohli lug'ati. – Toshkent.: «NORMA», 2010.
27. Tulaxodjaeva M.M., Ilxamov Sh.I., Axmadjonov K.B., Xodjayeva M.X., Tulaev M.S. Audit. Darslik. –T.: Iqtisodiyot, 2018.
28. Tulaxodjayeva M.M. Korxonalar moliyaviy holati auditi: O'quv qo'llanma. - T: Iqtisod va huquq dunyosi, 1996.
29. Utemuratova M. P. «Buxgalteriya xisobi va auditning xalkaro standartlari». O'quv qullanma. – T.: 2007.
32. Umarova M., O'.Eshboev, K.Axmadjonv. Buxgalteriya hisobi. Darslik. T.: 2004.
33. Xasanov B.A., Majidov A.A., Fazilova A.N., Aliqulov A.I. Kalkulirovanie sebestoimosti produktsii. Ucheb. posobie. T.: «Fan va texnologiya» 2008 g.
34. Xasanov B.A., Aliboev Z.A., Zokirova M.Sh. Ichki auditni avtomatlashtirish asoslari. O'quv qo'llanma. T.: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «Fan» nashriyoti, 2003.
35. Xasanov B.A. Boshqaruv hisobi: nazariya va uslubiyot. Monografiya. T.: «Moliya» nashriyoti, 2003.
36. Hoshimov B. Buxgalteriya hisobi nazariyasi. – T.: «Yangi asr avlodi», 2004. – 280 b.
37. Shoalimov A.X., Ilxamov Sh.I., Tojiboeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. – T.: Sano nashriyoti, 2017.
38. Bakanov M.I., Sheremet A.D. Teoriya ekonomicheskogo analiza. – M.: Finansi i statistika, 2013. – 326 c.
39. Bocharov V.V. Finansoviy analiz. Uchebnoe posobie. – 2-e izd., – Sankt-Peterburg: «Piter», 2009.
40. Gilyarovkaya L.T., Lisenko D.V., Endovitskiy D.A. Kompleksniy ekonomicheskii analiz xozyaystvennoy deyatelnosti. – M.: TK Velbi, «Prospekt», 2006.
41. Druri K. Upravlencheskiy i proizvodstvenniy uchet. Uchebnik. – M., 2003. – 1071 s.
42. Kovalev V.V., Kovalev Vit.V. Analiz balansa ili kak ponimat balans. Uchebno-prakticheskoe posobie. – 2-e izd., –M.: «Prospekt», 2010.
43. Kovalev V.V. Finansoviy analiz: Upravlenie kapitalom. Vibor investitsiy. Analiz otchetnosti. – M.: «Finansi i statistika», 2017.
44. Kondrakov N.P. Buxgalterskiy uchet: uchebnoe posobie. – 5-e izd., – M.: «INFRA-M», 2008. – 604 s.
45. Kondrakov N.P. Buxgalterskiy (Finansoviy upravlencheskiy) uchet: uchebnik. – M.: «Prospekt», 2009.
46. Larionova A.D. Praktikum po auditu. Uchebnoe posobie. - M., Prospekt, 2005.
47. Nidlz B., Anderson X., Kolduell D. Printsipi buxgalterskogo ucheta (Perevod s angliyskogo) – 2-e izd. Pod red. Sokolova Ya.M. – M.: Finansi i statistika, 2002.
48. Podolskiy V.I., Savin A.A. Zadachnik po auditu. Uchebnoe posobie. - M., Akademiya, 2008.
49. Savitskaya G.V. Analiz xozyaystvennoy deyatelnosti predpriyatiya. – 5-e izd., – M.: «INFRA-M», 2009. – 536 s.
50. Seleznyova N.N., Ionova A.F. Analiz finansovoy otchetnosti organizatsii. Uchebnoe posobie. – 3-e izd., – M.: «YUNITI-DANA», 2007.
51. Sheremet A.D., Suyts V.P. Audit. Uchebnik. M.: Infra-M, 2008.
52. Ilhamov SH.I., Xodjayeva M.X. Financial statements of the enterprise for use of higher efficiency internal audit analysis. CARACAS, VENEZUELA
53. Xodjayeva M.X. Audit report:national standards of Uzbekistan and International practice. Poland. East European Scientific Journal.
54. Norboyev O.A. International Journal of Research in Social Sciences, Vol. 8 Issue 10, Development of ownership relations. India.
55. Azlarova D. Evaluation of efficiency of personnel management in the oil fating industry. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. December p-ISSN: 2308-4944 (print) e-ISSN: 2409-0085 (online) Year: 2018 Issue: 12 Volume: 68. USA.
56. Steven M. Bragg. Financial analysis: A business decision guide. 2nd edition. Colorado, Accounting Tools, Inc., 2014. –325 pages.
57. Gokul Sinha. Financial statement analysis. 2nd edition. University of Calcutta, New Delhi, 2012. – 621 pages.
58. Samuel C. Weaver. The essentials of financial analysis. USA, Mc Graw-Hill Companies, Inc., 2012. –516 pages.
59. Shog'iyosov T. Kompleks moliyaviy tahlil. Darslik. –T.: «Fan va texnologiya» 2012. – 278 b.
60. Raximov M. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili. O'quv qo'llanma. T.; Iqtisod-Moliya, 2015. -392 b.

VI. Statistik to'plamlar va internet saytlari

1. www.stat.uz - O'zbekiston Respublikasini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining 2018- yildagi asosiy ko'rsatkichlari. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi statistik byulleteni.

2. www.mf.gov.uz - (O'z.R moliya vazirligi).
3. www.bpk.uz - («Bozor, pul va kredit» jurnali).
4. www.ziyonet.uz
5. www.lex.uz
6. www.bilim.uz

GLOSSARIY

№	O'zbek tilida	Rus tilida	Ingliz tilida	Mazmuni
1.	Metod	Метод	The method	grekcha « <i>methodos</i> » so'zidan olinib nazariya, ta'limot va amaliyotni o'rganishdagi yondashuv yo'llaridir. Keng ma'noda metod tabiat va jamiyatdagi jarayonlar, predmetlar hamda voqealarni tadqiq etishning o'zaro bog'langan yalpi usullari, tamoyillari, shuningdek haqiqatni bilishning vositalari, uslublari va yo'llari tushuniladi
2.	Moliyaviy tahlilning metodi	Метод экономического анализа	The method of economic analysis	korxonadagi xo'jalik jarayonlari va boshqa faoliyat turlarining yuzaga kelishi, o'zgarishi hamda rivojlanishini dialektik yondashuv usulida o'rganishdir. Ijtimoiy - iqtisodiy samaradorlikni oshirish maqsadida korxonaning xo'jalik hamda boshqa faoliyat turlarini tavsiflaydigan ko'rsatkichlar tizimidan foydalanish, ushbu ko'rsatkichlarning o'zgarishi sabablarini tadqiq qilish, ularning o'zaro bog'liqliklarini aniqlash hamda hisob - kitob qilish moliyaviy tahlil fani metodining o'ziga xos jihatlaridir.
3.	Bilishning dialektik metodi	Диалектический метод познания	Dialectic method of knowledge	barcha hodisa va jarayonlarni uzluksiz harakatda, o'zgarish va taraqqiyotda ko'rib chiqish zaruratidan kelib chiqadi. Hech narsa o'z o'rnida turmaydi, barchasi oqadi, barchasi o'zgaradi.
4.	Metodika	Методика	Methodical	-analitik tadqiqotni yanada maqsadga muvofiq bajarishning usullari va qoidalari majmuidir

5.	Determinatsiya yalashgan omilli tahlil	Детерминированный факторный анализ	The analysis of the factors determinate	- natijaviy ko'rsatkichlar bilan aloqasi funktsional tavsif kasb etuvchi omillar tadqiq metodikasini o'zida aks ettiradi.
6.	Stoxastik tahlil	Стохастический факторный анализ	stochastic analysis	natijaviy ko'rsatkich bilan aloqasi, funktsionaldan farqli ravishda, noto'liq, ehtimoliy (korrelyatsion) hisoblanuvchi omillar ta'sirini o'rganadi.
7.	Oddiy-an'anaviy (odatdagi) usullar	Простые (традиционные) методы	Simple traditional (traditional) methods	iqgisodiy tahlil paydo bo'lgandan buyon an'anaga aylanib, amaliy tajribada keng qo'llanilib kelayotgan usullar kiritiladi. Ularning tarkibiga mutloq va nisbiy farqlarni aniqlash, taqqoslash, guruhlashtirish, balansli bog'lanish, zanjirli bog'lanish, indeks, foizlar va hokazo usullarni kiritishimiz mumkin bo'ladi
8.	Iqtisodiy-matematik usullar	Экономико-математические методы	Economic-mathematical methods	iqtisodiy axborotlarni qayta ishlovchi kompyuterlar hamda axborot texnologiyalarini rivojlanishi bilan bog'liq. Ushbu usullar iqtisodiy axborotlarni hisoblash va qayta ishlash jarayonini tezlashtirib, ularni qisqa muddatda boshqaruv xodimlariga uzatish hamda murakkab masalalarni tez va aniq hal qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Korrelyatsiya, regressiya, integral, nazariy o'yin, matematik dasturlash va shu kabilar iqtisodiy-matematik usullarga misol bo'ladi.
9.	Korrelyatsion-regression tahlil usuli	Корреляционный регрессионный анализ	Korrelyatsion regression analysis	O'zgaruvchi birlikka ta'sir etuvchi, o'zaro aloqadorlik va bog'lanishdagi alohida belgining boshqa belgilar ta'sirida o'zgarishlarini aniqlash

10.	Logorifmlar usuli	Логарифмический метод	Logorifm	Natijaviy ko'rsatkichga ta'sir etuvchi ko'plab omillarning ta'sirini aniqlashning matematik ifodaga solinishi
11.	Determinantlar usuli	Детерминированный метод	determinants	Yakuniy ifodaga ta'sir etuvchi bir omilning ikkinchi omilni tug'diruvchi va ularning alohidsa tarkiblanishi
12.	Matritsalar usuli	Матричный метод	Matrix method	Yakuniy ifoda va natijaviy ko'rsatkichlarga ta'sir etuvchi omillarni juftlik, belik va ko'plik koeffitsientlarda aniqlash
13.	Chiziqli programmashtirish usuli	Метод линейного программирования	linear programming method	Xo'jalik jarayonlarini funktsiya va cheklanishlarda qatorli tarzda programmashtirish va ularni boshqarish bo'yicha muqobil qatorlardan eng optimal variantini aniqlash
14.	Nazariy o'yin usuli	Метод теории игр	The method of game theory	Ijtimoiy, ekologik, texnologik shartlarni hisobga olgan holda boshqarishni bir xil darajada saqlashning shartlarini belgilash
15.	O'zbek tilida	Рус тилида	Ingliz tilida	Mazmuni
16.	Mehnat predmetlari	Предметы труда	labor Objects	xom ashyo va materiallar, qo'shimcha materiallar, yonilg'i va energiya, ta'mir uchun ehtiyot qismlar va boshqalar
17.	Materiallarning bir kunlik sarfi	Ежедневное потребление материалов	Daily consumption of materials	tahlil davri uchun i-turdagi material resurslarning jami sarfini davrdagi kalendar kunlar miqdoriga bo'lish bilan aniqlanadi
18.	Tashqi ta'minot	Внешний источник	External power	xomashyo birjalari, ko'rgazmalari orqali tuzilgan shartnomalar asosida xomashyo, yoqilg'i va boshqa resurslarni kelib tushishi

19.	Ichki ta'minot	Внутренний источник	Internal power	ta'minot rejasining bajarilishi ichki resurslardan unumli foydalanish, chiqindilarni kamaytirish, iqtisod rejimiga rioya qilish evaziga amalga oshiriladi
20.	Moddiy resurlarning me'yor zahirasi	Нормативный запас материалов	Statutory reserve materials	joriy va muxofaza (har ehtimolga qarshi) zaxiralardan iborat
21.	Joriy zahira	Текущий запас	Current stock	yetkazib berish intervali (Int) kunda va materiallarni bir kunlik sarflari (S_{kun}) ko'paytmasidan hosil bo'ladi
22.	Material sig'imi	Материалоемкость	consumption of materials	material sarfining ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatiga nisbati sifatida aniqlanadi va ishlab chiqarilgan mahsulotning har bir so'miga to'g'ri keluvchi material sarfini ko'rsatadi
23.	Solishtirma material sig'imi	Удельная материалоемкость	Specific material	mahsulot birligi ishlab chiqarish uchun material sarfining mahsulotning ulgurji narxiga nisbati
24.	Material qaytimi	Материалотдача	Material efficiency	material sig'imiga teskari ko'rsatkich, iste'mol qilingan resurslarning 1 so'miga to'g'ri keladigan mahsulot ishlab chiqarishni tavsiflaydi
25.	Material resurslardan foydalanish koeffitsienti	Кoeffициент использования материальных ресурсов	The utilization of material resources	haqiqatdagi material sarfining rejalashtirilgan kalkulyatsiya bo'yicha hisoblangan material sarfi miqdori va mahsulotning haqiqatdagi ishlab chiqarishi hamda assortimentiga nisbati
26.	Asosiy vositalar	Основные средства	fixed assets	moddiy ishlab chiqarish sohasida hamda noishlab chiqarish sohasida uzoq vaqt mobaynida (bir yildan ortiq) ishlatiladigan, shuningdek ijaraga berish uchun ham foydalaniladigan moddiy aktivlar

27.	Boshlang'ich qiymat	Первоначальная стоимость	Initial cost	to'langan va qoplanmaydigan soliqlarni (yig'implarni), shuningdek aktivni undan mo'ljal bo'yicha foydalanish uchun ishchi holatiga keltirish bilan bevosita bog'liq bo'lgan yetkazib berish va montaj qilish, o'rnatish, ishga tushirish va istalgan boshqa xarajatlarni hisobga olgan holda, asosiy vositalarni tiklash (qurish va qurib bitkazish) yoki xarid qilish bo'yicha qilingan xarajatlarning qiymati
28.	Tiklanish qiymati	Восстановительная стоимость	replacement value	belgilangan narx indeksi, tiklanish qiymati aniqlab bo'lingan o'xshash turdagi mahsulotlar narxi, narx o'zgarishlarining yiriklashtirilgan koeffitsientlari yordamida aniqlanadi. Asosiy vositalar qiymatini ishlab chiqarishning o'zgarigan iqtisodiy va texnik shart-sharoitlariga mutanosiblikka keltirish uchun davriy ravishda asosiy vositalarni qayta baholash amalga oshiriladi
29.	Joriy qiymat	Текущая стоимость	present value	ma'lum sanadagi amal qilayotgan bozor narxlari bo'yicha asosiy vositalarning qiymati yoki xabardor qilingan, bitimni amalga oshirishni xohlovchi, mustaqil taraflar o'rtasida bitimni amalga oshirishda aktivni sotib olish yoki majburiyatlarni bajarish uchun yetarli bo'lgan summa
30.	Qoldiq qiymat	Остаточная стоимость	residual value	jamlangan amortizatsiya summasini chegirgan holda asosiy vositalarning boshlang'ich (tiklash) qiymati
31.	Tugatish qiymati	Ликвидационная стоимость	Liquidation value	asosiy vositalarning chiqib ketishi bo'yicha kutilayotgan xarajatlarni

		стоимость		chegirgan holda kutilayotgan foydali xizmat muddati oxirida asosiy vositalarni tugatish chog'ida olinadigan aktivlarning faraz qilinayotgan summasi
32.	Fond qaytimi	Фондоотдача	capital productivity	asosiy ishlab chiqarish fondlarining 1 so'm (1000 so'm)iga to'g'ri keladigan bir yilda (yoki boshqa davr) ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi
33.	Fond sig'imi	Фондоёмкость	capital intensity	asosiy vositalar o'rtacha qiymatini mahsulot ishlab chiqarish hajmiga nisbati bilan aniqlanadi
34.	Mavjud uskunalalar	оборудован не в наличии	Equipment available	qaerda bo'lishi (tsexlarda, omborda) va qanday ahvolda bo'lishidan qat'iy nazar korxonada mavjud barcha uskunalalar kiritiladi
35.	O'rnatilgan uskunalalar	Установлен ное оборудован ие	installed equipment	bu tsexlardagi yig'ilgan va ishlatishga tayyorlangan uskunalardir. Shuni ham nazarda tutish lozimki, o'rnatilgan uskunalarning bir qismi zaxirada, konservatsiyada, rejadagi ta'mirda va modernizatsiyada bo'lishi mumkin
36.	Ishlatilayotgan uskunalalar	Оборудован ие находящие ся в эксплуатаци и	Equipment in operation	bu ishlatish vaqtidan qat'iy nazar hisobot davrida haqiqatda ishlatilayotgan barcha uskunalalar
37.	Kalendar vaqt fondi	Календарн ый фонд времени	Calendar time fund	uskunalarni ishlatishning maksimal mumkin bo'lgan vaqti (hisobot davridagi kalendar kunlar soni 24 soatga va o'rnatilgan uskunalalar birligi miqdoriga ko'paytiriladi)
38.	Rejim vaqt fondi	Режимный фонд	Regime-time fund	o'rnatilgan uskunalalar birligi miqdori hisobot davridagi kalendar kunlar

		времени		soniga va smenalilik koeffitsienti hisobga olingan holda kunlik ish soati miqdoriga ko'paytiriladi
39.	Rejaviy fond	Плановый фонд	Target fund	reja bo'yicha uskunani ishlatish uskunaning rejaviy ta'mirda va modernizatsiyada bo'lishga oid rejimli vaqtdan farq qiladi

MUNDARIJA

Kirish.....	3
1-bob. Moliyaviy tahlilning shakllanishi va rivojlanish bosqichlari.....	4
1. Moliyaviy tahlilning fan sifatida shakllanishi va rivojlanish tarixi.....	
2. Iqtisodiy fanlar tizimida moliyaviy tahlilning o'rnini.....	
3. Moliyaviy tahlilning asosiy tamoyillari.....	
2-bob. Moliyaviy tahlilning mazmuni, predmeti va vazifalari.....	9
1. Moliyaviy tahlilning mazmuni.....	
2. Moliyaviy tahlilning predmeti va vazifalari.....	
3-bob. Moliyaviy tahlilning metodi va unda qo'llaniladigan usullar.....	15
1. Moliyaviy tahlilning metodi, uning o'ziga xos xususiyatlari.....	
2. Moliyaviy tahlilda qo'llaniladigan usullar.....	
2.1. Taqqoslash usuli.....	
2.2. Nisbiy va o'rtacha miqdorlardan foydalanish.....	
2.3. Moliyaviy tahlilda guruhlash usuli.....	
2.4. Moliyaviy tahlilda balans usuli.....	
2.5. Zanjirli o'rin almashtirish usuli.....	
2.6. Mutlaq farqlar usuli.....	
2.7. Nisbiy farqlar usuli.....	
2.8. Indeks metodi.....	
2.9. Korrelyatsion tahlil usullari.....	
2.10. Integral usul va uning moliyaviy tahlilda qo'llanishi.....	
4-bob. Moliyaviy tahlil turlari, shakllari va ularning axborot manbalari.....	33
1. Moliyaviy tahlilning turlari va ularning tasniflashi.....	
2. Boshqarish tizimi bo'yicha o'tkaziladigan tahlil turlari.....	
3. O'zaro bog'langan obyektlar bo'yicha o'tkaziladigan tahlil turlari.....	
4. Boshqarish masshtabi va darajasi bo'yicha o'tkaziladigan tahlil turlari.....	
5. Moliyaviy tahlil jarayonida foydalaniladigan axborot manbalari.....	
6. Tahlilda foydalaniladigan axborot manbalarining to'g'riligini tekshirish usullari.....	
5-bob. Moliyaviy tahlil ishlarini tashkil qilish.....	47
1. Xo'jalik subyektlarida moliyaviy tahlil ishlarini tashkil etishning zaruriyati.....	
2. Moliyaviy tahlilni tashkil etish va o'tkazish bosqichlari.....	
6-bob. Mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmini tahlili.....	52
1. Mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmi tahlilining mazmuni va vazifalari.....	
2. Ishlab chiqarish rejasini bajarilishi va dinamikasi tahlili.....	
3. Strukturaviy o'zgarishlarni mahsulot hajmiga ta'sirining tahlili.....	
4. Mahsulotlar nomenklaturasi va assortimenti tahlili.....	

5. Mahsulot ishlab chiqarish maromiyligi tahlili.....	
6. Mahsulotni sotishdan tushumni shakllantirish omillari.....	
7. Sotish hajmiga ta'sir qiluvchi omillar tahlili.....	
8. Mahsulotlar yetkazib berish bo'yicha shartnoma majburiyatlarini tahlili.....	
9. Mahsulot sifati tahlili.....	

7-bob. Mehnat resurslari va mehnatga haq to'lashni tahlil qilish.....	73
1. Mehnat resurslari tahlilining mazmuni va vazifalari.....	
2. Korxonani mehnat resurslari bilan ta'minlanishini tahlili.....	
3. Ish kuchi qo'nimsizligi va ishchilarning malaka darajasini tahlili.....	
4. Ishchilarni ish vaqtidan foydalanishini tahlil va uning o'zgarish sabablari.....	
5. Mehnat unumdorlik dinamikasining tahlili.....	
6. Sanoat ishlab chiqarish xodimlari mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omillar tahlili.....	
7. Ishchining mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omillarining tahlili.....	
8. Mahsulot mehnat sig'imining tahlili.....	
9. Mahsulot hajmiga ta'sir etuvchi mehnat omillarini tahlili.....	

8-bob. Asosiy vositalar tarkibi, holati va samaradorligi tahlili.....	83
1. Asosiy vositalar tahlili vazifalari, asosiy yo'nalishlari va axborot ta'minoti.....	
2. Asosiy vositalar tarkibi, tuzilishi va dinamikasi tahlili.....	
3. Asosiy vositalar harakati tahlili.....	
4. Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini baholash ko'rsatkichlari.....	
5. Fond qaytimining omillari tahlili.....	
6. Uskunalardan foydalanish tahlili.....	

9-bob. Moliyaviy tahlil asoslari.....	97
1. Moliyaviy tahlilning shakllanishi.....	
2. Kreditdan foydalanishning kengayishi.....	
3. Moliyaviy hisobotlar tahlilining ahamiyati.....	
4. Tahlilning texnik va ahamiyatli jihati. Risk tahlili.....	
5. Moliyaviy hisobot tahlilining fanining shakllanish elementlari.....	
6. O'zbekistonda moliyaviy tahlil fanining rivojlanishi.....	

10-bob. Moliyaviy tahlilni tashkil etilishi va axborot manbalari.....	106
1. Moliyaviy tahlilning mazmuni, ahamiyati va vazifalari.....	
2. Moliyaviy tahlilni tashkil etish va o'tkazish bosqichlari.....	
3. Moliyaviy tahlil jarayonida foydalaniladigan axborot manbalari.....	
4. Moliyaviy tahlilni tashkil etish shakllari.....	
5. Moliyaviy tahlil bosqichlari.....	
6. Moliyaviy tahlilning axborot manbalari.....	

11-bob. Operatsion faoliyat tahlili.....	122
1. Firma va kompaniyalarning daromadlari tahlili.....	

2.Firma va kompaniyalarning xarajatlari tahlili.....	
3.Firma va kompaniyalarda foyda tahlili.....	
4. Mahsulot (ish xizmatlar) ishlab chiqarish hajmini tahlili.....	
5. Strukturaviy o'zgarishlarni mahsulot hajmiga ta'sirining tahlili.....	
6. Mahsulotlar nomenklaturasi va assortimentini boshqarish.....	

12-bob. Xarajatlar tahlili va budjetlashtirish.....138

1.Xarajatlar turlari.....	
2.Xarajatlar tahlili.....	
3.Budjetlashtirish.....	

13-bob.Buxgalteriya balansini tahlili.....150

1.Buxgalteriya balansi, uning tarkibiy tuzilishi.....	
2.Buxgalteriya balansini o'qish va tahlil qilish orqali firma va kompaniyalar moliyaviy holatiga baho berishning mazmuni.....	
3.Buxgalteriya balansini gorizontaal va vertikal tahlili.....	
4.Firma va kompaniyalarni mulki, kapitali va majburiyatlarini moliyaviy koeffitsentlardagi baholanishi.....	
5.Buxgalteriya balansini trend tahlili.....	
6.Firma va kompaniyalar aktivlari va passivlarini tahlili.....	

14-bob. Likvidlik va to'lov layoqatini tahlili.....173

1.Korxonalarda likvidlik va aylanma aktivlar tushunchasi.....	
2.Korxonaning to'lov qobiliyatini tahlili.....	
3.Likvidlikda aylanma kapital o'lchovi.....	
4.Aylanma mablag'larning aylanishini tahlili.....	
5.Joriy likvidlik koeffitsientining maxraji.....	
6.Korxonaning tolov layoqatini baholash kursoratkichlari.....	
7.Korxonaning to'lov layoqati ko'rsatkichlari va ularni hisoblash tartibi.....	

15-bob.Moliyaviy barqarorlik tahlili.....199

1.Moliyaviy barqarorlik tushunchasi va mohiyati.....	
2.Moliyaviy barqarorlik koeffitsentlari.....	
3.Korxonaning moliyaviy barqarorligini belgilovchi eng muhim ko'rsatkichlar.....	
4.Moliyaviy barqarorlikka ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar.....	
5.Korxonaga moliyaviy barqarorligini turlari.....	

16-bob. Moliyaviy koeffitsientlar tahlili.....217

1.Moliyaviy koeffitsientlar tushunchasi va mohiyati.....	
2.Moliyaviy koeffitsientlar va ularning aniqlanishi.....	
3.“Robert Morris Associates” koeffitsientlari tadqiqotlari.....	

17-bob. Foyda va rentabellik tahlili.....234

1.Foyda va rentabellik tahlilining ahamiyati va vazifalari.....	
---	--

2.Foydaning shakllanishi va ularning turlari.....	
3.Foyda va unga ta'sir etuvchi omillar tahlili.....	
4.Rentabellik ko'rsatkichlari va ularga ta'sir etuvchi omillar tahlili.....	

18-bob. Dividend tahlili.....242

1. Dividendning iqtisodiy mohiyati va uning tahlili.....	
2. Korxonaga dividend siyosatining asosiy yo'nalishlari va tahlili.....	
3. Firma va kompaniyalar bozor aktivligini tahlili.....	

19-bob. Kreditga layoqatlik tahlili.....257

1.Firma va kompaniyalarni kreditga layoqatligini baholashni mezonlari va moliyaviy tahlil vazifalari.....	
2.Firma va kompaniyalarda, uzoq va qisqa muddatli kreditlarni jalb etishda moliyaviy tahlil.....	
3.Firma va kompaniyalarni kreditga layoqatligini baholashda mablag'lar likvidligi va to'lov qobiliyatini tahlili.....	
4.Firma va kompaniyalarni kreditga layoqatligini baholashni boshqa qo'shimcha ko'rsatkichlari tahlili.....	
5.Firma va kompaniyalarda kreditga va layoqatligini o'stirishning amaliy chora-tadbirlari.....	

20-bob. Pul mablag'lari harakatining tahlili.....276

1.Pul oqimi taxlilining mazmuni, vazifalari va tahlil manbalari.....	
2. Pul mablag'lari umumiy harakatining tahlili.....	
3.Asosiy faoliyatdagi pul oqimining tahlili.....	
4. Moliyaviy faoliyatdagi pul mablag'ari harakatining tahlili.....	

21-bob. Kapital tarkibi va uning tahlili.....286

1.Kapital tarkibi va uning tahlilining ahamiyati, tahlil vazifalari va axborot manbalari.....	
2.Kapital tarkibi, o'zgarishi va dinamikasining tahlili.....	
3.Kapital va uning samaradorligini baholash.....	
4.Kapitalni ko'paytirish omillarini aniqlash.....	

22-bob. Debitorlik va kreditorlik qarzlarni tahlil qilish.....300

1.Taxlilning vazifasi va axborot manbai.....	
2. Debitorlik va kreditorlik balansini tuzish.....	
3.Debitorlik qarzlarning umumiy hajmi, tarkibi va vujudga kelish muddati buyicha taxlil.....	
4. Kreditorlik qarzlarning umumiy hajmi, tarkibi va vujudga kelish muddati buyicha taxlil.....	

23-bob. Tarmoqlarda tahlil xususiyatlari.....312

1. Iqtisodiyotning turli tarmoqlarida tahlilning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishning zarurligi, maqsadi va vazifalari.....
2. Savdo korxonalarini faoliyatini tahlil qilishning xususiyatlari.....
3. Qishloq xo'jaligi korxonalarini xo'jalik faoliyatini tahlilining xususiyatlari.....
4. Qurilish tashkilotlarida tahlilning xususiyatlar.....

24-bob. Iqtisodiy nochorlik tahlili va taomillar.....332

1. Iqtisodiy nochorlik (bankrotlik) tushunchasi mohiyati, firma va kompaniyalarda iqtisodiy nochorlikka olib keluvchi sabablar va omillar.....
2. Moliyaviy barqaror, moliyaviy havf hatari bor va moliyaviy nabarqaror firma va kompaniyalar faoliyatini tahlili.....
3. Firma va kompaniyalar iqtisodiy nochorligini tahlili.....
4. Korxonalar iqtisodiy nochorligini prognozlashdagi modellar.....
5. Iqtisodiy nochor firma va kompaniyalar faoliyatini moliyaviy sog'lomlashtirishda xalqaro tajribalar hamda, ulardan foydalanish.....

25-bob. Qiyosiy tahlil va moliyaviy holatni reyting baholash.....347

1. Qiyosiy tahlil.....
2. Korxonalar moliyaviy holatini reyting baholashning ahamiyati.....
3. Korxonalar moliyaviy holatini reyting baholash tartibi.....
4. Moliyaviy tahlilni yakuniy xulosalarini rasmiylashtirish tartibi.....

26-bob. Korxonaning moliyaviy natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlar tahlili.....356

1. Moliyaviy natijalar tahlilining mazmuni va asosiy vazifalari.....
2. Mahsulot(ish,xizmat)lar sotishdan olingan yalpi moliyaviy natija va uning o'zgarish sabablari tahlili.....
3. Mahsulot ishlab chiqarishning kritik hajmi darajasi va tahlili.....
4. Asosiy faoliyatdan olingan foyda yoki zararlar tahlili.....
5. Asosiy faoliyatdan olingan foyda yoki zararlar tahlili.....
6. Umumho'jalik faoliyati va soliq to'lagunga qadar moliyaviy natijalarning tahlili.....
7. Foydaning ishlatilishi taxlili.....

27-bob. Moliyaviy bashoratlash.....370

1. Moliyaviy bashoratlashning mohiyati va uni tahlilda qo'llash zaruriyati.....
2. Moliyaviy rejalashtirish va bashoratlash.....
3. Korxonalarda pul mablag'lari oqimini bashoratlash va uning o'ziga xos xususiyatlari.....

Muqumov Z.A., Hodjayeva M.H., Norboyev O.A.

Moliyaviy tahlil

O'quv qo'llanma

"IQTISODIYOT" – 2020.

*Muharrir
Mirhidoyatova D.*

*Musahhah
Matxo'jayev A.O.*

Litsenziya AI № 240 04.07.2019. Terishga berildi 05.01.20. Bosishga ruxsat etildi 15.02.2020. Qog'oz bichimi 60x80 1/16. Times garniturasini. Ofset bosma. Ofset qog'ozini. Shartli bosma tabog'i 26,1. Hisob nashr varag'i 25,8. Adadi 20 nusxa.

"IQTISODIYOT" nashriyoti DUKning matbaa bo'limida chop etildi.
100003. Toshkent shahri Islom Karimov ko'chasi, 49-uy.